DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ | YIL:5 | SAYI:18 | ŞUBAT, MART, NİSAN 2002 | ISSN: 1303-7242

DÜNYA NEYİ TARTIŞIYOR? I

KÜRESELLEŞME

4. Baskı

DOĞUBATI

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

DOĞUBATI

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

DÜNYA NEYİ TARTIŞIYOR? I

KÜRESELLEŞME

18

DOĞUBATI
ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel süreli yayın.
ISSN:1303-7242
Sayı: 18
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Editör: Cansu Özge Özmen
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erhan Alpsuyu
Halkla İlişkiler: Harun Ak
Dış İlişkiler Sorumlusu: Savaş Köse

Yayın Kurulu
Halil İnalcık, Kurtuluş Kayalı, Mehmet Ali Kılıçbay,
Eryen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Oğün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay

Danışma Kurulu
Güçlü Ateşoğlu, Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin, Ufuk Coşkun,
Nezih Erdoğan, Cem Deveci, Ahmet İnam,
Hasan Bülent Kahraman, Yusuf Kaplan, E. Fuat Keyman, Nuray Mert,
İlber Ortaylı, Ömer Naci Soykan,
İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos
aylarında yayımlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması
yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Yüksel Cad. 36/4 Kızılay/ANKARA
Tel: 425 68 64 / 425 68 65
Faks: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com

Baskı:
Cantekin Matbaacılık Ltd. Şti.
1. Baskı: 4000 adet
4. Baskı: 1300 adet (Ekim 2011)

Sertifika No: 15036

Ön kapak resmi: *Graphis*, 1996
Arka kapak resmi: Hiroshima Appeals, 1983

İÇİNDEKİLER

KÜRESELLEŞME

Uğur Kömeçoğlu 11
Küreselleşme, Modernleşme, Modernlik

E. Fuat Keyman 29
Kapitalizm-Oryantalizm Ekseninde Küreselleşmeyi Anlamak: 11 Eylül, Modernite, Kalkınma ve Öteki Sorunsalı

KÜRESELLEŞME VE KÜLTÜR

Hatice Nur Erkızan 61
Küreselleşmenin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri Üzerine

Halil İnalcık 77
Kültür Etkileşimi, Küreselleşme

Nurgün Oktik 103
Globalleşme ve Yüksek Öğrenim

Mehmet Ali Kılıçbay 115
Kültür Çoğunluğu Sona Ererken

Yasin Ceylan 123
Global Etik

Nalan Yetim 129
Küresel Üretim Yapılanmasına Kültürel Yanıtlar: Ulusal-Yerel?

KÜRESELLEŞME VE EKONOMİ

Haluk Tözüm 143
Küreselleşme: Gerçek mi, Seçenek mi?

Hayri Kozanoğlu 165
Küreselleşme ve Uluslarüstü Sermaye Sınıfı

Hayriye Erbaş 175
Küresel Kriz ve Marjinalleşme Sürecinde Göç ve Göçmenler

Cem Somel 195
Az Gelişmişlik Perspektifinden Küreselleşme

Durmuş Özdemir 205
Küreselleşme, Ekonomik Büyüme ve Çokuluslu Şirketler

KÜRESELLEŞME VE TÜRK EKONOMİSİ

Zeynep Bilge Yıldırım 217
Türk Lirası Öldü mü?

Sübidey Togan 237
Avrupa Entegrasyonu ve Türkiye-AB İlişkileri

Ali Kantur 257
Küreseleşme ve Türkiye'de Kriz

KÜRESELLEŞME VE HUKUK

Ahmet Ulvi Türkbağ 273
Pasta Tarifleri Üzerine Bir İnceleme: Küreselleşme ve Adalet

KÜRESELLEŞME VE MEDYA

Güliz Uluç 285
Medya Yapılarının Küreselleşmesi

FANTASTİK BİR FESTİVAL: KÜRESELLEŞME

Bugün dünyanın neyi tartıştığı sorusuna verilebilecek yanıtlardan ilki küreselleşmeye dairdir. Her tartışma belli bir yönlendirmeyi amaçlar ve arzuları gelişmiş tarihteki her büyük tartışmada olduğu gibi, bugün de dünya küreselleşmeyi tartışıyor, yani siyasi ve ekonomik büyük güçler, çeşitli kanallarla düşüncelerini ifade ederken küreselleşen bir dünyanın sayısız hikmetlerinden söz ediyor.

Küreselleşme, salt bir terim olarak düşünüldüğünde, daha en baştan dünyanın tersine çevrilemez bir akışla döndüğünü, ilerlediğini kabul eder. Kendi dışında söylenebilecek bütün şeyleri marjinalleştiren bu pejoratif üslup, tartışma usulüne pek de uygun düşmemektedir. Nitekim küreselleşmenin 21. yüzyılın vazgeçilmez bir mitolojisi olarak sunulduğu yerlerde o, tehditkâr büyüsünü kaybetmekte, yeniden sorgulanmakta, dolayısıyla 'dünya sistemi' kaos hâlinde parçalara bölünmektedir.

*

Kant'ın 'dünya vatandaşı' olarak düşlediği proje insani ve etik temelliydi, küreselleşmenin 'dünya vatandaş'ları ise ekonomik süreçlerin ayrılmaz bir parçasıdırlar.

En muhataralı bölge, ekonomik küreselleşme ile kültürel küreselleşme arasında yaşanmaktadır. Kapitalizm ile birlikte ekonomik küreselleşme, kültürel küreselleşmenin bütün boyutlarını çarpıcı bir biçimde etkiledi ve

bu etkileşim içerisinde aslî değerler ikinci, üçüncü sırada yer aldı. Tam da bu noktada sorunlar dizisi dallanıp budaklanmaya başladı. Hukuk, kimlik, adalet gibi farklı coğrafyaların ve ulus-devletlerin özgün siyasi yapıları, ekonomik bütünleşmenin karşısına ciddi bir sorun olarak çıktı.

Evrensel ile yereli kaynaştırma, farklılıkla homojenliği birleştirme, yabancılıkla evcilliği melezleştirme küreselleşmenin belli başlı paradokslarıdır. Bu paradokslar aşılmadığı müddetçe, aydınlanma döneminden itibaren süregelen belirsizlik ve güvensizliğin döngüsel krizi devam edecektir.

Küreselleşme olgusunu incelerken; sözgelimi, küreselleşmeyi hepimizin aynı anda katıldığı, keyif aldığı bir festivalmişçesine yansıtan gazete ve televizyonların mesajlarına bakalım. İletişim sektöründeki son gelişmeler mi izlenmeye değerdir yoksa bilgilerin hangi merkezlerden depolanıp hangi çevre ülkelerde boşaltıldığı mı analiz edilmelidir?

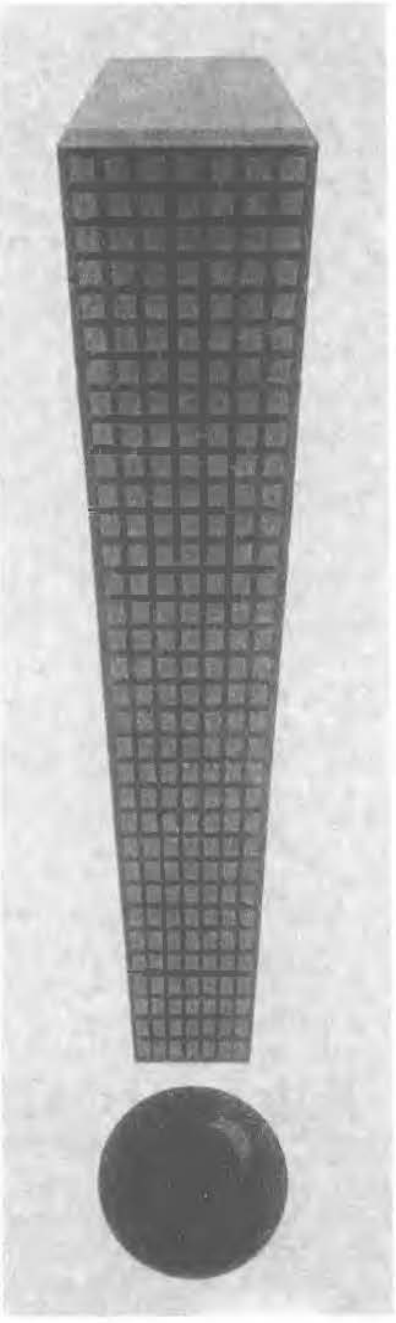
*

Küreselleşmenin ağlarıyla örülen medya, kullandığı dil sayesinde ne tür bir bilgiye sahiptir? İletişimin bütün olanaklarından faydalanan bireyler niçin kendilerini hâlâ iletişimsiz ve yalnız bir dünyada hissetmektedirler? Uluslarüstü bir üst-kimlik kurulacaksa, bu üst-kimliğin aklı, kültürü, hafızası ve sembolleri hangi gelenekten beslenecektir? Tüketim estetiği, tüketim felsefesi, tüketim insanı ve tüketim bilgisi gibi sonsuz sayıdaki tüketim serileri ile yeni bir *ethos* kurulabilir mi? Hızlı büyüme bolluk getirir ve refah toplumu (affluent society) da demokrasinin güvencesidir şeklinde özetlenen tezlere karşılık ne tür bir büyüme olursa olsun büyümenin bizzat kendisinin eşitsiz bir doğaya sahip olduğu görüşü dikkate değerdir. Herkesin yararına olduğu söylenen finansal enstrümanları gerçekte kim kullanıyor? Küreselleşmeyi, dolayısıyla bu tartışmayı kim, hangi şartlar altında yönlendiriyor? Fantastik sayılamayacak bu sorular bir yanıt beklerken mutlulukçu retoriğe takılıp, bir gün herkesin her alanda özgürleşebileceği söylenilmektedir.

Bize düşen sorumluluk, benzeri soruları artırmak olabilir. Bu sayıda küreselleşmenin tarihsel, ekonomik ve kültürel dinamiklerini masaya yatırdık. Sonuçta, dünya çapında bir eklemlenme ve kaynaşma olacaksa, (bu bir ütopyadan farksızdır) bahsi geçen çelişkiler yeniden gözden geçirilmelidir. Aksi hâlde kötümserlik, gerçekliğin sağlam bir parçasıdır ve en mutlu ve yalın gerçekliğin uzun bir süre daha beklemesi gerekecek.

Taşkın Takış

KÜRESELLEŞME

KÜRESELLEŞME, MODERNLEŞME, MODERNLİK

Uğur Kömeçoğlu*

KÜRESELLEŞME PERSPEKTIFININ YAŞLI AKRABASI: MODERNLEŞME TEORİSİ

Batı modernliğinin gelişimi Durkheimcı/Parsonscı algılayıştan çok daha karmaşık ve ızdıraplıdır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren kültürel modernlik benliğin keşfine ve insanın kendini gerçekleştirmesine yönelmiştir. Anlık ifadelerin, özgün tecrübelerin, yaratıcı ve karnavalvarî yeteneğin yüceltilmesi söz konusudur. Gaonkar'a göre akıl hayalgücünün önündeki büyük engele dönüşmüştür ve sınırları aşılamayan estetik limitlere, yerinden edilemeyen ahlâki normlara meydan okunmuştur. Hayalgücünü artıracak, duyumları güçlendirecek, hisleri derinleştirecek her şey –demonik olan dahil– keşfedilmeli ve tecrübe edilmeliydi. Güzellik, mutluluk ve bilgelik bu modern kahramanlıkta aranmıştır. "Baudelaire'in 'züppesi', Nietzsche'nin 'üstün insanı', Simmel'in 'yabancısı' [ya da bugün modernliğin amblematik figürü olarak, Touraine'in 'göçmeni'], Weber'in 'toplum bilimcisi', Marx'ın 'devrimcisi', Musil'in 'niteliksiz adamı', Benjamin'in 'flanör'ü, değişim ve rutinin oluşturduğu ikiz matrisle

* Doç. Dr. Uğur Kömeçoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

uğraşmıştır". Yaşanan yeni durumun artan gerilimi bu çatışmalı ve edebî figürlerin psikolojik profilleri üzerine çizilmiştir. Hayatın tüm sahnelerinde parçalanan, yersiz yurtsuzlaşan, hem aktör hem seyirci olan, hem ilgisiz hem düşünümsel davranan, fikir ve tecrübenin çifte bilincini taşıyan bu figürler modernliğin "zehirli hediyesi" (Gaonkar, 1999: 3) olarak artık Batılı olmaktan çıkmışlardır ve küresel planda dünyanın neresine giderseniz gidin benzer profillerin yeni yansımalarını bulmanız mümkündür. Harvard Üniversitesi'nde Çin Edebiyatı öğreten Lee Ou-fan Lee, Walter Benjamin'in Baudelaire dönemindeki Paris'e ilişkin bir metniyle (*Charles Baudelaire: Yüksek Kapitalizm Çağında Lirik Bir Şair*) edebî bir açıdan Şangay'ın haritasını yeniden çıkarmaya çalışabilmektedir (Ou-fan Lee, 1999: 94).

Ancak küreselleşmenin arka planı kültürel olandan arındırıldığı zaman karşımıza çıkan tablo hiç de bu kadar edebi değildir hattâ eleştirel kuramcılar için inanılmaz derecede sıkıcı ve teleolojiktir. Gene de bu büyük anlatıyı bugünkü küreselleşme yaklaşımlarını farklı derecelerde fakat geniş anlamda etkilediği için bir yapı bozumuna maruz bırakmak gerekmektedir.

Talcott Parsons'ın teorik yaklaşımıyla düşünüldüğünde, küreselleşmenin ilk olarak modernleşme sürecinin bir uzantısı olarak yorumlandığı düşünülebilir. Hattâ Pieterse (1995) için modernleşme teorisinin ideolojik olarak sürüklendiği yol küreselleşme teorisinde yeniden ortaya çıkmaktadır. Aslında modernliği ilerleme, gelişme, büyüme, sanayileşme, teknolojik donanım gibi değişkenlerle açıklama eğilimi sosyolojide egemen yaklaşımlardan birini oluşturmuştur. Durkheim'ın yapısalcı teorisinden oldukça etkilenen ve Talcott Parsons öncülüğünde gelişen işlevselci yaklaşım da toplumların basit ve ilkel formlardan karmaşık formlara doğru evrildiğini göstermeye çalışmıştır. Toplumu bireylerin dışında, bireylerden bağımsız olarak işleyen bir sistem gibi görmek sosyolojiyi pozitif bilimlere yaklaştıran ilk anlayışın temelini oluşturur. Toplum bireylerin toplamına indirgenemez, çok sayıda kurumsallaşmış yapıdan oluşan alt sistemler daha bütünsel bir sistem meydana getirirler. Kurumlar bireylere rağmen işlevsellik gösterirler ve bireyler neredeyse kendilerinden bağımsız çalışan bu kurumların içine doğmuşlardır. Ekonomik sistem, politik sistem, eğitim sistemi, sağlık sistemi, aile yapısı, finansal yapılar, medya sektörü bireyi şekillendirir. Toplumsal aktörler tarafından inşâ edilmiş olan bu yapılar çok uzun süre içinde kurumsallaştığından, bütünsel sisteme yeni dahil olan aktörler mevcut kurumları kendilerine verili, katı ve müdahale alanları dışındaymış gibi algılarlar. İnsan yapısı oluşumlar, insanın gücünü aşan ve hattâ insanı kontrol ve baskı altına alan âdeta insan

ötesi bir gücü temsil etmeye başlarlar (Aslında işlevselci teorinin güçlü eleştirilerini yaratan bir başka yapısalcı teorinin, çatışma teorisinin yabancılaşma ve *reifikasyon* [şeyleştirme] kavramları bu temsille mücadele etmek amacıyla oluşturulmuştur).

Yapısal işlevselcilik toplumları doğal olarak düzenli, kararlı ve dengeli birimler olarak görme eğiliminde olduğundan ilk bakışta toplumsal değişimi açıklamakta zorlanırmış gibi gözükse de modernleşme teorisi olarak adlandırılan ve küreselleşme yaklaşımlarının kökenlerini bulduğu, paradigmatik sayabileceğimiz bir değişim teorisiyle yakından ilişkili olmuştur. Parsons'ın toplum çözümlemesi, sistem yapılarını organik ya da sibernetik bir modele indirger. Bu organik yaklaşım, toplumsal işlevlerin alt sistemler tarafından yerine getirilmesini gerekli kılar. Entegrasyon, adaptasyon, hedeflere ulaşma ve örüntü devamlılığı işlevsel zorunlulukları/önkoşulları meydana getirirler. Her bir işlevsel önkoşul uzmanlaşmış bir alt sistem tarafından uygulanır. Adaptasyon ekonomi tarafından, hedeflere ulaşım siyasi sistem tarafından, örüntü devamlılığı kültür ve din tarafından, entegrasyon hukuk ve toplumsal düzeni oluşturan failler tarafından yerine getirilir. Dolayısıyla Parsons toplumu –veya Parsons'tan oldukça etkilenen küreselleşme teorisyeni Roland Robertson (1992) dünyayı– yaşamını devam ettirebilmesi için kesin bir işlevsel zorunluluğu yerine getiren alt sistemlerden oluşmuş fakat bu alt sistemlere asla indirgenemeyecek olan daha büyük, bütünsel bir sistem olarak görür.

İşlevsel zorunlulukların birbirleriyle çelişen doğaları nedeniyle alt sistemlerin talepleri çatışmaya girebilir. Bireyler hangi talebin yerine getirileceği hakkında kendilerini ikircikli bir durum içinde bulabilirler. Çözüm toplumu bir arada tutan merkezî değer sistemi tarafından oluşturulur. Bu değer sistemi nüfusun çoğunluğunun üzerinde uzlaşmaya vardığı –geniş anlamda– ahlâki değerlerdir. Toplumda birbirleriyle rekabet içinde olan ve çelişen unsurların varlığını kabul ederek Parsons aslında toplumların sürekli uyum ve denge içinde olamayacağını kabul eder. Her şeyi yeniden yerli yerine oturtacak güçlü bir değer sistemi ve düzenleyici normlar yoksa anomi ortaya çıkar. Sekülerleşme ve akılcılaşma geleneksel muhafazakâr değer sistemlerinin altını oymaktadır. Bu yüzden modern toplumlardaki değer sistemleri geleneksel toplumlara göre çok daha kırılgandır. Değer sistemlerinin çözülmesi yapısal bütünü oluşturan parçalar arasındaki gerilimden kaynaklanır. Çatışma Marksist teorilerdeki gibi toplumsal değişimin motor gücü değildir, toplumsal sistemi oluşturan alt sistemler arasındaki gerilimin bir işaretidir. Bütünün parçaları arasındaki uyumsuzluk bir işlevsel zorunluluğa öncelik verecek olan merkezî değer sistemi tarafından çözülemezse toplumsal değişim evresine girilir. Mev-

cut yapı, parçaları yani alt sistemleri birbirleriyle uyumlu biçimde yerlerine oturtamazsa bu alt sistemler yeni bir dengeye ulaşıncaya kadar uzun soluklu bir dönüşüm sürecine girerler. Bu dönüşüm toplum genelinde değişime yol açar, çünkü toplum hareket etmekte olan bir denge üzerine kurulmuştur. Birbirine geçmiş parçaların oluşturduğu bütün akışkan bir bütündür. Eğer bir ünite yeni bir şekil alırsa diğer parçalar, bütünü entegrasyon içinde tutabilmek için ona uygun bir şekle girerler, denge hareket halindedir, parçalar, dolayısıyla bütün de akışkandır.

Örneğin erken modernizmle birlikte iktisadi faaliyetlerin hâne içi üretimden ve akrabalık ilişkilerinden bağımsızlaşması, ev ve işyerinin sınırlarının net olarak ortaya çıkması dışsal bir faktör olarak sanayileşmenin yapısal etkileri olarak değerlendirilir. Yapısal farklılaşma süreciyle birlikte bankalar, finansal kurumlar, çekirdek aile, sendikalar ve dernekler gibi yeni sisteme daha uygun yapılar ortaya çıkar. Toplumun değişik üniteleri bu dönüşüm esnasında sürekli olarak birbirlerine uyum sağlamaya çalışırlar. Ancak aile ve ekonominin yapısal olarak farklılaşmasıyla ortaya çıkan çok boyutlu değişimler toplumsal ilişkilerde yeni gerilimlere yol açabilir, siyasi rahatsızlıklar ve karışıklıklar ortaya çıkabilir, bunların bazıları devrimci nitelikler kazanabilir. Sistem teorisinde bu gerilimler, kargaşa ve karışıklıklar toplumsal değişimden etkilenenlerin memnuniyetsizliklerinin meşrû nedenleri ve ifade biçimleri olarak algılanmaz. Toplumsal sistemin entegrasyonuna ve ulaşılmak istenen yeni dengeye karşı tehdit ve tehlike olarak değerlendirilirler. Bu tehditler sosyal kontrol mekanizmaları tarafından ele alınıp sağlıklı yönlere doğru kanalize edilmelidirler. İnsanlar uzun vadede yeni ve daha farklılaşmış ilişki yapılarını kendiliklerinden kabul ederler. Değişim yavaş yavaş, ağır ağır, evrimsel – tedricî ve kademeli– olarak ortaya çıkar. Her türlü hızlı değişim veya isyancı değişim toplum organizması aleyhine ortaya çıkan bir patoloji veya hastalık olarak algılanır. Yapısal işlevselcilik toplumsal bütünün parçalarının karşılıklı olarak birbirlerine muhtaç olduklarını ve yeni dengeler oluşturma eğiliminde bulunduklarını göstermeye çalışır.

Bu çözümlemelerde toplumlar tabiî ki geleneksel ve modern olmak üzere ikiye ayrılır ve normatif sistemlerine göre karşılaştırılırlar. Geleneksel toplumlarda yukarıda bahsedilen işlevsel zorunlulukları yerine getiren alt sistemler yani toplumsal kurumlar ayrışmamıştır veya farklılaşmamıştır. Örneğin geleneksel toplumlarda akrabalık, ahbaplık, geniş aile, doğuştan gelen âidiyet statüleri, birincil ilişkiler, basit tabakalaşma grupları çok sayıda işlevi yerine getirebilmektedir. Aslında işlevsel zorunluluklar modern toplumlarda değişmemektedir. Modern toplumlar bu işlevleri yerine getirecek uzmanlaşma sürecine girmiş çok sayıda farklı alt

sistemler ortaya çıkarmaktadırlar. Toplumlar bu farklılaşma düzeylerine göre karşılaştırılırlar. Modernleşme bu anlamda işlevsel zorunlulukları yerine getirecek olan toplumsal kurumların daha karmaşık bir şekle bürünmesidir. Parsons örüntü değişkenleri olarak adlandırdığı kavramlarla modernleşme teorisini kurmaya çalışır: Tikelciliğe karşı evrenselcilik; duygusal, hissî, babaerkil ve dogmatik nedenler yerine araçsal akılcı nedenlerle toplumsal aktörlerin yoğun ilişki ağlarına girmeleri; bireyleri değerlendirirken toplumsal performanslara, liyâkata göre karar verilmesi ve kişisel, özel niteliklerin geride bırakılması; birincil ilişkilerin önemsizleşmesi; evrensel akılcı kriterlerin uygulanması; toplumsal rollerin yaygınlığının yerine spesifik rollerin oluşması vb. Tüm bu süreç evrimsel ilerlemeci bir süreç olarak düşünülür (Parsons için bkz. 1966; 1968).

Modernleşme teorisi Batı dışı toplumların az gelişmişliğini bir türlü geçmişten ve geleneksel olandan kopamamakla, bilimsel ve teknolojik gelişmelere açık olamamakla ve sosyal yapılarının modernleşmeye engel olacak derecede içe kapalı olmasıyla açıklamaya çalışmıştır. Bu ülkelerin kültürel karakteristikleri, siyasi yapıları ekonomik büyümeyi ve siyasi istikrarı bloke etmektedir. Gelenekselci değerlerin hâkim olduğu bu toplumlarda geçmişe bakan kaderci tutumlar yeniliğe ve girişimciliğe engel olmaktadır. Az gelişmiş ülkeler ileri toplumların değer ve normlarına uyum sağlayarak, yeni iletişim ve iş modellerini benimseyerek gelişeceklerdir. Rostow (1960) gibi gelişme iktisatçıları Batılı ekonomik, toplumsal ve siyasi kurumların bu ülkelere girmesini ve yaygınlık kazanmasını büyüme için zorunlu koşullar olarak görmüşlerdir. McClelland (1967) ve Lerner (1964) gibi teorisyenler ise sosyo-psikolojik bir perspektifi benimseyerek uygun girişimci değerlerin ve tutumların geliştirilmesi amacıyla azgelişmiş ülkelerin elitleri için eğitim programları bile tavsiye etmişlerdir. McClelland için azgelişmişlik doğal bir yetersizlik problemi, Rostow için kitlesel tüketim dönemine yönelen gelişme aşamalarındaki engeller sorunu olarak görülmüştür. Uzun vadede kurumları ve değerleri yeniden düzenlendikçe ve modernliği destekleyecek tarzda uyum sürecine girdikçe bu ülkeler de kaçınılmaz olarak dünyanın ileri sanayi ülkelerine benzeyeceklerdir. Kendilerini kilitleyen ve toplumsal durağanlığa yol açan zincirlerden kurtulurlarsa onlar da Batı ile aralarındaki mesafeyi hızla kapatarak modernleşeceklerdir. Modernleşme teorisi azgelişmişlik problemini tamamen Batı dışı toplumların iç dinamikleriyle açıklamaya çalışarak Batı'nın kolonileştirme döneminden beri kendisine ait stratejik yöntemlerini bu sorunsalın dışında tutmuş, Batı Avrupa ve Amerika'yı azgelişmişlik sürecini oluşturan küresel aktörler olarak görmemiştir. Bu anlamda modernleşme yaklaşımının kökenleri aslında Weber'e kadar

geriye gitmektedir. Akılcı kapitalistik gelişmenin neden dünyanın başka yerlerinde değil de Batı Avrupa'da neşet ettiğini sorunsallaştıran ve hayatı boyunca Marx'ın hayaletiyle mücadele ettiğini düşünen Weber, Protestanlık'ta bulunduğu şekliyle dünyevî ve akılcı ideallerinin Batı dışında başka hiçbir din ve mezhepte vücut bulmadığını göstermeye çalışmıştır. Ancak Marx'ın ve Weber'in ortak tarafı Batı'yı dinamik, yenilikçi, girişimci Doğu'yu ise geleneksel, durağan ve muhafazakâr görmelerinde yatar. Batı'nın bireyciliğine ve akılcılığına karşı Doğu toplumları otoriter ve kolektiftirler. Modernleşme teorisyenleri gibi Doğu'nun sanayileşme ve kapitalizme geçememesini benzer iddialarla açıklamaya çalışırlar (Orta Çağ'dan Rönesans'a kadar uzanan döneme bakıldığında ise bu iddianın etno-merkezci veya Avrupa-merkezci *ex post facto* bir değerlendirme olduğunu söyleyebiliriz). Amerikan sosyolojisinin Weber'i tanıması da zaten Parsons üzerinden olmuştur ve Parsons, Weber'in aslında iktidar mücadelesini sıfır toplamlı bir oyun olarak gören ve konsensüs değil de çatışma yaklaşımı üzerine kurulu olan teorisini kendi modeline yakınlaştıracak derecede çarpıtmıştır. Amerika'yı bile aynı püritenler kurmamışlar mıdır?

Modernleşme Teorisinin Diğer Öncüsü Huntington'dan Amerikan Ordusu'na Eski Bir Methiye

Medeniyetler Çatışması teziyle küreselleşme tartışmalarını farklı bir boyuta sürükleyen Huntington, beşinci baskısı 1972'de yayımlanan bir kitabında ilkel küreselleşme yaklaşımı olan modernleşme teorisinin üçüncü dünya için öngördüğü iyimser gelişme beklentisine ve bu gelişme sonucunda askerî müdahalelerin yok olacağı yönünde bazı meslektaşları tarafından yapılan kehânetlere karşı çıkarak, aslında modernleşme kuramını daha da katılaştırmayı ve bireyciliğe karşı militer etkiler içine sokmayı hedefler, eksantrik bir dönüşle işlevselci sistem analizine Amerikan Ordusu'yla ilgili boyutlar kazandırır. Amerikan Askerî Akademisi West Point'in mimarî düzenlenişini, işleyiş sistematiğini ve işlevselliğini yüceltir ve hemen yanı başındaki bölgeyle karşılaştırarak sivillerin düzensiz bulduğu teşkilâtlanmasını küçümser. Amerikan askerî gücünün dünyada daha serbestçe dolaştığı bugünlerde Huntington'ın o dönemde Amerikan askerini nasıl yücelttiğini daha yakından incelemek gereklidir:

West Point'in hemen güneyinde kalan Highland Falls bölgesindeki Main Street isimli caddeyi Huntington şöyle tasvir eder: "Venedik panjurlu ilk Ulusal Banka, sigorta ve emlak büroları, kenarları kıvrımlı, Vik-

torya tarzı girişli sarı evler, berber dükkânları ve ahşap kiliseler –kasaba ticaretinin sıkıcı monotonluğu, inanılmaz ahenksizliği ve karmaşası". Organik işlevselcilik kullanılan dile hâkimdir: "Binalar bir bütünün parçasını oluşturmazlar: Karman çormandırlar, rastgele sıralanmış, sınırları birbirleriyle bağlantısız bir kümelenme oluştururlar, ortak bir amaç ve birlikten yoksundurlar" (Huntington, 1972: 464-465). West Point Askerî Akademisi'nde ise *farklı bir dünya, düzenli bir âsûdelik* vardır:

Parçalar kendi başlarına varlık göstermezler, bütünün karşısında ast olduklarını kabullenirler. Güzellik ve yararlılık gri taşta birleşmiştir. Muntazam çimenlikler az yer kaplayan zarif evleri çevreler, her bir ev, içindeki kişinin ismi ve rütbesiyle tanınır. Büyük bir planın parçası olan binalar birbirleriyle sabit bir ilişki içinde dururlar, nitelikleri ve bulundukları konum katkılarını sembolize eder, üst rütbeliler için taş ve tuğla, diğerleri için ahşap evler. Kolektif irade bireysel geçici heveslerin yerini alınca ritim ve ahenk birliğe yayılır. West Point yapısallaşmış büyük bir gayenin meydana getirdiği topluluktur, insanların davranışları nesillerin ürünü olan bir ilkeyle yönetilir... Bireyciliğe çok yer yoktur. Düzen içinde barış vardır, disiplin içinde tam tatmin vardır, topluluk içinde tam emniyet vardır. Highland Falls'un ruhu Main Street Caddesi'nde vücut bulur... [Dağılmışlık, düzensizlik, disiplinsizlik ve parçaların bir bütün ve ahenk oluşturamadığı yerleşim bölgesine karşı] Henry Adams'ın Mont St. Michel'de askerî ve dinî rûhâniyetin birliği hakkındaki sözlerini hatırlatacak tarzda tepeden başlayarak ovayı hâkimiyeti altına alan West Point'in ruhu büyük gri Gotik Şapel'de vücut bulur. Orada toplumu ayakta tutan dört büyük sütun bir araya gelir: Ordu, Hükümet, Üniversite ve Kilise. Din ilahi amaçlar için insanı Tanrı'nın egemenliği altına alır, askerî hayat toplumun amaçları için insanı görevin egemenliği altına alır. Ciddiyeti, düzeni ve disiplini bakımından askerî toplum, dinsel düzenin karakteristiklerini paylaşır. *Modern insan manastırını orduda bulabilir* [vurgu bana ait] ... West Point çok renkli bir denizde gri bir adadır, Babil'in ortasında Sparta'nın bir parçasıdır. Sadâkat, vazife, kontrol, adanma gibi askerî değerlerin bugün Amerika'nın en çok ihtiyaç duyduğu değerler olduğunu reddetmek mümkün müdür? West Point'in disiplinli düzeni Main Street' in züppe bireyciliğinden daha çok şey vaad etmiyor mu?" (Huntington, 1972: 465).

McCarthy döneminin olayları ve Amerikalı araştırmacılara fon sağlayan federal kurumların bazı yazarları kara listeye alması o yıllarda bütün paradigmaların eşit yayılma şansına sahip olmadıklarını da gösterir. Parsons ve Merton'ın yapısal işlevselciliği ve modernleşmeci üçüncü dünya akademisyenlerinin elinden düşürmediği Huntington'ın *Değişen*

Toplumlarda Siyasal Düzen (1968) isimli kitabı hem iç tüketim hem de ihracat için uygun bir hale gelmiştir. Teorik temellerini Parsons'dan alan sistem analizi ise modernleşme paradigmasının düğüm noktasını oluşturur. Edward Tiryakian'a göre 60'ların başlarında hem Harvard eğitimli bir Amerikan başkanının iktidarda olduğu hem de Parsons'ın Harvard'da altın yıllarını yaşadığı dönemde Amerika'nın ahlâki etkisi ve modernleşme paradigmasının sosyal bilimler üzerindeki entelektüel etkisi taçlandırılmaktadır. Modernleşmenin bu can alıcı noktası veya Parsonsyen sistem analizi toplumsal kurumların gelişimini, kültürel değerleri ve toplumsal aktörlerin motive olmuş yönelimlerini evrimleşmekte olan sibernetik bir bütüne doğru yönelen karşılıklı ilişkilere sokmaktadır. Evrimleşmekte olan bu sibernetik bütünün hedefi, üstü kapalı olarak anlatılan modernlik modelidir, bu Parsonsyen modernliğe en yakın örnek model de Amerikan toplumudur. Marshall dönemiyle birlikte Amerikan dış politikası eski ve yeni devletleri ekonomik ve siyasi gelişme seyrine doğru teşvik ettiği gibi, modernleşme analizinin ana vurguları geniş bir karşılaştırmalı ve disiplinlerarası paradigmanın oluşturulmasını teşvik etmekteydi. Tiryakian'a göre, "1950 ve 60'larda modernleşme analizinin merkez üssünün Cambridge, Massachusetts olduğu düşünülebilir: Harvard'da Huntington, Inkeles, Mc-Clelland ve Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde Lerner, Deutsch ve Pye. Pax Americana Kennedy suikastıyla ve birkaç yıl sonra Alvin Gouldner'ın ağır bir suçlamayla Parsons'ın işlevselciliğini Harvard Üniversitesi tarafından desteklenen Amerikan hegemonyasının muhafazakâr ideolojisi olarak ilân etmesiyle sarsılır" (Tiryakian, 1992: 304-305, 311).

Bununla birlikte 1960 ve 70'lerde Amerikan sosyolojisinin uluslararası biçimde genişlemesi başarılı olmuştur. Gouldner (1970: 22) için sosyoloji Amerikan sosyolojisiyle eşanlamlı hale gelmiştir. Paul Lamy 1976'da yazdığı *Amerikan Sosyolojisinin Küreselleşmesi...* adlı çalışmasında aşağıda belirtilen bir dizi yazara referansla bu süreci açıklamaya çalışır: Oromaner *American Sociological Review* ve *British Journal of Sociology* dergilerindeki referansları iki zaman aralığında karşılaştırmış ve İngiliz sosyolojisinin Amerikanlaşmasından bahsetmiştir. Edward Shils, Fransa ve Almanya'ya ilişkin temel referans noktalarının Amerikan araştırmalarından geldiğini belirtmiştir. Hans Mol için Avustralya ve Yeni Zelanda'da sosyoloji Amerikan sosyolojisine bağımlıdır. Kassof Sovyet sosyologları arasında bile Batılı tekniklere bağımlılıktan bahsetmiştir, hattâ Parsons Sovyet sosyologların Amerikan araştırmalarına ne kadar âşinâ olduklarına şaşırmıştır. Clark, Kanada'ya ilişkin olarak gelişen Kanada sosyolojisinin aslında Amerikan sosyolojisi olduğunu belirt-

miştir. Allardt, dünyanın her yerinde sosyologların Amerikan sosyolojisinden etkilendiklerinden ama bu sosyolojinin İskandinav ülkelerindeki kadar verimli bir toprağı hiçbir yerde bulamadığından bahsetmiştir. Van Rossum Hollanda'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyolojinin gelişimini Amerikan yapısal işlevselciliğine bağlamıştır (Aktaran Lamy, 1976: 105). Amerikan sosyal bilim topluluğunun büyümesi ve hâkimiyetiyle ilgili önemli bir literatür de gelişmekle birlikte ulusal sosyolojilerin Amerikanlaşması nedeniyle bu literatürün büyük bir kısmı sistemsiz, karışık, çoğunlukla hissî ve kümülatif olmayan bir karakter sergilemiştir (Bu literatürün oluşumu 70'lerin sonlarına doğru Amerika'nın bazı askerî, ekonomik ve siyasi gerilemeleriyle de ilişkilidir).

Modernleşme belirli zihinsel ve toplumsal dönüşümleri hem faydalı hem kaçınılmaz olarak görmüştür: Bilimsel bilinç, seküler bakış açısı, ilerleme doktrini, araçsal aklın üstünlüğü, olgu-değer farklılaşması, bireyci benlik kavrayışı, sözleşmeye dayalı toplum anlayışları, piyasa güdümlü sanayi ekonomilerinin ortaya çıkışı ve kurumsallaşması, bürokratik devlet anlayışı, hukuksal ilkeler, medya, artan hareketlilik, okur-yazarlık ve kentleşme gibi. Ancak modernleşmenin düz, neden-sonuç ilişkileriyle ilerleyen evrensel bir üst anlatı çizgisi izlemediği açıktır. En basitinden eğitim, kentleşme, ekonomik gelişme ve demokrasinin kaçınılmaz olarak bir arada ortaya çıkmadığı üzerine bir tartışma yürütmeye bile gerek yoktur.

❄

Parsons'ın işlevselci sistem teorisi metodolojik pozitivizmden çok eylemci insan sorunsalına eğilen teoriler tarafından ciddi eleştirilere tâbi tutulmuştur. Kişilerin yaratıcı ve özgür seçim potansiyellerinin önemsizleştirildiği, fiziksel ve toplumsal olarak değer ve normlar tarafından sınırlandırıldığı, aktörün, yapıların kuklasına dönüştürüldüğü ve belirlendiği, yapısal işlevselciliğin muhafazakâr bir ideoloji olduğu yönünde hem sembolik etkileşimcilik akımından hem de fenomenoloji ekolünden karşı fikirler ileri sürülür. Seçici, aktif ve bağımsız aktör sistemsel belirlenimciliğe kurban edilmektedir. Daha makro eleştirel düzeyde ise bağımlılık teorisi, emperyalizm teorisi ve Wallerstein'ın dünya ekonomik sistemi teorisi modernleşme teorisine karşı yeni küresel modeller oluşturdular. Özellikle Wallerstein küresel sosyal sistemin birliğini ekonomide bulmuştur ve modern dünya sistemini kapitalist dünya ekonomisi olarak ilân eder. Bu bakış açısıyla toplumsal hayatın siyasi ve kültürel özellikleri ekonominin bağımlı işlevleri gibi görülür (Wallerstein, 1979; 1980). Ancak ihmâl edilen şudur ki, ulus devletler dünya ekonomisinde rekabet eden yegâne yapılar değildir. Etnik farklılıklar, toplumsal cinsiyet tanım-

ları ve ırkçılıklar küresel iş bölümünde işlevsel olmadıkları takdirde ortadan kalkacak da değildir (Beyer, 1994: 21).

Bununla birlikte siyasi olarak da etkili olan ulusal, uluslararası ve ulus ötesi alanlarda ekonomi biliminin ve ekonomistlerin küresel yükselişiyle –özellikle Amerika'da– küreselleşme denilince akla ekonomik küreselleşme gelmektedir. Dünya sistemi ekolünden gelen sosyologlar ise bir başka açıdan küresel sistemin oluşumunu ekonomik tarihin özel bir yorumuyla ilişkilendirirler (Çok indirgemeci bir özetle söylenecek olursa 1450 ve 1600 yılları arasında kapitalist tarım ekonomisine bağlı Avrupa dünya ekonomisinin temelleri atılmıştır, daha sonra merkantalizm, Sanayi Devrimi, Pax Brittanica ve Pax Americana). Wallerstein bır toplumsal sistemin hâkimiyetinden diğerine geçiş süreçlerinden bahseder. Küçük sistemlerden dünya imparatorluklarına, dünya imparatorluklarından dünya ekonomisine.

Küreselleşme teorilerindeki her türlü teleoloji toplumsal bütünü, parçalarından ayrı olarak düşünür. Wallerstein anti-sistemik hareketleri de dünya ekonomısinin işleyişinin bir sonucu olarak görür. Halbuki bu hareketler içerdikleri norm, değer ve ahlâki yargılarla farklı bir toplumsal muhâyyileye sahiptirler. Ekonomik bağlamsallıklardan kaçamadıklarını iddia ederek bu özelliklerin de ekonomi olduğunu söylemek zordur. Ayrıca dünya sistemi teorisinin merkez-çevre kategorileriyle yapılan analizler, çevre alanlardaki güçlü devletlerin –bağımlı ve kaynak temelli güçlü ekonomilerin– her halükârda merkezin parçasını oluşturmalarını açıklamakta yetersiz kalır (Beyer, 1994: 20-22). Wallerstein'a kısmî bir düzeltme olarak John Meyer (1980) dünya ekonomisi kavramına dünya siyasi sistemini ekler. Dünya siyasi sistemi dünya ekonomisine paralel olarak işlemekle birlikte işlevsel olarak önemli derecede ondan bağımsızdır. Ulus devletler sadece dünya ekonomisi tarafından şartlandırılmamışlardır. Onlar da bu ekonomiyi, ekonomik güçlere indirgenemeyecek tarzda şekillendirirler. Bu bakış açısı küresel toplumsal sistemin devletlerin sadece üstyapısal yansımalar olarak ortaya çıktığı bir dünya ekonomisi fikrini reddeder. Dünya siyasi sistemi dünya meta ekonomisinin yükselişi ve genişlemesiyle yakında ilişkilidir, bununla birlikte dünya ekonomisini yeniden yapılandırmakta ve değiştirmektedir. Dolayısıyla ekonomik perspektif bütünün perspektifiyle aynı değildir, bu perspektif ulus devletler sisteminin bağımsız gücünü ve değişimselliğini tam olarak açıklayamaz (Beyer, 1994: 22). John Meyer'in yaklaşımını destekleyecek tarzda Malezya ve Endonezya'da küresel pazarlara girebilmek için özel hükümet politikası güdülmüş ve bu arenada başarılı olunmuştur. Diğer bir Müslüman ülke olan Pakistan da bunu denemiş ama bölgede süregelen siyasi

istikrarsızlık, nükleer sorunlar, Hindistan'la Keşmir arasındaki problemler, Afganistan'daki karışıklık ve İran meselesi, Rusya ve Orta Asya istikrarı gibi nedenlerle başarılı olamamıştır (Anees, 1998: 66).

Küreselleşme çoğu zaman oldukça nahif biçimde sadece geniş çaplı bir fenomen olarak algılanmaktadır. Örneğin yerel veya mikro-sosyolojik problemlerle ilgilenen sosyal bilimcilerin aksine büyük makro-sosyolojik problemlerle uğraşan sosyologların ilgi alanıymış gibi düşünme eğilimi söz konusudur. Robertson'a göre bu başlı başına aldatıcı bir yaklaşımdır ve küreselleşme hakkındaki mitolojinin bir parçasıdır. Bu, kültürel olarak homojenleştirici güçlerin diğer güçler üzerindeki zaferini temsil eden gelişmelerle ilgili bir mitolojidir (Robertson, 1995: 25). Achille Mbembe (2000: 259), felsefî bir bakış açısıyla küreselleşmeyi Heidegger'in "devâsâ" veya "muazzam" (*das Riesige*) kavramıyla karşılaştırır. Bu devâsâ kavramının nitelikleri arasında büyük mesafelerin ortadan kalkması, gündelik hayatın yabancı ve uzak diyarlarda temsil edilmesi vardır. Ancak bunların da ötesinde Heidegger için nicelik *das Riesige* yoluyla temel bir nitelik olmaktadır. Dünya, temsilin ötesinde bir mekânda kendini doğrulamaktadır, böylece hesaplanamayana kendi belirleyiciliğini ve benzersiz tarihsel karakterini vermektedir. *Das Riesege*'nin zamanı böyle bir dünyadadır. Bu yüzden küreselleşme mitolojisinde daha büyük olan daha iyiymiş gibi gözükür, yerellik hattâ tarih silinmiş gibidir. Küreselleşme kavramlaştırmaları bu anlamda didaktik bir aklın ürünü olmaya adaydır ve en yaygın yorumlar Batı'dan yayılan teknolojik, ticari ve kültürel senkronizasyon yoluyla dünyanın gittikçe homojen ve standart bir hal almasıyla ilgilidir. Benzer yaklaşımlar aslında küreselleşmeyi Batılılaşma olarak algılayan bir aklın farklı çeşitlemeleridir; bu yüzden de gelişme teorisinde ve sosyolojide durup geçilen bir duraktan öte bir anlamı olmayan modernleşme teorisinin uzantısı olarak düşünülebilirler. Arnason'a (1990: 222) göre, küresel düzenle ilgili söylemler Parsonsyen yaklaşımla sun'î olarak izole edilmiş ve birleştirilmiş bir Amerikan toplumunun küresel şartlara transfer edilmesidir. Tomlinson'a (1991: 141) göre bu durumda "modernlikten bahsetmek, güçlü bir tarihsel kaçınılmazlık anlamında, kültürel değişimden kültürel kader olarak bahsetmek anlamına gelmektedir... ve her türlü akılcı kültürel eleştiri projesinin terk edilmesi demektir."

Robertson ve Khondker'e göre (1998:34) küreselleşme söylemleri arasında ekonomik olanın dışında Doğu ve Güney Asya, Doğu Avrupa, Batı Avrupa ve Latin Amerika'daki gibi bölgesel ya da medeniyetlerle ilgili özellikler sergileyen söylemler de vardır. Son yıllarda yerli sosyal bilimler hakkında yürütülen tartışmaların çoğu, görünüşte, tikel medeniyetsel

bakış açılarıyla sosyoloji yapmanın alternatif yollarını desteklemek için, hem küresel sosyal bilim söylemine bu dünya görüşlerini angaje etmek hem de evrenselci söylemin Amerikan formunu yaratmak ve sürdürmek için gösterilen hegemonik çabalara karşı yerel bir direnme tarzı oluşturmak için sürdürülmektedir. Aslında bu yerlileşme söylemi küreselleşmenin önemli niteliklerinden biridir ve bu anlamda küreselleşen bir yerlileşme söylemi de söz konusudur. Robertson ve Khondker için bu bölgesel söylemler arasında kopukluklar söz konusudur, örneğin Fransa'nın Batı Avrupa'daki diğer ulusalcı eğilimlerin yanında önemli bir farklılığı göze çarpmaktadır. Fransız entelektüelleri ve siyasetçileri arasında üstü kapalı bir biçimde Fransız toplumunun, kültürünün ve dilinin bütünlüğüne karşı büyük bir Anglo-Amerikan ya da Anglo-Sakson tehdidin yan anlamlarını içeren bir kavram olarak küreselleşmeyi kullanma eğilimi ortaya çıkmıştır. Fransız entelektüelleri neredeyse tamamıyla kendilerini küreselleşme etrafında dönen tartışmalardan uzak tutmaktadırlar. Fransız entelektüellerinin küreselleşmeye karşı duruşları aslında küreselleşmenin mevcut formuna alternatif bir Fransız küreselleşme projesi olarak da tanımlanabilir. Bu anlamda küreselleşmeye gösterilen bazı bölgesel karşı çıkışlar alternatif küreselleşme projeleri için bir altyapı oluşturma çabası olarak düşünülmektedir. Küreselleşmenin kendisine değil mevcut küreselleşmenin özel formuna itiraz edilmektedir. Dolayısıyla mevcut küreselleşme ile hayal edilen küreselleşme formlarını birbirinden ayırmak gerekir. Robertson ve Khondker bu ayrımı ampirik olarak uygulamanın pek kolay olmadığını kabul etseler de, her küreselleşme karşıtlığını alternatif bir küreselleşme projesi olarak okumaya çalışmanın, küreselleşme söyleminin siyasi açıdan içerdiği tehlikeli güç ilişkilerine yaygınlık kazandıran bir çaba olduğunu görmezden gelmektedirler. Alternatif küreselleşme çözümlemesini Güney Doğu Asya ve Latin Amerika'ya uygulamaları yaklaşımlarında ciddi bir tutarsızlığa sebep olmaktadır ve gösterdikleri tablo alternatif bir küreselleşme projesi olmaktan çok bir ayakta kalma ve gücünü sürdürme mücadelesidir.

Ulus-devlet kavramının yaygın kullanımı, üçüncü dünyadaki ulus devletlerin, Batılı kurumlarla aynı dili kullanmalarına rağmen tamamıyla farklı biçimlerde organize olduklarını açıklayamaz. Ulus devlet terminolojisi küresel bir alanda ekonomik ve siyasi gücün örgütlenişiyle tamamen ilişkilidir. Bu anlamda küreselleşmeye dair kurumsal bir eğilim olduğundan bahsedebiliriz, ancak Friedman'a (1995: 89) göre küreselleşmekte olan somut ulus devletler değil yalnızca terminoloji ve retoriktir. Artan bir merkezîleşme karşıtı eğilim bulunmakla birlikte dünya çapında sermayeye erişim ilişkileri küreselleşmektedir. Ulus devlet terminolojisi

ve modernleşme retoriğiyle uluslararası fonlar ve destekler edinme isteği arasındaki ilişki yeni elitlerin ve elit kimliklerin oluşum sürecindeki unsurlardır. Bunlar açıkça dünya sisteminin şartlarına bağımlıdır başka bir deyişle küreselleşme dünya sisteminin bağımlı bir niteliğidir. Devletler tarafından yürütülen, şiddet kullanımı ve demokrasi-iktidar retoriklerine dair çok sayıda fiil ortak özellik gösterebilir. Hattâ ortak bir ulusal tarih yaratma projelerinin küresel bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Ancak güç ilişkilerine bakıldığı zaman, bu ülkelerdeki meşrûlaştırma şartlarının ve tarihsel benzerliklerin kolonyal rejimler gibi çok daha önce küreselleşmiş bazı yapılarla ilişkili olduğu ortaya çıkar. Yönetimsel kategorilerle iktidarı elde etme ve sürdürme stratejileri arasındaki asıl ilişkiler, devlet ve demokrasinin işlevinin nasıl anlaşıldığı tamamen farklıdır. Üçüncü dünyadaki birçok ülke sırf birer ulus devlet oldukları için diğer ülkelerle aynı sınıflandırmanın içine sokulamazlar (Friedman, 1995: 89). Küreselleşmenin yapısal süreçleri melezleşme üzerine kuruludur. Pieterse'nin belirttiği gibi Kuzey İrlanda sakinleri İngiliz mahkemelerinin kararlarını Strazburg'taki Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne getirebilirler; Katalonya Madrid'i, İngiltere Paris'i Brüksel'e başvurarak sıkıştırabilir ya da bunu diğer bölgelerle bağlantılar kurarak yapabilirler (örneğin Katalonya ve Ruhr bölgesi arasında). Küreselleşme hem ulus-üstü hem ulus-altı bölgeselcilikleri kuvvetlendirmektedir. Japonya ve Amerika'dan gelen ekonomik tehditlere karşı kurulan Avrupa Birliği, iç pazarın ötesinde bir isteği temsil etmektedir ve çoğul Avrupa'lara sahip olarak yönetimsel, hukuksal, siyasi ve kültürel bir formasyon oluşturma sürecindedir: Ulusların, bölgelerin Avrupa'sı, Avrupa Medeniyeti, Hıristiyanlıklar vs. Küreselleşme, bölgeselleşme ve alt-bölgeselleşme süreçleri bir arada gitmektedir (Pieterse, 1995: 50).

Bu bağlamda retorik iknadan hemen önce gelir ve siyasetle yakından ilişkilidir. Küreselleşme bir taraftan hegemonya ile eşanlamlı olmuş, diğer taraftan da bölgeselleşme fikriyle beraber gelişmiştir. Gelişmiş ülkeler önceleri bölgeselleşme fikrine belirli derecelerde ilgisiz kalmış olsalar bile şu anda bunu biraz endişeli ama istekle takip edilen bir yol olarak algılamaktadırlar. Bölgeler uzun vadede genişlemeli ve böylece yine homojen olan bir başka iktidar türü elde edilmelidir. Demokratik olduğu varsayılan kavramlaştırmaların ardında çok dar anlamlı bir demokrasi anlayışı vardır. Güvenli sağlık kaynaklarına ve bilimsel olarak en gelişmiş teknolojiye erişim mümkün olmadıkça gerçek eşitliği ya da herkes için fırsat eşitliğini içeren bir demokrasi mümkün olmayacaktır. Küresel olan dışarıda kalarak gözlemlenebilen bir olguya dönüşmektedir, örneğin dünyanın en uzak yerleri arasında dijital iletişim kurulması fakat bazı

halkların veya içindeki büyük çoğunluğun bunu elde edememesi söz konusudur. Küreselleşme sürecinin eşitsiz doğası ve küresel hâkimiyet ilişkileri gündem dışı tutulmaktadır. Batı-merkezli önyargılar ve evrenselleştirici eğilimler ise ön plandadır. Böyle bir demokrasi kurmacasında, siyasi hedeflere ulaşmak ikna yöntemleriyle gerçekleşecektir, meşhur siyasi doğruluk ilkesinin kaprisli lütuflarıyla, kuvvet kullanarak hedeflere ulaşmak zorlaşmıştır (En azından 11 Eylül'e kadar biraz böyleydi). Bu yüzden siyasi ikna bir taraftan yeni bir çalışma alanıdır diğer taraftan siyaset özsel olarak zaten ikna süreciyle ilgilidir. Baudrillard'ın kendisiyle yapılan son mülâkatlardan birinde dediği gibi "demokrasi tehditle ve şantajla getiriliyor. Böylece kendi kendini sabote ediyor. Özgürlükten yana özerk bir karar değil artık söz konusu olan, küresel bir buyrukla karşı karşıyayız. Bu, Kant'ın kendisine özgür iradeyle uyumu gerektiren kategorik buyruğunun sapkınlaştırılmış halidir bir bakıma" (Baudrillard, 2002).

Kültürel modernlik hakkındaki ilk paragrafa geri dönersek, modernleşme teorisinin; Huntington'ın eski ve yeni tezlerinin; küreselleşmenin ekonomik/siyasi bir homojenleşmeye indirgenmesinin aslında modernliğin hattâ Batı modernliğinin bile yanlış bir okumasıyla ilgili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Giddens (1990) modernliğin zaten küreselleştirici bir doğası olduğunu düşünmektedir. "Zaman-mekân mesafeleşmesi" ve toplumsal ilişkilerin yerel etkileşim bağlamlarından kopup belirsiz zaman-mekân dilimlerinde yeniden yapılanması küresel modernlik yaklaşımını beraberinde getirmektedir. Küreselleşmeyi modernliğin bir sonucu olarak görmek, özellikle zaman ve mekân kullanımının dönüşümleriyle ilişkilendirmek gerçekten de hızlı değişim süreçlerini anlamamızı kolaylaştıracak, zenginleştirici bir yaklaşım sunmaktadır. Bununla birlikte yerel güçlere karşı küresel dinamiklerin oluşturduğu karşıtlığın küresel modernlik yaklaşımıyla nasıl ilişkilendirileceği önemli bir sorudur. Giddens bunun diyalektik bir süreç olarak görülmesi gerektiğinde ısrarlıdır. Bu diyalektik süreçte modernliğin küresel olarak yayılma süreci, yerel angajmanlarla yerel şartların kronik değişimselliği arasında süren ve bitmek tükenmek bilmeyen bir ilişkiyi içermektedir. Dolayısıyla küreselleşmenin yerinden edici güçleriyle yerelin yeniden yerleştirici güçleri arasında sürekli bir itici ve çekici ilişki vardır. Aslında bu diyalektiğin kökeninde Giddens'ın kurduğu fâil-yapı ilişkisinin düşünümselliği yatmaktadır. Giddens modernliği kişisel olanın kaybolması ve muazzam bir kitleselleşme hali olarak görmemektedir. Yerinden edici bir gücün olduğu her yerde yeniden yerleştirici bir güç muhakkak vardır. Özellikle kültürel pratikler bizim seçmiş olmadığımız şartlar altında, aktif bir anlam ve kimlik edinme kapasitemizi ortaya çıkarmaktadır. Modernliğin kültürel diyalektiğin-

de yeniden yerleştirici bir çabayla modern insanın kendini evinde hissetme arzusu vardır. Ancak bu insan ruhunun kendini iyileştirici yeteneğine yapılmış bir jest değildir. İnsanın düşünümsel bir fâil olması modern kültürel duruma mündemiçtir veya modern kültürel durumun ta kendisidir. Modernliğin doğurgan zemininde insanlar geleceğe yönelerek hattâ bu geleceğe tutunarak sürekli kendi biyografileriyle ilgili birtakım savlara referans verirken, kendilerini içinde buldukları şartlarla birer mümkünât olarak arzuladıkları ve tanıdıkları şartlar arasında sürekli gergin fakat yaratıcı bir ilişki yaşarlar (Tomlinson, 1999). Huntington işte bu modern kültürel durumu sona erdirmek istemektedir, eleştirmeye çalıştığı mesele modernliğin ta kendisidir ve modernliğin kültürel tarihinden bile habersizdir. Bu cehalete göre: Demokrasi, insan hakları ve serbest piyasa ancak Batı'ya uygulanabilir değerler imiş ve diğerlerini bu değerleri uygulamaya zorlamak artık gereksizmiş. Dünyanın diğer yerleri kendi sorunlarını kendi kültürel referanslarıyla halletmek istiyorlarmış. Bu farklı kültürler içindeki insanlar kendi yaşamlarını ve çoğunlukla yanlış anladıkları diğerlerinin yaşamlarını Soğuk Savaş sonrası dünyada sadece biz ve onlar dualitesi yoluyla algılayacaklarmış. Batılı askerî gücün düşüşüyle ve diğer askerî güçlerin göreceli yükselişiyle, bu diğerleri, Batı'nın medenî yaşamına âit tutumları artan biçimde bırakacaklarmış ve kendi köklerine döneceklermiş. Amaç bir tehlikeyle 'korkut ve düşman yarat' stratejisidir ve Batı'ya şu tavsiye edilir: Batı'nın artık hâkim güç olmayacağı bir zamanı düşün, bu kadere göre hareket et, bir gün seni hâkimiyet altına alacak olanlardan yüksek menfaat elde et (Healey, 2001). Dünyanın farklı kültürleri karşımıza âdetâ vahşi bir yaratık dürtüsüyle her an birbirinin boğazını sıkmaya hazır, insanlık dışı kategorilermiş gibi çıkıyor. Artık medyada bile gündem oluşturduğundan bu tezin detaylarını tekrarlamaya gerek yoktur. Ancak yedi-sekiz ana medeniyet arasındaki küresel ilişkilere bakan tezde aslan payını Batı ve İslâm'ın aldığını vurgulamak gerekiyor. Bu anlamda 11 Eylül sonrası dönemin Amerika için neo McCarthy'ci sürece dönüşmesinde bir devlet ideologu olarak –daha yukarıda belirtilen militer görüşlerin sahibi– Huntington'ın konjonktüre uygun olarak ürettiği söylemin yaygınlık kazanmasının büyük rolü vardır.

Küreselleşme sürecinde modernliğin kültürel diyalektiğini görmezden gelmek mümkün değildir ve bu diyalektik, izin verildiği takdirde dünya genelinde şiddet dolu bir tablo çıkarmaktan çok yaratıcı bir melezleşme ya da çoğullaşma çıkarmaya daha çok eğilimlidir. Modernliğin kültürel formu araçsal aklın hâkimiyetiyle zaten sürekli bir çatışma halinde bulunmuştur. Tarih içinde düzensiz akışını sürdüren sanatsal, felsefî, mitsel ve metafizik geleneklerin oluşturduğu sembolik yapılar farklı yaşam dün-

yalarında zengin kültürel pratiklere bağımsız ve barışçıl alanlar açmaya devam etmelidir. Eğer modernlik araçsal aklın hâkimiyetine indirgenmeye devam ederse ve dünyanın alt sistemlerden oluşmuş aktörsüz bir sibernetik bütün olarak algılanması sürdürülürse, küreselleşme, anlamdan yoksun kalacak olan insana, özgürlüğün iyice daraldığı efsunsuz bir dünyadan başka bir şey vaad etmeyecektir. Küreselleşmeyi kültürler-ötesi tek tip bir modernleşme olarak hesaplamak, modernliğin yalnızca karanlık kıtasını su üstünde tutarak, doyumsuz bir kitleye dönüşen insanları monotonlaşma ve standartlaşmanın neden olduğu, eskisinden daha yaygın ve şiddetli bir yabancılaşma ve umutsuzluğun eşiğine getirecektir. İnsanlık, en azından yeni milenyumda aynı karanlık kıtanın üstüne yeniden çakılmak istememektedir. İnsan aklının özgürleştirici bir potansiyeli olduğu doğrudur, araçsal aklın son yüzyılda geçirdiği serüven ise kendi özsel nitelığini ve içkin sınırlarını artık ifşâ etmiştir, kültürel akılcılaşma yoluyla yaşam dünyalarını gittikçe yoksunlaştıran bir tehdit ise artmaya devam etmektedir. Modernliğin özneleşmeye yatkın dokusu yeni sosyal, kültürel ve estetik üretimlere açıktır, faydacı modernleşme ise küreselleşmenin tek yanlı yorumlarıyla kültürel anlamları parçalamaktadır. Modernliğin en önemli tutumu Doğu'dan ve Batı'dan gelen, geniş anlamda vazgeçilmez bir estetizme bağlıdır. Modernliği, salt Batılı merkezin köklerine tutunarak tehlikeli biçimde saflaştırmaya, arındırmaya veya aryanlaştırmaya çalışmak ise kültürel bir ırkçılıktır. Küreselleşme sürecinde, modernliğin baştan beri melezleşmeye açık kültürel yorumunu sahiplenerek, yaratıcı adaptasyon ve yeniden üretim potansiyelini merkeze alarak bir zamanlar kenar olduğu düşünülenleri küresel medeniyete kendi rengini katabilecek ve küresel barışa katkıda bulunabilecek kültürel kaynaklara sahip "çoğul modernlik" (Göle, 1998) merkezleri olarak görmeye ihtiyacımız var.

Kaynakça

Achille, M. (2000) "At the Edge of the World: Boundaries, Territoriality, and Sovereignty in Africa", *Public Culture*, 12 (1): 259-284.

Anees, M. (1998) "İslam'ın Küreselleşmeye Getireceği Bir Alternatif Var mı?", *NPQ Türkiye*, 1 (1): 66-67.

Arnason, J. P. (1990) "Nationalism, Globalization and Modernity", *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* içinde, der. M. Featherstone. Londra: Sage.

Baudrillard, J. (2002) "Çılgınlığı Globalizm Üretiyor" (mülâkat), *Der Spiegel*, 17 Ocak, (http://www.ntvmsnbc.com).

Beyer, P. (1994) *Religion and Globalization*. Londra: Sage.

Friedman, J. (1995) "Global System, Globalization and the Parameters of Modernity", *Global Modernities* içinde, der. M. Featherstone, S. Lash ve R. Robertson. Londra: Sage.

Gaonkar, D. P. (1999) "On Alternative Modernities", *Public Culture*, 11 (1): 1-18.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Gouldner, A. W (1970) *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.

Göle, N. (1998) "İstanbul'dan Hong Kong'a: Batılı Olmayan Modernlikler Üzerine Notlar", *NPQ Türkiye*, 1 (1): 56-59.

Healey, S. (2001) "Dialogue Among Civilizations: Possibilities After Huntington", *International Journal on World Peace*, 18 (1): 7-14.

Huntington, S. P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven ve Londra: Yale University Press.

Huntington, S. P. (1972) *The Soldier and the State, The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Lamy, P. (1976) "The Globalization of American Sociology: Excellence or Imperialism?", *The American Sociologist*, Cilt 11, (Mayıs): 104-114.

Lerner, D. (1964) *The Passing of Traditional Society*. New York: Free Press.

McClelland, D. (1967) *The Achieving Society*. New York: Van Nostrand.

Meyer, J. W. (1980) "The World Polity and the Authority of the Nation State", *Studies of the Modern World System* içinde, der. Albert Bergesen. New York: Academic Press.

Ou-fan Lee, L. (1999) "Shanghai Modern: Reflections on Urban Culture in China in the 1930s", *Public Culture*, 11 (1): 75-108.

Parsons, T. (1966) *Societies, Evolutionary and Comparative Perspectives*. New Jersey: Prentice-Hall.

Parsons, T. (1968) *The Structure of Social Action II*. New York: Free Press.

Pieterse, J. N. (1995) "Globalization as Hybridization", *Global Modernities* içinde, der. M. Featherstone, S. Lash ve R. Robertson. Londra: Sage.

Robertson, R. (1992) *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Londra: Sage.

Robertson, R. (1995) "Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity", *Global Modernities* içinde, der. M. Featherstone, S. Lash ve R. Robertson. Londra: Sage.

Robertson, R. ve Khondker, H. H. (1998) "Discourses of Globalization: Preliminary Considerations", *International Sociology*, 13 (1): 25-40.

Rostow, W. W. (1960) *The Stages of Economic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tiryakian, E. A. (1992) "From Modernization to Globalization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31 (3): 304-311.

Tomlinson, J. (1991) *Cultural Imperialism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Tomlinson, J. (1999) *Globalization and Culture*. Cambridge: Polity Press.

Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, I. (1980) *The Modern World System II: Mercantalism and the Consolidation of World Economy*. New York: Academic Press.

Terry Shoffner Illustrator Inc.
American Showcase, *Illustration Book 2,* 1998

KAPİTALİZM - ORYANTALİZM EKSENİNDE KÜRESELLEŞMEYİ ANLAMAK: 11 EYLÜL, MODERNİTE, KALKINMA VE ÖTEKİ SORUNSALI

E. Fuat Keyman*

11 Eylül 2001 tarihinde New York'ta Dünya Ticaret Merkezi'ne ve Washington'da Pentagon'a yapılan, sivil uçakları canlı bombaya çeviren, İkiz Kuleler'in yıkılmasıyla binlerce sivil insanı öldüren ve Amerikan Cumhurbaşkanı Bush tarafından bir "savaş eylemi" olarak tanımlanan saldırı, hem içerdiği vahşet ve şiddet, hem de dünya üzerindeki sonuçları bağlamında, ciddi olarak düşünülmesi, irdelenmesi, çözümlenmesi gereken bir "terör eylemi"dir. Binlerce sivil insanın ölümü temelinde, ideolojileri, dinsel, etnik ya da kültürel kimlikleri ne olursa olsun, herkes tarafından şiddetle kınanması gereken bir "insanlık trajedisi"dir. Aynı zamanda da, tüm insanları "ontolojik güvensizlik" duygusuna mahkûm ederek, günlük

* Doç. Dr. E. Fuat Keyman, Koç Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

yaşamı bir "risk, belirsizlik, güvensizlik" durumuna sokan ve bu anlamda "özgürlük alanı" üzerine yapılmış vahşi bir saldırıdır. Bu nedenle de, her terör eylemi gibi, New York ve Washington'a yapılan saldırıyı tartışırken, indirgemeci açıklamalara, ideolojik pozisyonlara, devlet-merkezci stratejik betimlemelere hemen yönelmememiz gerekmektedir. Aksine, bu saldırıyı kınayan, bu eylemi "insanlığa karşı işlenmiş bir suç" olarak gören ve bu saldırıda öldürülen insanlarla "empatik bir ilişki" içine giren bir "etik-ahlâkı benlik konumu"yla bu eyleme yaklaşmamız gerektiğini düşünüyorum. Bu etik-ahlâki benlik konumunu temel başlangıç noktamız, daha somut bir deyişle, tartışma ve çözümleme süreçlerimizi belirleyen temel "normatif öncül"ümüz olarak almadığımız sürece, ne bu terörist eylemin yarattığı vahşeti anlayabiliriz, ne bu eylemi yaratan saikleri doğru tespit edebiliriz, ne de savaş dışında terörizme karşı güçlü mücadele olasılıklarını ortaya çıkartabiliriz.

ETİK, SİYASET VE KÜRESELLEŞME

Amerika'ya karşı yapılan bu saldırıyı nasıl çözümlemeliyiz? Nasıl hem bu saldırıyı insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak tanımlayıp, hem de yine masum insanların ölümüne yol açacak bir savaşa alternatif bir pozisyon geliştirebiliriz? Bu sorulara yanıt verirken, "mutlak bir doğru"nun olmadığını ve yanıtlarımızın yapacağımız yorumlara, siyasal pozisyonumuza ve kuramsal/felsefi söylemimize bağlı olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Fakat, bununla birlikte, terörizme karşı mücadelede başlangıç noktamızı etik bir düzeyde kurmadığımız sürece de, yanıtlarımızın devlet-merkezci stratejist konumunun egemenliğini ve savaş söylemini ilk ya da son kertede kabul etmek durumunda kalacağını da bilmemiz gerekiyor. Bu nedenle, bu çalışmada 11 Eylül ve sonrası dünya üzerine değerlendirme ve bu temelde yapmaya çalışacağım küreselleşme çözümlemesi kendisine etik düzeyi çözümleme sürecinin başlangıç noktası olarak alacaktır.

Etik düzeyde 11 Eylül'e yaklaştığımız zaman, karşılaştırmalı olarak ilk gönderim noktamızın "17Ağustos Depremi" sonrası insan arama ve kurtarma çalışmaları olabileceğini düşünüyorum. Her iki olayda da karşımızda benzer manzaralar var; ikisinde de enkazları, ölen masum insanları, farklı dinsel, etnik ve siyasal kimliklere sahip kurtarma ekiplerinin olası bir yaşam kurtarma için verdikleri yoğun çabaları görüyoruz. 17 Ağustos bize küresel boyutta bir dayanışmayı ve bu dayanışmanın önemini gösterdi ve böylece bize ideolojik ve kimlik düzeylerinden önce bir etik alanda ortaya çıkan ve küresel boyutta gelişen bir dayanışma fotoğrafını verdi. İkız Kuleler'e yapılan saldırıya, her şeyden önce ve başlangıç

noktamız olarak, bu fotoğraf temelinde yaklaşmamız gerektiğini düşünüyorum. İnsan yaşamının önemini vurgulayan bir küresel dayanışma içinde, her terör eylemi gibi, bu eylemi de "insanlığa karşı suç" olarak tanımlamalıyız.

İkiz Kuleler'in çöküşüyle karşılaştıracağımız ikinci gönderim noktasının, bize modern toplumun çevre bağlamında bir "risk toplumu"na dönüştüğünü gösteren "Çernobil nükleer kazası" olabileceğini söyleyebiliriz. Çernobil nükleer kazası küreselleşme tartışmaları içinde üç-boyutlu bir öneme sahiptir: Birinci olarak, bu kaza çevresel kirlenmenin ulusal değil, küresel boyutta olduğunu bize göstermiştir. İkincisi, bu kirlenmeyle mücadelenin ve çözüm arayışlarının ulusal boyutla sınırlı kalamayacağını, aksine küresel nitelikte olması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Üçüncü olarak, bu kazanın yarattığı "güvensizlik ve risk duygusunun" sınıfsal, ideolojik ve kimliksel farklılıkların önünde bir alanda hissedilmesi, bize "etik-ahlâki benlik" konumu temelinde gelişecek küresel dayanışmanın yaşadığımız dünyanın sorunlarının çözümündeki önemini göstermiştir. İkiz Kuleler'e karşı yapılan saldırı, risk toplumun sadece çevre ile sınırlı olmadığını, insan yaşamını da içerdiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu saldırı "ontolojik (varlığımızla ilgili) güvensizlik duygusunu yaşamımızın her alanına sokarak, dünyayı bir risk toplumuna dönüştürmüştür. Bu bağlamda, İkiz Kuleler'e yapılan terörist saldırıyı hepimize karşı yapılmış bir eylem, dolayısıyla "küresel boyutta mücadele edilmesi gereken küresel bir saldırı" olarak değerlendirmeliyiz.

Fakat, bu terörist saldırıyı küresel boyutta mücadele edilmesi gereken bir saldırı olarak değerlendirirken, bu değerlendirme aynı zamanda savaşa karşı bir alternatifi içerecekse, küreselleşme ve güvenlik, küreselleşme ve kalkınma ilişkilerini yeniden düşünmemiz gerekmektedir. Bu temelde, küreselleşme ve güvenlik ilişkisini düşünürken Noam Chomsky'nin belirttiği gibi, "asgarî etik ve moral bir ölçütü" kendimize öncül almalıyız ve "biz-öteki ayrımı" yapmadan özgürlük ve güvenlik sorusuna yaklaşmalıyız. Bu nedenle, kendi özgürlük ve güvenlik istemimizi ve ölçütümüzü "öteki"ne de uygulamadığımız ölçüde, terörizme karşı mücadeleyi savaşa indirgemiş oluruz.[1]

Chomsky gibi Zygmunt Bauman da küreselleşme süreci üzerine eleştirel çözümlemesini yaparken, özgürlük-güvenlik ikilemi üzerinde durur. Bu ikilemin sorunsallaştırılmasının demokratik bir dünya vizyonu kurmanın önemli ön-koşullarından birisi olduğunu vurgular. Bauman *Topluluk* adlı kitabına şu tümce ile başlamaktadır: "Kelimelerin 'anlam'ı var-

[1] Chomsky, N. *11 Eylül*, İstanbul: Om, 2002.

dır: Bununla birlikte, bazı kelimeler 'duygu' da içerirler. Topluluk kelimesi bunlardan bıridir."[2] Bir topluluğa âit olmak sadece bir "üye" kimliği olarak düşünülemez, aynı zamanda topluluk bize bir sıcaklık, bir "varolma" daha da önemlisi bir "güven" verir. Bir topluluğa âit olma düşüncesi ürkütücü, yalnızlaştırıcı, güvensiz ve belirsiz olan "dış dünya"ya karşı bizi koruyan, bize güven içinde olduğumuz duygusunu veren, böylece bize sıcak bir sığınak sağlayan duyguyu tanımlar. Güvensizliklerle dolu dış dünyada yaşadığımız tedirginlikler, ikircikliklikler, korkular, sınırları belirli topluluğa girdiğimiz vakit kaybolurlar: Bu nedenle kendi topluluğumuzda rahatızdır, güvenliyizdir, tehlikelerden uzak bir sığınak içindeyizdir. Kendi topluluğumuzda birbirimizi anlarız, birbirimize güveniriz, aynı dili konuşuruz, aynı kültürü paylaşırız, aynı yüzlere sahibizdir. Sonuçta, "topluluk" güvensizliklerle dolu dış dünyaya karşı korunaklı olma duygusu sağlayan mekândır, âidiyettir, "güven ve korunma" duygusudur.

Ama hemen belirtmeliyiz ki, bu güven ve korunma duygusunu topluluk, özellikle somut dünyevî niteliği içinde, dost-düşman, içerisi-dışarısı, biz-ötekiler vb. karşıtlıklar yoluyla kurar. Dış dünyadan, bilinmeyen bir kültürden, anlaşılamayan bir dilden, farklı bir tavırdan korku, topluluk duygusunu sıcak ve güvenli bir sığınağa dönüştürür. Bu nedenle, ancak dışarısıyla sınırlar çizdiği, farklılıkla arasına bir duvar ördüğü ve ilişkiselliği karşıtlığa dönüştürdüğü sürece, topluluk kendisini güven duygusunun kaynağı olarak sunabilir. Bu anlamda, bir topluluğa ait olmanın yarattığı güven, sıcaklık ve korunma duygusu, aynı zamanda dışarıda olanın güvensiz, soğuk ve şüpheli olarak kodlanmasıdır.

İkinci olarak, daha da önemlisi, bir topluluk içinde olmanın ya da bir topluluğa ait olma ayrıcalığının bize "ödememiz gereken bir maliyeti" olacaktır. Bu maliyetin değeri "özgürlüğümüz"dür, "kendi kaderimizi belirleme hakkımız"dır, "bağımsız hareket etme iyeliğimiz"dir, en genelde, "kendimiz olma hakkımız"dır. Güvenlik üzerine yapılan abartılı vurgular her zaman özgürlüğümüzü kısıtlayıcı tercihlerdir, ve bizi topluluğa hapsederek gözümüzü farklılıklara kapatan, özgür tercih, konuşma ve düşünme ortamımızı ortadan kaldıran bir yapıya sahiptirler. Bu anlamda, güven tercihimiz özgürlüğümüzden vazgeçmemize yol açacaktır. Benzer olarak, özgürlüğümüzü bireysel temelde abartmamız da güvenlik duygumuzda sorunlar yaratacak, bizi yalnızlığa ve belirsizliğe itecek bir "ontolojik güvensizlik" durumunu ortaya çıkartacaktır. Güvenlik ve özgürlük insan yaşamının en önemli, ama aynı zamanda en sorunlu değerleridir. Bu ikisi arasındaki dengeyi kuracak mutlak bir doğru, mutlak bir reçete, mutlak

[2] Bauman, Z. *Community*, London: Polity, 2001.

bir çözüm yoktur. Bu gerçeklik bugün yaşadığımız dünyanın temel "ikilemi"dir.

"11 Eylül" ise, güvenlik-özgürlük ikilemini apaçık biçimiyle ortaya çıkarmıştır. Binlerce sivil insanı öldüren terör eylemi sonrası dünya bu ikilemi yaşamaktadır ve bu ikilem içinde güvenlik ön plana çıkmıştır. Terörün amacı, bu temelde, masum insanları öldürerek hedef seçtiği mekânda ve dünyada "ontolojik güvensizlik" duygusunu yaymaktır. Böylece bizleri güvenliği tercih etmeye zorlamaktadır; yaşadığımız dünyayı farklılıklara penceresini kapatan, sığınağında güvenli olmayı tercih eden, birbirlerine benzer insanların âit oldukları "topluluk"lara dönüştürmektir ve bu topluluklar arasındaki olası tüm ilişkiselliği ortadan kaldırmaktır.

Bu bağlamda, terörizme karşı mücadele sadece güvenlik bağlamında yapılan bir mücadele olmamalıdır. Bu mücadele, aynı zamanda, özgürlük için yapılan bir mücadeledir ve güvenlik-özgürlük arasındaki dengeyi kurmaya çalışmalıdır. Terörizme karşı mücadeleyi savaşa indirgemek güvenliği özgürlüğe öncelikli kıldığı sürece, son kertede kaybedilmiş bir savaş olacaktır. Ontolojik güvensizlikle tanımlanmış bir dünyada "korunma arayışlarımız", yine Zygmunt Bauman'ın deyişiyle, ancak güvenlik-özgürlük ikilemini demokratik bir dengeye dönüştürmekle başarıya ulaşacaktır.

KÜRESELLEŞME SÜRECINDE İKİNCİ DÖNEM

17 Ağustos Depremi ve Çernobil nükleer kazası bize şu öneriyi yapma olanağını verecektir: *Bir terör eylemini insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak görmek, terörizme karşı etik-ahlâki benlik temelinde küresel boyutta direnç gösterme olasılığını yaratmanın ön-koşuludur.* Bu öneriyi (evrensel düzeyde) kabul edersek, o zaman, 11 Eylül'ü yaratan saikleri daha doğru tespit edebiliriz. Bu tespit için odak noktamızı İkiz Kuleler'in ve Pentagon'un simgesel kimliğini oluşturan "güvenlik" ve "ticaret" olguları üzerine kaydırmamız gerekmektedir. Bu iki olgu küreselleşme sürecinin dünyada yarattığı "iktidar geometrisi"nin iki kurucu ögesini oluşturur. Neoliberal-hiperglobalist ideolojinin önerdiğinin tersine, küresel ticaret ve küresel güvenlik olguları zenginleşme ve barışı değil, aksine adaletsizlik, fakirlik, güvensizlik, sömürü, kimlik kodlarıyla yok etme, dışlama ve mutlak ötekileştirme süreçlerini simgelemektedirler. Bu temelde de, terörist saldırı ideolojik kılıfını küreselleşmenin bu iktidar geometrisinden almaktadır ve kendisini anti-küresel bir niteliğe yerleştirme amacını gütmektedir. Bu nedenle de, 11 Eylül terörizmini "insanlığa karşı suç" olarak görmeden, hemen "medeniyetler çatışması", "Amerikan emperyalizmi eleştirisi" ve "Orta Doğu sorunu" gibi referanslarla çözümle-

mek yanlıştır. Bu çözümlemeler bizi savaşı tek olasılık olarak görme yanılgısına ya da tuzağına düşürmektedir.

Yapılması gereken *terörizme karşı küresel mücadeleyi savaşa indirgememektir.* Bu mücadeleyi kimlikler, dinler, devletçi stratejiler ekseninden çıkartmak ve yukarıda açımlamaya çalıştığım etik-ahlâki alanda sürdürmektir. Bu noktada hemen belirtmemiz gereken nokta, etik-ahlâki alanın soyut ve ütopik bir düşünsel düzeye tekabül etmediğidir: Aksine, *etik-ahlâki benlik konumu terörizme karşı küresel mücadelenin birinci ön-koşulu olarak terörü insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak görürken, Richard Falk'un "yıkıcı küreselleşme" olarak adlandırdığı neoliberal küreselleşmenin hem ideolojik, hem de kurumsal hareket tarzının ciddi bir eleştiri sürecine sokulmasını da olanaklı kılar.* Bu temelde, İkiz Kuleler' in çöküşü üzerine yerleştirdiğimiz etik konumu, örneğin geçen yaz televizyondan izlediğimiz "Filistinli çocuğun babasının yanında öldürülüşü" ve UNICEF'in sık sık yayımladığı "açlık içinde yaşayan çocukların trajedisi" üzerine düşünürken de çözümleme sürecimizin birincil ön-koşulu ve başlangıç noktası olarak ele almamız gerekmektedir. Bu olgular, küreselleşme sürecinden dışlanmış, fakirleştirilmiş, her gün ontolojik güvensizlikle yaşayan, açlıkla mücadele eden, buna karşın sesleri duyulmayan, ötekileştirilmiş, serbest pazar ideolojisi tarafından sorunları bireyselleştirilmiş ve günde 1.5 dolarla yaşayan 2.8 milyar insanı kapsayan bir dünyayı bize sunmaktadırlar. Bu öldürülüş ve açlık yıkıcı küreselleşmenin temsilidir ve bizi neoliberal küreselleşmeyi ciddi bir sorgulama sürecine sokmaya, "iyi ve insansal yönetişimin" varolduğu bir yapıya dönüştürmeye zorlamaktadır.

Bu gereksinim, son iki yılda bir taraftan küresel düzeyde gelişen antiküresel muhalefet hareketini oluştururken, diğer taraftan Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası kurumlarının yıllık raporlarının ana teması oldu. Bu girişimlerde temel öneri şu oldu: Fakirlik, güvensizlik ve dışlanmışlık sorunlarını çözemeyen bir dünya, serbest pazarın hiçbir düzenlemeye tâbi olmamasını desteklerken dağılım adaletsizliği sorununa gözü kapalı neoliberal ideolojinin küresel hegemonyası ve güveni sadece kendisi için isterken etnik ve dinsel kıyımlara duyarlı olmayan bir iktidar anlayışı düzenin değil düzensizliğin, güvenin değil güvensizliğin temel kaynağıdır. 11 Eylül öncesi bu anlayışın "demokratik, insancıl ve iyi yönetişime sahip ve dağılım adaleti içeren bir yapıya dönüş(türül)mesi" gerekliliğinin gündeme geldiğini gördük. Bu gereksinim küreselleşme sürecinde "ikinci döneme" girilmesinin itici gücüydü ve bu süreç başlamıştı.

11 Eylül'ün medeniyetler çatışmasını değil, bu süreci hızlandırdığını ve küreselleşmede ikinci dönemi başlattığını düşünüyorum. Teröre karşı

küresel mücadele savaşla değil adalet ilkesi temelinde yapılacaksa, küreselleşmenin yıkıcı niteliklerine karşı da mücadele etmemiz ve adaletli bir dünya düzeni yaratmamız gerekmektedir. Fakat hemen altını çizmemiz gereken nokta şudur: Adaletli bir dünya düzeni serbest pazarı öncül alan ve bu temelde yoksulluk sorununu çözmeye çalışan salt liberal mantıkla gerçekleşemez. Aksine, *adaletli bir dünya vizyonu küreselleşme sürecini kapitalizm-modernite bağlamında düşünmeyle, kalkınmayı serbest pazar temelinde değil üretim mantığı içinde kavramsallaştırmayla ve kültür olgusunu "kimlik-farklılık ekseni"ne yerleştirmeyle olasılık kazanabilir.* Bu nedenle, 11 Eylül sonrası dünyanın medeniyetler çatışması söylemi içinde kurulmasına ve terörizme karşı mücadelenin savaşa indirgenmesine alternatif arıyorsak, küreselleşmeyi eleştirel bir çözümleme sürecine sokmamız ve kapitalizm-oryantalizm ekseninde yeniden-düşünmemiz gerekmektedir. Bu yeniden-düşünme eylemi, yöntemsel düzeyde eleştirel kurama, dolayısıyla kalkınmayı üretim olgusu temelinde, uluslararası ilişkileri salt güvenlik değil adalet olgusu içinde ve özgürlüğü "kimlik-farklılık ekseni"nde çözümlemeyi içermektedir. Diğer bir deyişle, *küreselleşme sürecini kapitalizm-modernite-öteki sorunsalı ekseninde anlamak, 11 Eylül sonrası dünya için savaşa alternatif adaletli bir dünya vizyonu yaratmanın belki "yeterli koşulu" değil, ama "gerekli koşulu"dur.* Çalışmanın bundan sonraki kısmında küreselleşmenin eleştirel kuramını üretmeye çalışan siyasal-ekonomik söylemler üzerinde odaklanarak küreselleşme sürecini kapitalizm-modernite-öteki sorunsalı ekseninde çözümlemeye çalışacağım.

ELEŞTIREL KURAM VE KÜRESELLEŞME

İçinde bulunduğumuz koşullar ister "tarihin sonu" ya da medeniyetler çatışması, ister "modernitenin sonuçlarının gitgide radikalleşmesi" ya da çok-uluslu kapitalizmin kültürel boyutu olarak "post-modernitenin koşullarının ortaya çıkışı", isterse de "homojenlik ve heterojenlik arasındaki gitgide radikalleşen kopuşlar" olarak nitelendirilsinler, küreselleşme düşüncesi her bir nitelendirmenin merkezî unsuru olarak alınır.[3] Her bir nitelendirmenin kullandığı gönderim noktaları doğaları itibariyle küresel oldukları için, burada önemli olan toplumsal olayların gittikçe daha fazla küreselleşmesinin toplumun ulus-devletle özdeşleştirilmesini daha da so-

[3] Bkz. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (London: Hamish Hamilton, 1992), Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Stanford: Stanford University Press, 1990), Frederic Jameson, "Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism", *New Left Review* 146 (1984): 53-92 ve Arjun Appadurai, "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy" *Global Culture* içinde, der., Mike Featherstone (London: Sage Publications, 1990): 295-31.

runlu bir hale sokarken, bizi küresel, ulusal ve yerel arasındaki bağıntıları şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla ciddiye almaya zorlamasıdır. R. Robertson ve F. Lechner bu bağlamda şunu önermişlerdir:

> Modernite sorunu, küreselleşme sorununa doğru genişlemiştir –bir bakıma küreselleşme sorununa dahil olmuştur. Moderniteye özgü temaların bir çoğu –yaşam dünyalarının parçalanması, yapısal farklılaşma, bilişsel ve ahlâki görecelik, deneyimsel kapsamın genişlemesi, geçicilik– küreselleşme süreci içinde şiddetlenmiştir.[4]

Küreselleşme düşüncesinin somut görünümleri, örgütlü kapitalizmin sonu ve esnek birikimin ortaya çıkışı ile üretim tarzında önemli değişiklikleri içerir, (i) devlet egemenliği ve küresel dünya ekonomisi arasında gittikçe büyüyen "uçurumlar", (ii) "zaman-mekân" sıkışmışlığının iletişim ve bilgi teknolojileri vasıtasıyla yoğunlaşması, (iii) Batı modernitesinin, kendisini geçmişteki sömürgelerinden ayırmakta gittikçe daha fazla başarısız olması ile "örtüşen kültürlerin, çatışan akımların, ifadelerin" ortaya çıkışı. Bu ise ayrıcalıklı modern benlik ile sömürge (sonrası) Ötekisi arasında jeopolitik bir mesafe koymakta gitgide daha fazla zorlanmayla sonuçlanır.[5]

Ancak, küreselleşme düşüncesinin bu somut görünümleri karşısında tedbirli olmak gerekir. Burada iki nokta önemlidir. İlk olarak, küreselleşme düşüncesi "evrimci [bir] üslûpla" kullanılmamalı, yani, modernitenin gelişiminde ve yayılmasında yeni bir aşama olarak görülmemelidir. Modernitenin zaman içerisinde artan bir şekilde küreselleştiği düşüncesi, bundan önce kapsamı açısından daha az küresel olduğuna dair yanlış bir varsayıma sahip olan evrimci bir duruşu gerektirir. İkincisi, küreselleşme düşüncesinin yeni bir durumu, hali, koşulu oluşturduğu düşünülmemelidir. Bu şekilde anlaşıldığı takdirde, düşünce, açıklanması gerekmeyen, başlangıç itibariyle kurgusunu çevreleyen toplumsal ilişkilerin var olma koşulunu açıklayan bütünselleştirici bir anlatıya dönüşür.[6] Diğer bir deyişle, Robertson'un da ileri sürdüğü gibi, küreselleşmenin "dünyanın 'birleştiği', ancak hiçbir şekilde naif işlevselci bir tarzda bütünleşme-

---

[4] Barry Smart, *Postmodernity* içinde (London: Routledge, 1993): 137

[5] Örneğin bkz. David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Cambridge: Basil Blackwell, 1990), Edward Said, *Imperialism and Culture* (New York: Alfred A. Knopf, 1992) ve R. Frankenberg ve L. Mani "Crosscurrents, Crosstalks," *Cultural Studies* 7 (1993): 292-309.

[6] Küreselleşme düşüncesini taşıyan evrimci ve bütünselleştirici tarzı betimleyici örnekler olarak bkz. Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Frederic Jameson, "Postmodernism or the Cultural Logic of Postmodernism," Jean Baudrillard, *Fatal Strategies* (London: Semiotext(e), 1990), ve Mark Poster, *The Mode of Information* (Cambridge: Polity, 1990).

diği"[7] bir süreç olarak anlaşılması gerekmektedir. Bu anlamda, küreselleşme sadece uluslararası ilişkilerin evrimci gelişiminde yeni bir aşamayı ya da eskinin bitişini ve yeninin başlangıcını belirleyen müstakil bir durumu değil, aksine modernite sorununu küresellik sorununa dönüştürerek, küreselleşme sürecini devlet/toplum kompleksine içkin bir unsur kılan bir kopuşu simgelemektedir.

Modern bir durum olarak küreselleşme düşüncesinden iki önemli sonuç çıkarsanabilir. Birincisi, küreselleşme bir yandan evrensellik iddiasını, diğer yandan farklılığın kimlik içerisinden çözülmesine karşı farklı özne konumlarından ve farklı mekânlardan çıkan bir direnişi taşır. İkinci sonuç, David Harvey'in de açıkça belirttiği gibi, küreselleşme sürecinin zaman-uzam ilişkisinde bir dönüşüme neden olmasına rağmen, hâlâ "sermaye birikiminin temel kurallarına" içkin olması ve bu kurallar tarafından üst-belirlenmesidir.[8] Bu nedenle, küresellik sorunu kimlik/farklılık ilişkisi ve üretim kategorisi hesaba katılmadan tam olarak anlaşılamaz.

Karl Marx, *Grundrisse*'de toplumun doğru olarak analiz edilmesi için üretim kategorisinin önceliğini oldukça güçlü bir şekilde belirtir:

İnsanlar, var oluşlarının toplumsal üretimlerinde, iradelerinden bağımsız, kesin, zorunlu ilişkiler, yani maddî üretim güçlerinin gelişiminin belirli bir aşamasına tekabül eden üretim ilişkileri kurarlar. Bu üretim ilişkilerinin bütünü toplumun ekonomik yapısını, hukuki ve siyasi üstyapının üzerine kurulduğu ve belirli bilinç biçimlerinin tekabül ettiği temeli oluşturur. Maddî hayatın üretim tarzı genel anlamıyla toplumsal, siyasi ve entelektüel yaşam sürecini belirler.[9]

Marx'ın önerisi serbest pazar temelli liberal toplum anlayışından iki temel noktada kopuşu simgeler. İlk olarak, Marx, toplumsal ilişkilerin bütününü oluşturan şeyi betimlerken, önceliği mübâdeleden ziyâde üretim kategorisine verir. Bu öncelik, toplumsal ilişkilere 'maddî' ve 'tarihsel' bir nitelik vermek için kullanılır. Bu anlamda, Marx'a göre toplum 'verili' bir varlık değil, tarihsel olarak oluşturulmuş bir bütünselliktir. İkinci kopuş noktası öz ve görünüm arasındaki ayrıklıkla ilgilidir. Burada, yapısal neden (üretim tarzı) olarak tanımlanan öz, görünümü (görünürdeki hareketi oluşturan gözlemlenebilir unsurları) anlayabilmek için gereken temeldir. Louis Althusser ve Etienne Balibar, buradan yola çıkarak

[7] Roland Robertson, *Globalization: Social Theory and Global Culture* (London: Sage, 1992): 51.
[8] David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, 121-180.
[9] Karl Marx, *Grundrisse*, (New York: International Publishers, 1981): 34.

"Marx'a göre, siyasal ekonomi'nin bilimselliği görünür olanı belirleyen öz'ün aranmasında yatar" önermesini geliştirirler.[10]

Görünür olan ile öz arasındaki ayrım Marx'ın Adam Smith'in ve David Ricardo'nun piyasa ilişkilerini anlatırken yapısal nedenleri gözardı etmelerini eleştirmesinde çok daha belirgin bir nitelik kazanır:

Smith daimî bir tutarsızlık içerisinde büyük bir nahiflikle hareket eder... Bir yandan, burjuva ekonomik yapısının ekonomik kategorileri ya da gizli yapıları arasındaki içsel bağıntıyı saptar. Diğer yandan, aynı anda bağıntıyı rekabet olgusunda göründüğü şekliyle ve böylelikle bilimsel olmayan gözlemciye, bizzat burjuva üretim sürecine dahil olan kendisine göründüğü şekliyle izâh eder. Bu kavramlardan biri içsel bağıntıyı, burjuva sistemi fizyolojisini anlatırken, diğeri dışsal yaşam olgularını göründükleri ve ortaya çıktıkları şekliyle alır ve bunları biçimsel/formel tanımlarla betimleyip, sınıflandırmak, yeniden tasnif etmek ve düzenlemekle yetinir.[11]

Sonuç olarak, Marx'a göre siyasal ekonomi, "içsel bağıntı" ile "dışsal yaşam olguları" arasındaki ayrımı kapitalist üretim tarzı içinde aramasında yatar. Bunun anlamı, bölüşümü ve mübâdeleyi belirleyenin üretim yapısı olduğudur. Küreselleşme, Marx'ın siyasal ekonomisinde, organik bir bütünsellik şeklindeki sistemin mantığının bir sonucu olarak değil, kendi tarihselliği içerisinde ele alınır. Kapitalist üretim tarzının, sömürgecilik, sömürgecilikten arındırma ve çok-uluslu kapitalizm uygulamaları vasıtasıyla uluslararasılaşması, yani kapitalist üretim tarzının diğer tarzlarla eklemlenmesi anlamına gelir. Diğer bir deyişle, küreselleşme belirli bir zaman ve mekânda evrensel ile yerel arasındaki eklemlenme tarzını, bu anlamda da kapitalist üretim tarzının farklı üretim tarzlarıyla eklemlenme sürecinin aldığı yeni bir biçimi simgeler. Bu nedenle de, küreselleşme bağımlı kapitalist gelişme olgusundan soyutlanarak düşünülemez.

Üretim kategorisi temelinde küreselleşme çözümlemesinin son yıllarda ortaya çıkan en önemli örnekleri, "bağımlı kapitalist gelişme kuramı"nın en önemli temsilcisi olan "tarihsel yapısalcılık akımı" ve "düzenleme okulu"dur. Şimdi, bu yaklaşımların küreselleşme-kapitalizm ilişkisini nasıl çözümlediklerine bakalım.

TARIHSEL YAPISALCILIK VE KÜRESELLEŞME

Fernando Henrique Cardoso ve Enzo Faletto, *Latin Amerika'da Bağımlılık ve Gelişme* başlıklı önemli çalışmalarında, küreselleşme-kapitalizm

[10] Louis Althusser ve Etienne Balibar, *Reading Capital,* 83.
[11] Karl Marx, *Grundrisse,* (New York: International Publishers, 1981): 165.

ilişkisinin "eleştirel kuramı"nı kurmayı amaçlarlar.[12] Cardoso ve Faletto'ya göre üretim kategorisi temelinde küreselleşme sürecine yaklaşmak iki aşamalı bir uğraştır: Biri "bağımlılık olgusu" ile, diğeriyse "yapısalcı yöntemle" ilgilidir. Bağımlılık olgusu temelinde, azgelişmişliğin gelişimi tezinden çıkarsanan bağımlılık söyleminin en azından iki nedenden dolayı aydınlatılması ve açımlanması gerektiği önerilir. İlk olarak, azgelişmişlik tezi çok geniştir: Tez çevre toplumsal oluşumların ortaya çıktığı coğrafi mekânı bir azgelişmişlik ideal tipi olarak sınıflandırarak, bu oluşumlardaki "kapitalist gelişmeyi" gözden kaçırmıştır. İkincisi, azgelişmişlik tezi çevre toplumsal oluşumları birbirinden ayıran önemli nitelikleri, örneğin tarihsel olarak kurulmuş toplumsal üretim ilişkileri, kültür-temelli kimlikler, özgül hegemonik projeler ve yerel kapitalist devlet biçimleri gibi özellikleri gözardı etmektedir.

Diğer yandan, yapısal yöntem temelinde Cardoso ve Faletto, üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramının tarih-dışı ve biçimsel/formel olduğunu ileri sürerler. Diğer bir deyişle, yapısal unsurlar, her zaman için, kapitalizmin mantığını ve sermaye birikiminin yeniden-üretilmesini dünya genelinde açığa çıkarmazlar. Bu düşüncenin merkezinde, küreselleşmenin farklı toplumlar üzerindeki etkisinin ancak bir başlangıç noktası oluşturabileceği önerisi vardır. Yapılması gereken, hem küreselleşme sürecinin etkilerini açıklamak, hem de bu etkileri değiştirme olasılıklarını belirlemektir.

Cardoso ve Faletto bu iki ayrım noktasından yola çıkarak, bağımlılık ve üretim tarzı kavramlarını eklemlenme bağlamı içinde bir araya getirebilecek yeni bir kavramsal çerçeve önerirler. Niyetleri, "bağımlı kapitalist gelişmenin çeşitlilik içindeki birliği" olarak tanımladıkları küreselleşmenin nasıl dünya genelinde dengesizlik ve eşitsizliği yarattığını göstermektir.[13] Küreselleşme süreci ve bu sürecin ulusal ilişkilere içselleştirilmesi karşılıklı bir etkileşimi oluşturduğu sürece, küreselleşme ve bağımlılık olgularının çözümleme tarzı sistemik olmamalıdır: Aksine küresel kapitalizm, ulus-devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki tarihsel olarak kurulmuş "etkileşimleri" araştırmayı amaçlamalıdır.[14] Bu temelde, yapısalcılığı tarihsel yapan üretim tarzı kavramı değildir: Toplumsal değişimin çok-boyutluluğunun tanınması ve bir ulusal toplumsal oluşum içerisinde

[12] Fernando Henrique Cardoso ve Enzo Faletto, *Dependency and Development in Latin America* (Berkeley: University of California Press, 1979). Tarihsel yapısalcılık yöntemleri S. T. Leonard, *Critical Theory in Political Practice* (Princeton: Princeton University Press, 1990) eleştirel kuram olarak nitelendirildi.

[13] A.g.e., 2.

[14] G. Palma, "Dependency: A Formal Theory of Underdevelopment or A Methodology for the Analysis of Concrete Situations of Underdevelopment" *World Development* 6 (1978): 881-924.

kapitalist gelişme mantığını anlamlandıran dışsal ve içsel unsurlar arasındaki diyalektik etkileşim sürecinin eleştirel bir tarzda çözümlenmesidir.

Bu açıdan bakıldığında, toplumsal değişim ya da kapitalist gelişme "çeşitlilik içerisinde birliğin" küreselleşmenin doğasını tanımladığı bir süreci anıştırır. Çeşitlilik, kapitalist gelişmenin dengesiz ve asimetrik yapısından kaynaklandığı ölçüde ulusal çeşitlilik ve tarihsel farklılığı kapsar. Bundan dolayı, birlik, böyle bir çeşitlilik içerisindeki eklemlenme noktaları anlamına gelir. Dahası, bu eklemlenme noktaları verili değildir; aksine, devlet ve üretim ilişkilerinin karşılıklı ve çatışmalı bir etkileşim içerisinde oldukları bir alanda üretilen "somut sonuçlardır". Bu anlamda, tarihsel yapısalcılığın en ayırt edici özelliği, belki de, üretim tarzı kavramını kullanışında yatar. Althusser'in ötesine geçilerek üretim tarzı, "siyasal olanın özgüllüğünü" gösteren üretim ilişkileri ve bunlara tekabül eden sınıf ittifakları tarafından oluşturulan bir bütünsellik olarak ele alınır.

Cardoso ve Faletto, çevre toplumsal oluşumlarda siyasal olana (siyaset ve devlet) dair sistemik kuramsal bir tartışmanın olmadığını ve üretim tarzının siyasal olanla ekonomik olan arasındaki ilişki temelinde yeniden kavramsallaştırılmasının gerektiğini ileri sürerler. Onlara göre, böyle bir kavramsallaştırma kapitalizmin küreselleşmesinin farklı toplumsal oluşumlarda, her bır ulusal çevre-toplumsal oluşumun özgül tarihsel niteliklerine bağlı olarak farklı etki ve sonuçları olduğu gerçeğinin kabul edilmesini sağlar. Cardoso ve Faletto'nun küreselleşmeyi çeşitlilik içerisinde birlik olarak tanımlamalarına neden olan da bu kabuldür. Bu tanımdan üç sonuç çıkartılabilir. İlkine göre, küreselleşmeyi sadece sermaye birikimi mantığına dayalı bir şekilde tasavvur eden bütün analizler reddedilmelidir. Bu düşüncenin merkezinde "kapitalist yayılmanın genel eğilimlerinin çevredeki insanlar, sınıflar, devletler arasındaki somut ilişkilere nasıl dönüştüğünü gösterebilecek kavramları ve açıklamaları detaylı olarak ele almak gereği" yatar.[15] Diğer bir deyişle, iktidar ilişkileri, tahakküm ve ikinci plana itme dışsal nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmazlar; aksine her zaman için, içsel olarak tekrar tekrar oluşur ya da içsel ve dışsal unsurlar arasındaki diyalektik etkileşim tarafından üretilen somut sonuçlar olarak ortaya çıkarlar.

İkinci bir sonuca göre, genel ve evrensel bir küreselleşme kavrayışı oluşturmaya çalışan bütün analizler reddedilmelidir. Böyle bir analiz kaçınılmaz bir şekilde, kapitalist gelişmenin farklı düzeylerinin, farklı siyasi rejimlerin ve devlet biçimlerinin, farklı sermaye birikimi tarzlarının ve bunlara tekabül eden küresel ilişkilerdeki sanayi stratejilerinin varlığını

[15] A.g.e., xviii.

açıklayamaz. Cardoso ve Faletto, doğru bir küreselleşme kavrayışının "genelden" ziyâde "yerele" dayanması gerektiği sonucuna varırlar. İkinci sonuçtan çıkarsanan üçüncü sonuca göre "yerel", her bir ulusal toplumsal oluşumun yerel bir toplumsal çatışma tarzından kaynaklanan özgül tarihsel nitelikleri anlamına geldiği ölçüde, iktidar/tahakküm ilişkilerinin gerçekleştiği ve somutlandığı siyasi bir alan olarak devletin kapitalist gelişme ve küreselleşmesi üzerine çalışmanın merkezinde yer alması gerekmektedir.

Bu sonuçların ışığında, tarihsel yapısalcılığın, (sadece üretim ilişkilerine gönderimle tanımlanan) "âmil" kategorisini küreselleşmenin yapısalcı analizi içerisine sokarak tarihin önemi üzerinde durduğu açıktır. Bunu bir yandan dünya sistemiyle bütünleşme sürecini yapısal bir gönderım noktası olarak alarak, diğer yandan ulusal bir toplumsal oluşumun toplumsal örgütlenmesinin bütününde meydana gelen sınıflar-arası ve sınıflar-içi diyalektik etkileşimi göstermek için bu iki olgu arasındaki ilişkilere odaklanarak yapar. Tarihsel yapısalcılık, içsel ve dışsal unsurlar arasındaki diyalektik etkileşimi tarihsel bir perspektiften inceleyerek bağımlı kapitalist gelişmenin önemli kesitlerine odaklanır –devlet, hâkim sanayileşme projesi ve siyasi rejim.

Temel âmil olarak devlet, diyalektik etkileşimin tarihsel biçimini aldığı ve hâkim sanayileşme projelerini belirlediği siyasi arenaya dönüşür. Diğer yandan, kapitalist gelişmenin tarihi Latin Amerika'da otoriter siyasi rejimlerin devamını belirler.[16] Bu devamlılık modernleşme kuramının ekonomik gelişmenin siyasi gelişmeye ve demokratik bir siyasi rejimın kurulmasına yol açtığı yolundaki temel önermesini çürütür. Aksine, Latin Amerika'da, örneğin, kapitalist gelişmenin akışı, tarihsel yapısalcılığın tarihsel bir perspektiften gösterdiği gibi, etrafında farklı devlet biçimlerinin örgütlendiği farklı otoriter siyasi rejim biçimlerinin oluşmasına neden olmuştur: Oligarşik, popülist ve bürokratik otoriter devletler. Bunun anlamı, gelişme ve siyasi rejim arasındaki ilişkinin verili olarak alınmaması, bunun yerine küresel kapitalizmin toplumun içsel unsurları ile eklemlenme şekline odaklanarak tarihsel olarak incelenmesi gerektiğidir.

Diğer yandan, tarihsel yapısalcılığın yaptığı bağımlı kapitalist gelişme çözümlemesi bize, çevre toplumsal oluşumlarını azgelişmiş bir ideal tip olarak kabul etmenin ya da bu oluşumları bütünselleştirici ve homojen bir Üçüncü Dünya kategorisi olarak üreten tipolojik bir tavırla incelemenin

[16] Ayrıntılar için bkz. G. O'Donnell, *Bureaucratic Authoritarianism* (Berkeley: University of California Press, 1988) ve *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, der. G. O'Donnell ve P. Schmitter (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).

aşırı derecede sorunlu olduğunu açıkça gösterir. Diğer bir deyişle, içsel ve dışsal unsurlar arasındaki diyalektik etkileşim, her zaman için, azgelişmiş ya da gelişmekte olan ideal bir tip olarak tipik bir çevre toplumsal oluşumu ya da homojen bir Üçüncü Dünya olmadığını imler. Dolayısıyla, küreselleşmenin sonucu olarak "çeşitlilik içerisinde birlik" tarihsel olarak kurulur ve kurucu bir bütünsellik, çeşitliliği sistem içerisinde eriten birleştirici bir güç olmaktan ziyâde yeniden-kurulmaya her zaman için açıktır. Tarihsel yapısalcılığın, ilk olarak çeşitlilik içerisinde birliğin kurulması açısından üretim ilişkilerinin neden önemli olduğunu, ikinci olarak ise, böyle bir birliğin gerçekleşmesinde ve somutlaşmasında devletin merkezî rolünü göstermek için eklemlenme sorununa düşük bir soyutlama düzeyinde yaklaşmasının nedeni de budur. Bununla birlikte, altını çizmeliyiz ki, devletin merkezî rolü ve üretim ilişkileri ile ilişkisi açısından tarihsel yapısalcılık nispeten kuramlaştırılmamış bir devlet anlayışını kullanır. Aslında, Cardoso ve Faletto, kapitalist gelişmeye dair anlatılarında hiçbir zaman devlet anlayışlarını açıklamazlar. Siyasal düzeyin kapitalist gelişmedeki rolünün sistematik bir izahını sunarlar. Ekonomik indirgemeciliğin ve sınıfsal belirlenimciliğin sorunlarını bertaraf etmek için devletin merkezî bir âmil olarak kabul edilmesinin önemini savunurlar. Ancak, bu önerme devleti kuramsal bir araştırma nesnesi olarak almalarına neden olmaz. Yine de, bağımlı kapitalist gelişme çözümlemeleri dikkatle okunduğunda, Cardoso ve Faletto'nun devlet anlayışlarının hem yapısalcı hem de Weberci unsurlar taşıdığı ortaya çıkar. Bu, Cardoso ve Faletto'nun çözümlemelerinde devlete nispeten özerk bir kurum olarak hareket etme yetisini, böyle bir özerkliğin kaynağını belirlemeden, atfetmelerinden kaynaklanır.

Devletin özerkliği, devletin yapısal bir niteliği olarak alındığı için, bazen, yapısalcılıktan türetilmiş gibi görünür. Bu durumda devlet, birincil işlevi var olan düzeni yeniden-üretmek olduğu için toplumsal sınıflar karşısında özerkliğe sahiptir.[17] Diğer yandan, devletin bağımsız olarak hareket etme ve toplumsal sınıflara meşrû bir şekilde kısıtlamalar dayatma erkine gönderme yaptığı için Weberci bir özellik de sergiler. Bağımlı kapitalist gelişmenin bir niteliği olarak devletin erkinin tahkim edilmesi nosyonu, gelişmeci ideolojinin dayatılması, devletin halk sektörlerini sanayileşme ile ilgili karar alma sürecine dahil etme ya da bu süreçten dışlama yetisi ve devletin ithal ikameci yerli sanayileşmenin temel özelliklerini

[17] Yapısalcı devlet anlayışı Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes* (London: Verso, 1973) içinde açıkça ifade edilir. Poulantzas devleti, dahil olduğu toplumsal oluşum içerisindeki birleştirici unsur olarak tanımlar.

belirleme ölçüsü Cardoso ve Faletto'nun özerk devlet anlayışlarının Weberci yönünü örnekler.

Burada önemli olan nokta, ister yapısalcı ister Weberci olsun devletin her iki durumda da, devlet/sivil toplum ayrımı temelinde kavramsallaştırılmasıdır. Cardoso ve Faletto bu ayrımı doğrulamakla kalmayıp, devleti, kapitalist gelişme analizlerinin ön planına yerleştirmek için kullanırlar. Devlet, böylelikle, toplumsal oluşumların merkezî unsuru haline gelir ve sonucunda Cardoso ve Faletto'nun analizi siyasal düzeyin kapitalist üretim tarzının diğer düzeylerine önceliğini tasdik eder. Tarihsel yapısalcılık, kuramsal düzeyde üretim ilişkilerinin önemini vurgulamasına rağmen, (özellikle 1930'larda iç sanayileşmenin kurulmasından itibaren) sanayileşme sürecini inceleme şekilleri devletin söz konusu ilişkilere önceliğini dayatır. Devlet, hâkim sanayileşme politikalarına tekabül eden hâkim ideolojik biçimlerin ve söylemlerin birincil mimarı olur. Sonuç olarak, kuramsallaşmamış devlet kavramı, kapitalist gelişme sürecinde siyasal düzeyin rolüne gereğinden fazla değer biçilmesine ve bununla eşzamanlı olarak üretim ilişkilerine (sınıfsal ve özellikle sınıfsal olmayan edimciler) gereken önemin verilmemesine neden olur.[18] Böylece devlet, araştırma konusu olan toplumsal oluşumun çözümlemesine ayrıcalıklı bir giriş haline gelir. Bundan dolayı, içsel ve dışsal unsurlar arasındaki diyalektik etkileşimin belirli bir zamanda aldıkları biçimin kurulmasında belirleyici bir role sahip olur. Ancak, gereken söz konusu etkileşimi "birincil [bir] etkenden" çıkarsamak değil, dışsal unsurların bir kez içselleştirildiklerinde ulusal toplumsal oluşumun belirli bir zaman ve mekândaki içsel özelliklerinden biri haline geldiklerini açıklamaktır. Diğer bir deyişle, tarihsel yapısalcılığın ötesine geçmek ve bir birime diğerlerinin pahasına merkezî bir rol atfetmeden kapitalist gelişmeyi anlatmak gerekmektedir. Yapısalcılık alanında, "düzenleme okulu" olarak adlandırılan küreselleşme kuramı bunu gerçekleştirmeye çalışmış ve kapitalist gelişmeyi incelemek için yeni bir çerçeve geliştirmiştir. Aşağıda bu çerçeve ele alınacaktır.

DÜZENLEME OKULU VE KÜRESEL FORDİZM KAVRAMI

Belirttiğimiz gibi, üretim tarzı ve/veya eklemlenme kavramları çeşitlilik içerisinde birliği izah etmeye yarayan kuramsal başlangıç noktaları olsalar da, yapısalcılık içerisindeki kullanım ve işleme şekilleri birçok soruna sahiptir. Bu sorunlar ya yüksek soyutlama düzeyinde holistik epistemolo-

[18] Sınıfsal olmayan edimcilerin rolü üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. *The Making of Social Movements in Latin America: Identity, Strategy and Democracy,* der. Arturo Escobar ve Sonia E. Alvarez (Boulder: Westview Press, 1992). Bu konuyu 5. bölümde ayrıntılı olarak ele alacağım.

jik ve ontolojik bilgi iddiaları kurgulanmasından ya da bir kategori veya kavramın kapitalist gelişmenin birincil etkeni olarak tanımlanmasından kaynaklanır. Bu sorunlar, eğer üretim tarzı ve/veya eklemlenme kavramları küreselleşmeyi incelemek için yapısalcı bir perspektiften kullanılacaklarsa, belirli bir mekân ve zamandaki farklı ögelerin birbirlerine eklemlenme ve böylelikle bir bütünsellik oluşturma biçimlerinin bir açıklamasına gereksinim duyulduğunu imler.

Son yıllarda "düzenleme okulu" olarak bilinen küreselleşme kuramı, bu bağlamda, yapısalcılıktan epistemoloji ve ontoloji alanlarında ayrılarak, küreselleşme-kapitalizm ilişkisini çözümlemeyi amaçlar. Düzenleme okulunun küreselleşme çözümlemesi yapısalcılıktan üretim kategorisinin mikro düzeyde ve "zaman-uzam ekseninde" kavramsallaştırılmasıyla ayrılır. Epistemolojik bağlamda, düzenleme okulu somut ve mikro bir metodolojik çerçeveyi savunur:

> Kavramlar ilk ve son olarak tek bir soyutlama düzeyinde oluşturulmazlar. Soyuttan somuta geçişi oluşturan ve somutun kuram içerisinde massedilmesini sağlayan karakteristik etkileşim ile dönüştürülürler.[19]

Benzer şekilde Alain Lipietz yapısalcılık içinde iki yaygın yöntemsel hataya karşı uyarıda bulunur: [i]lki, somut gerçekliği, bizatihi evrensel bir kavramdan (Emperyalizm, Bağımlılık) türetilmiş olan içkin kurallardan çıkarsamaktır. İkincisi ise, madalyonun diğer yüzüdür: Bütün somut gelişmeleri, söz konusu kavramın gereklerine bağlı olarak incelemek ya da daha açık olmak gerekirse, ulusal sosyo-ekonomik oluşumların içsel evrimlerini, sanki sadece, dünya maestro tarafından yönetilen bir partisyonun parçalarıymışçasına –bu maestronun (kötü) bir özne olmadığını kabul etsek bile– incelemek.[20]

Bu uyarılar, somutu bir bütünsellikten çıkarsamak yerine, somutun ve bu anlamda bütünselliğin oluşumunun araştırılması gerektiğini imler. Bundan, kapitalist gelişmenin doğru bir tarihsel anlatısını sağlayanın genel örüntüler değil, toplumsal ve siyasi-ekonomik olguların özgül var olma koşulları olduğu ortaya çıkar. Tarihe yansıtıldığında bunun anlamı, edimcilerin tarihin yapılışında oynadığı rolün kabul edilmesidir. Diğer bir deyişle, tarihi insanlar yapar, ancak bu onların seçimlerine bağlı değildir.

Yukarıda sıraladığımız yöntemsel öneriler düzenleme okulunun kapitalist gelişmenin nasıl çalışılması gerektiğine dair sunduğu metodolojik zemini oluşturur. Robert Boyer'in açık bir şekilde belirttiği gibi:

---

[19] Michael Agliatta, *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience* London: Verso, 1979): 15.

[20] Alain Lipietz, *Mirages and Miracles* (London: Verso, 1987): 9.

> 1970'lerden itibaren sürekli olarak gelişmekte olan düzenleme kuramları birçok sosyal bilim geleneğine âit ögeleri birleştirir. Bütün sosyo-ekonomik sistemler için geçerli olan genel, ebedî kanunların varlığı fikrini reddettikleri için Ortodoks Marksizm'in eleştirisi ile başlarlar. Bunun yerine, üretim ilişkileri, üretim tarzı gibi kavramlar için yeni temeller sunmuş olan yapısalcı yazılardan hareket ederler. Bununla birlikte, düzenleme kuramcıları verili bir toplumsal ilişkinin, toplumsal sınıfların düzenini ve ekonominin dinamiklerini şekillendiren farklı tarihsel biçimler alabileceğini kabul ederler. Kapitalizmin tarihsel niteliğini ciddiye aldıkları için bu yaklaşımları kullanan araştırmacılar, diğer bir esin kaynağı olarak Annales ekolünün çalışmalarına yönelirler. İki savaş-arası dönemin neredeyse fosilleşmiş Marksizmine tepki gösteren ekolün kurucuları gerek sermaye döngülerinin dinamiklerinin gerekse belli başlı krizlerin üretici yapı ve toplumsal ilişki tarzlarına bağımlı olma biçimlerini göstermişlerdir.[21]

Bu uzun alıntı düzenleme okulunun ve kapitalist gelişme için sunduğu önermelerin kaynaklarını açıkça göstermektedir. Bu önermeler tarihsel süreç içinde oluşan "düzenliliklerin" çalışılması, "krizlerin" incelenmesi, ve "değişimlerin" çözümlenmesi ile ilgilidir. Düzenlilikler tarih boyunca toplumsal aktörlere dayatılmış olan yapısal unsurlardır. Krizler, bu aktörlerin yapıların düzenleyici ve yeniden-üretici işlevleri alanına yaptıkları müdahalelerden kaynaklanan çelişkilerin yol açtığı kesintiler ve kopuşlardır. Değişimlerin anlamı, yapılar ve egemenlik/güç odakları arasındaki mücadele temelli etkileşimlerdir.

Düzenleme okuluna göre, bu önermeler ontolojik bir niteliğe sahiptir. İlk olarak, toplumsal ilişkiler yeniden-üretim, çelişkiler ve krizlerden oluşan bir süreç ya da yapıların ve toplumsal aktörlerin diyalektik etkileşime girdikleri bir süreç olarak belirli bir tarih anlayışına kaynaklık ederler.[22] Böyle bir tarih anlayışı altyapı/üstyapı, farklı üretim tarzlarının eklemlenmesi ya da devlet/sivil toplum ayrımı gibi ikiliklere dayanan anlayıştan farklı bir toplum anlayışını kapsar. Düzenleme okulunun savunduğu toplum anlayışı, kurucu ilke olarak, bir düzeyin ya da bölgenin tarihi taşıyan "birincil etken" olması anlayışı üzerinde değil, tarihsel ve mekânsal olarak kurulmuş ilişkiler arasındaki etkileşimler üzerinde temellenir. Dahası toplum, siyasi-ekonomik ilişkilerin değişime açık olacak şekilde ye-

---

[21] Robert Boyer, *The Regulation School: A Critical Introduction* (New York: Columbia University Press, 1990): vii-viii. Vurgular bana ait.

[22] Jane Jenson, "Different but Not 'Exceptional': Canada's Permeable Fordism," *The Canadian Review of Sociology and Anthropology* 26 (1989): 69-80.

niden-üretildikleri "tarihsel olarak kurulmuş bir bütünsellik" olarak kavranır.

Böyle bir toplum anlayışı, toplumsal ilişkilerin "tarihsel kuruluş" sürecinin nasıl ortaya çıktığının açıklanmasını gerektirir. Bu bağlamda, Lipietz bunun üretim tarzı alanında ya da devlet ve sivil toplum ilişkisinde olmadığını; aksine toplumsal olanın kurulduğu belirli bir mekânda gerçekleştiğini ileri sürer. Lipietz, mekân terimi ile "toplumsal oluşumu yapılandıran sosyo-ekonomik ilişkilerin materyal var oluş biçimlerini" kasteder.[23] Böyle bir mekân anlayışı, bütün toplumsal oluşumların, hepsi bir üretim tarzı olarak bahsettiğimiz bütünselliği tanımlayan ekonomik, hukuki-siyasi ve ideolojik düzeylerin eklemlenmesi olarak görünürlük kazandığı düşüncesi ile uyum içindedir.

Bununla birlikte, yapısalcılığın aksine, düzenleme okulu "eklemlenme" sürecinin epistemolojik düzeyde, düzenlemelerin, krizlerin, çelişkilerin ve değişimlerin sadece kuramsal olarak değil, aynı zamanda ampirik olarak incelendikleri mikro alanda ortaya çıktığını vurgular. Bir süreç olarak eklemlenme kavramı, mekânsal yapılandırma sorununu kapitalizmin üretimi ve yeniden-üretimi analizinin odağına oturtur. Bunun nedeni de:

> Somut sosyo-ekonomik uzam hem toplumsal ilişkilerin eklemlenmesinin bir ürünü, "yansıması" olarak incelenmiş uzamların eklemlenmesi, hem de, halihazırda var olan somut uzam söz konusu olduğunda, bu toplumsal ilişkilerin yeniden-yerleştirilmesine dayatılan nesnel kısıt olarak ortaya çıkar. Toplumun kendi uzamını her zaman için zaten verili olan, geçmişte kurulmuş somut bir uzam temelinde yeniden-yarattığını söyleyeceğiz.[24]

Böylece, uzamın (aslında, toplumsal oluşumun zamansal ve mekânsal kuruluşunun) araştırılmasının incelenen ulusal ya da küresel bir olgunun toplumsal analizine üç farklı düzeyde müdahale ettiği söylenebilir. İlk olarak, ampirik olaylar gündelik pratikler ya da yerel siyasi-ekonomik olaylar şeklinde verili bir zaman-mekân içerisine dağıtılırlar. İkincisi, devlet, devlet/sivil toplum ilişkileri ve üretim ilişkileri gibi toplumsal ve siyasi-ekonomik varlıklar ya da ilişkiler verili bir mekânsal ve zamansal yapılanma etrafında kurulurlar. Üçüncüsü, söz konusu varlıklar arasındaki ilişkiler mekânsal ve zamansaldır; mekânsal ve zamansal olarak yeniden-üretilirler ve zamanla içerisinde bulundukları mekânın uzamsal ve

[23] Alain Lipietz, "The Structuration of Space", *Regions in Crisis*, der. J. Carney ve R. Hudson (London: Croom Hell, 1980): 60-75.
[24] Alain Lipietz, "The Structuration of Space," 61.

zamansal yapılanmasına bağlı olarak değişirler.[25] Küreselleşme-kapitalist gelişme ilişkisi açısından bu önerilerin tümü, ontolojik düzeyde, siyasi-ekonomik pratiklerin, "sosyo-uzamsal diyalektiğin parçası" olduklarını ve hem uzam-oluşturucu (*somutlaşan*) hem de uzam-bağımlı (*somutlaşmış*) bir nitelik taşıdıklarını bize göstermektedir.[26] Böylelikle, toplumsal bir oluşum zaman ve uzam içerisinde üretim tarzlarının eklemlenmesinin yerel görünümünü sergileyen mekânsal bir oluşumu anıştırır.

Lipietz'e göre, bu bağlamda, küreselleşme hem bir tarihsel oluşumu, hem de bir tasarımı simgeler: Üretim tarzlarının eklemlenmesinin tarihsel olarak kurgulandığı miras alınan uzam ile –tasarlanan mekân olarak adlandırılabilecek– uzam arasında eklemlenme süreci olarak düşünebiliriz küreselleşmeyi. Bu nedenle de, küreselleşme hem bir eklemlenmeyi hem de bu eklemlenme sürecinde ortaya çıkan çelişkiler, krizler ve çatışmalardan kaynaklanan potansiyel bir çatışmanın varlığını simgeler. Küreselleşme bir dönüşümü, ama aynı zamanda bu dönüşümün özerk ya da doğrusal olmadığı, aksine hem düzenlemeleri (üretim ve yeniden-üretim) ve çelişkileri (kriz ve değişim) kapsadığını niteler. Lipietz'e göre, tamamen siyasi anlamda kapitalist ulus-devletin önemi tam da burada yatar. Devlet, küreselleşme sürecinde miras alınan ve tasarlanan uzam arasındaki ilişki alanında ortaya çıkan potansiyel çatışmaları denetler:

Sosyo-ekonomik bölgelerin dengesiz gelişimi ile karşı karşıya kalan Devlet arkaik üretim tarzlarının en beklenmedik çözülüşünden doğabilecek siyasi ve toplumsal mücadelelerin başlamasını engellemek zorundadır. Bu, doğal bir şekilde, bir eklemlenme sürecini engellediği (korumacılık) ya da toplumsal sonuçları (süreğen işten çıkarılma tazminatları) kaldırmak için müdahale ettiğinde yaptığı şeydir. Ancak, içsel ve uluslararası evriliş gerektirdiği anda, kapitalist gelişme devlete yeni bir bölgeler-arası işbölümünü denetleme ve teşvik etme rolünü yükler. Bu "tasarlanan uzam" "miras alınan uzamla" oldukça şiddetli bir çatışma içine girer. Bundan dolayı, Devlet müdahalesi tasarlanan uzamın var olan uzamın yerine geçmesini örgütleme yoluyla olmalıdır.[27]

Bu alıntıdan, Lipietz'in devlet hakkındaki düşünceleri açısından iki sonuç çıkartılabilir. İlk sonuç, Lipietz'in devlet anlayışında, devletin uzamsal si-

[25] Ayrıntılar için bkz. Scott Lash ve John Urry, *The End of Organized Capitalism* (Oxford: Oxford University Press, 1987) ve Anthony Giddens, *The Constitution of Society* (Berkeley: University of Calfornia Press, 1984). Bu bağlamda oldukça yararlı bir derleme için bkz. *Social Relations and Spatial Structures*, der. Derek Gregory ve John Urry (London: Macmillan, 1985).

[26] Bkz. Edward Soja, *Postmodern Geographies* (London: Verso, 1989): 22.

[27] Alain Lipietz, "The Structuration of Space," 61.

yaset ve düzenlemedeki rolünü açıklarken makro-siyasal devlet görüşünden uzamsallığa kaymasıdır. Bu önemli bir kaymadır; çünkü devlet eyleminin somut olarak incelenmesini sağlar. Bu, Lipietz açısından, aynı zamanda zorunlu bir kaymadır; çünkü kapitalist üretim tarzının, özel sermayenin kendisini yeniden-üretememesinden doğan üretim sorunu, toplum düzeyinde oluşmaz; aksine uzamdan kaynaklanır.

Lipietz'in kapitalizm görüşüne göre, küreselleşme sürecinde temel sorun, kapitalist rekabet ve pazar ilişkilerinin kendi kendilerini düzenleme yetisinden yoksun olmalarıdır. Ek olarak, bu arada, sermaye ve birikim süreci kendiliklerinden verimliliği sağlayamadıkları ve sömürücü doğalarını gizleyemedikleri için, devlet kapitalist üretim tarzının gelişmesi sürecinde temel düzenleyici mekanizma ya da kapitalizmin bekasının vazgeçilemez bir parçası ve alansal oluşumların üretim ve yeniden-üretiminde azami öneme sahip birincil siyasal aktörlerinden biri olarak ortaya çıkar. Sermayenin verili bir uzamda kendi kendisini üretmesi, sermaye birikim sürecinin devletin koruması altında gelişmesine bağlıdır.

Ancak, bu açıklama işlevselci bir açıklamadır: Lipietz'in devlet sorununa işlevselci bir tavırla yaklaşmasını ortaya çıkartmaktadır. Lipietz devletin, özel sermayenin karşı karşıya kaldığı sorunların üstesinden gelebilmek için ekonomiye müdahale etmesinin işlevsel bir gereklilik olduğuna dair işlevselci görüşü devam ettirir. Kapitalist gelişmenin, devlete yeni bir işbölümünü denetleme ve teşvik etme rolünü yüklediğini söylemek, devletin kendisinin dışındaki, daha önceden belirlenmiş işlevlere sahip olduğunu ileri sürmek demektir.[28] Böyle bir işlevselcilik kapitalist gelişmeyi incelemek için düzenleme okulu tarafından kullanılan üst-kuramsal kategorilerde de görülür.

Düzenleme okulunda, kapitalist gelişme ya da üretim tarzlarının eklemlenme süreci anlayışı temelinde birçok üst-kuramsal kategori kurgulanır. Bu kategoriler vasıtasıyla kapitalist ilişkilerin yapılandırılması açısından, ulusal toplumsal oluşumlar arasındaki farkların ve kendilerine özgü niteliklerin keşfedilebileceği ileri sürülür. Bunlar, "birikim rejimi" ve "düzenleme tarzı" kategorileridir. Bir birikim rejimi, "tüketim ve birikim arasındaki toplumsal üretimin tahsisinin oldukça uzun vadeli stabilizasyonu" anlamını taşır.[29] R. Boyer'in açıkladığı gibi düzenleme şöyle tanımlanır:

---

[28] Lipietz'in son dönem çalışmalarında, devletin rolüne dair izahını sonradan kurulmuş (*ex post*) bir bildirim haline sokarak işlevselcilikten kaçınmaya çalışır. Ayrıntılar için bkz. Alain Lipietz, "From Althuserrianism to Regulation Theory", *The Althusserian Legacy*, der. E. Ann Kaplan ve Michael Sprinker 99-138.

[29] Alain Lipietz, *Mirages and Miracles*, 14.

[B]irikim sürecinin genel ve nispeten tutarlı ilerlemesini temin eden regülerliklerin bütünü. Bu tutarlı bütün bizzat birikim sürecinin içerisinden çıkan sapmaları ve dengesizlikleri (*diseguilibria*) masseder ya da geçici olarak erteler.[30]

Bu anlamda, ulusal toplumsal bir oluşum içerisindeki birikim rejimi sermaye/emek ilişkisinin üretimi ve yeniden-üretimi ile kapitalist üretim tarzının kapitalizm-öncesi üretim tarzları ile eklemlendiği belirli üslûplar arasında tekabüliyet olmasını gerektirir. Daha açmak gerekirse, birikim rejimi belirli bir pazar örgütlenmesi, emek ve sermaye arasındaki belirli bir ilişki, belirli bir rekabet tarzı, belirli bir endüstriyel ilişki türü ve toplumsal talebin belirli bir şekilde oluşumuyla ilgili düzenlemelerin bütünselliğini tanımlar.[31]

Lipietz, böyle tanımlandığında birikim rejiminin aynı zamanda "yeniden-üretim şemasına" da tekabül ettiğini ileri sürer. Ancak, bu yeniden-üretimin tek yönlü doğrusal ve özerk bir süreç ya da birikim rejiminin var olma koşullarını stabilize etme ve devam ettirme yetisine sahip olduğu anlamına gelmez. Lipietz'e göre:

> Sermayelerin her birinin, tutarlı bir yeniden-üretim şeması içerisinde barışçıl bir şekilde biraraya gelmek zorunda olmasının hiçbir nedeni yok. Bundan dolayı, birikim rejimi, âmillerinin gerek gündelik davranışlarında gerekse mücadelelerinde (hem kapitalistler ve ücretliler arasındaki ekonomik mücadelede, hem de sermayeler arasındaki mücadelede) yeniden-üretim şemasına az çok uymalarını temin eden normlar, alışkanlıklar, kanunlar ve düzenleyici ağlar biçiminde maddeleşmelidir.[32]

Sermaye ve toplumsal aktörler yapısal belirlenimlere göre hareket etmedikleri sürece birikim rejimi, aktör davranışları ile yeniden-üretim süreci arasında belirli bir tutarlılığa yaklaşmayı temin edecek düzenleyici ağlara gereksinim duyar.[33] Lipietz, bu bağlamda, "bu dahil edilmiş kurallar ve toplumsal süreçler bütününün" ücret ilişkilerinin, rekabetin, devletin düzenleyici işlevlerinin ve dünya ekonomisi ile belirli bir şekilde bütünleşme tarzının örgütlenmesini gerektiren "düzenleme tarzı" olarak adlan-

---

[30] Robert Boyer, *The Regulation School*, 46.

[31] F. Moulaett ve E. A. Syngedouw bu nitelikler ve ekonomik yeniden-yapılanmayla ilgili imleri hakkında kapsamlı bir tartışma sunarlar. Bkz. "A Regulation Approach to the Geography of Flexible Production Systems," *Society and Space* 7 (1990): 353-374.

[32] Alain Lipietz, *Mirages and Miracles*, 14-15.

[33] Bununla birlikte, birikimin düzenleyici ağlara gereksinim duyduğunu söylemek, düzenleyici ağlar –epistemolojik düzeyde– üstlerine yüklenen işlevler itibariyle kavramsallaştırıldıkları için işlevselci bir açıklamayı gerektirir.

dırıldığını ileri sürer. Aslında bu, yeniden-üretimin düzenleme kavramı vasıtasıyla anlatılmasıdır.

Lipietz bu üst-kuramsal kategorilerden küreselleşme-kapitalist gelişme ilişkisini çalışmak için metodolojik bir ders çıkarır. Her bir ulusal toplumsal oluşumun özgül var olma koşullarını tanımamıza yardımcı olacak böyle üst-kuramsal kategoriler geliştirilmediği takdirde somut durumların somut analizi imkânsız olacaktır. Sonuçta, gerçeklik ya verilen kavramdan (bağımlılık ya da emperyalizm) ya da içkin kanunlardan (uluslararası işbölümü) çıkarsanacaktır:

> Herhangi bir ülkede kapitalizmin gelişmesi her şeyden önce yerel devlet tarafından desteklenen düzenleme biçimleri vasıtasıyla yerleşen embriyonik birikim rejimlerine yol açan içsel sınıf mücadelelerinin bir sonucudur. Bu ulusal oluşumlar içerisinde, çok önceden belirli âmiller (ticarî şirketler, askerî seferler vb.) tarafından dış dünyayla kurulan ilişkiler, belirli hâkim grupların sadece onayını almayıp aynı zamanda bu gruplara yararlı olan ve böylece üretim tarzına içkin çelişkilerin birini ya da birden fazlasını çözdükleri için ulusal toplumsal oluşum artık onlarsız işleyemediği sürece birikim rejimi açısından belirleyici öneme sahip olabilir. [34]

Merkez-çevre ilişkileri düşünüldüğünde bu alıntı merkez ve çevre arasındaki ilişkinin ne devletler-arası doğrudan bir ilişki ne de eşitsiz mübâdele ilişkilerinden kurulan bir ilişki olmadığı; aksine "süreçler arasındaki ilişkilerden" kurulan bir ilişki olduğu anlamına gelir. Bu tür ilişkiler sosyopolitik mücadelelerin ve birikim rejimlerinin bir sonucu olarak oluşur.

Küreselleşmeyi böyle anlamak, içsel ve dışsal unsurların diyalektik etkileşimi açısından tarihsel yapısalcılıktaki yaklaşıma benzemesine rağmen birçok temel konuda farklıdır. İlk olarak, düzenleme okulu içsel ve dışsal unsurlar arasındaki diyalektik etkileşim süreci içerisinde iç mücadelelere öncelik verir. Devleti "birincil etken" olarak değil, içerisinde sınıf mücadelesinin uzlaşmalarla çözüldüğü temel düzenleyici düzenek olarak ele alır. İkincisi, her ne kadar gerek tarihsel yapısalcılık gerekse düzenleme okulu ulusal toplumsal oluşumların özgüllüğünü kabul etseler de, birincisinin aksine, ikincisi iç belirleyicileri ve mekânsal kümelenmeleri (*configuration*) özgüllük terimini tanımlamak için birincil kriterler olarak alır. Bu fark, Lipietz'in Cardoso ve Faletto'ya getirdiği eleştiride açığa çıkar. Burada içsel ve dışsal unsurlar arasında işlevsel bir tekabüliyet kurmak yerine her bir ulusal toplumsal oluşumu kendi içinde, "tarih, istatistik ve hattâ ekonometriyi, [toplumsal oluşuma âit] ardışık birikim

[34] Alain Lipietz, *Mirages and Miracles*, 19.

rejimlerini ve düzenleme tarzlarını betimlemek" ve "dışsal unsurların ne ölçüde etkili olduklarını" görmek için kendi içinde çalışmamız gerektiğini ileri sürer.[35] Bundan dolayı içsel unsurlar, en azından, çevredeki birikim rejimi ve düzenleme tarzının merkezin ya da uluslararası işbölümünün gereksinimlerinin tatmin edilmesi süreçleri oldukları düşüncesini başlangıçtan itibaren reddetmeleri açısından belirleyicidirler.

Burada düzenleme okulunun küreselleşme kavramsallaştırmasının nev'i şahsına münhasır niteliği yatar: (temel inceleme birimi olarak) Ulusal toplumsal oluşumların kendi dışlarında var olan siyasi-ekonomik olguları içselleştirdikleri bir süreç. Fakat içselleştirme süreci birikim rejimi ile düzenleme tarzı arasında uzamsal olarak kurulan karşılıklı ilişki içerisinde gerçekleşir. Bunun anlamı, küreselleşmeye dair genellemeler yapılacaksa, bunların somut ulusal toplumsal oluşumların "kendilerine özgü" birikim rejimlerine bakılarak somut analizlerinden türetilmesi gerektiğidir. Bu anlamda, uluslararası işbölümü başlangıç noktası ya da kurucu bir varlık değil, içsel ve dışsal unsurlar arasındaki etkileşimden çıkan bir "kümelenmedir".

Düzenleme okulu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra küreselleşmenin aldığı biçimi nitelendiren kümelenmeyi "Küresel Fordizm" olarak adlandırır.[36] Küresel Fordizm bu anlamda 1945 sonrası dünya düzeninin, yani *Pax Americana* olarak bilinegelen düzenin ekonomik temelini anlamlandırır.[37] Düzenleme okulunun Gramsci'den aldığı Fordizm terimi "ekonominin üretim sektörünün araçlarının gelişiminin, genişlemesi açık bir şekilde emek-sermaye arasında beklenmedik bir uzlaşma tarafından teşvik edilen tüketim malları sektörünün modernleşmesi ile birlikte gittiği" belirli bir birikim rejimini tanımlar.[38] Daha açık söylemek gerekirse, Fordizm, üretime bağlı büyümenin ve tam istihdamın uçlara itildiği kitlesel üretim ve kitlesel tüketimi merkeze oturtan bir birikim rejimidir. Lipietz'in de ileri sürdüğü gibi bu rejim, "hem üretimdeki artışları hem de popüler tüketimde buna tekabül eden artışı ücretlerin ve nominal kârların belirlenmesine dahil etmiştir."[39] Böylelikle, Fordist birikim rejiminin kaynağı ve belirleyici özelliği üretim alanında doğrudan üreticilerin de-

---

[35] A.g.e., 20.

[36] Alain Lipietz, "Towards Global Fordism: Marx or Rostow?", *New Left Review* 132 (1982): 87-98.

[37] Bununla birlikte, Küresel Fordizm'in ne ölçüde küresel olduğunun şüpheli olduğu belirtilmelidir. Lipietz'in Üçüncü Dünya Fordizm'i –yani çevresel Fordizm– hakkındaki çalışmasının Brezilya, Arjantin ve Meksika gibi Latin Amerika toplumlarının deneyimine dayandığı söylenebilir. Bu nokta için Michael Dolan'a teşekkür borçluyum.

[38] Robert Boyer, *The Regulation School,* ix.

[39] Alain Lipietz, *Mirages and Miracles,* 35.

netlenmesi kaygısının yoğunlaşmasıdır. Sonuç olarak, Fordist birikim rejimi bu ilkeler temelinde üretilir ve yeniden üretilir ve emeğin bilimsel örgütlenmesinin örgütleyici ilke olduğu büyüme tarzını (ya da kapitalist büyümeyi) anlamlandırır.

Belirtildiği gibi, bir birikim rejimi dengede tutulmalı ya da düzenlenmelidir. Bütün birikim stratejileri gibi, Fordist birikim rejimi de "kitlesel tüketimin sürekli olarak üretime uyarlanmasına" bağlı olan var olma koşulunu temin etmek için düzenlenmeliydi. Michael Aglietta'nın ileri sürdüğü gibi, bu, temel işlevi toplumsal düzenlemenin gerekli düzeneklerini kurmak, bu düzeneklerin bekasını sağlamak ve yeniden-üretmek olan devlet tarafından sağlandı.[40] Böyle bir düzenleme "refah devleti" biçimine giren devletin başlattığı politikalarla gerçekleşti. Bu durumda, devletin temel amacı, kitlesel olarak üretilen malların kitlesel tüketimi için uygun platformu sağlamaktı.

Düzenleme okuluna göre, Fordist birikim rejimi küresel Fordizm olarak yayılarak savaş sonrası ekonomik büyümeye de damgasını vurdu. Bu alandaki düzenleme Amerika Birleşik Devletleri'nin hegemonik konumu ve doların uluslararası para birimi olarak kabul edilmesiyle gerçekleşti. Düzenleme ekolüne göre, dolar Amerika Birleşik Devletleri'nin uluslararası sistemdeki hegemonik konumu açısından anahtar niteliğindeydi ve bu anlamda Bretton Woods sistemi Fordizm'in küresel Fordizm olarak yayılmasının temelini oluşturdu. Savaş sonrası ekonomik büyümenin Küresel Fordizm olarak nitelendirilmesi, düzenleme ekolünün Amerika Birleşik Devletleri'nin hegemonik konumunun çöküşünü ve küresel kapitalizmin krize girmesini Fordizm'in krizinde etkili olarak görmesine neden olur. Böylece, küresel kapıtalizmin bugünkü yapısı post-Fordizm'e geçişi etkileyen bir unsur olarak görülür. Fordizm'in krizi kâr oranlarında düşüş ve üretkenlik sorunları ile bağıntılandırılır ve birikim rejimi ve düzenleme tarzı bağlamında açıklanır. Bundan dolayı, ulusal düzeyde üretimde artış gereksinimi ile kurulu sermaye-emek ilişkisi arasındaki, pazarın genişlemesi için duyulan gereksinim ile Keynesci refah devletinin krizi arasında çelişkinin Fordizm'in krizini belirlediği ileri sürülür. Uluslararası düzeyde Bretton Woods sisteminin çöküşü, korumacı ticaret politikaların yeniden doğuşu ve Amerika Birleşik Devletleri'nin hegemonyasının çöküşü, krizin ve David Harvey'e göre esnek birikim rejimi olarak işleyen

[40] Michael Aglietta, "World Capitalism in the Eighties" *New Left Review* 137 (1982): 4-27.

post-Fordist birikim rejiminin, dolayısıyla küreselleşme sürecinin bugünkü yapısının ortaya çıkışının unsurlarıdır.[41]

Burada önemli olan, Fordizm kavramının düzenleme okuluna savaş sonrası dünya düzenini ve krizini nitelemek ve incelemek için birincil bir gönderim noktası sağlamış olmasıdır. Lipietz Fordizm'in ileri kapitalist toplumsal oluşumlardaki (ve Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Örgütü'ne [OECD] üye ülkelerdeki) gelişme örüntüsünü oluşturmuş olsa da, bunun her bir ulusal toplumsal oluşumun aynı Fordist birikim rejimine sahip olduğu anlamına gelmediğini öne sürer. Aksine Fordizm, bu oluşumların her birinde Fordizm'i üretmiş olan kendi üretim ilişkileri ile sahip oldukları özgül toplumsal özelliklere göre İngiltere'de "kusurlu Fordizm", Almanya'da "ihracata yönelik Fordizm" ve Kanada'da "geçirgen Fordizm" örneklerinde olduğu gibi, farklı biçimlerde görünürlük kazanmıştır. Söz konusu toplumsal oluşumlarda olduğu gibi, çevre-toplumlardaki Fordizm de farklıydı ve "çevresel Fordist" bir şekil aldı. 1970'lerde Latin Amerika toplumlarının bir kısmında, Kore'de ve Güney Avrupa'da ortaya çıktığı söylenebilecek olan çevresel Fordizm yoğun birikim ve dayanıklı tüketim malları için örgütlü piyasanın birleşmesi etrafında örgütlendi. Ancak, çevreye de özgü kaldı; çünkü:

> 'Nitelikli imalat' ve mühendislik düzeylerine tekabül eden iş ve üretim süreçleri hâlâ temelde bu ülkelerin dışında yerleşiktir. Pazarları, yerel orta sınıfların tüketimi, Fordist sektördeki dayanıklı tüketim mallarına ulaşmaları kısıtlı olan işçiler ve merkeze ihraç edilen ucuz imalatın özgül bir birleşimini sergiler. Bu durumda, dayanıklı tüketim mallarına olan toplumsal talepteki büyüme ('dünya' talebi anlamına gelir) önceden tahmin edilir, fakat ulusal düzeyde kurumsal olarak düzenlenmez ya da yerel Fordist dallardaki üretkenlik kazançlarına uyarlanmaz. [42]

Lipietz'e göre, çevresel Fordizm, bu anlamda, ithal ikâmesi ile ihracatın belirlediği sanayileşme politikalarının özgül bir şekilde eklemlenmesiyle ortaya çıktı. Bu nedenle de, çevresel Fordizm'in iki farklı işleyiş tarzı arasında ayrıma gidilebilir: İlk olarak, Fordizm bir çevre-toplumsal oluşumundaki içsel birikim rejiminin bir ögesi olarak ortaya çıkar. Bu durumda Fordizm'in yerli sanayileşme ve belirli sınıf ittifaklarının oluşum sürecinde oynadığı rolden bahsedilebilir. İkincisi, merkezî üretim süreci

---

[41] David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, 2. Bölüm. Bkz. Alain Lipietz, *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy* (New York: Oxford University Press, 1992).

[42] Alain Lipietz, *Mirages and Miracles*, 79.

ve pazar bağlamında çevreye bağlayan birikim rejiminin bir ögesi olarak işler.

Lipietz, bu ayrıştırmanın dünya-sisteminin işleyiş mantığının işlevsel bir sonucu olmadığını, belirli içsel sınıf ittifakları sonucunda birikim ile düzenlemenin yerel bileşiminde ortaya çıkacağını ileri sürer. Her bir toplumsal oluşumun birikim rejimi ve bu rejimin gerektirdiği düzenleme tarzı itibariyle kendi özgüllüğüne sahip olduğunu imlediği için bu önerme üçlü bir anlam taşır. Buna ek olarak, "küresel Fordizm" nosyonunun, küresel ilişkilerin var olma koşullarını temin etme yollarını etkileyen, tanımlayan ya da oluşturan bir "yapıyı" tayin etmediğini gösterir. Son olarak, sanayileşme stratejilerinin belirlenmesinde üretim ilişkilerinin ve ulus-devletin önemini vurgular. Bu anlamlardan çıkartılabilecek sonuç, siyasi-ekonomik ya da somut gerçekliğin evrensel kavramlardan çıkarsanmaması gerektiğidir. Bunun yerine, küreselleşme, var olma koşulları iç unsurlara ve ulusal toplumsal oluşumların niteliklerine bağlı olan, farklı ulusal birikim rejimleri arasındaki etkileşimler vasıtasıyla oluşturulan bir bütünsellik olarak anlaşılmalıdır.

Küresel Fordizm anlayışı düzenleme okulunun bağımlı kapitalist gelişme kuramına önemli bir katkıda bulunurluğunu simgeler. Ancak, bu, düzenleme okulunun ve bu okulun küreselleşme kuramının sorunsuz olduğu anlamına gelmez. Küreselleşme kuramı bağlamında, temel sorun birikim ile düzenleme arasındaki ilişkinin indirgemeci bir tarzda kurulmasıyla ortaya çıkar. Bu sorun, düzenleme okulunun siyasal ve ideolojik/söylemsel biçimlere yaklaşımında görünürlük kazanır. Devleti temel bir düzenleme/denetleme düzeneği olarak alan "kapitalist gelişme devlete bir rol yükler" önermesi ilk olarak devletin faaliyetleri ve birikimin gerekleri arasında bir tekabüliyet olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Aynı zamanda da, ekonomik unsurları, temelde sermaye-emek ilişkisini düzenlemenin birincil ögeleri olarak ele almakla devlet/toplum etkileşimini de üretime indirgeme eğilimini taşımaktadır. Benzer şekilde, Bob Jessop, düzenleme ekolünün indirgemeci bir tarzda "devletin asıl rolü[nün] düzenlemedeki gerilimleri ve çelişkileri kontrol altında tutmak" olduğunu ileri sürerken, düzenleme okulunun jeopolitik gibi birikimden farklı kaynaklardan çıkabilecek olan "bizâtihi devlet aygıtını ve kendine özgü işleyiş tarzını (*modus operandi*)" göz ardı ettiğini öne sürmüştür.[43]

Bununla birlikte düzenleme okulu tarafından göz ardı edilen ikinci nokta da, modernizm söylemi, tüketim normları, tüketici referans sistemleri gibi birçok ideolojik biçim ve söylemsel pratiğin Fordist birikim tar-

[43] Bob Jessop, *State Theory*, 313.

zının düzenlenmesinde önemli bir rol oynamış olmasıdır.[44] Örneğin, tüketim toplumu söylemi, her zaman için, Fordist birikim rejiminin düzenleme tarzının ayrılmaz bir parçası olagelmiştir. Sonuç olarak, her ne kadar üretim kategorisine atfedilen önemin haklılaştırılması açısından sağlam bir dayanak oluştursa da düzenleme okulunun küreselleşme kuramı ekonomik olanın analizi açısından kısmî ve sınırlı olduğu ileri sürülebilir. Fakat bu eleştiri, bizi düzenleme okulunun üretim temelinde kurduğu küreselleşme kuramının önemini yadsımaya götürmemelidir.

Sonuç yerine: oryantalizm ve kimlik/fark sorunsalı

Bu çalışmada birincil amacım üretim temelli küreselleşme çözümlemesinin, 11 Eylül sonrası dünyada gereksinim duyduğumuz demokratik bir yönetim vizyonunun önemini vurgulamaktı. Tarihsel yapısalcılığın ve düzenleme okulunun küreselleşme çözümlemelerine dayanarak, adaletli bir uluslararası ilişkilerin medeniyetler çatışması ya da salt serbest pazar temelinde değil, kapitalist üretim tarzının sorunsallaştırılmasıyla olasılık kazanabileceğini ortaya koymaya çalıştım. Ve üretim kategorisinin küreselleşmenin mekânsal ve zamansal olarak kurulmuş bir bütünsellik şeklinde anlaşılması için önemini ayrıntılı bir tarzda irdeledim. Böylece, "çeşitlilik içerisinde birliğin" (ya da evrensel ile yerelin eklemlenmesinin) küreselleşmenin ayrılmaz bir parçası olduğunu belirterek, bu birlikte ve eklemlenmede çıkan sorunların, çelişkilerin ve krizlerin devlet-üretim ilişkileri ekseninde gerçekleştirebileceğimiz dönüşümlerle çözülebileceğini vurgulamaya çalıştım.

Bu temelde de, küreselleşmenin modern bir durum olduğunu ve her ne kadar Fordizm'in krizi ile birikim rejiminde dikkate değer bir değişiklik meydana gelmiş olsa da, dengesiz ve eşitsiz gelişmenin yaratılması olarak kapitalist üretim tarzının temel kuralının hâlâ küreselleşmenin önemli bir özelliğini oluşturduğunu önerdim. "Eklemlenmeden bahsetmek dengesiz gelişmeden bahsetmektir"[45] ve bu anlamda, evrensel ile yerelin eklemlenmesi ve çeşitlilik içinde birlik kavramları, küreselleşme ile kapitalizm arasındaki ilintiyi anlamamızda ciddi yararları ve katkıları olan kavramlardır.

Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, üretim kategorisi sadece gerekli bir koşuldur; çünkü küreselleşme süreci, düşüncesi ve ideolojisi her za-

[44] Bkz. David Harvey, *The Condition of Postmodernity* ve N. Albertsen, "Postmodernism, Post-Fordism, and Critical Social Theory," *Society and Space* 16 (1988): 339-365.
[45] R. P. Resch, *Althusser and the Renewal of Marxist Social Theory*, 108.

man için Batı modernitesinin farklılıkları ötekileştirme, dolayısıyla modern benliğin evrensel ve ayrıcalıklı kategori olarak tanımlama girişimini de içerir. Ek olarak, küreselleşme süreci var olma koşulu kapitalizme indirgenemeyecek olan ulus-devletin de evrenselleştirilmesini içerir. Aslında, küreselleşme süreci, modernite, devlet sistemi ve kapitalist üretim tarzı arasında mekânsal ve zamansal olarak kurulmuş olan "eklemlenme" ilişkisini tanımlar. Bu eklemlenme ilişkisinde her bir olgu diğerleri üzerinde belirleyici etkiye sahip olduğundan, aralarındaki etkileşim "karşılıklı bir etkileşim"dir. Bu anlamda, küreselleşmeyi sadece kapitalist üretim tarzına gönderimle düşünmek, kaçınılmaz bir şekilde bizi indirgemeciliğe götürecektir.

Daha da önemlisi, indirgemeci bir küreselleşme kuramı, Edward Said'in haklı sezinlenişi gibi, "senkronik olmayan gelişmeleri, tarihleri ve halkları asimile eden ve dünya tarihinin dahil edici pratiklerini bir yandan Oryantalizm gibi taraflı bilgilerle, diğer yandan 'Batı'nın Avrupa-dışı çevre dünyası üzerinde devam eden hegemonyası ile bağlantılandıran, kurumsal, kültürel ya da disipliner araçlarının gizil epistemolojik eleştirmenlerini engelleyen ve susturan homojenleştirici ve kapsayıcı dünya tarihsel şemasına" kaynaklık edebilir.[46] Diğer bir deyişle, modernite ve devlet sistemi sorunlarını gündemine dahil etmeyen üretim-temelli küreselleşme anlatısı sadece Avrupa-merkezci söylemi, çok da rahat bir şekilde, tekrar tekrar doğrulayabilir.

Üçüncü Dünya'nın kalkınması gerekliliğine gönderimle temsili, "'gerçeklere' dair bir tanımdan çok, Üçüncü Dünya'nın ötekileştirilmesi ve denetlenmesidir."[47] Eğer küreselleşme modern bir durumsa, küreselleşme kuramının, dolayısıyla çeşitlilik içerisinde birliğin altında modern kimliğin evrenselleştirilmesinin ve buna farklılık vasıtasıyla direnmenin yattığı ileri sürülebilir. Diğer bir deyişle, modernite, devlet sistemi ve kapitalist üretim tarzının eklemlenmesinin merkezinde, üretim kategorisi kadar, modern kimliğin farklılıkla ilişkili bir şekilde, yani kendisi ile Batılı olmayan öteki arasına sınır çizerek, evrensel bir kategori olarak kurulması sürecinin de yattığını bilmeliyiz. Bundan dolayı, küreselleşmeden çeşitlilik içinde birliğin kurulması olarak bahsetmenin, farklılığın dünya ölçeğindeki dengesiz ve eşitsiz gelişmenin söylemsel oluşumu olarak kimlik içerisinde eritilmesinden de bahsetmeyi içermesi gerekmektedir. Bu nedenle de, modernite, devlet ve üretimin zaman/mekân içindeki kar-

[46] Bkz. 2. Not.
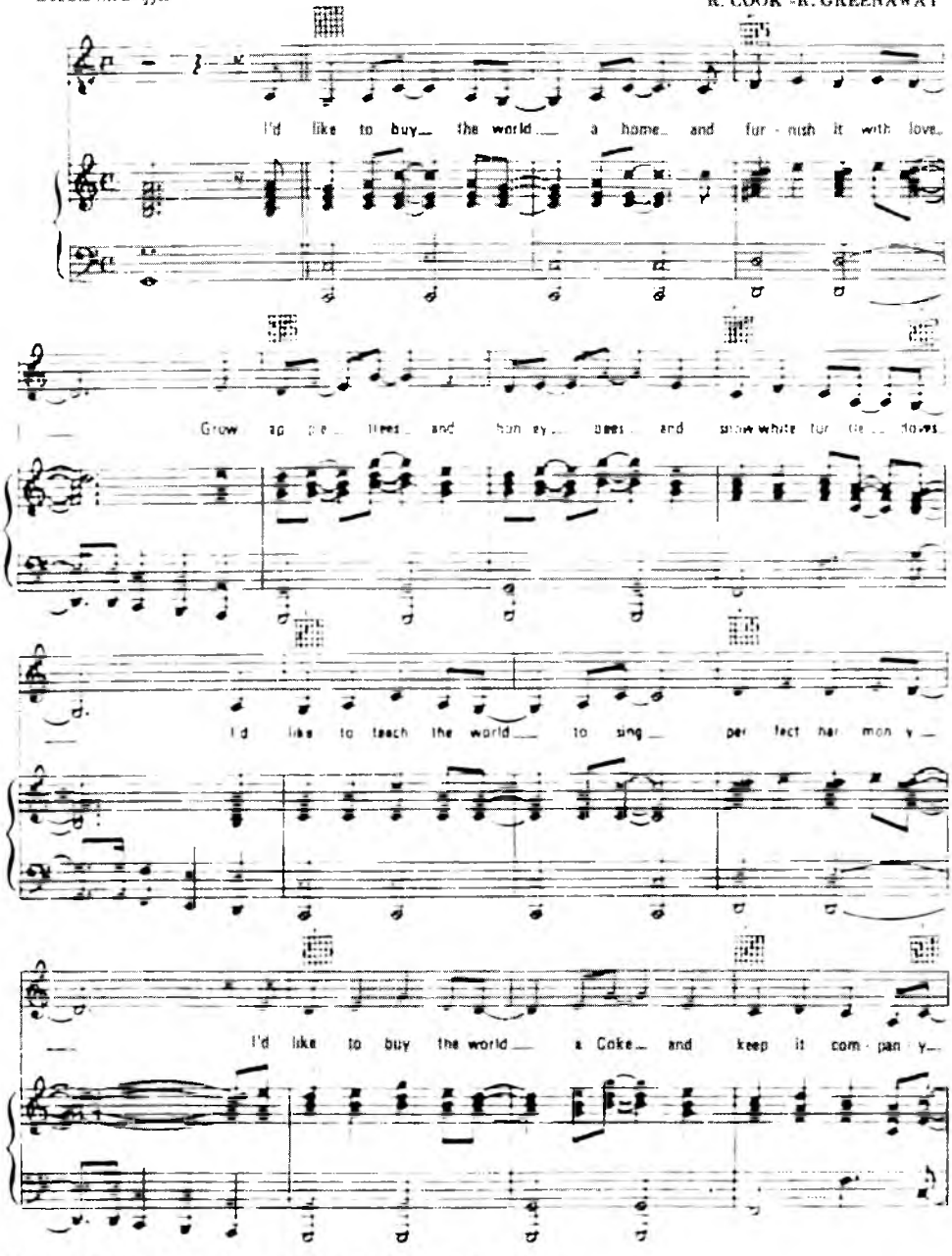
[47] Arturo Ecsobar, "Culture, Economics, and Politics in Latin American Social Movements: Theory and Research," *The Making of Social Movements in Latin America* içinde, der. Arturo Escobar ve Sonia Alvarez: 62.

şılıklı etkileşimlerini açıklayabilmek için küreselleşme kuramının üretim kadar, kimlik/farklılık sorunsalına da oturtulması gerekmektedir. Diğer bir deyişle, küreselleşme süreci sadece kapitalizmle değil, aynı zamanda Batı modernitesinin farklılıkları ötekileştirme girişimini niteleyen oryantalizmle de ilişkilendirilmeli ve bu temelde kapitalizm-oryantalizm ekseninde yeniden-kuramsallaştırılmalıdır. Bu kuramsallaştırma bizim, devlet-merkezci savaş stratejilerinin ve medeniyetler çatışması kabullerinin dışında bir alanda, hem terörizmi bir insanlık suçu olarak görmemize, hem de 11 Eylül sonrası dönemde demokratik bir dünya vizyonu kurmak için yapmamız gereken tartışmalara önemli bir katkıda bulunacaktır.

I'D LIKE TO BUY THE WORLD A COKE

Arranged for Piano by
Debbie McDuffie

Words and Music by
B. BACKER–B. DAVIS
R. COOK–R. GREENAWAY

Leonardo-De Luca, *Coca Cola Un Mito*, İtalya 1992.

KÜRESELLEŞME VE KÜLTÜR

Leonardo-De Luca, *Coca Cola Un Mito*, İtalya 1992.

KÜRESELLEŞMENİN TARİHSEL VE DÜŞÜNSEL TEMELLERİ ÜZERİNE

Hatice Nur Erkızan*

İnsanı ilgilendiren hiçbir olgu ya da olay insanın kendi tarihinden bağımsız olarak ele alınamaz; çünkü her insan bireysel bir töz, bireysel bir varlık olarak şimdiki zamanda var olmakla beraber kendi varlığının anlamını şu ya da bu biçimde geçmişine dayanarak yaratır. O nedenledir ki; bu çalışma küreselleşme olgusunun tarihsel ve düşünsel temellerinden bağımsız olarak kavranılmayacağından hareketle sözü edilen olguyu tarihsel-düşünsel bağlamda analize yönelecektir. Çünkü küreselleşme olgusunun kendisi, genelde sanıldığı ya da inanıldığı veya gösterildiği gibi tek bir boyuta örneğin, salt ekonomik ya da salt sosyolojik özelliğe sahip değildir. Buna ek olarak, küresel terimi sözlük anlamıyla üzerinde yaşanılan dünyayı ifade etmiş olsa da küreselleşme bir olgu olarak aslında gizli olarak küreselleştiren özneye ya da öznelere gönderimde bulunur. Yani, dünyayı etkisi altına alan küreselleşme süreci dünya üzerinde yaşayan her ulusun, her toplumun ve her insanın hep beraber gerçekleştirmekte karar

* Doç. Dr. Hatice Nur Erkızan, Muğla Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

kıldığı bir olgu değildir. Küreselleşme, küreselleştirmeyi düşünsel, kültürel ve ekonomik bir proje olarak tasarlayıp uygulamaya yönelenlerin olayıdır. Kısaca küreselleşme düşünsel, kültürel ve ekonomik bağlamda yani bütününde, öznesinden bağımsız düşünülemez. Kuşkusuz bu özne tarihsel, düşünsel ve ekonomik olarak Batı'nın, Batı uygarlığının kendisidir.

KÜRESELLEŞMENİN BAŞLANGICI

Her ne kadar küreselleşme olgusunun dikkate değer önemli çözümlemelerinden biri Giddens tarafından verilmişse de bu konudaki en önemli yaklaşımlardan birini Robertson'a atfetmek yerinde olur.[1] Robertson küreselleşme olgusunu daha kapsayıcı bir biçimde açıklamaya çalışırken esas açıklayıcı nedenler arasına devletler arası etkileşim yerine sosyo-kültürel süreçleri alır. Buna göre, küreselleşme *ex nihilo* ortaya çıkmıştır. Aslında küreselleşme dünyayı yeniden yapılandırma isteminin ve teşebbüsünün tarihsel bir sonucudur. O nedenledir ki; aslında ve esasında küreselleşme olgusu tarihsel süreçte kendini açığı çıkaran sosyal, kültürel, ekonomik ve düşünsel süreçlerden bağımsız olarak kavranamaz. Çünkü küreselleşme ne yalnızca Marmaris'te Mc Donalds'a gidebilmek ne de bir Hıristiyan rahiple ilişkilendirilen Sevgililer Günü'nü kutlamaktır. Kuşkusuz onlar küreselleşmenin kimi basit tezahürleri olarak görülebilir; ama küreselleşme özü itibari ile kendini ekonomik, sosyal ve düşünsel olarak, azgelişmiş ülkelere empoze eden gelişmiş ülkelerin başlattığı bir olaydır.

Bu bağlamda Robertson, küreselleşmeyi birbirini izleyen beş ayrı süreçte ele alıp inceleyerek ilk küreselleşmenin 15. yüzyılda başlattığını öne sürer.[2] Ben, bu yaklaşımın oldukça sorgulanabilir olduğu kanısındayım. Neden örneğin, İ.Ö. 6. yüzyıl değil de 15. yüzyıl? Robertson, küreselleşmeyi Ortaçağ'ın sonunda kendini somutlaştıran bireyselcilik ve hümanist düşünce akımı ile ilintiler. Kuşkusuz bu dönem Ortaçağ'ın politik yapılanımına karşıt olan ulusal devlet sistemini, ulusalcılığı da tanımlar ama sözü edilen dönemin düşünsel arka planı tarihsel olarak çok daha gerilere gider. Burada Robertson'un küreselleşmeyi bireyselci, hümanist ve ulusalcı düşünce gelişimi ile bağıntılaması her ne kadar yerinde görünse de vurgulanması son derece önemli olan iki nokta var: Birincisi; küreselleşme olgusunun gerçek anlamda *nesnelliğinin* olmaması yani, onun öznesiz bir süreç olmaması; ikincisi ise onun Avrupa merkezli olmasıdır. Eğer durum böyle ise, küreselleşmeyi neotik (bilen, rasyonel) öznenin ortaya

---

[1] Robertson, R., *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür* (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999. Küreselleşme üzerine önemli tartışmaları içeren şu çalışmalar için: Sugur, Nadir., "Küreselleşme Üzerine", *Birikim*, Sayı: 73, s. 56-66, 1995.

[2] a.g.e., s. 98-102.

çıkışı ile başlatmak neden mümkün olmasın? Felsefenin başlangıcı ile neotik öznenin tarihsel olarak ortaya çıkış tarihi Batı söyleminde eş anlamlı olarak kabul edildiğine göre, özellikle Sokrates'in ve Platon'un söyleminde dile gelen evrenselci kavramının kendisi kuşkusuz küreselleşmenin gerçek düşünsel temelini oluşturur. Aslında önemli olanın noktanın tam da bu olduğu inancındayım; çünkü o dönemin toplumlarının yapısına baktığımızda, özellikle Mısır'da, politik yapılanmanın güçlü olmasının yanında bilimlerin değil de tekniğin etkin ve etkili olduğunu görmekteyiz. Ancak geçmişten günümüze geldiğimizde bu güçlü Doğu imparatorluklarının etkilerinin sınırlılığına tanık olmaktayız. Bugün Batı, kendi düşünsel ve kültürel temellerini Antik Yunan'da bulmaktadır; ve bugünün yapıbozumcu, nominalist ve hattâ hermeneutik geleneği bile farklı anlamda ve bağlamda Antik Yunan düşünce geleneğini izlerken evrenselcidir. Batı düşüncesi özünde evrenselcidir ve o, bu bakımdan tarihsel olarak küreselleşmenin nüvesini kendi içinde potansiyel olarak hep taşımıştır. Dolayısıyla, küreselleşme ekonomik boyuta sahip olmakla beraber aslında düşünsel niteliktedir ve o, bu sonuncusundan bağımsız olarak kavranamaz. Bugün, Japonya ekonomik ve askerî bir güç olarak önemli bir işleve sahip görünse de gerçek anlamda bu böyle değildir; çünkü o ne postmodern tartışmalar aracılığıyla dünyanın etnik, düşünsel ve kültürel temelde yeniden yapılanmasını, ne de diğer gelişmemiş ülkeleri insan hakları ve demokrasi söylemi kapsamında nesnelleştirmeye yönelebilmektedir.[3]

Dolayısıyla, küreselleşme Avrupa merkezli bir söylemin dünyayı yeniden yapılandırma tasarı ve projesinden başka bir şey değildir. Ve o, Robertson'un ifade ettiği gibi 1400-1750 yılları arasında kendini somutlaştıran bireyselci, hümanist ve ulusalcı söylemle başlamıştır.

KÜRESEL ÖZNE ÜZERINE

Konunun açıklıkla kavranabilmesi bakımından öncelikle küresel özne teriminden ne anlaşılması gerektiğinin belirtilmesi gerekmektedir. Küresel özne, bireysel bir varlık olarak kendini akla dayalı olarak evrenselleştirendir; yani insanın kendini salt noetik bir varlık olarak kavramasından hareketle evrensel kılmasıdır. Küresel öznenin tarihsel olarak kendini

[3] Küreselleşme olgusunu düşünsel-kültürel bağlamda ele alıp inceleyen R. M. Glassman Japonya'nın ve benzeri ülkelerin teknolojik gelişmeye duydukları ilgi ile otoriter toplum yapıları arasında içsel bir bağıntı olduğunu öne sürerek, bu tür kültürel arka-plana sahip toplumların düşünsel ve kültürel anlamda küreselleşmede önemli bir yer teşkil etmeyeceklerini belirtir. Glasmann, R. M., *The new Middle Class and Democracy in Global Perspective*, Mc Millian Press, Ltd, London, 1997.

göstermesini, önce de değinildiği gibi, felsefenin ortaya çıkışıyla eş zamanlı olarak görmek mümkünse de onun kuruluşuna giden en önemli adımın Sokrates'le beraber atıldığını söylemek mümkün. Sokrates'in evrensel ve zaman-üstü bilgi, doğruluk, erdem, iyilik ve güzellik anlayışı hem diğer özneleri akılsal birer varlık olarak görmeyi gerektirir ve hem de yaşamı onlara bağlı olarak kurmayı. Platon'un oluş dünyasının yetkinsizliğine ilişkin hoşgörüsüzlüğü ve iç bulantısı kuşkusuz Sokrates'in evrensel zaman-üstü olana ilişkin duyduğu derin ilginin devamıdır. Öyle ki, Yeni Platoncu felsefenin kurucusu Plotinos için bile mistik deneyim aslında ve esasında oluş alanında kalan *doxa'nın* (sanı) yerini *nous'a* yani, akla bırakmasından başka bir şey değildir. Felsefenin din ile önemli karşılaşmalarından birini oluşturan Ortaçağ Avrupası aslında noetik özne ile inanan öznenin çatışmasından başka bir şey değildir. Ancak, noetik özne ile kendini inanma temelinde tanımlayan özne arasındaki diyalog her şeye karşın yine de akılsal temelde sürmüştür. Noetik özne doğası gereği etkindir. O dünyayı ve kendini, kendi aklına dayanarak kurmayı arzular. Rönesans'ta beliren işte bu öznedir. Yine, kendini akla dayanarak her alanda yeniden kuran ve meşrûlaştıran Aydınlanma döneminin öznesi de noetik özneden başkası değildir. Çünkü noetik özneyi yeniden ve yeniden kuran Avrupa düşüncesi en iyi ifadesini Aristoteles'in şu düşüncelerinde bulur: *Gerçek ben akıldır ve gerçek ben etkin olandır (energeia, entelecheia).*[4] Pasif olanın, edilgen olanın karşıtını ifade eden *energeia/entelecheia* terimlerinin ilk defa Aristoteles tarafından bulunması hiç kuşkusuz tesadüf olamaz.[5] Yine bu ayrıma bağlı olarak duyguların, etkilenmelerin patolojik olarak değerlendirilmesi de ayrıca son derece önemlidir. Türkçe'de duygu terimi olumlu bir anlam içeriğine sahip ise de Batı felsefe söyleminde, genel olarak, duygu edilgen olarak algılanmıştır. Buna göre insan duygularına boyun eğen patolojik bir varlık değil, tam tersine akla dayalı olarak kendini kuran etkin bir varlıktır. İnsanın etkin bir özne olarak tanımlanması Kant'ta da devam etmiştir. Kant'ın olan ve olması gereken arasında yaptığı ayrım onun, doğal bir varlık olarak insanı, bütünüyle doğanın etkilediği ve belirlediği bir varlık olmaktan kurtarmaya yöneliktir.[6] Kant, insanın kendini olan alanında yani etkilendiği ve belirlendiği alanda kuramayacağını görmüştür. Daha açık bir ifadeyle, insan kendini doğa alanında kuramaz ama tinsel alanda kurabilir. Öyle ki, Fichte, Kant'ta önemli bir ayrımı ifade eden olan ve olması gereken

[4] Aristoteles; *Metaphysics*: 1072 b 19-26; 1186b 35; 1169a 2.

[5] Blair, G. A. , *"The Meaning of Energeia and Entelechia in Aristotle"*, International Philosophical Quarterly, 1967.

[6] Cassirer, E., *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*, (Çev: Doğan Özlem), İnkılâp Kitabevi, 1996.

ayrımından hareketle bütün her şeyi "I" yani benden türetir. Ben'in yarattığı dünya dışında hiçbir şey yoktur.[7] Ayrıca, farklı felsefî gelenekten olsa da Berkeley'in "algılamadığım şey yoktur" önermesi ile Fichte' nin düşüncesi arasındaki benzerlik acaba bir rastlantı mıdır? Dolayısıyla, bana göre, küreselleşme olgusu ya da gerçeği küresel öznenin niteliğinden ve kimlik analizinden bağımsız olarak algılanamaz. Bu özellikle gelişmekte olan ülkeler ile üçüncü dünya ülkelerinin küreselleşme olgusu karşısındaki durumlarını anlamak için vazgeçilmez bir öneme sahip olmalarının yanı sıra, bu konudaki sosyolojik çözümlemelerin anlaşılması bakımından da son derece önemlidir. Ve yukarıda ifade edilen düşünceler, Robertson'un küreselleşmenin son aşaması olarak gördüğü belirsizlik aşamasında ortaya çıkan postmodern söylemin anlaşılmasında da açıklayıcı bir işleve sahip görünürler. Acaba, küresel özne kendini diğer her şey karşısında etkin kılan ve diğer her şeyi kendisinden türeten Batı'dan başkası mıdır? Acaba gelişmemiş ülkeler köle-efendi diyalektiğine uygun olarak Batı'nın edilgin nesneleri konumunda değil midirler? Ancak bu noktaya çalışmanın ileriki aşamasında değinilecektir. Şimdi üzerinde durmak istediğim nokta, noetik öznenin kendini etkin ve akılsal temelde kurmasının sosyolojik boyuttaki göstergeleridir.

Küreselleşmeyi zaman ve mekân bağlamında açıklamaya çalışan Giddens, toplumların birbirlerinden etkilenmelerinde iletişim araçlarına önemli bir işlev yükler. Bu gerçekten de önemli bir noktadır; çünkü iletişim araçları sayesinde küresel düzlemde bir bilgi alışverişi olanaklı hale gelmiştir; ama unutulmaması gereken nokta bu bilgi ortamının fiziksel-teknolojik ve aynı zamanda da içerik bakımından kim ya da kimler tarafından belirlendiğidir. Arjantin ya da Sudan'da meydana gelen bir olayın veya orada yaşayan halkın bir bilgi nesnesi konumuna getirilişi ve yorumlanması kimler tarafından yapılmaktadır? Küreselleşmeyi dünya kapitalist ekonomisi, ulus-devlet sistemi, dünya askerî düzeni ve uluslararası işbölümü bağlamında tartışan Giddens en önemli rolü küresel olarak kendini etkin kılan kapitalist ekonomiye verir. Küreselleşme aslında kapitalizmin dünyayı etkisi altına alma çabasıdır. Ulus-devlet sistemini küreselleştirmenin ikinci boyutu olarak gören Giddens her devletin küreselleşme olgusundaki yerini, o devletin sahip olduğu refah düzeyi ve askerî gücü ile sınırlar. Bu bir başka önemli noktanın altını çizmeye de olanak verir: Küresel gelişmeler, postmodern söylemlerin ifade ettiği gibi, modernitenin karşıtı değil, onun bir devamı niteliğindedirler. Başka

[7] Fichte, J. G., *Science of Knowledge*, (Trans. By: P. Heath and J. Lachs), Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

bir ifadeyle, günümüzdeki küresel gelişmeler aslında modernitenin kendisini küresel düzlemde yaratmasıdır.[8]

Şimdi şurası açıktır ki, küreselleşme modernitenin sosyal, kültürel, düşünsel ve ekonomik boyutta kendini dünya çapında yeniden kurmasıdır. IMF, BM, NATO, AB gibi oluşumlar küreselleşme sürecinde gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeleri ekonomik, politik, kültürel ve düşünsel bağlamda bir nesne, efendinin (*master*) bir nesnesi (*slave*) durumuna getirecektir. Kendini etkin olarak bilginin üretimde gösteren küresel özne, yine kendini ekonomik özne olarak etkin kılarak bu etkinliğini askerî düzenle korumayı amaçlar. Buna örnek olarak ise Bosna-Hersek Savaşı, son olarak da Afganistan verilebilir. Her iki olayda da Batı, yerel olanı evrensel bir boyuta taşımıştır. Küreselleşmenin son boyutu olarak uluslararası işbölümüne değinen Giddens, küreselleşmenin gelişmiş ve azgelişmiş ülkeleri nasıl etkileyeceği ve sonuçları üzerinde ayrıntılı olarak durmaz. Ancak Giddens şunu açık kılar: Küreselleşme modernitenin bir sonucudur. Daha açık bir ifadeyle, küreselleşme kapitalist modernitenin kendisini ekonomik, politik ve kültürel bağlamda yeniden kurmasından başka bir şey değildir. Bunun açık kanıtını Afganistan örneğinde açıkça görmekteyiz. Çünkü, Batı bu olay ile birlikte kendini etik bir özne olarak da meşrûlaştırmaya girişmiştir. Küresel bağlamda kendini etkin kılan küresel özne, artık salt ekonomik hegemonya ile varlığını daim kılamayacağının bilincinde görünmektedir. Küresel özne, kadın hakları, çocuk hakları, insan hakları ve demokrasi bağlamında etkinliğini yayma çabası içindedir. Bu çabanın bir sonucu olarak modern söylemin düşünsel devamı olan Postmodern teoriler cinsiyet, etnik ayrım ve farklılığı evrensel bağlamda kurarak gelişmekte olan ülke insanlarına kendilerini nasıl görmeleri gerektiği konusunda da telkinde bulunmaktadırlar. Etnik, politik ve cinsiyet ayrımına duyarlı mücadele veren üçüncü dünya ülkelerinin vatandaşları bunun bir Avrupa projesi olduğunun bilincinde gözükmüyor. Hattâ azgelişmiş ülkelerin aydınları bile kendi düşünsel gündemlerinin kendileri tarafından belirlenmediğinin farkında değil gibiler. Küresel öznenin tuzağına düşen azgelişmiş özneler kendi kimliklerini bile küresel özneye borçlu gibidirler. Gerçekte ülkemizdeki entelektüel tartışmaların içeriğini belirleyen de bu post ya da küresel kılığa girmiş modern özne değil midir?

---

[8] Giddens, A., *Modernity and Self-Identity*, Polity Press, London, 1991; ayrıca modern söylemlerin son derece nitelikli bir analizini ve özetini veren şu çalışmaya da bakılabilir: Bertens, H., *The Idea of the Post Modern*, Routledge, London, 1995.

SON YA DA BELİRSİZLİK ÜZERİNE

İnsanın kendini, toplumu ve içinde yaşadığı dünyayı kendinden hareketle ve kendisi için yeniden kurmasının temelinde felsefî bilinç yatar. Bu öyle bir bilinçtir ki, insanı hem genel olarak, dış dünyayı yani nesne ve hem de diğer bireylerin karşısında özgür ve bağımsız kılar. İnsanın gerçek tarihi – belki de noetik tarih– böyle bir bilincin tarihsel bağlamda kendini göstermesiyle başlamıştır. Aristoteles'in ve diğer ilkçağ filozoflarının Mısır ve Babil gibi toplumlarda geometri ve astronominin gelişmesini önemli bulmakla beraber yine de bunların gerçek anlamda bilimsel (*philosophia*) etkinliği temsil etmediklerinin gerisinde ilk başta ifade edilen düşünceler yatar. İnsanın yalnızca bilmek için bilmeyi arzulaması felsefî bilincin ilk ve en önemli koşuludur. Bir amaç araç olma, amaç ne kadar büyük olursa olsun, eksikliktir, yoksunluktur. Dolayısıyla, belli pratik gereklilikler için geometrinin, astronominin ve diğer pratik etkinliklerin varlığı *philosophia*'nın ortaya çıkması için yeterli olmamıştır. Ve daha İ.S. 2. yüzyılda Noumenious adlı biri bu tartışma bağlamında Platon'u Attika diliyle konuşan Musa olarak görmeyi deneyerek felsefeyi Doğu'ya götürmek istemiştir. Günümüzde M. Bernald ve J. Fontana'nın çabaları da aslında Batı' nın ne kadar Doğulu olduğunu göstermeye çalışmaktan ibarettir.[9] Ama günümüz gerçeğine ilişkin göz ardı edilemeyecek olan bir şey varsa o da Batı'nın ekonomik, sosyal, toplumsal ve düşünsel olarak küreselleşme adı altında gelişmekte olan ülkeleri azgelişmiş ülkeleri etkisi altına almaya başladığıdır. Küreselleşen bir dünya gerçeği, ona karşı çıksak da çıkmasak da karşımızdadır. Aydınlanma felsefesi üzerine kurulan modern bilim ve felsefe kuşkusuz bu süreçte çok büyük rol oynamıştır. Postmodern durum aydınlanma felsefesinin ekonomik, sosyal, düşünsel boyuttaki başarısızlıklarına ve eksikliklerine bir çözüm arama çabasıdır. 1925'lerden 1960'lı yıllara kadar süren bu dönem çok büyük savaşlara, çatışmalara tanıklık etmiştir. Özellikle, atom bombasının kullanılması ve Avrupa' da faşizmin yıkıcılığından sonra insanın doğasına ve geleceğine ilişkin Aydınlanma felsefesinin taşıdığı iyimserlik ortadan kalkmıştır. Avrupa bir büyük özne olarak rasyonalite temelinde yarattığı uygarlığı sorgulamaya başlamıştır. Postmodern söylem içinde bütünüyle görülmese de ona yakınlığı inkâr edilemeyecek olan *hermeneutik* yaklaşım en büyük eleştiriyi insanın *nous/pathos* yani bilen ve hisseden olarak parçalanmasına,

[9] Bernal, M., *Kara Atena: Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmâl Edildi?*, (Çev: Özcan Buze), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998; Burnet, J., Early Greek Philosophy, A. C. Black Ltd, London, 1930; Fontana, J., *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması* (Çev: Nurettin Elhüseyni), Afa, İstanbul, 1995.

ayrılmasına yöneltirken bazı Marksist yazarlar radikal demokrasiden, kimileri ise felsefeyi bir toplumsal eleştiriden ve bazıları da Rorty gibi postmodern burjuva demokrasisinden söz etmeye başlamıştır.[10] Bütün bunlar, Robertson'un küreselleşmenin son aşaması olarak tanımladığı belirsizlik sürecine son derece uygun bir tablo çizmektedir. Ona göre, 1960'larda başlayıp günümüze kadar gelen ve azgelişmiş ülkelerle beraber bütün dünyayı kapsayan bu dönem küreselleşmenin en uç noktasına ulaşılan belirsizlik dönemidir.

Robertson'ın küreselleşme kuramı Avrupa-merkezcidir. Buna Giddens'ı, Wallerstein'ı Featherstone'u ve Smart'ı da ekleyebiliriz. Yani onlar küreselleştiren dünyanın düşünürleri olarak kendilerini ve ötekileri tartışmaktadırlar. Her ne kadar Wallerstein kapitalist ekonominin genişleme sürecinde az gelişmiş ülkeleri nasıl sömürü kıskacına aldığını başarıyla açıklasa da açıklamasının temeline esas belirleyici olarak ekonomiyi almasından dolayı yetersiz kalmaktadır. Fakat Wallerstein, küreselleşmede merkezî bir rol oynayan ülkelerin azgelişmiş ülkeleri ekonomik, politik ve kültürel bağlamda boyunduruk altına alarak onların küreselleşmede merkez ülke konumuna gelemeyeceğini söylemekte de son derece haklıdır. Buna karşı çıkarak Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve hattâ Japonya'nın belirli veya çok yüksek düzeyde ekonomik bir kalkınmayı başardığını öne sürenler dar bir ekonomizme düşmektedir. Ve onlar küreselleşmeyi yalnızca ekonomik bağlamda ele almaktadırlar. Tarih bize askerî ve ekonomik olarak çok güçlü ülkelerin varlığı ile onların etki alanları arasında her zaman doğrudan ve süreklilik arz eden bir ilişki olmadığını açıkça göstermiştir. O çok güçlü ve devâsâ Uzakdoğu ve Doğu uygarlıkları deyim yerindeyse cürümleri kadar etkili olmuşlardır. Oysa şehir devletlerinde başlayan ekonomik, politik ve felsefî gelişmeler bütünü bugün neredeyse dünyaya hükmeden Avrupa'nın, Batı uygarlığının temelinde yer alarak kendini yeniden ve yeniden evrensel boyutta yaratmaktadır. Bugün de Avrupa ve Amerika'nın dünyanın diğer ülkelerine göre oranı geçmişte şehir devletlerinin devâsâ imparatorluklara olan oranı kadardır. Bugün de bütün bir Ortadoğu'yu, Asya'yı ve Afrika'yı, aslında dünyayı, küçük bir yer yani Avrupa kontrol etmektedir. O nedenle, Japonya, Çin, Güney Kore gibi ülkelerin ileride küreselleşme sürecini belirleyen ülkeler konumunda olacaklarını sanmıyorum. Ve bu konuda Wallerstein'ın düşünceleri doğru görünmektedir. Fakat, Wallerstein ko-

[10] Özlem, Doğan., *Metinlerle Hermeneutik (Yorumbilgisi Dersleri)*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996. Postmodernizm üzerine birbirinden değerli çalışmaları içeren *Postmodernism: Critical Concepts* (Ed. By: V. E. Taylor and C. E. Winquist), Routledge, London, 1998. Bu kitapta R. Rorty'nin ve Chantal Mouffe'nin makaleleri *özel* bir yer oluşturmakta. Bkz. s. 261-281.

nuya ilişkin çözümlemesinde tek belirleyici neden olarak ekonomik ölçütü alırken ben esas nedeni sosyal ve kültürel boyutlarda aranması gerektiğini düşünüyorum. Ayrıca küreselleşmenin en uç noktası olan belirsizlik durumunun da yine bu temelde biçimleneceği kanısındayım.

KÜRESEL AYDINLANMAYA DOĞRU: GLOBAL ETİK

Bugün küreselleşme olgusunun içinde yaşanılan tüm dünyayı tek bir bakımdan değil ama bütünsel bir bakımdan etkilediği, ilgilendirdiği son derece açık ve seçik olarak karşımızdadır. Ancak bu olgunun kendisi tüm ülkeleri, tüm insanları bir ve aynı bakımdan bir ve aynı zamanda aynı biçimde etkilememektedir. Küreselleşmeden bir nesnel olgu gibi söz etmek aslında onun sahip olduğu tarihsel, sınıfsal, kültürel ve düşünsel boyutun ya farkında olmamak ya da farkında olarak onu yukarıda sözü edilen temellerinden bilerek koparma anlamına gelebilir. İlk başta da ifade edildiği gibi, küreselleşme Avrupa-merkezli insan ve evren anlayışının kendini ekonomik, sosyal, toplumsal ve politik alanda kurmasının ve yaratmasının önemli bir anını ifade eder. O böyle olması bakımından da küreselleşme olgusunun belirleyici öznesi durumundadır. Wallerstein'ın merkez ve çevre ülkeler üzerine olan düşünceleri hatırlanacak olursa ve yine onun çevre ülkelerinin merkez durumdaki kapitalist ülkelerin ekonomik, düşünsel ve toplumsal etkilerinden, boyunduruğundan ve sömürü kıskacından kurtulamayacağına ilişkin düşünceleri göz önüne alınırsa Batı'nın bir bütün olarak diğer ülkeler karşısındaki konumunun (*master and slave*) köle ve efendi arasındaki ilişki bağlamında biçimleneceği kuşkusuz bir gerçektir. Aslında Wallerstein'ın küreselleşmeye ilişkin çözümlemesi köle-efendi diyalektiğinin sosyolojik boyuta taşınmasından başka bir şey değildir. Merkez ülkeler belirleyen, etkileyen durumunda iken gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeler etkilenen, kabullenen ülke durumundadırlar. Başka bir ifadeyle, küreselleşme sürecinde azgelişmiş ülkeler efendinin nesnesi konumunda olmaları nedeniyle kökleri temsil etmektedirler. Ekonomiden insan haklarına, etnik kimlikten cinsel kimliğe kadar birçok alanda merkez ülkeler/efendiler kölelerine onların neleri yapması gerektiğini, kendileri için iyi olanın ne olduğunu empoze etmektedirler. Öyle ki, bu etkinin nesnesi konumuna düşen yalnızca azgelişmiş ülkelerin politikacıları, devlet adamları ve sanayicileri değil ama aynı zamanda bu ülkelerin entelektüelleri de aynı belirlenime maruz kalmaktadır. İslâmcılar, Marksistler, liberaller yani Batı karşıtı olan ve olmayan ve de özgün olduğunu öne sürenlerin hepsinin düşünme içerikleri, düşünme gündemi bizzat karşı oldukları veya kabul ettikleri Batı'nın söylemi tarafından belirlenmiyor mu? Bu durumun kendi başına trajik

olduğu son derece açıktır. Batılı sosyologlar, ekonomistler ve düşünürler bugün Batı toplumları ile diğer toplumlar arasındaki gelişmişlik farkının nasıl kapatılabileceği veya kapanmadığı durumda da ortaya çıkabilecek muhtemel sonuçlar üzerinde durmaktadırlar. Burada bile azgelişmiş ülkeler kendi varlıklarını, kendi problemlerini çözemeyen edilgen şeyler olarak görülüp nesne konumuna itilmiş durumdadırlar. Küreselleşmenin öznesi ve nesnesi vardır. Özne yüklemi, yani nesnesini her zaman belirler ve öznesiz yüklem olanaklı değildir. Dolayısıyla, küreselleşme olgusunu salt sosyolojik ya da ekonomik sınırlara hapsederek açıklamak ve anlamak mümkün değildir. Küreselleşme, insanı noetik temelde kavrayan bir uygarlığın kendini küresel düzlemde somutlaştırma ânıdır ki bu Batı uygarlığından başkası değildir. İşte bu ânın düşünsel boyuttaki söylemi olan postmodern söylem bir Batılı söylem olarak şimdiye kadar yapılanma tersine, farklılığı evrenselleştirmeye yönelmiştir. Gerçek şu ki, Batılı söylem her zaman evrensel bir temel üzerinde kendini kurmak istemiştir; postmodern söylem her ne kadar bunun tersini iddia etmiş olsa da. Ancak altını çizmek istediğim şey kısaca değindiğim noktayı biraz daha açık kılmaya çalışmaktır. Batılı söylem insana ilişkin ultra-rasyonalist *kavranımın* olumsuz sonuçlarını görmüştür. Bir başka ifadeyle, o, insanı yalnız aklın sınırları içine hapsetmesinin insan gerçeği ile örtüşmediğinin ve hattâ ona ters düştüğünün farkına varmıştır. Batı düşüncesi, insanın duygusal yanını patolojik ve pasif olarak görmekle onu değersizleştirmiştir. Postmodern Aydınlanmayı (küresel aydınlanma) ne onun çoğulculuğu, farklılığı ve ne de nominalist-ontolojik tutumu tanımlamaktadır. O bizzat Aydınlanma düşüncesinde kendini meşrûlaştıramayan rasyonalist ve evrenselci (özünde Platoncu) söylemin yeniden sorgulanışını ifade etmektedir. Aristotelesçi düşünce geleneğinde ise gerçeklik ile düşünce arasındaki öncelik-sonralık bağıntısı yerini karşılıklı ilişkiye bırakabilir.[11] Postmodern Aydınlanma aklın soyutlamalarını gerçekliğin kendisinden üstün tutan anlayışın eksikliğini gidermeye ilişkin yeni bir kavramın başlangıcını teşkil eder. Ancak, şimdiye kadar belirli bir epistemolojik ve ontolojik temele sahip görünmeyen bu hareketin postmodern veya küresel aydınlanma olarak da tanımlanabilecek yeni bir oluşuma öncülük ettiği söylenebilir ki, bu oluşumun kendisi esas olarak etik bir temel üzerinde yükselir görünmektedir.

Çalışmanın başında da ifade edildiği gibi, küreselleşme olgusu tek bir boyuta sahip olmadığı gibi o, bütün küreyi de bir ve aynı bakımdan bir ve

[11] Guthrie, W. K. C., *Aristotle: an Encounter*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981; özellikle sayfa 100 ve devamı.

aynı biçimde etkilememektedir. O, insanlık tarihinde ortaya çıkmış noetik temelli bir bilincin kendini farklı bir biçimde gerçekleştirdiği bir ânı ifade eder. Bu noetik bilinç tarihsel olarak Batı'nın bilinç içeriğini tanımlar. Dolayısıyla, Postmodern söylemin kendisi moderniteden bir kopuşu ifade etmez; aynı biçimde Rönesans'ın da Ortaçağ'dan bir kopuşu ifade etmediği gibi. Ancak devamlılık ya da süreklilikten anlaşılması gereken benzerliğin sürekliliği olmayıp aslında ve esasında söylemin özüdür. Ve bu söylemin ana niteliği tarihsel süreçte şu ya da bu biçime bağlı olarak farklı içeriğe sahip olmuş olsa da o, her zaman bireyselci ve rasyonalist niteliğini korumuştur. Bunu görmek için Antik Yunan'da Thales'i, Herakleitos'u, Parmenides'i hatırlamak yeterlidir. Ortaçağ'a baktığımızda ise Augustinus, Aquinas ve Okham'lı William bize aynı olmasa da benzer bir farklılığı çizecektir. Günümüzde ise Postmodern söylemin kendisi rasyonalist temelli farklılığı ve çoğulculuğu çok daha canlı bir biçimde göstermektedir.

Şimdi, bu noetik söylemi sahiplenen, noetik söylemin gerçek öznesinin kendisi olduğunu savunan Batı, bütün insanlığa armağan ettiği başarılarının yanı sıra, uğradığı hayalkırıklıklarına da razı olmak durumundadır. Dolayısıyla Postmodern söylem, işte tam da Batı'nın bu anlamda kendi kendisiyle başlattığı ve sürdürdüğü bir tartışmadan başka bir şey değildir. Ve o, bu bakımdan hem ekonomik hem politik ve hem de düşünsel olarak köklerini tarihte bulur. Batılı noetik öznenin tarihsel süreçte yarattığı bir an olarak küreselleşme olgusunun söylemsel düzeyde yansımaları olan çoğulculuk, farklılık, bölünme ve parçalanma stratejisinin bizzat kendi kendini (*self-destructive*) yok etme tehlikesini içermediğini kimse iddia edemez. Ancak, insanın ve onun gerçekleştirdiği tarihin özünde olumsal olduğu gerçeğinden hareket eden bir bilinç ile küreselleşmenin, küresel bir aydınlanmayı yaratabileceği de iddia edilebilir. Ve öyle görünüyor ki, Postmodern durumdan küresel aydınlanmaya doğru bir yöneliş halihazırda başlamış durumda. Bu henüz başlangıç aşamasında bulunan yönelişin evrensel boyuttaki iki temsilcisi arasında Yasin Ceylan ve R. Glassman gelmektedir.[12] Gerek Ceylan ve gerekse Glassman küreselleşme olgusuna ilke olarak karşı çıkan bir söylemi benimsemektedirler. Onlara göre, küreselleşme tarihte bir an olarak insanın kendini gerçekleştirmesine izin veren bir şans olarak da görülebilir. Ancak burada yalnızca Ceylan'ın konusuyla ilgili düşüncelerine yer verilecektir.

[12] R. M. Glassman, özellikle *The New Middle Class and Democracy in Global Perspective* adlı çalışmasının son bölümünde *küresel köyün*, insanı ve onun haklarını temele alan demokratik bir oluşumla gerçekleştirilmesine ilişkin düşünceleri ele alır ve tartışır. Bkz. s. 163-219 ve 255-262.

O, *Islam and Terrorism* adlı makalesinin sonlarında şöyle der: "Günümüzde büyük güçler tarafından başlatılan küreselleşme stratejisi, hangi şüpheli niyetlere sahip olursa olsun, varlığını sürdüremeyecektir, eğer tanrısal olarak görünen bu hareket etik bir anlayışta temellendirilmezse, ki o insanın insan olarak kutsallığını başka hiçbir koşula başvurmadan savunur."[13] Bana göre, bu küresel aydınlanmanın temelinde yer alan ve alacak olan en önemli noktadır. Ceylan, *etik-free* bir küreselleşme olgusunun kendi kendini yok edeceğine ilişkin düşünceleri hem Postmodern durumun her türlü Postmodern teorilerine karşı bir uyarıyı ifade eder ve hem de transendental etiği işlevsiz kılar. O, transendental ve evrenselci zeminlerden hareket eden söylemleri metafizik alana hapsederken global etik'in imkânlarını araştırır. Ceylan, insanın ilineksel yanını ya da özelliklerini oluşturan ilineksel tartışmaları –cinsiyet, ırk, din, dil vb. gibi özsel kılmayan bir bilincin ışığında global kimliği tanımlamaya çalışır. Buna göre:

> Global kimlik, bireysel ve ulusal kimliklerde büyük değişimlere yol açan bir kişilik türüdür. Diğer kimliklere göre daha gelişmiş ve evrilmiş bir kimliktir. Bu sebeple evrensel kültür eğitimi ve derin bilinç tecrübesi gerekir; yüzeysel düzeyde evrensel hak ve hukuku savunurken, bireysel ve ulusal bencilliklerden sakınmamak, global etiğin şartını yerine getirememektedir. Günümüzde bazı hak ve iyiliklerin evrensel biçimde savunulması, evrenselliğin artık bir zorunluluk olduğunu göstermekle birlikte, bu parlak savların gerisinde hâlâ ulusal ve kitlesel menfaatlerin gizli tutulması global etik için gerekli bilinç derinliğinin henüz mevcut olmadığını göstermektedir.[14]

Birçok önemli düşünceyi içermesinin yanında yukarıda alıntılanan pasajda önemle üzerinde durulması gereken noktalardan biri de Ceylan'ın global etik için gerekli bilinç derinliğinin henüz mevcut bağlamında sorgulanamaz ama küreselleşen dünyanın global etik bilincinden bağımsız olarak varlığını sürdüremeyeceğinin altını çizerek küreselleşme ile postmodern söylem arasındaki bağıntının taşıdığı tehlikelere dikkatimizi yöneltmemize neden olur. Her türlü farklılığı evrensel boyuta taşıyan postmodern söylem global etik bilinci ile taban tabana zıttır; çünkü "Glo-

[13] Yasin Ceylan'ın *Islam and Terrorism* adlı yayımlanmamış çalışması Batı Uygarlığı'nın, İslâmiyet'in ve içinde bulunduğumuz mevcut durumun son derece derin ve ince bir analizini içerirken aynı zamanda birçok önemli tartışmaları da bağrında taşır. Burada şu kadarını söylemekle yetinelim ki, sözü edilen çalışma kuşkusuz Batı'da ve Türkiye'de birçok çalışmaya esas ve neden teşkil edecektir. Ancak sözü edilen çalışma akademisyenler ve *home-made* filozoflar arasında okunmakla beraber henüz yayımlanmamıştır.

[14] Ceylan, Yasin., "Global Etik", *Doğu Batı*, sayı: 18.

bal etik bireysel ve ulusal etik bilincini aşan, dünyadaki tüm insanları kapsayan etik bir duyarlılığı ve sorumluluğu ifade eder. Yani, bireyin, eylemlerinde kendisini tüm insanlığa karşı görevli ve sorumlu bilmesi, aile, kavim ve ulus sınırlarını aşmasıdır."[15]
Yani global etik insanın olması bakımından kutsal olduğu bilincine dayanır ki bu da insanın insan olmasını onu ilineksel niteliklerine dayanarak tanımlamayı zorunlulukla dışarıda bırakır.

Küreselleşme, Avrupa'nın başlattığı bir süreçtir. Küreselleşmenin söylemi olarak postmodernizm her ne kadar yukarıda da ifade edildiği gibi ilineksel olanı özsel kılmaya çalışarak ya da başka bir ifadeyle farklılığı evrenselleştirerek son derece tehlikeli sonuçları içinde barındıran bir düşünsel yönelime girmişse de onun, insanı tek yanı ile tanıyan, kavrayan aydınlanma düşüncesinin sınırlayıcılığını tanıması ve eleştirmesi bakımından da önemli olduğu söylenebilir. Bu nedenle postmodernizm, modernizmin eksikliklerini, başarısızlıklarını giderme ve onu aşma denemesidir aynı zamanda. Onun çoğulculuğu, farklılığı referans alan söyleminin temelinde insanın kendini ve evreni yeniden tanımlama çabasının radikalliğini göz ardı etmek pek haklı bulunamaz. Ancak, bu radikal *kavranımın* kendisi, kendi varlığını etik temelde kurma gerekliliği gibi tarihsel bir görevle karşı karşıyadır. Ceylan, Batı dünyası ile Batılı olmayan dünya arasındaki ilişkinin (İslâm dünyası da dahil) köle-efendi ilişkisine dönüştüğünü belirtir. Ona göre, Batı'nın diğer kültürlere karşı alçaltıcı, aşağılayıcı ve emperyalist tavırlarının temelinde diğer toplumların bilime ve teknolojiye sahip olmadığı inancı yatar. Ancak bu inanç kendini diğer alanlara da taşır; örneğin kültür, sosyal yaşam ve ahlâk. Çünkü onlara göre, Avrupa insanı yalnızca bilim ve teknoloji alanında diğerlerine üstün olmakla kalmayıp, bu üstünlüğünü sosyal, etik ve dinsel alanda da sürdürür. Ceylan, tüm bu iddiaların bütünüyle doğru olmasa bile en azından bir bölümüyle gerçekliği yansıttığını kabul etmekte tereddüt etmez. Ayrıca Ceylan, Batı'nın bu tavrını güç politikası bağlamında son derece de olağan bulur; çünkü etikten bağımsız güce dayalı politika, insanın insan tarafından köleleştirilmesinden başka bir şey değildir. Ceylan'ın problematik bulduğu şey ve de son derece önemli olan nokta, Batı'nın bilim ve teknolojinin yanı sıra etik değerlere de sahip çıkarak kendini insan hakları ve demokrasi bağlamında etik bir özne olarak tanımlamasıdır. İşte bu noktada Batı, küreselleşme ve onun yarattığı sonuçlardan sorumlu durumdadır. Eğer, Wallerstein'ın dediği gibi, küreselleşme sürecinde merkezî öneme sahip olan ülkeler diğer ülkeleri ekonomik, sosyal

[15] a.g.e.

ve politik olarak sömürmeye devam edecek olurlarsa bu en azından Batı'nın etik değerlerin de öznesi olduğu iddiasını geçersiz kılar. Ayrıca Ceylan, gelişmemiş ülkelerin var olmaları bakımından varlığını da önemsemez görünür. Ancak her ne olursa olsun köle, efendisi için hep bir tehdittir ve efendi kendi eşiti tarafından kabul görmediği için de hep mutsuzdur. O nedenle, Batı kendi kültüründe içkin olan bu köle-efendi çatışmasını çözümlemek durumundadır. Böyle bir çözümlemeye doğru ilk adımı, ki bana göre o küresel aydınlanmanın da temelinde yer alır, Ceylan'ın global etiğe ilişkin düşüncelerinde bulmak mümkün görünmektedir. O, meta anlatıları olumsuzlaması bakımından postmodern söylem ile bir karşıtlık içinde görünmemekle beraber, insana ilişkin her ilineksel şeyi –örneğin, etnisite, cinsiyet, din, dil, kültür– evrenselleştirmeye karşı çıkarak, insanın, insan için kutsallığını insan olmada bulur. Ayrıca Ceylan'ın her türlü transendental evrenselliği reddederek global etiği bir yaşama felsefesi olarak kurmayı denediği de söylenebilir. Batı'da Glassman'ın söyleminde dile gelmeye başlayan bu yeni etik anlayışın ya da yaşama felsefesinin Doğu'da Ceylan'ın söylemiyle birleşmesi acaba postmodern durumun aşılarak küresel aydınlanmaya doğru bir hareketin, bir gidişin başlangıcı olarak değerlendirilebilir mi? Bunu şimdiden tam bir kesinlikle ifade etmek olanaksız; ama postmodern durumun söylemi olarak postmodernizmin sona ermekte olduğu rahatlıkla söylenebilir. Küresel aydınlanmanın temelinde etik vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Bu ise kendini ilineksel özelliklere göre tanımlamayan yeni bir özne anlayışının geliştirilmesini gerektirir. Bu özne, kendisinin herhangi bir dinsel, bilimsel ve felsefî söylem tarafından kendini etkin kılma arzusunu taşır. Böyle bir öznenin kendini ilineksel temelde kurması olanaksızdır; o, var olmasının anlamını, önemini ve değerini ırkta, dinde, cinsiyette bulmaz. Global etik bilincine ulaşmış özne, doğanın ya da toplumun kendisine kattığı değerler tarafından belirlenmemiştir. Aslında global özne, şimdiye kadar tanımlandığı kadarıyla, felsefî özneden başkası değildir. O, ne doğanın ve ne de toplumun edilgin bir nesnesidir. Aristoteles'in dediği gibi, eğer etkin olma edilgenliğe karşıt olarak tanrısallığı ifade ediyorsa, global özne de bu bağlamda tanrısallığını kendini özgür, bağımsız ve etkin bir özne olarak yaratmada bulabilir. Böyle bir varlık olarak insan, ne doğanın ve ne de toplumun yarattığı herhangi bir kültürün mutlak belirlenimi altındadır. İnsanın kendi kendini yaratması ancak nesneleşmeden mümkün olabilir. Böyle bir özne anlayışı, dünyayı küreselleşme adı altında yeniden düzenlemek isteyen Batı'nın etik dışına çıkarak meşrûluğunu kaybetmemesi için gerekli olduğu kadar Doğulu öznenin Batı'nın ekonomik, sosyal, politik ve de düşünsel nesnesi olmaktan çıkması için de elzemdir.

Global etik'in temelini oluşturan global özne anlayışı hiç kuşkusuz küreselleşme olgusu açısından son derece büyük bir önem arz eder. Ceylan'ın, küreselleşme sürecinin anlaşılmasına ışık tutan şu düşünceleri son derece açıklayıcıdır. O, şöyle der: "İnsan yeteneklerini kullanarak tarihte birçok şeyi başarmıştır; fakat kimi zaman insanı tanımlayan yeteneklerin bazıları, diğerlerinin göz ardı edilmesi pahasına, daha önemli görülmüştür. Ancak, onlar arasındaki son derece hassas denge, ki etrafı çevreleyen belirsizlikte doğru istikamet için tek ölçüt kaybedilmiştir. Ve sonuç olarak, insanın kendisini gerçekleştirmek üzere kendisine yüklediği görev kesintiye uğramıştır. İnsanın bütün eylemleri arasında moral eylem diğerlerine karşı önceliği olan tek eylemdir. Onun yokluğunda diğer bütün eylemlerin geçerliliği kuşkuludur."[16]

Küreselleşmeyi, küresel boyutlu ekonomik bir sömürünün aracı ve ifadesi olarak görenlere önemle duyurulur.

[16] Ceylan, Yasin., *"Islam and Terrorism"*.

Maria Rendon, Bloomberg
American Showcase, *Illustration Book 2*, 1998

KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ, KÜRESELLEŞME

Halil İnalcık

KÜLTÜRLERARASI ETKİLEŞME; AVRUPA VE OSMANLI

Kültür değişimi ile kültür elemanlarının aktarılması (*cultural borrowings*) ayrı süreçlerdir.[1] Bir anlayışa göre, kültürleşme, bir kültürü belirleyen temel-değerler sisteminde değişiklik demektir. Gelenekçi toplumlarda ise temel değerler sistemini din belirler.[2] Bazı sosyologlar ve tarihçiler, Avrupa kültürünün, hümanizm ile Hıristiyan dininin bir sentezi olduğunu ileri sürerler. Bir bölüm tarihçiler ise Avrupa medeniyetinin akılcı ve hümanist karakteriyle insanlığın ortak mirası olduğu, onun için, her laik toplumun temel kültürü olabileceği noktasında birleşirler. Tabiî, kültürü bir değer-sistemi olarak benimseyenlerin, bu sonuncu yorumu kabul etmelerine imkân yoktur. Sonunda yine, kültür değişimi sorusu, kültürü nasıl anladığımız

---

[1] B. Barber, *Science and the Social Order*, Glencoe: Free Press 1952; R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe: Free Press 1949, kısım 4; G. Ágoston, "Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from Fifteenth to the Seventeenth Centuries" *Chretiens et Musulmans à La Renaissance*, yay. B. Bennassar ve R. Suzet, Paris 1998, 293-303.

[2] Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, çeviren ve yayımlayan Niyazi Berkes, New York: Columbia University Press, 1959; C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973, 97-125.

ve yorumladığımız noktasına gelir, düğümlenir. Klasik dönemde Müslümanlar, Hıristiyan dünyasından ("kâfiristan" dedikleri Avrupa'dan) gelen şeylere *mekrûh* gözüyle bakıyor; tutucu çevreler "Frenkleri" taklit etmeyi küfür sayıyorlardı. Avrupa medeniyetine karşı ilk davranış değişimi; Osmanlı bozgununu belgeleyen 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra bir ölüm-kalım sorusu olarak belirmeye başladı.

Kültür elemanlarının alışverişine gelince, bu bütün kültürler arasında olagelen bir *processus*, bir süreçtir.[3] Kültür elemanı deyince, top tüfekten modaya ve kamu idaresine kadar tüm kültür unsurlarını anlıyoruz. Osmanlılar, XIX. yüzyıla kadar Batı'dan yalnızca teknik unsurları almayı kabul ettikleri halde, XIX. yüzyılda idare, kanunlar ve hattâ âdetlerde Batı'dan alıntılar yapmaya başladılar. Bununla beraber, bu yüzyıldan önce de sıkı kültür ilişkileri olmuştur.[4]

Kültür unsurlarını, değer-sistemiyle, yani dinle bağımlı olan ögeler ve tarafsız (*neutre*) olan ögeler diye ikiye ayıranlara hak vermek gerekiyor.[5] Giyim kuşam gibi Batı'nın kültür kimliğini belirten unsurları reddetme, özellikle çöküş devrinde kuvvetlidir. Tarafsız kategori içine, bütün teknik ve teknolojik araçları ve pozitif ilmi koyabiliriz. Top tüfek yapımı, para basımından gümrük idaresine kadar her şey, bu kategoriye girer. Dışarıdan bir korkusu olmadığı yükselme çağında Osmanlılar, Batı'dan kültür alıntıları yaparken çekinmemişler, yararlı gördükleri Avrupa teknolojilerini alıp uygulamışlar; başlangıçtan beri, başarılarını, güçlerini artıran yenilikleri benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Öbür yandan, tarafsız dediğimiz teknikler, hattâ ticaret eşyası, yine de bir kültürün parçasıdır ve onu kullanan bir kültürleşme sürecine girmiştir.[6] Osmanlı seçkin sınıfı, Batı'dan teknik birimleri alırken aynı zamanda yaşam biçimiyle ilgili âdetleri de ister istemez taklide başlamıştır ve bu nedenle, gelenekçi ve tutucu olan halk kitlelerinin tepkisi de aynı dönemde ortaya çıkmıştır.

Bir kültür ögesi, kendi-iç (*intrinsic*) değeri dolayısıyla yayılmaz, çoğu kez onu taşıyan fert veya toplumun prestiji esastır. Osmanlılar, Batılı yaşam tarzı ve değer sistemiyle ilgili unsurları 1699 Karlofça Antlaş-

---

[3] M. D. Sahlins, *Evolution and Culture*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960; E. E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood: Dorsey, 1962.

[4] N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, 23-82. Kitap, Osmanlılar'ın Batı'dan aldıkları kültürel unsurlar konusunda iyi bir özet veriyor.

[5] Z. Gökalp, a.g.e.; E. M. Albert, "Value Systems", *International Encylopedia of Social Sciences*.

[6] A. Appadurai (yay.), *Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: CUP, 1986.

ması'ndan sonra benimsemişlerdi. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'den[7] önce, Batı kültür ve medeniyetine hayranlığı hiçbir Osmanlı onun kadar duymamış ve ifade etmemiştir. Başka deyişle Batı, XVIII. yüzyıldan başlayarak beğenilen, taklit edilen bir *prestige-culture* haline gelmiştir. Rokoko mimarisi ile beraber o zaman ekâbir evlerinde Frenk eşyasıyla Frenk odaları döşenmeye başlanmıştır.

Kültür unsurları alıntısında, böylece bir basamaklaşma (hiyerarşi) ortaya çıkmıştır. İlk ve en önemli aktarmalar silâhlarda olmuştur. Savunma aracı, kültür değişiminde özel bir önem taşır. Bir toplum, yalnızca değersisteminin de ötesinde bizzat kendi varlığının tehdit edildiğini görünce, düşmanın silâhını almakta tereddüt etmez. Burada içgüdü ve rasyonel düşünce, sosyal-psikolojik faktörleri ve değer hükümlerini geride bırakır. Osmanlı-Türk tarihi bunun açık örneklerini vermiştir. Esasen İslâm kültürü, başlangıçtan beri, bu noktada kesin davranışını belirlemiştir. Düşmanı yenmek için, onun silâhını ve kullandığı taktiği taklit etmek dine aykırı değildir hükmü, İslâm'ın doğuşunda yerleşmiş bir kuraldır.

Batı ilimlerinden bize gelen ilk ilimler de savunma ile ilgili olanlardır. XVIII. yüzyılda *Mühendishâne*'ler, askerlikle ilgili ilimlerin okunduğu mektepler olarak açılmıştı.[8]

Daha önce askerî teknoloji, Batı tıbbı ve coğrafya, pratik önemleri dolayısıyla, Türkçe'ye çeviriler şeklinde XVI. yüzyılda aktarılmış,[9] okul programlarında ancak XVIII. yüzyılda meslek mekteplerinde yer almıştır.

Reform yanlısı İslâm ulemâsı, silâh-araç kavramının sınırlarını fazlasıyla genişleterek İslâm'ın ve İslâm toplumunun bekasını ve yararını sağlayan her çeşit aracı, ilim ve tekniği bu kavram içine aldılar. Osmanlı Devleti doğuşundan beri bu prensibe göre, Avrupa karşısında bir kültürleşme süreci içine girmiş bulunuyordu. 1444'te Haçlı istilâsı karşısında Rumeli'de gerileme, toptan bir kaçış halini almıştı. Osmanlı idarecileri, o zaman düşmanın silâh ve taktiğini almakta tereddüt etmediler. Tüfek ve *Tabur-Cengi* denen *Wagenburg* savaş taktiği o zaman alındı[10] ve Osmanlı fütûhâtının en önemli araçlarından biri oldu.

Kültür öğelerinin alınmasında rol oynayan şartları incelerken kısaca, savunma gereği, taklit, prestij ve egzotizm, yani yabancı kültürlere merak

---

[7] G. Veinstein, *Le Paradis des Infideles*, Paris: F. Maspero, 1981; F. M. Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighte enth Century*, New York ve Londra, 1987.

[8] K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Matbaa ve Kütüphâne (1776-1826)*, İstanbul: Eren, 1995.

[9] A. A. Adıvar, *La Science chez les Turcs Ottomans*, Paris, 1939.

[10] Bkz., *Gazavât-i Sultan Murâd b. Mehemmed Hân*, yay. H. İnalcık ve M. Oğuz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

ve hayranlık gibi sosyo-psikolojik faktörlere işaret ettik. Bu koşullar yanında, maddî bakımdan sosyal teması sağlayan ticaret, yabancı ticarete açık liman şehirleri[12] iki kültür arasında aracı grupların varlığı, sürgün ve göç, din değiştirme veya yabancı uzman istihdamı gibi şartlar ve faktörler de son derece önemlidir. Osmanlı kültür değişiminde kapitülasyonlar, Galata, İzmir, Selânik, Beyrut gibi liman şehirlerinde Batılı tüccar gruplarının yerleşmesi, *Levanten*'ler, aracı Rum, Yahudi ve Ermeniler ve nihâyet mühtedîler belirleyici rol oynamışlardır.[13] Klasik dönem XV-XVI. yüzyılda, önemli kültür taşıyıcıları, sürgünler ve İslâm'ı seçen mühtedîlerdi. 1492'de İspanya'dan Türkiye'ye Yahudi göçü (100 bine yakın nüfus), tekstil, silâh yapımı ve başka alanlarda Batı'dan önemli bir teknoloji aktarımına yol açtı.[14] Bir sanat transferinde, o sanatı yapanların gruplar halinde sürülmesi, Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda daima uygulanmış bir süreçtir. Bu yöntem, uzun sosyal kültürleşme yerine, zorla hızlı bir kültür transferi sağlar (I. Selim'in Tebriz ve Kahire'den getirdiği yüzlerce sanatkâr).

Osmanlılar, bu yöntemi uyguladığı gibi sarayda çeşitli milletlerden sanatkârları gruplar halinde örgütlemişlerdi. Resim ve nakış sanatında; Anadolu Türkleri *Tâife-i Rûmîyan*, İranlılar *Tâife-i Acemiyân* ve Avrupalılar *Tâife-i Efrenciyân* adı altında faaliyetteydiler. Tabipler de böyle bir ayrılığa tâbiydiler. Sarayda Frenkler'den mühendis, ressam ve başka teknik adamlar, "Efrenciyân" adı altında bir dairede toplanmıştı. Bu sistem XVIII. yüzyılda değişti; Frenkler, yani Avrupalılar açılan meslek mekteplerinde öğretmen olarak kullanılmaya başlandı.

Bir kültür ögesi olarak modern ilim metotlarının aktarılmasını da sosyo-psikolojik ve maddî koşullar hazırlar. Fakat bu metotların yerleşip devamını garanti eden belli sosyal-kültürel bir çevrenin o toplumda ortaya çıkmış olması şarttır. Osmanlılar'da daha XVI. yüzyıl sonlarında modern bir rasathâne kuruldu, fakat yaşayamadı; XVIII. yüzyılda matbaa ve mühendishâne sürekli bir varlık gösteremedi. Osmanlı'da pozitif ilim metotları gelişmemiş, sosyal ve ekonomik hayata girmemiş ve bir teknolojiye vücut vermemiştir. "Avrupa Mucizesi"nin gerçekleşmesinde bu süreç en önemli faktörlerdendir.[15]

---

[12] Çağlar Keyder ve bşk. *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1993.

[13] Bkz. H. Desmet-Gregoire, *Le Divan Magique, L'Orient turc en France au XVIIIe siecle*, Paris 1994; L.T. Fawaz., *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge: 1983.

[14] A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton 1994.

[15] E. L. John, *The European Miracle*, Cambridge 1981.

Osmanlı tarihinde kültür değişiminde *bürokratlar* kesin rol oynamıştır. Ulema, şerîatın mutlak bütünlük ve kontrolünü sağlamaya çalışırken, bürokratlar devlet ve toplum ihtiyaçları gibi pragmatik düşüncelere bağımlıydılar. Bürokratlar için özellikle 1700'den sonra, düşmanın galebe ve istilâsını önlemek için, her çeşit önlemi almak, devleti yeniden "tanzim" etmek, her şeyden önemliydi. O zamana kadar silâhlar, savunma tesisleri ve askerî taktik, idare usulleri, geleneksel ustadan-öğrenme yolu ile pratik usullerle sağlanıyordu. XVIII. yüzyılda ıslahatçı bürokratlar, bunun yeterli olmadığını gördüler. Habsburglar'a ve Ruslar'a karşı Doğu'da müttefik arayan Fransızların bu dönemde bunu Osmanlı ricâline anlatmaları, yardıma hazır olmaları, yani Batı'nın siyasi-askerî ilgisi de önemli rol oynadı; böylece Avrupa'da gelişmiş pozitif ilimler ilk kez mühendishânelere sistemli bir öğretim konusu olarak girdi.

Özetle, Osmanlı Batılılaşma-modernleşme hareketlerini şu çerçeve içinde araştırmak gereklidir. İlk dönem: Hirfetler çerçevesinde el sanayiinin hâkim olduğu dönem. Onun yanında büyük devlet askerî imâlat tesisleri: Tophâne, tersâne, güherçile fabrikaları, çelikhâne, madenler, darphâne, Batı teknolojisinin nüfuz ettiği en önemli kuruluşlardır.[16]

1700'den sonraki ıslâhat dönemindeyse, doğrudan doğruya Batı metotları ve nihâyet pozitif ilimler, bürokrasi eliyle aktarıldı. Fakat askerî savunma ihtiyacı bu aktarmaların ana sebebiydi. 1839 Tanzimat Dönemi'nden sonra idarî usûller ve kanunlar da alınmaya başladı ve geleneksel değerler sistemiyle ciddi çatışma bu dönemde ortaya çıktı. O zamanlar Yeni-Osmanlılar, –Namık Kemal ve Ziya Paşa– Batı'nın teknolojisini alarak modernleşeceğiz, fakat onun değer-sistemini reddederiz, diyorlardı. Ziya Gökalp, bunu sosyolojik bir sisteme bağlamak istedi. Buna karşı kültür değişiminin, sosyal-kültürel bir bütün olarak gerçekleştiğini ileri sürenler, tam bir modernleşme için belli bir sosyal yapı gelişimini şart görenler, Cumhuriyet döneminde bu kültür politikasını hayata geçirdiler.

Avrupa kültürü üzerinde Osmanlı etkisi konusuna gelince, aktarımlar ve etkiler ayrı ayrı ele alınabilir. Doğrudan doğruya temas sonucu alıntılar, doğal maddeler ve mamûl eşya kullanımında açıkça görülür (sof, ipekli kumaşlar, kahve vb.). Etkiler de ise, egzotizm, Doğu'ya ait romantik düşler, sosyal âdetler (askerî bando, kahvehâne, halı kullanımı gibi), sanat ve davranış biçimleri söz konusudur. Fransa'da yüksek ayrıcalıklı sınıfın kabul ettiği Türk-Osmanlı egzotizmi yanında, daha geniş biçimde

[16] D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993, konu üzerinde; bkz. Sevim Tekeli. *16. Asırda Osmanlılarda Saat ve Tahiyüddin'in "Mekanik Saat" Konstrüksüyonuna dair "En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri*, Ankara 1966.

Fransız halkının bunun gibi kültür aktarımlarını ayırt etmek gerekir. Bu bakımdan H. D. Grégoire'a göre[17] köylü çevrelerinde bile *oriental* etkilerden söz etmek mümkündür.

Fransa'da bir Osmanlı kolonisinden, bu yol ile gerçekleşen etkilerden söz etmek mümkündür. Osmanlı dünyasından şu veya bu şekilde Fransa'ya gidip yerleşmiş az sayıda Müslüman Türk yanında, özellikle Doğulu Hıristiyanlar ve Yahudiler bu etkilerde başlıca aracı rolü oynamışlardır.

1340'lardan başlayarak XVI. yüzyıl sonlarına kadar birçok Türk/Osmanlı elçisi, İtalya ve Fransa saraylarını ziyaret etmişlerdir. Kıyafet ve âdetleri büyük merak uyandıran bu ziyaretler sonucu yüksek çevrelerde bu ülkelerde *Türk modası* (*alla turca, turquerie*) başlamıştır.

Bu elçilerin gidiş-gelişinde halk sokaklarda birikerek büyük bir ilgi ile elçi alayını izliyordu. 1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin elçiliği Paris'te Türk modasının yayılmasında önemli bir aşamadır (bkz. ileride). 1797'de Fransa'da ikamet elçisi olarak Paris'e yerleşen Esseyid Ali Efendi hakkında Fransız elçisi Herbette'in anlattığına göre o zaman "Paris âdeta İstanbul mahallelerinden biri haline geldi." Böyle tantanalı ziyaretler, ressam tablolarında tespit edilmiştir. Aslında Fransa sarayı, bu ziyaretlerden halk arasında ve dünyada prestijini yaymak bakımından yararlanmaya çalışıyordu.

E. Charrière, XVI. yüzyıldaki kültürel etkileri özetleyerek bu dönemde Fransız elçilerinin sık sık İstanbul'u ziyareti, Türklerin yaşamı ve kültürü ile tanışma yolunu açtığını söylemektedir. I. François (1515-1547), özellikle onlardan bunun gibi ayrıntıları işitmek istiyordu. O zaman her tarafta Osmanlı üstünlüğünün sırlarını öğrenme kaygısı vardı. Bu elçilerin (J. Maurand, N. de Nicolay, B. de Montluc, P. Belon, Monsieur d'Aramon, Du Fresne-Canaye, Jean Chesneau) yayımlanmış eserleri, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ve ülkesi hakkında önemli bilgiler sağlar ve Venedik balyoslarının ayrıntılı raporlarını[18] tamamlar. Elçiler, İstanbul'da Rum ve Ermeni tercümanları kullandıklarından dolayı bu yazılar Türkler aleyhinde birçok kasıtlı yanlış bilgileri de içermektedir. Öte yandan yerli gayri-müslim tercüman (dragoman)lara her zaman güvenilmediğinden Venedik'teki *giovanni della lingua* örnek alınarak, Paris'te XIV. Louis zamanında, Fransızlar'a genç yaşta Osmanlıca ve Doğu dilleri öğretmek üzere *Jeunes de Langues* adıyla bir okul kurulacak, burada yetişen gençler elçi ve konsolosların hizmetine gönderilecektir. Bu mektebin kuruluşu ile aynı zamanda,

---

[17] *Le Divan Magique*, bkz. yukarıda dipnot 13.

[18] E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, Floransa 1839-1863; Andre Laval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe et XVIIIe siecles*, Budapest, 1897.

Doğu dilleri ve kültürleri üzerinde ciddi bilimsel araştırmaların temeli atılmış olacaktır.[19] Onlardan bazıları Türkçe tiyatro eseri yazmayı denemişlerdir (bu metinler *Bibliothèque Nationale*'de bulunmaktadır). İstanbul'da XIX. yüzyılda dışişlerine bağlı bir *Tercüman Odası* örgütleninceye kadar[20] böyle bir ihtiyaç duyulmaması, iki toplumun davranış farkını göstermesi bakımından ilginçtir.

Bu resmî ziyaretler dışında Fransız elçilerinin veya konsoloslarının Fransa'ya dönüşlerinde beraberlerinde getirdikleri çocuklar ve hizmetkârlar, Paris'te Katolik din terbiyesi verilerek Hıristiyanlaştırılmaktaydılar. Türk-Osmanlı terbiyesi almış esir kadınların da bu şekilde Fransa'ya götürüldüğü malûmdur. XVIII. yüzyılda *egzotizm*, Türk-Modası (*turquerie*) ile etkiler daha yaygın bir hal almıştır. 1700 yılında Paris'te Katolik dininde yetiştirilmek üzere Ermeni çocukları için 12 burs bağışlandığını biliyoruz. Cezvit ve Capucin misyonerlerinin Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunmalarına, daha XVII. yüzyıl başlarında kapitülasyonlarla izin verilmişti. Onlar, Katolikliği özellikle Ermeni ve Rumlar arasında yaymışlardır. Rumlar ve Ermeniler, Türk dilini ve çevreyi yakından bildiklerinden, tercüman olarak da kullanılmaktaydı. İlginç bir olay da şudur: 1743 yılında Kral, Maréchal de Saxe'ın Türk, Tatar, Eflâk ve Polonyalı süvarilerden kurulmuş bir Doğulu birlik oluşturmasına izin vermiştir.

Türk-Osmanlı olarak Marsilya ve Güney Fransa'ya gelip-giden veya buraya yerleşen Müslüman tacirler görüyoruz. Tüccar olarak özellikle Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler dikkati çekmekteydi. En önemli Doğulu Hıristiyan koloniyi Ermeniler oluşturmaktaydı. Daha XV. yüzyılda, Müslüman tacir ve ajanların İtalya'da yerleşmiş bulunduğunu ve Müslüman tüccarın ikametleri için ünlü *Fondaco dei Turchi* sarayının tahsis edildiğini bilmekteyiz.[21] Marsilya'da Müslümanlara tahsis edilmiş böyle bir yer hakkında kayıt yoktur. 1728'de Marsilya'ya zeytinyağı ithâl eden bazı Müslüman tâcirleri Fransızların dolandırması üzerine, olaya Girit Paşası müdahale etmiştir. Fransız makamları, böyle olaylarda kendi tüccarı için Osmanlı ülkesinde karşı önlemler alınmasından korkarak dikkatli davranıyorlardı.[22]

İlginç başka bir olay da şudur: Fransız Kraliçesi Marie de Médicis'in etrafında kendisi için Türk halıları dokuyan Türk hanımlardan söz edil-

---

[19] *İstanbul et les langues orientales*, yay. F. Hitzel, Paris: Harmattan 1997.

[20] C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980.

[21] Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, İstanbul 1990; –"Fondaco dei Turchi", *Belleten*, c. 32 (1968).

[22] Desmet-Grégoire, a.g.e., 31

mektedir. Bu biçimde Türk halıları dokunması için daha 1568'de Paris'te Müslüman halıcıların bir korporasyon oluşturduğunu bilmekteyiz. XVII. yüzyılda bu imâlât, tamamen durmuş görünmektedir.[23]

Fransa'da, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyılda, büyükçe bir Müslüman kolonisini Türk forsalar oluşturmaktaydı. XVII. yüzyıl sonlarında, binin üzerinde forsa kullanılan Fransız donanmasındaki Türklerin oranı % 20 idi (Türkler özellikle dayanıklı kürekçi olarak tercih edilmekteydi). Bu forsaların çoğu, satın alınmış esirlerdendi. Forsalar, çok serbest bir şekilde genel hayata katılabiliyorlardı. Kayıkçılık, kahvehânecilik gibi mesleklerde onları görmekteyiz. Böylece Türk forsaları Marsilya'da yerli halkla günlük temas halindeydiler ve bazılarının ailelerine para gönderdikleri kaydedilmiştir. Türk forsalar kırmızı fes giymekte, böylece ötekilerden ayrılmaktaydılar. İlginç bir grup da Osmanlılara esir düşüp Türkler arasında yaşamış, sonra fidye ile kurtarılmış Fransızların oluşturduğu gruptur. Öte yandan, Osmanlı limanlarında konsolos ve elçilerin hizmetinde uzun zaman kalmış, sonra Fransa'ya dönmüş Fransızlar vardır. Tabiî bunlar, orada gördükleri âdetleri memleketlerine taşımaktaydılar. Bu arada, Türkiye'de faaliyette bulunan din adamları ve misyonerlerin de kültür alışverişinde önemli bir yeri vardır. Bu misyonerler, sadaka toplayarak Türkiye'de esir düşmüş Hıristiyanları memleketlerine geri getirmek için özel bir faaliyet göstermekteydiler.

OSMANLI KÜLTÜRÜ, HALK KÜLTÜRÜ, İSLÂMLAŞMA

Halk kültürünün, yaratıcı yüksek kültürün, başka deyişle prestij kültürün taklidiyle geliştiği ve oluştuğu iddiası, Osmanlı örneğinde kuvvetle destek bulur. İran ve Anadolu'da Mogol egemenliği döneminde ilk dönem Osmanlı kültüründe Abdal-Kalenderîlerin, daha sonra Bektaşî ve Alevîlik kültüründe, tarîkatlarda, Avrasya şamanizminin güçlü etkisi bilginlerce kuvvetle ileri sürülen bır tezdir (F. Köprülü, Abdülkadir İnan, Emel Esin, I. Melikoff, J. P. - Roux, A. Y. Ocak). Buna karşı, o yüzyılda Anadolu'da yayılan Kalenderîlik ve Haydarîlik akımlarında Avrasya halk kültür ögeleriyle yüksek tasavvuf teorilerinin (*vahdet-i vücûd*) bağdaştırıldığı ve derviş kültüründe bu teorilerin basit formüller haline indirgendiği (Abdal Musa, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal), özellikle şamanist cezbe (*extase*) ve semâ' tekniklerinin devam ettiği (Barak Baba, Mevlâna) öne sürülmektedir. Bu akım, Osmanlı kültüründe sonuna kadar etkisini sürdürmüş, Bektaşîlik, Mevlevîlik, Halvetîlik, toplumun yüksek katmanlarında müritler toplamış, yüksek kültürün bir halkası haline gelmiştir.

---

[23] A.g.e., 32

Öbür yandan, prestij kültürünü temsil eden Osmanlı saray kültürünün, azınlıkların kültürleri üzerinde nasıl güçlü bir etki bıraktığı, yaşam tarzında, davranışlarda, kıyafette, yeme-içmede nasıl belli standartlar yarattığı âşikârdır. İslâmlaşmalarda, prestij kültürünün başlıca etkenlerden biri olduğu daima belirtilmiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda zaman zaman katı bir tutuculuğun üstün geldiği dönemlerde (Kadızâdeliler) Sultan, gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmelerini, ata binmelerini, esir kullanmalarını yasaklayan fermanlar çıkarmak zorunda kalmıştır. Balkanlarda millî devletler kurulduktan sonra, Osmanlı dönemi kültür eserlerinin çoğunun barbarca yok edilmeye çalışıldığına bugün dahi tanık olmuyor muyuz? Dilde, yer ve kişi adlarında "temizleme", Osmanlı dönemi külliyelerinden kalma mimarî eserlerin sistemli biçimde tahribi, bir kültür savaşı niteliğini almıştır. Yalnızca bu olay, Osmanlı yüksek kültürünün kitleler üzerinde nasıl derinliğine bir kültürleşmeye (*acculturation*) yol açtığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Osmanlı yüksek kültürünün etkisiyle birlikte etnik gruplar arasında karşılıklı etkileşim ayrıca önemlidir. Büyük şehirlerde nüfusun büyük bölümünü, Müslim ve gayri-müslim esnaf oluşturmaktaydı. Şehrin ikamet mahalleleri kesiminde dinî cemaat mensupları kendi tapınağı etrafında özel hayatını sürdürürken, esnaf "pazar" bölgesinde yan yana, birlikte faaliyette bulunurlardı. Klasik dönemde, loncalarda esnaf, Müslim ve gayri-müslim diye ayırt edilmezdi; herkes bir arada çalışır, bayramlarda, "teferrüclerde", birlikte eğlenir, kaynaşırlardı. Öte yandan Osmanlı ordusu, çeşitli din ve kültürde insanları bir araya getiren önemli bir kültürleşme çevresi oluşturmaktaydı. Klasik dönemde Osmanlı ordusunda, Hıristıyan askerî gruplar (Hıristiyan tımar erleri, Voynuklar, Eflâk, Martolos birlikleri) önemli bir sayıya ulaşmıştı. Binlerce Hıristiyan çocuk kul sıstemi içinde Osmanlılaştırılmaktaydı. Klasik dönemde saray ve ordu için Hıristiyan çocukların "devşirilmesi", *devşirmeler*, kul sisteminde önemli yer tutmakta (yılda 3000 devşirme oğlanı), Osmanlı yüksek sınıfını oluşturmaktaydı.

Öte yandan, dışarıdan imparatorluğa her yıl giren esirlerin, yılda yirmi bin kişiyi geçtiği hesaplanmıştır. Çoğunlukla onlar da Osmanlı toplumuna mâl olmaktaydı. Osmanlı imparatorluk sisteminin, tarafsız bır *kültürleşme potası* oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hıristiyan Bizans'tan kalan "Rum" halkının Müslüman Osmanlı idaresi altında ve toplumunda, uzun yüzyıllar boyunca karşılıklı kültür etkileşimi üzerinde F. W. Hasluck'tan[24] beri en kapsamlı araştırmayı Michel

[24] *Christanity and Islam Under the Sultans*, I-II, Oxford 1925.

Balivet'ye borçluyuz.[25] Balivet'ye göre, Osmanlı'nın benimsediği *Rûm* sözcüğü, sadece coğrafî bir terim değil, "şaşırtıcı biçimde" gerçek bir insan ve kültür kaynaşmasını ifade eder. Hıristiyan Rum olsun Müslüman Türk olsun, bu kaynaşmada gerçek bir değişikliğe (*transformisme*) uğramıştır (Avant-Propos, 2-3). Haklı olarak Balivet, Türkler'in, başlangıçta Anadolu ve Rumeli'de Hıristiyan çoğunluk içinde nasıl olup da egemen bir grup olarak yaşadığını sorgular. Bu şaşırtıcı olgunun açıklamasını, XV. yüzyıl Tımar defterlerinde Rumeli'de buluyoruz. Osmanlı Devleti hizmetine giren Hıristiyan tımarlı sipahileri ve diğer yerli askerî grupları tahrir defterlerinde tespit ettiğimiz zaman, istilânın bir yok etme ve yerine geçme değil, bir uzlaşma ve özdeşleşme (*integration*) olduğu sonucuna vardık. XV. yüzyıl sonlarında Rûhî tarihinde "gün olur binlerce Hıristiyan İslâm'a geçerdi" gözlemi yapılmıştır. "Tanrı'nın kendilerini terk ettiğine" inanan (Gregory Palamas'ın mektupları, 1354) yerli Rumlar'ın kitle halinde İslâmlaştıklarına şüphe yoktur. İstanbul Patriki'nin bunu önlemek için İznikliler'e mektup yazması bunda kuşku bırakmamaktadır. İslâmlaşma, ilk beylik döneminde geniş ölçüde gerçekleşmiş görünmektedir. Hüdavendigâr dönemindeki Tahrir defterlerinde (ilki 1487) köy adları Türkmenlerin geniş ölçüdeki yerleşimlerini ortaya koymaktadır. G. Pachymeres'in kaydettiği gibi gâzi akınları yüzünden Bithynia Rumları' nın kitle halinde yurtlarını bırakıp kaçtıklarında ve yerlerini istilâcılara bıraktığında kuşku yoktur. Bu durum, vergi kaynaklarını kaybetmek istemeyen beylerin, Rum köylülerini yerlerinde tutmak için, neden "istimâlet", (hoşgörü ve koruma) siyasetine önem verdiklerini de açıklar. İslâmlaşan yerli Rum ve Ermeniler, doğal olarak bazı Hıristiyan inanç ve âdetlerini yeni dinlerine aşılamaktaydılar.

Bir "Osmanlı kimliği" gerçek midir? İslâmlaşma, nüfus ve kültür kaynaşması süreci, Bizantinistler tarafından (Speros Vryonis ve Michel Balivet) ele alınmış ve birçok nokta aydınlığa kavuşmuştur. Balivet, dinler ve etnik-gruplar-üstü (*supra cofessionelle et supra-ethnique*) tek bir bilinçten (*une conscience unitaire*), bir Osmanlı "melting pot"undan söz etmekte haklıdır. Osmanlı toplumunda Müslüman ve Hıristiyanlar arasında evlenmelerden yeni bir halk tipi *Mixobarbaroi* ve *Ahriyân* ortaya çıkıyor. Osmanlı makamları Müslüman adı taşıyıp da İslâmiyet'in kural-

[25] *Romanie Byzantine et pays de Rûm turc, histoire d'un espace d'imbrication Greco-turque,* İstanbul: ISIS, 1994: "Comment Comprendre que non seulement beaucoup de chretiens indigenes resisterent tres mollement aux envahissears mais qu'ils passerent meme par collectivites entierement à l'ennemi, collaborant avee ce dernier s'integrent activement à la societe des vainqueurs et leur manifestent meme parfois une fidelite sans faille à des moments de crise politique turque où il leur aurait facile de se liberer de leur domination?"

larını yerine getirmeyen mühtedîleri gerçek Müslüman saymıyorlardı. Resmî sayımlarda onları, *ahriyân* adı altında ayrı yazıyorlardı. Bunun yanında Hıristiyanlığını saklayan mühtedî Müslümanlar (*cryptochristians*) oldukça büyük bir kitle oluşturmuştur.[26] Öbür yandan İslâmiyet, Müslüman'ın yaşamını, tüm davranışlarını sıkı kurallara bağlayan bir din olarak, mühtedîyi güçlü bir kültürleşmeye tâbi tutar. Müslüman olan gayrimüslim zamanla Osmanlı-İslâm cemaatinin tam bir parçası olur. Balkanlarda Müslüman olmak, Türk olmak anlamına gelir. Gerçekte *Osmanlı emperyal kültürü ve İslâm, bir Osmanlı kimliği doğurmuştur.* XIX. yüzyılda milli bilinç ve hareketler karşısında Tanzimatçılar bu "Osmanlılık" bilincini canlandırmaya, böylece imparatorluk birliğini kurtarmaya çalışacaklardır.

Tahrir defterlerinin ortaya koyduğu gibi, Hıristiyan nüfusunun azaldığı XV. yüzyıldan önce, Anadolu'da önemli Rum, Ermeni nüfus bölgeleri mevcuttu ve Selçuklu döneminde bu gruplar daha da genişti.[27] Örneğin, Karamanlı Rumların bir bakiyesi olarak Konya civarında Sille, XX. yüzyıla kadar bir Rum-Türk Müslüman kasabası durumunu korumuştur. Derenin bir tarafı Rum öbür tarafı Müslüman mahallelere aitti ve bu insanlar kutsal yerleri ortaklaşa ziyaret ederlerdi.

Eserini 1330'larda yazan Âşık Paşa,[28] kültür ayrılıkları üzerinde insanların, insan olarak birbirleriyle anlaşmaları gereğini vurgular ve şöyle bir hikâye anlatır: Bir Arap, bir Acem, bir Türk ve bir Ermeni birlikte yola çıkarlar; bir yerden üzüm satın almak isterler, fakat birbirine bu isteklerini, dil ayrılığı yüzünden anlatamaz, kavga ederler. Sonra üzüm gelince her biri isteklerinin aynı olduğunu görür. Âşık Paşa, bu hikâyeyi anlattıktan sonra insanlar "bir evdendir, bu cümle mevcûdât muhtelif düşmüştür, illâ mahlûkât Tanrı birliğine ermek için ikilikten kaçmak gerek" hikmetini ifade eder. Mevlâna gibi Âşık Paşa'nın bu sözleri, o dönemde özellikle bağnazlıktan uzak sufî-derviş çevrelerinde, dinî ve etnik bakımdan karışık Anadolu toplumunda, uzlaşma ve kaynaşma gereğini ifade etmektedir. O dönemde Konya'da Mevlâna, hangi dinden olursan ol gel, davetiyle mistik İslâm'ın Anadolu'da dinler üstü birlik çağrısını dile getirir. Beylik dönemi toplum ve kültür çevresinde dinlerin ve halkların uzlaşma gereğine inancı, 1354'te tutsak Selânik Başpiskoposu Gregory

[26] M. Balivet, *Romanie*, 111-178

[27] XIX. yüzyılda Anadolu'da Rumlar üzerinde bkz., G. Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev, D. Evci, Ankara, 1997.

[28] *Garîbnâme*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 2001, 149

Palamas'ın bağnazlığı karşısında Osmanlıların tutumunda açık ifadesini bulmuştur.[29]

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin hilâfet ve İslâm politikasında, özellikle 1571'de Lepanto'da Hıristiyan devletlerin Kutsal Liga ile birleşip Osmanlı donanmasını yok etmeleri, İstanbul'u tehdit etmeleri üzerine ilk kez bilinçli bir Hıristiyan düşmanlığı kendini gösterecek, fakat bu çok sürmeyecektir. Hıristiyan reâyâ arasında başkaldırma hareketleri de o zaman görülecektir.

TOPLUM VE KÜLTÜR, HALK KÜLTÜRÜ VE SEÇKİNLERİN KÜLTÜRÜ

Emile Durkheim'a göre organik bir bütün olan toplum yapısını belirleyen üç temel olgu vardır: İletişim (*communication*) (dil ve öbür iletişim araçları); insanın iradesi dışında toplum yaşamını belirleyen dış koşullar (demografik, ekonomik olgular); örfüâdât, ahlâk ve hukuk gibi *normatif* kurallar. Durkheim'ı izleyen Radcliffe-Brown'a göre de her toplum-kültür, tümüyle özgün bir sistemdir ve bir sistem olarak ele alınmalıdır. Bu yapısal-işlevsel (structural-functionalist) kavrama göre, sosyal ilişkileri ve kültürü, içinde bulunduğu sosyal sistem belirler. Sistemin parçaları arasında işlevsel bağımlılık, sosyal ilişkileri tayin eder.[30]

I. Dünya Savaşı'ndan sonra etnik-milli toplumlarda, milli kimlik, milli kültür, temel toplum sorusu olarak ele alınmaya başlamıştır. Ziya Gökalp' in sosyolojisinde bu kavram, en köklü biçimde geliştirilir. Durkheim'ın (1950'lerde Radcliffe-Brown'ın) yaklaşımını, yani toplumu ve sosyal olguyu organik bir varlık, bir sistem içinde inceleme metodunu, Gökalp Türk toplumu üzerinde incelemeleriyle genişletmiştir.

Bu görüş karşısında XIX. yüzyılın evrimci (*evolutionist*) sosyologlarına göre medeniyet, bir çizgide tek doğrultuda gelişen kültürün ileri bir aşamasından başka bir şey değildir. Bu gelişim çizgisinde medeniyet, işbölümü hayli gelişmiş, soyut ve aşkın (*transcendental*) bir Tanrı inancına erişmiş, bilgi ve teknolojide uzmanlaşmış kurumlara sahip toplumların temsil ettikleri bir sosyal-kültürel gelişim aşamasıdır. Nihâyet, mede-

---

[29] G. G. Arnakis, "Gregory Palamas Among the Turks", *Speculum*, XXVI (1951), 104-118

[30] Sosyal antropoloji alanında burada bizim için önemli olan başlıca eserler: E. Durkheim (1895), *The Rules of Sociological Method;* E. B. Taylor (1871), *Primitive Culture*, I-II, Gloucester, Mass. 1911; A. L. Kroeber, *The Nature of Culture,* Chicago: UCP 1952; A. R. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society: Essays and Addresses*, London 1952; L. White, *The Evolution of Culture*, New York 1959; "Culture" *International Encyclopedia of Social Sciences*; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1925; M. And, *Drama at the Crossroads*, İstanbul: ISIS, 1991; B. Güvenç, *Türk Kimliği*, Ankara: 1993.

niyetin bir kaynaktan çıkarak (*babilonianism*) kültür temasları ve alıntılarla yayıldığını ileri süren bir yaklaşım (*diffusionist*) vardır. *Diffusion* teorisinin başlıca temsilcisi Gordon Childe ve Arnold Toynbee'dir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, özellikle Balkan Savaşı felâketinden sonra bir Türklük-kimlik bilinci her zamandan çok varlığını hissettirmişti. 1915'te Dârülfünun muallimlerinden Ziya Gökalp ve M. Fuad Köprülü, bir *Âsâr-i İslâmiyye ve Milliyye Encümeni* kurulmasında ön ayak olmuşlardır. Bu bilim kurumu İslâmi konulardan çok yönetmeliğinde, "Türkler'e ait müessesâtı muhît-i ictimaîsi" içinde araştırma görevini üstleniyor; "Din, ahlâk, hukuk, iktisat, lisân, bediiyyat (estetik), fenniyat (teknoloji) ve bünye-i ictimaiyye" araştırma alanları olarak tespit edilmiş ve bir *Milli Tetebbu'lar Mecmuası* çıkarılması kararlaştırılmıştır. İlk sayısı 1915'te çıkan mecmuada, Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü, Türk kimliğine ve kültürüne ağırlık veren incelemeler yayımlamaya başlamışlardır. *Mecmua*'nın başlığında, "İslâm Medeniyeti ve Türk Harsına ait Milli Tetebbu'lar" sözlerini okuyoruz. Bu sözler, Gökalp'in medeniyet ve *hars* (kültür) arasında temel ayrılık teorisini belirtiyordu.

Gökalp, ilkin Durkheim'dan yaptığı çeviriyle "Bir Kavmin Tetkikinde Takip Olunacak Usûl" adlı makalesini yayımladı. Bu yazıya göre, sosyal gerçeklik, birey üstünde tamamen ayrı bir realitedir. Kültür, belli bir sosyal realitenin belli yapısal-işlevsel ifadesidir. "Kavim (millet), bu içtimaî şe'niyetin (*social reality*), lisân ve âdâtta müşâreket suretiyle tam bir *uzviyet* (*organism*) şeklini aldığı zamanki hali olmuş olur". Toplum araştırması, özel bir ilmin, sosyal realiteyi inceleyen bir ilmin (sosyolojinin) konusudur. Lisân ve örfüâdâtın incelenmesi temel araştırma alanıdır. Gökalp, daha sonra "Eski Türkler'de İçtimaî Teşkilât" adlı yazısında Sakalar'a kadar giden İslâm öncesi Türk sosyal örgütlenme biçimleri ve mitolojisi üzerinde etraflı bir deneme yayımlamıştır.[31]

Böylece Gökalp, kültürü en eski dönemlerden başlayarak belli bir toplumun tarihî deneyimlerinin ona kazandırdığı belli bir *kimlik* olarak kabul ediyor, bu yönüyle de XIX. yüzyıl evrimci yaklaşımını izliyordu. Gökalp, kültürün bir doğal organizma gibi kendi kimliğine karşı gelen yabancı ögeleri dışladığını ve kimliğini bağnazca savunduğunu ileri sürüyordu. Gökalp'e göre, kültürü oluşturan en eski ana öge, ilkel inanç sistemidir. Evrensel dinler geldiği zaman da halk onu kendi inanç sistemine uydurmaya çalışır. Belli bir kimlik (*personality*) oluşturan kültür, başka bir kültürle özdeşlenemez, diyordu Gökalp. Nasıl ki, bireyin kimliğinin

[31] Daha sonra bu incelemeleri şu kitapta topladı: *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1925.

oluşmasında yaşamı boyunca kazandığı deneyimler onun kişiliğini yapar ve o kimlik köklü bir değişime uğramazsa.

Gökalp'in kültür ve medeniyeti keskin biçimde birbirinden farklı realiteler olarak algılaması, Osmanlı kozmopolit yüksek saray "medeniyetinin" halk kültüründen son derece kopuk görünmesiyle ilişkilidir.

F. Köprülü'nün *M.T.M.*'de ilk yazısı "Âşık Edebiyatı" incelemesi, milli kültürden ne anlamak gerektiği üzerinedir. Köprülü, bu yazısında *şifâhî* (ağızdan, yazısız) halk edebiyatıyla "klasik havâs edebiyatı" arasındaki keskin ayrılığı belirtir, fakat "muhteşem küberâ konaklarında olduğu gibi köylere kadar her yerde rağbet bulan Âşık Edebiyatının", "eski Türk estetiğini" temsil ettiğini belirtir. Köprülü, Âşık Edebiyatı hakkında şuarâ tezkerelerinde hiçbir kayda rastlanmadığını işaretle, "koyu bir Acem mâneviyeti iktisâb eden" sanatkârlar, "halkın zevkini, rağbetini, temâyülünü" düşünemezlerdi diyerek saray ve halk arasında derin kültür ayrılığını vurgular.

Peter Burke'e göre, genel olarak kültür, "toplumun paylaştığı anlamların, tutumların, değerlerin ve bunların dışa vurulduğu ya da yer aldığı simgesel biçimlerin (gösterilerin, nesnelerin) oluşturduğu bütündür".

Ortaçağ'ın sınıflar düzeyinde seçkinlerin yüksek kültürü ile sıradan halkın kültürü Peter Burke'e göre,[32] kültür tabakalaşmasını yansıtır. Burke, halk kültürünü, "resmî olmayan kültür", seçkinler dışında eğitim görmemiş halk kitlelerinin, zanaatkâr ve köylü gruplarının, "sıradan insanların" kültürü diye tanımlar, onların değer hükümleri ve davranışları olarak açıklar.

Sosyal antropoloji; gelenekler, örfüâdât, halk dili ve edebiyatı, destanlar, mitoslar, imgeler, törenler, inançlar üzerinde incelemeler, tarihçiye yol gösterir. Kaldı ki, halkbilimciler de tarihle ilgilenmişlerdir. 1900' lerde Türk millı uyanış çağında halk kültürü, öz milli kültür olarak algılanmıştır. Burke'e göre, matbaa ve Sanayi Devrimi halk kültürlerini yok etmiştir. Daha önceki dönemde toplumlar, bölge bölge kendi özgün hayatını yaşıyordu. Robert Redfield'ın terminolojisiyle, eğitilmiş sınıfın büyük geleneği ile eğitim almamış sınıfların küçük geleneği biteviye karşılıklı etkileşim içindedir. Bu gözlem, Osmanlı örneğinde ele alınırsa, Padişah Kulları'ndan oluşmuş idareci sınıf ile reâyâ (köylü, esnaf ve tüccar) sınıfı arasındaki kültür farklılaşması keskin bir biçimde kendini gösterir. Öbür yandan reâyâ sınıfı, bölge bölge birçok kültür dairesine bölünmüştür (Yunan şehir kültürü, Mayna dağlık kültürü, Arnavut ova ka-

[32] Peter Burke, *Yeniçağ Başında Avrupa Kültürü*, Çev: Göktuğ Aksen, (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), Önsöz.

saba kültürü ile dağlık bölgede kabile kültürü, Kızılbaş/yörük kültürü, şehir esnaf kültürü).

Osmanlı klasik döneminde, devletin keskin çizgilerle belirlediği statü gruplarının[33] yüksek kültürü, bir prestij kültürü olarak güçlü bir çekicilikle halk katmanlarına örnek oluyordu; fakat halk kültürünün karşılıklı etkisi çok daha sınırlı kalıyordu. Dîvan/saray şâirlerinin biyografilerini yazan Lâtîfî, yalnız bir tek Türkmen şâirini *Tezkiresi*'ne almıştır. Bununla beraber; İran klasik şâirlerinin sadece bir taklitçisi olmaktan kurtulmak isteyen Osmanlı dîvan şâirleri, bilinçli olarak Türk halk atasözlerini gazel ve kasîdelerinde kullanmaya özen göstermişlerdir.

Osmanlı "yüksek kültürü", ("tavr-i Osmânî"), özgün bir dünya görüşü, özgün bir yaşam stili sergiler. İstanbul ve Edirne camii külliyeleri, Saraybosna Hüsrev Bey Camii külliyesi, Konya Karapınar Külliyesi, Van'da İshak Paşa Külliyesi, hepsi imparatorluğun uzak köşelerinde aynı emperyal stilin yarattığı özgün mekânlardır. Bunlar büyük bir coğrafyada, Osmanlı emperyal kültürünün halk yaşamını şekillendiren çerçeveleridir. XV-XVIII. yüzyıllarda külliyeleri, bedestenleri, çarşıları, zâviye ve tekkeleri, hamamları, bahçe ve mesireleri ile özgün bir Osmanlı kültürü, halkların yaşam ve davranış biçimlerini şekillendirmiştir.

Tarihte daha önce Helenistik çağda veya Roma-Bizans imparatorluk çağında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu, sınırları içinde bir araya getirdiği yirmi-otuz etnik grubu, ticaret, askerlik, genel bir *Kanûn-i Osmânî* çerçevesinde birbirine katmış; bir kültürleşme çevresi yaratarak benzerlikler ve ortak davranışlar sağlamıştır. *Bir Yeniçerinin Hatıraları*'nı,[34] "seyyâh-i âlem" Evliya Çelebi'yi ya da Eremya Çelebi'yi okuduğumuzda, bir "Osmanlı kültür potası"ndan söz etmenin mümkün olduğu ortaya çıkar. Macaristan'dan Yemen'e, Adriyatik'ten Kafkaslar'a kadar "Osmanlı kültürü"nün damgasına tanıklık edebilirsiniz.

Öz bütünleşmiş kimliğini saklayan bölgesel halk kültürleri, milli bilinçlenme ve milli devletlerin kuruluş sürecinde, milli kültürün temeli olarak ele alınmıştır. Aynı süreçte Türkiye'de, şehirler dışında nispeten bağımsızlığını korumuş, Avrasya geleneklerine bağlı kalmış Türkmen kültürü, "milli kültür" varlığının temeli sayılmış; aydınlar Türk "harsı", Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi için Avrasya kaynaklarına yönelmişler, "Osmanlı medeniyeti", Türk'e yabancı, kozmopolit, yapay bir kültür olarak inkâr edilmiştir (Ziya Gökalp).

---

[33] Bkz. H. İnalcık, "Comments on Sultanism", bkz. ileride not 35.

[34] Constantine Mihailovic, *Memoirs of a Janissary*, B. Stolz and S. Soucek, Ann Arbor 1975.

Gökalp'ın, E. Durkheim ve daha çok Gaston Richard yoluyla Alman *Gemeinschaft* sosyolojisinden alarak geliştirdiği "hars" (kültür) ve medeniyet ikilemi, Türkiye Cumhuriyeti kültür tarihine damgasını vurmuştur. Fakat Türkiye'de, özellikle son yarım yüzyıl içinde, şaşırtıcı bir biçimde "Osmanlı medeniyeti", milli kültürün vazgeçilmez bir parçası ve devamı sayılmaya başlamıştır. Aynı soru, dinde bilinçlenme, Cumhuriyet Türkiyesi'nin Osmanlı Devleti'nin devamı gibi algılanmasında ortaya çıkmıştır. Başka bir örnek vermek gerekirse, sanat tarihi kongrelerinde Osmanlı sanatı, "Türk Sanatı" olarak benimsenmiştir.

OSMANLI'DA SIYASİ KÜLTÜR

İslâm tarihi on beş yüzyıllık dönemde, Arap, İran ve Türk dönemleri olarak üç büyük dönemden geçmiştir. Osmanlı medeniyeti ve kültürleşme tarihini ele alırken karşımıza şu sorular çıkar: Osmanlı medeniyeti; İslâm medeniyeti çerçevesinde bir hanedan devleti olan Osmanlı Devleti'nin, saray patronajının bir eseri mi; yoksa uzun bir tarihî süreç içinde yerli ve yabancı kültürlerin etkileşmesi sonucu yeni bir kültür-medeniyet sentezi midir?

Devlet-siyaset kültüründe yalnızca İslâm tarihinde değil, dünya tarihi çerçevesinde Osmanlı'nın özgün bir yeri vardır. Osmanlı, İslâm devlet tarihinde çığır açan uzun bir dönemin temsilcisi olarak geleneksel İslâm devlet ve hukuk sisteminde derin yenilikler getirmiş bir devlettir.

Gerçekte Osmanlı Devleti, İslâm tarihinde Orta Dönemde (XI-XV. yüzyıllar) ortaya çıkan akımları ve gelişmeleri devam ettirmiş bir siyasi yapıdır. Osmanlı literatüründe hükümdarın imparator niteliğini *hüdâvendigâr, pâdişah, şehinşâh* unvanları temsil eder. İrani gelenek, Selçuklular döneminde oldukça etkin olup Anadolu Selçuk hükümdarları adlarını, hep şehnâme kahramanlarından almışlardır.

Orta-Dönem İslâm tarihinde egemen olmuş şu temel akımlar Osmanlı tarihine ve kültürüne şekil vermiştir: 1) Doğu-İran ve Orta-Asya'da Orta Dönem'de, kadîm Hint-İran devlet ve toplum felsefesi (Adalet Dairesi teorisi, Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâmesi* ve Keykavus'un *Kabûsnâme*'si) devlet ve saray hayatına egemen olmuştur. Öbür yandan, *Kutadgu Bilig*'de özetlenen Türk beylik-hanlık teorisi Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde etkisini sürdürmüştür.[35] 2) Egemen gelenek, Avrasya hanlık geleneğidir. İlk Osmanlı hükümdarları, Fâtih Sultan Mehmed'e kadar *bey* unvanını taşımaya önem vermişlerdir. *Kutadgu Bilig*'de (yazılışı 1069)

[35] Bkz. H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat için*, Ankara: 1966, 259-275.

beylik, hükümdarlık, hükümdarın siyasi otoritesi anlamında kullanılmıştır. Osmanlı bürokrasisinde devlet işlerini elinde tutan daireye *beylik* (beylikçi) denirdi. Osmanlı siyasi-idarî örgütlenmesinde genel valiler *beylerbeyi,* onun altındaki birimler *bey* unvanı taşımışlardır. Egemenliği ifade eden alâmetler (*regalia*) tipik Avrasya menşeini Osmanlı döneminde saklamıştır: Sancak, saray kapısı önünde *nöbet* (mehter) çalınması, sancak ve tuğ, murassa' koşumlu at Avrasya Türk-Mogol devletlerinden gelmedir.

Orta-Dönem'de, İslâm ülkelerinde devlet anlayışında, Avrasya'nın Türk-Mogol devlet kavram ve anlayışı egemen olmuştur, dedik. Bu anlayışta, siyasi otorite bağımsız ve mutlaktır; imparatorluğu bir arada tutan temel prensip töre/yasa/kanunnâmedir. Mogol egemenliği döneminde Yasa hukuku, Mısır dahil tüm Ortadoğu İslâm devletlerinde devlet gücünü temsil eden üstün hukuk düzeni anlamına geliyordu. Fâtih Sultan Mehmed, Kanunnâmelerinden ayrı birçok "yasaknâme" çıkarmıştır. Devlet; tek başına askerî-siyasi otoriteyi temsil eden egemen sınıfa, beyler, alpler ve onlara tâbi olan yoldaş/nökerler ve kullara dayanır. Selçuklu-İlhanlı döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de, bu çeşit siyasi bir örgütlenmenin egemen olduğunu görüyoruz. Selçuklu-İlhanlı döneminde askerî-siyasi kontrol, han ve beylerbeyi (*begleribeg*) elindeyken, bürokrasi bağımsız olarak İranlı *küttâb*, bürokratlar elindeydi. Osmanlı döneminde fethedilen toprakların örgütlenmesinde başrolü üzerine alan ulemâ kökünden vezirler (Çandarlılar) her iki yetkiyi ellerinde (*zulriyaseteyn*) toplamış, hem askerî hem bürokratık idareyi tam kontrolleri altına almışlardır.

Az incelenmiş bir konu, İran'da Mogol döneminde XIII. yüzyılda Avrasya Türk-Mogol kültürünün, özellikle devlet-yasa alanında Anadolu kültürü üzerinde güçlü etkisidir. Osmanlı askerî örgütleri üzerinde etkisi (askerî birliklerin 10-100-1000 bölümü, Mogolca *cebe, gecim, bahadır* (bagatur), *nöker* terimleri) anımsanabilir. Anadolu Abdal-Kalenderî dervişlerinin (bu arada Sarı Saltuk ve Yunus Emre'nin) pîri sayılan Barak Baba, İlhan Gazan'ın saygı duyduğu bir Türkmen babasıydı. Fâtih İstanbul'u aldığında Sarı Saltuk zâviyesi için vakıflar yapmıştır. İlhanlı döneminde İran Mogolları'nın Türkleşmesi, özellikle XIV–XVI. yüzyılda Azerbaycan Türkmenleri'nin İran kültür çerçevesinde büyük gelişimi ve Osmanlı kültürü üzerinde derin etkisi ihmâl edilmiş konulardır.[36]

[36] "Azerbaycan" (Z. V. Togan), *İslâm Ansiklopedisi*; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1972.

Azerbaycan kültürünün Anadolu Türkmen beylikleri halk kültürü üzerinde etkisi inkâr edilemez. *Abdâlân-i Rûm*'un (Anadolu Abdal-Kalenderî dervişleri) en önemli temsilcileri Azerbaycan'dan gelmişlerdi. Azerbaycan-Doğu Anadolu-Irak Türkmen egemenlik bölgesi, Yavuz Selim'in fetihlerine kadar uzun zaman, XIII-XV. yüzyıllarda bir siyasi-kültürel bütün oluşturmaktaydı. Bu bölgede, Tebriz'den Doğu-Anadolu, Kerbelâ'ya kadar uzayan bu Türkmen bölgesinde Türkçe yazan büyük şâirler (Nesîmî, Fuzulî), münşîler (İdrîs-i Bitlisî) yetişmiş ve Osmanlı yüksek kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Azerbaycan'ın, Şâh İsmail'le beraber Osmanlıların can düşmanı Safevîlerin eline geçmesi ve Alevî *isnâ 'âşeriyye*'yi benimsemesi, bu iki bölge arasında derin ayrılığın başlangıcıdır. Şâhı, gerçek hükümdar ve pîr olarak tanıyan (bkz. Pîr Sultan Abdal'ın şiirleri) kendi Türkmen-Kızılbaş tebaasına karşı Osmanlı Sultanı, acımasız bir sindirme siyaseti gütmüş (I. Selim'in katliâmı), bu tarih Osmanlı kültüründe radikal bir değişimin başlangıcı olmuştur. Sünnîlik siyaseti (Kanunî döneminde her köyde bir camii yapılması ve halkı zorla Sünnî mezhebine sokma girişimi, Râfızî tekkelerinden dervişlerin çıkarılması) devlet siyaset ve kültürüne yön veren katı bir Sünnîlik biçiminde kendini göstermiştir. İslâm'ın en katı anlayışını temsil eden Hanbelî Mehmed Birgivî'nin bu dönemde ortaya çıkması bir rastlantı değildir. Bu kültür çatışmasının en trajik görüntüleri, derisi soyularak katledilen ünlü Hurûfî Azerî şâir Nesîmî'de ve Fuzulî'nin trajik yaşamında yankı bulmuştur. Şâh İsmail'e kasîdeler yazan ve Osmanlı ülkesine *kâfiristân* diyen Fuzulî'nin 1534'te Osmanlı sultanı Bağdad'a geldiği zaman yeni efendilerine yazdığı kasîdeler yankı bulmamış, büyük Azerî şâiri bu kültür çatışmasının kurbanı olarak Kerbelâ'da "gûşe-i ahzânına" sığınmaktan başka çare bulamamıştır.

Osmanlı idaresi gelince, Şiî Türkmenlere karşı Sünnî Kürtler desteklenmiştir. Osmanlı, Doğu Anadolu'ya yerleştikten sonra buradaki Türkmen aşîretlerinin büyük bir bölümü, şâhların egemen olduğu Azerbaycan'a göç etmeye başlamıştır. Doğu-Anadolu'da kalan ve aynı yaşam biçimini sürdüren Türkmen aşîretleri (*Boz-Ulus*) ve Kürt aşîretleri (*Kara-Ulus*) ortak bir halk kültürüne (dil, mûsikî, oyun ve destanlar) sahiptir. Köylerde zaman zaman patlak veren *Terekeme*-Kürt çatışmaları daha çok yerel rekabetlerden kaynaklanır.

Sonraları, Osmanlı'nın Azerbaycan'ı Osmanlı ülkesine katma girişimi (1587-1593) Şâh Abbas idaresinde İran'ın güçlü tepkisiyle (1603-1618) suya düşmüştür. O zaman Azerbaycan halkı, Safevî İran'ın yanında yer almış, Osmanlı'nın Azerbaycan'da kurduğu eyaletlerden kaçmaya başlamış, kalelerde yerleşen Osmanlı askerini aç ve çaresiz bırakmıştır.

Aynı zamanda, Safevî idaresinde Azerbaycan-İran'ın rekabetine karşı Osmanlı dinî-siyasi kültüründe derin bir değişiklik gözlemlenir. Osmanlı sultanları, Şâh İsmail gibi velîlik iddiasında bulunmaya başlarlar. İlk kez, II. Bayezid hakkında velîlik güçlü biçimde gündeme gelmiştir. II. Bayezid'in saray şâiri Firdevsî-i Rûmî (Şerafeddin Musa)'nin *Kutbnâmesi*'nde (yazılış 1503) bu konu vurguyla ele alınmıştır. Firdevsî, eserini yazma nedenlerini anlatırken bunu zamanın *kutbu'l-aktâb*'ı için, yazdığını belirtir.[37] O kutb, II. Sultan Bayezid'dir:

İşbu asrın kutbu kimdir şerh edem
.....
Kutb-i âlem pâdişâhdır bî-gümân

Hıristiyanlar'a karşı sultanın tüm zaferleri, onun *kutbu'l-aktâb* olması ile açıklanır (s. 30):

Kutbu'l-aktâb oldı şeh Bâyezid
Bahr u berde hark u gark oldu Yezîd

Kutbu'l-aktâb'ın üstün vasıfları; daima ibadette olması, mala, taç ve tahta önem vermemesi, "fakr ile fenânın tâlibi" olması, daima öbür dünyayı düşünmesidir. *Kutbu'l-aktâb* mertebesindeki şeyhler ve Şâh İsmail gibi tüm evrenin, bu dünya ve öbür dünyanın *kutbu* (merkezi), Sultan Bayezid'dir:

Kim muradı üzre döner rûzgâr
(Dünya onun isteği üzere döner)

Kutbu'l-aktâb, Azerî asıllı *Abdal* Otman Baba, bu dünyadaki girişimlerde Fâtih Sultan Mehmed'in kendisine danışması gerektiğini bildiriyordu; çünkü Allah bu dünya işlerini idare etmesi için *Kutbu'l-aktâba* velâyet (velîlik) bağışlamıştır ve Baba, daima cezbe halinde Tanrı ile ilişki halindedir. Şâh İsmail de bir beytinde:

İki dünyada sultandır kalender

diyor. Sultan Bayezid, *insân-ı kâmil'dir, mürşid'dir* ve *kutb-i cihân*'dır. Aynı zamanda Firdevsî, tüm saray şâirleri gibi, kasîdenin sonunda sultanın hüner sahiplerinin koruyucusu olduğunu belirterek sultanın patronajını vurgular.

Ateş gücüyle, top ve tüfekleriyle Çaldıran'da Şâh İsmail'i ezen Yavuz Selim, Azerbaycan ve İran'ı istilâ etmek istiyordu; buna Bektaşî eğilimli

[37] Firdevsî-i Rûmî, *Kutb-nâme*, hazrlayan. İ. Olgun ve İ. Parmaksızoğlu, Ankara: TTK, 1980, 29.

Yeniçeriler karşı çıkacaktır. Kanunî Sultan Süleyman *velîlik* sıfatını dedesi Bayezid gibi benimsedi. Zamanın şâirleri, meselâ Yahya, onun için *Mehdî, velî* sıfatları kullanıyorlardı.

Kutbluk ve velîlik iddiasının iki amacı vardı. İlkin, Safevîlerin *pîr* sıfatına karşı *kutbu'l aktâb* sıfatıyla üstünlük, hiç olmazsa eşitlik sağlanması, öbür yandan Hazreti Ali ve velâyet sahibi imamları her iktidarın üstünde tutan Kızılbaşları ve öbür heterodoks grupları, bu arada Bektaşîlikle özdeşleşen yeniçerileri itaat altında tutma çabası. Osmanlı sultanları, Arap dünyasındaki Sünnî hükümdarlardan farklı olarak bir yandan *imâm*-halîfe sıfatıyla Müslüman cemaatin genel başkanlığını ve şerîatı temsil ettikleri savında iken, öbür yandan *kutbu'l-aktâb* sıfatıyla tüm sûfî tarikatların koruyucusu olma iddiasındaydılar ve her padişahın mutlaka tarikatlardan bir şeyhi olurdu. Bu bakımdan III. Murad (1574-1593) sûfî sultanlar arasında yer alır.

Tutucu ulemânın, özellikle Ebussuûd'un etkisi altına düşen ihtiyar Kanunî Sultan Süleyman, son senelerinde gittikçe daha ziyade dinî yasaklara, dinî ihtisâb kurallarına dönmüş görünmektedir. Bu tutucu siyaset, Osmanlı toplumunda sosyal ve kültürel sıkıntılar ve kuşkular doğmasına neden olmuştur. Mehmed Birgivî'nin şerîata aykırı *bid'at*'lara karşı ortaya çıkması aynı döneme rastlar; onun bu tepkisini XVII. yüzyılın ilk yarısında Kadızâdeliler sürdürecektir. Kadızâdeli cami vâizleri, bid'atlara karşı şiddetli vaazlarıyla, toplumda İslâmiyet adına yıkıcı militan bir taassup akımına yol açtılar. Medresede, dinî ilimlerde dahi bu katı taassubun egemen olduğunu görüyoruz. Fâtih döneminde aklî ilimler, mantık, matematik ve astronomi medreselerde okutuluyordu; bu ilimlerin dinî bilimlerde aklın daha iyi kullanılmasına yardım ettiğine inanılıyordu. A. Y. Ocak, medresede tutucu bakıştan, Osmanlı'nın "merkeziyetçi, devletçi yapısını" sorumlu tutuyor.[38]

Sosyologlar, siyaset bilimcileri

Özgün din ve dünya görüşü, özgün devlet, yasa ve egemenlik anlayışıyla, kendi etik ve estetiği, kendi yaşam tarzıyla bir Osmanlı medeniyeti var olmuştur. Tarihçi, bu medeniyete çeşitli yönlerinden yaklaşarak onun kendine özgü kimliğini tanımlamak zorundadır. Bu medenî yapı, yüzyıllar boyunca, farklı dönemlerde değişken etkiler altında, kendi kendini tanımlama ve yaratma çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu medeniyetin bir beylik-gâzîlik dönemi, Bizans'a halef olan bir imparatorluk oluşum dönemi ve bir klasik imparatorluk dönemi vardır. 1600'den sonra "tagay-

[18] *Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Tarihi*, I, yay. E. İhsanoğlu, İstanbul, 1998, 160.

yür ve fesad" (ifâde Koçi Bey'in) dönemi gelmiştir. Geçen yüzyıla kadar bir Osmanlı medeniyetinden söz edilmezdi. Avrupa Aydınlanma Çağı'nın tek bir aklî medeniyet/kültür tanıyan yaklaşımı, Osmanlı kültürüne adeta tarih dışı, tarihin normal gidişine aykırı bir gelişme gibi bakmaktaydı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra kürenin yarısında tarih görüşünü betimleyen Marksist tarihçilik, Osmanlı siyasal rejimini, basite indirgeyerek "geri kalmış feodalizm" ve Balkan toplumlarının Avrupa'ya paralel gelişmesini durduran ve gerileten bir rejim olarak nitelendiriyordu.[39a] Şaşılacak bir şeydir ki, Arap tarihçiliği de Arap ülkelerinin geri kalmışlığını Osmanlı idare sistemiyle açıklama çabasındadır.

Modern tarihçiliğin babası Alman tarihçisi Leopold von Ranke (1795-1886), belgenin, tarihin bıraktığı izin, kritik analizini esas tutuyor; tarihçi, kendini araştırdığı döneme götürebilmeli, olayları o zamanda yaşıyormuş gibi görüp (W. Dilthey) anlamaya çalışmalıdır, diyordu. Zamanımızda yeni bir bakış açısı ve yorum getirmek isteyen tarihçi, çoğu zaman esas itibariyle sosyolojinin formüle ettiği bazı soyut kavramlar çerçevesinde kalır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Marksist veya Weberyen modeller, tarih konularında ve yorum tarzında egemen oldu. 1950'lerde sosyolog Shils'in bir yazısından sonra merkez-çevre (*center-periphery*) ilişkileri üzerinde araştırmalar moda oldu. Bu çerçeve, Osmanlı tarihinin ilk dönemi (1300-1453) araştırmalarında, Uc'larla *Dârussaltana* (merkez) arasındaki karşıtlığın ne kadar önemli olduğunu bize anlatabilir. Aynı çerçeve, I. Wallerstein'ın ve Abu-Lughod'un tezlerine esas oldu. K. Wittfogel'in eserinde Marx ve Weber bağdaştırıldı. Türkiye'de, S. Divitçioğlu, H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı varsayımını esas alan incelemeler yayımladılar. Şimdilerde C. Lévi-Strauss'un l'*ego versus l'autre* (ben ve öteki) teorisi gündemdedir (C. Kafadar). Özetle, sosyolojik teoriler kuşkusuz tarihçinin bakış açısını genişletmiştir. Ama tarihçiyi, Ranke'nin tespit ettiği temel ödevinden uzaklaştırmıştır. Revaçta olan bir temel kavram şudur: Yeniçağ'da Avrupa kapitalist dünya ekonomisi, sınırlarını gittikçe genişletme eğiliminde olup sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu da bu küresel ekonomi içine almıştır (I. Wallerstein). Başka deyişle, Osmanlı ekonomisi kapitalist Avrupa dünya ekonomisinin işbölümü içinde, onun tamamlayıcı bir parçası haline gelmiştir. Bu

[39a] H. İnalcık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire", *From Empire to Republic*, İstanbul: ISIS, 1995, 17-60.

durumda Osmanlı ekonomisi, üretimde ve siyasi sistemde yeni baştan bir yapılanma sürecine girmiştir.[40]

TÜRKIYE CUMHURIYETİ, MİLLİ KÜLTÜRVE KÜRESELLEŞME

Küreselleşme sorunlarında, Türkiye ve Batı, Türkiye ve İslâm dünyası ve belki de ilkin Türkiye'nin kendi sosyal yapısı ve sorunlarını ayrı ayrı ele almak daha aydınlatıcı olurdu.

Türkiye, altına imzasını koyduğu birçok uluslararası anlaşmalarla ve pazar ekonomisini benimsemekle kendini küreselleşmenin tam ortasında bulmaktadır.

Avrupa Birliği'nin genişlemesinden sorumlu G. Verheugen, "Medeniyetler Uyumu" toplantısında, Türkiye'nin AB'ye katılmasının birliği ne kadar zenginleştireceğini ortaya koyduğunu belirtmiştir.

Türkiye, gelişmelerin dünyayı her zamankinden daha korkunç bir global-nükleer çatışmaya sürüklemesi kaygısındadır. Rusya, Çin ve Hindistan gibi dünya devleriyle, kürede egemenliğini bırakmak istemeyen ve terörle mücadeleyi tırmandırıcı bir aşamaya getiren Amerika arasındaki görüş ayrılığı, bu kaygımızın yerinde olduğunu gösteriyor. O halde, her yerde ve her zaman medeniyetler-dinler arası çatışma değil, gerçekte bir egemen gücün küreyi kendi çıkarları doğrultusunda kontrolü altında tutma çabası bu gerilimi meydana getirmektedir. Türkiye ve AB bu görüştedir (Alman Dışişleri Bakanı Fischer'in Ortadoğu ziyareti).

Amerikan politikasını eleştiren sosyalist Chomsky'nin Türkiye ziyaretine gösterilen yoğun ilgi gözden kaçmıyor (*Radikal*, 17 Şubat 2002); sonunda o da Türkiye'nin Ortadoğu'da barışı getirecek arabulucu rolüne inanıyor; "Medeniyetler Çatışması" gibi yorumları saçma buluyor. Chomsky'ye göre, Amerikan siyasetinin ikiyüzlülüğünü eleştiren "İstanbul Buluşması", gerçeklerin ortaya dökülmesine fırsat verdiği için büyük önem taşımaktadır. Çeşitli platformlarda, "Türkiye'nin hem ulusal kültürünü koruyabilecek, hem de uluslararası kültürle bütünleşebilecek tek Müslüman ülke" olduğu (Niyazi Öktem, *Zaman*, 28 Kasım 2001) belirtilmektedir.

Türkiye, ilkin kendi içinde bütünleşme sürecini tamamlamak zorundadır. ABD'de yirmiden fazla etnik grup var, çoğunun okulları, dernekleri, gazeteleri var, ama orada siyasi ayrılıkçı hareketler çok zayıf; neden?

---

[40] I. Wallerstein ve R. Kasaba, "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839", *Review*; J. Abu-Lughold, *Before European Hegemony, The World System, A. D. 1250-1350*, Oxford 1989.

Herkes anayasanın sağladığı garantiler altında ve sınırları içinde kendini özgür hissediyor; işsizlik ve enflasyon oranı o kadar düşük ki, Afro-Amerikalı bile tüm sosyal ayrımlara rağmen devlete bağlıdır. Evet, ABD'yi bölünmez yapan şey, *Anayasa özgürlükleri* ve *ekonomik refahtır*. Yani, bize AB'nin olmazsa olmaz dediği şeyler, Türkiye'de sosyal-siyasi barışın temel koşullarıdır. Ama bir dizi uyum yasası çıkarmak başka, bunları hayata geçirmek başkadır. Sosyologlar tepeden inme kanunlarla bir toplumun değişemeyeceği inancında (Eisenstadt). Son yirmi yıl içinde etnik bir bilinçlenme, bölünmezliğimizi sarsmakta, ayrılıkçılar propagandayla öbür etnik grupları açıkça kışkırtmakta. Ancak Olağanüstü Hal Kanunları ve on binlerce gencin kanıyla birliğimizi sürdürebildik. Tüm yasaklamalara rağmen ayrılıkçı hareket durmuyor, sinmiyor; gazeteleri ve radyolarıyla öbür etnik grupları, sosyal bakımdan nasipsiz kitleleri bilinçlendirme ve yanına katma çabasındadır.

Ayrılıkçı harekete bizim bakışımızla Batı dünyasının bakışı taban tabana zıttır. Son kez, ABD'nin evrensel terör savaşında Avrupa, ayrılıkçı hareketi terör kavramı içine almadı (Not: Batı hem bize, hem ayrılıkçılara karşı samimi değil. Büyük devletler XIX. yüzyıldaki Şark Sorunu politikasını izliyor. Batı, büyüyen Türkiye'yi bölmek, parçalamak ve bölgeyi sömürmek istiyor, eski hikâye; Avrupa'da bu hikâyeyi, Byron dönemi romantikleri gibi, genç solcu gruplar da canla başla benimsemiştir). Türkiye acaba, sonuna dek direnmekle, hareketi küçümsemekle, tamiri imkânsız hale gelebilecek bir duruma mı sürükleniyor? Siyasilerimiz, dünyayı tozpembe görmekle derin bir yanlış içinde midirler? Acaba üniter devlet sözcüğü, silâhlı çatışmanın hızını kesmesi, siyasilerimizi tehlikeli bir gaflet içinde mi tutuyor? Bazılarına göre, ayrılıkçılar, kendi stratejimiz olan özgürlükçü demokratikleşme hareketi sayesinde hedefe varmayı mı umuyorlar? AB'nin desteğini alarak bir siyasi parti yapısında (HADEP hakkında Avrupa Parlamentosu'nda alınan karar) devlet içinde ikinci bir güç halinde örgütlenmek stratejisi, kuşkuyla karşılanıyor. MHP, bunu büyük bir tehlike olarak gördüğünü gizlemiyor (*Zaman*, 15 Şubat). AB'nin hedefimiz bakımından, tek çıkar yol olduğunu düşünenler de yok değil.

Ekonomik çöküş, politikada bu doğrultuda düşünenleri güçlendirmiştir. Her halükârda, Türkiye bir çıkmaz karşısındadır. Kendi kendimizi kandırmaktan vazgeçip kökten ciddi reformlar ve kararlar almak zorundayız. Her şeyden önce siyasi partiler, halkın oyunu kapmak için modası geçmiş popülist politikalardan vazgeçmek zorundadır.

Bütünleşme, iç küreselleşme sürecinde Türkiye, siyasi istikrarsızlık yanında başka derin sorunlar karşısındadır. Tabiî, içinde bulunduğumuz

ekonomik çöküş bu sorunların başındadır ve sorunların kaynağıdır. Sovyetler'deki gibi bir ekonomik-siyasi çöküşün gelmekte olduğunu yıllar önce belirtmiştik.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Osmanlı'dan devraldığımız çürümüş sistem ve alışkanlıklar süregelmiştir. Herkes, devleti soymayı, yolsuzluğu, haklı ve meşrû bir yol saymıştır.

Kopenhag Kriterleri'ne uyum yasaları çıkararak tarihinin, *Tanzimat* kararları dönemindeki gibi bir dönüm noktasına gelen Türkiye, çok tehlikeli bir geçitten geçmektedir. Ekonomik çöküş, kitlesel işsizlik ve fakirlik, yenilmeyen enflasyon, iflâsı ancak borçla giderme (IMF) zarureti nasıl bir geçitten geçtiğimizi anımsamak için yeter.

Öte yandan bugün Türkiye, her zamankinden çok bir kültür bunalımı içindedir. Şimdiden toplumumuzda dünya görüşünde, hayat stilinde, dilde ve davranışta kopmalar, karşıtlıklar geniş boyutlara erişmiştir. Devletin eğitim felsefesi ve stratejisi, AB ve küreselleşmenin doğurduğu tepki ve bunalımlar; milli kültür ve "azınlık kültürleri" sorununu ortaya çıkarmıştır. Ülkemiz, *Tanzimat Dönemi*'nde olduğundan daha kapsamlı, topyekûn bir kültürleşme bunalımı yaşamaktadır. Temel sorun, bir yandan küresel örgüt ve dinamiklere nasıl uyum sağlayabileceğimizi, öbür yandan onları milli hedefler doğrultusunda, nasıl kullanabileceğimizi belirlemektir.

Bireysel kültürlerin korunması ve gelişmesi, Unesco tarafından benimsenmiş esas hedeftir. Unesco'da bir *Division of International Cultural Cooperation, Preservation and Enrichment of Cultural Identities* örgütü vardır. Bu örgüt gösteriyor ki, ekonomik ve teknolojik küreselleşme ile kültürel küreselleşmenin hedefleri aynı değer ve doğrultuda değildir. Başka deyişle tarihî dinamik, yerel kültürler; dünya ekonomisini ve iletişim araçlarını elinde tutan egemen bir kültürün kontrolüne direnç göstermektedir. Bu direnç, topyekûn insanlık kültürü için sağlıklı bir bilinçlilik sayılmaktadır. Bu, yalnızca etnik kültürlerin doğal varlık ve var olma tepkisi olarak değil, doğal çevrelerin çeşitliliği gibi bütün insanlık kültürünün zenginliği ve gelecek gelişim olanaklarının korunması biçiminde, anlaşılmaktadır. Dünya bahçesine bir tek çiçek değil, tüm çiçekler renk ve koku katmalıdır.

Unesco, *The History of the Scientific and Cultural Development of Mankind* adlı eseri yeniden yayımlamaktadır.[41a] Bu eseri hazırlayan Uluslararası Komisyonun felsefesi tamamıyla bu doğrultudadır (Eserin V. cildini editör olarak Peter Burke ile beraber yayımlamış bulunuyoruz).

[41a] Yeni şekliyle eser: *History of Humanity, Scientific and Cultural Development*, Unesco 1999, adı altında basılmıştır.

11 Eylül'den sonra İslâm dünyası için sunmayı denediğimiz Cumhuriyet Türkiyesi modeli altında küreselleşme ödevini, galiba ilkin bu yurtta gerçekleştirmek zorundayız. Bir yazarımız (H. B. Kahraman, *Radikal*) "Türkiye'de yönetici elit... doğrudan doğruya Türkler'i, toplumun kendisini ötekileştirmiştir" gözlemini yapmakta. 11 Eylül; küreselleşmenin, sadece küresel ekonomik bütünleşme ve uluslararası serbest pazar ekonomisinin söz götürür politikası olarak geçerli olmadığını göstermiştir (karşı görüş için bkz. P. Hirst ve G. Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor,* Ankara 1998). Durum, egemen Batı dünyası ile ona bağımlılığı gittikçe zayıflayan Doğu dünyası arasında topyekûn bir sorun niteliğini gözler önüne sermiştir. Konu, tüm dünyada barış sorununu ilgilendirdiği için hayatî önem taşıyor. Avrupa Birliği (AB) ve İslâm Konferansı Örgütü (İKÖ) ülkeleri temsilcilerinin yüksek düzeyde İstanbul'da buluşmaları, sorunun geniş ölçüde bir dünya sorunu olduğunu kanıtlamıştır.

ABD'nin "teröre karşı dünya ölçüsünde savaş" ilânı, terörist hareketlerin hedefi olan tüm dünya hükümetlerince onaylanmış görünüyor. ABD halkının ve hükümetinin galeyânını ifade eden bu radikal tepki, umarız ki, küreselleşmeyi yanlış doğrultulara sürüklemez, ilk şok geçtikten sonra tekrar akıllıca düşünmeye yönelir.

11 Eylül'den önce Türkiye, kökleri XVIII. yüzyıl Vahhâbî püritanizmine (*Tevhîd* hareketine) ve Humeynîciliğe giden köktendinci Hizbullah terörünün eylemlerine hedef olmuş bir ülke olarak, bu çeşit teröre karşı mücadelenin ön safında bulunuyordu. Fikrî bakımdan çatışma, Fransız Aydınlanma Çağı'ndan ilham alan insan aklının ve medeniyetin mutlak evrenselliği inancı ve kozmopolitçiliğe karşı, Tanrı'nın peygamberi vasıtasıyla tebliğ ettiği değişmez ilâhî kanun ve emirleri arasındaki çelişkiden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Türkiyesi orta bir yol izliyordu: Osmanlı, *istihsân* prensibiyle Müslüman halkın yararını önde gören Hanefîlik, sultanî kanun rejimi ve geniş bir dinî görüşü benimseyen tarîkatlar, köktenci Vahhâbîlerce kâfir ilân edilmişti. Türk toplumu, ilkin XVI. yüzyılda Mehmed Birgivî, XVII. yüzyılda Kadızâdeliler ve XVIII. yüzyılda Vahhabîler'in cihâd çağrılarına ve eylemlerine hedef olmuş, sonunda Cumhuriyet döneminde devlet işlerini din ahkâmından tamamıyla ayıran ve XVIII. yüzyıl Aydınlanma Çağı felsefesine dayanan bir rejimi benimsemiştir.

Batı dünyası, XVII. yüzyılın korkunç din savaşlarından (Otuz Yıl Savaşları) sonra bu felsefeye dayanan rejimleri benimsemiştir (John Locke, Montesquieu ve Büyük Fransız Devrimi). İşte bu iki dünya arasında gelişmeler, Türkiye'yi Batı ile birleştiriyor ve Müslüman Türk halkı, siyasi varlığını din devlet işlerini ayrı tutan laik bir devlet rejiminde tespit etmiş

bulunuyor. Bugün Türkiye'de tüm siyasi partiler bu anlayışta birleşmiş görünmektedir.

Türk Bağımsızlık Savaşı, Batı emperyalizmine karşı bir savaş olarak yürütüldüğü yıllarda (1919-1923), tüm Asya halkları bu savaşı kendi savaşları gibi benimsemişlerdi. Hindistan'da Ghandi, Mustafa Kemal'i destekliyordu. Endonezya İslâm Cumhuriyeti, Pehlevîler dönemi İran'ı, Burguiba zamanında Tunus, Amanullah Han döneminde Afganistan, Türkiye modelini izlemekteydiler. Bugün köktenci İslâmi akımlar niçin, nasıl ortaya çıktı ve teröre yöneldi sorusu üzerinde tarihçiler ve sosyologlar düşünmektedir. Müslüman ülkelerde gizli-açık köktencilik örgütleri ve eylemleri, bilimsel yaklaşımla tanımlandıktan sonra alınacak önlemler, çok kapsamlı bir yelpazede dinî, sosyal ve eğitimsel politikalar saptanmalıdır.

GLOBALLEŞME VE YÜKSEK ÖĞRENİM

Nurgün Oktik*

GİRİŞ

Son yıllarda, globalleşmeyle birlikte yüksek öğretim düşüncesinde de kökten bir değişme yaşanmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde yüksek öğrenimin işlevi, bilgiyi oluşturup nesilden nesile taşımak ve bu işlevle insanlığı ve toplumları geliştirmekti. Son iki yüzyılda yaşanan teknolojik gelişmeler, rekabeti ve daha çok eğitilmiş insan gücüne gereksinimi, dolayısıyla da yüksek öğrenim kurumlarının sayısında hızlı bir artışı beraberinde getirdi. Bu artış, yüksek öğrenimi daha geniş kitleler için ulaşılır kılarken yüksek öğrenimin içeriğinde ve yapısal özelliklerinde topyekûn değişime neden oldu.

Bu çalışmada, globalleşmenin kökenlerine geçirdiği evreler temel alınarak, eğitimin özellikle yüksek öğrenimin globalleşmeyle yaşadığı yapısal değişimler değerlendirilecektir.

GLOBALLEŞME

Globalleşme her ne kadar 1980'lerin ikinci yarısından itibaren açıkça tartışılan bir fenomen olsa da kökleri 19. yüzyıla, Sanayi Devrimi'nin

* Doç. Dr. Nurgün Oktik, Muğla Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

analizini yapan Marx, Weber, Durkheim'a dayanmaktadır. Bu üç klasik sosyal bilimci de modern Batı'nın düşünce, çalışma ve örgütlenme yapısının, geçmişten oldukça farklı olduğunun bilincindeydiler. Özellikle üç klasik sosyal bilimci de toplumların gelenekselden moderne doğru değiştikleri konusunda hem fikirlerdi. Bu değişim sürecinde de, otorite ve inanç sisteminde, gelenek, kadercilik ve duygunun yerini bilimin alması gerektiğiydi. Ancak bilimsel bakış açısıyla yaşam, "rasyonel" bir şekilde örgütlenerek doğa anlaşılabilir ve kontrol edilebilirdi.

Daha sonra gelen sosyal bilimciler açılan bu kapıdan girerek klasiklerin yazdıklarını temel aldılar. Sanayileşme ve kentleşmenin bütün toplumlar için kaçınılmaz olduğunu ve ancak rasyonelleşme, geleneklerden kopma ile bunun sağlanabileceğini vurguladılar. Özellikle yeni bir kalkınma modeli olan Sovyetler Birliği'nin varlığıyla birlikte İkinci Dünya Savaşı'ndan en güçlü çıkan Amerika'nın önderliğindeki Batı, yoksul toplumların nasıl gelişeceğini ya da gelişmiş toplumların onları nasıl kalkındıracağını, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra en çok tartışılan fenomen haline dönüştürdü. 1950'lerle 1960'lar* arası, gelişmemiş toplumlardaki sermaye, teknoloji ve modern toplumlardaki örgütlenme ve değerlerden yoksunluk sorunlarını kalkınmayla çözümleyebileceğine inanan Batı, öncelikle modernliğin kıstaslarını belirledi. Modernizm teorilerinde temel hareket noktaları, geleneksel ve azgelişmiş ile modern ve gelişmiş üzerine kurulmuştu. Huntington, Rostow, Lerner gibi sosyal bilimciler bir yandan modernizmi tanımlarken diğer yandan da modernleşmek isteyen toplumlara gelenekselden moderne geçişte anahtarlar sunuyorlardı. Ancak gözden kaçan azgelişmiş ya da gelişmemiş toplumların hepsinde sanayiden, eğitim sistemine kadar tüm sosyal kurumlar, modern toplumlar tarafından ve onlar örnek alınarak kurulmuştu. Modernleşmeyi savunanların gelişme reçeteleri "ödünç al, ithal et, kopyala ve rasyonelleş" başka bir deyişle "bağımlı ol" temeline dayanmaktaydı (Roberts & Hite, 2000: 2-11).

Bağımlılık teorisini savunan ve sosyal değişme, gelişme gibi konularda yoğunlaşan sağ ve sol görüşteki sosyal bilimciler, varsıl ve yoksul toplumlar arasındaki farklılıkları sanayileşmeyle bağlantı kurarak açıklarken, gelişmemiş ülkelerin ancak kendi ulusal sanayilerini kurarak modernleşebileceğine inanmaktaydılar, 1950'lerin başında Latin Amerika'da Birleşmiş Milletler adına araştırma yapan bir grup ekonomist modernleşme

* ECLA: Birleşmiş Milletlere bağlı Latin Amerika için Ekonomik Komisyon (Agency of UN Economic Commission for Latin America. Bu gün Caribbean'ların da eklenmesiyle komisyon ECLA olarak bilinmektedir).

teorilerine karşı acımasız bir eleştiri kampanyası başlattı. Bu komisyona göre, üçüncü dünya olarak kabul edilen yeni koloni sonrası ülkeler, Batı'nın çıkarları doğrultusunda, ellerinin altında hazır olarak bekletilerek, ucuz hammadde ve onların pahalı işlenmiş imâl maddeleri için "Pazar" olarak kabul edilmekteydiler. Samir Amin, bu işlemi "eşit olmayan mübâdele" olarak kabul ederken, mamûl maddelerin fiyatlarının sürekli artma eğiliminde olmalarına rağmen, hammadde ve temel gıda maddelerinin fiyatlarında zaman içerisinde azalma olduğuna dikkat çekmektedir (Amin 1974, 1977). Bu çeşit olmayan mübâdelenin sonucunda, komisyona (ECLA) göre yoksul ülkeler daha fazla hammadde ve temel gıda satarak karşılığında daha az mamûl madde alabilmekte dolayısıyla Latin Amerika, daha az gelişmekteydi.

Bu ülkeler hammadde ihraç edenlerle ucuz işgücü pazarlayanlar, "özel modern bölge"ler oluştururken iç pazar onlar için pek fazla bir anlam içermemekteydi.

Samir Amin, Alain de Janvry ve Carlos Garramon gibi sosyal bilimciler bu ekonomiye "beyan dışı" ekonomi adını verdiler. Bağımlılık teorisini savunanlar yoksul ulusların neden yoksul olduğu üzerine analizler yaparken bu çarkın varsıl ulusların lehine işlediğini vurguladılar. Ancak, araştırmalarında, bu ulusların sadece dışarıdan değil, "kritik aktör" olarak tanımlanan ve ulus ötesi şirketlere uygunsuz ticaret ve bankacılık ortamı hazırlayan kâr eden yerel elitlerce de kullanıldığına dikkat çektiler. 1960' lardan itibaren ECLA'nın çalışmaları, neo-Marksist çalışmalarla birleşerek Amerika'daki diğer modernleşme çalışmalarına meydan okumaya başladı. Ancak bağımlılık teorisi çalışmaları, 1960'ların sonunda Andre Gunder Frank tarafından popülerleştirildi. Bağımlılık teorisi, merkezde oluşan iki kutuplu bir dünyayı betimlemektedir. Bu merkez ve çevre ülkeler bir arada aynı dünyada birbirini tamamlamaktadırlar. Merkezin gelişmesi çevrenin yoksulluğunu doğururken, çevre yoksullaştıkça merkez gelişmektedir. Bu ilişki zincirleme bir ilişki olup, eşit olmayan zincirden yukarı akan "güç" ve "emeğin artı değeri" iken, aşağı akan "kontrol, ideoloji ve pahalı mamûl madde" olmaktadır.

Bağımlılık teorisini savunanlar iki grupta toplanabilir. Bunlardan Paul Baran, A. Gunder Frank, Samir Amin gibi sosyal bilimcilerin iddia ettiklerine göre, gelişmeme bir süreç değil, kapitalizmin sürekli bir konumudur. Ancak, kapitalist sistemin yok edilmesiyle gelişmeme son bulacaktır. Bağımlılık teorisinin ikinci yaklaşımı daha olumlu olup, merkez ve çevre ilişkilerinde ortak gelişme ve bağımlı gelişme yollarını canlandırmayı amaçlamaktadır. Çevre ülkelerde hizmet sektörünü geliştirmek ya da ithalat yerine geçebilen sanayi kollarını kurarak bağımlılığı azaltmak bu

çalışmanın önemli açılımlarından birini oluşturmaktadır. Bu yapısal kuramcılar, bu yolla, kısmî gelişmenin sağlanabileceğine inanmaktaydılar. Bu yaklaşımın da çok fazla açıklama getirmemesi ve açılım sunmaması eleştirilere hedef olurken Chase Dunn, Gereffi gibi sosyal bilimciler bağımlılık teorisinin tanımlayıcı yöntemini dışlayıp, karşılaştırmalı ve nitel araştırmalarla sınırları genişleterek "Dünya Sistemi Teorisi"ni ortaya attılar. Daha sonra Fernand Braudel ve Immanuel Wallerstein'ın tarihsel ve sistematik olarak yaptığı kapitalizmin ekonomik sistemin analizi gelişmeye farklı bir boyut getirdi.

Üç ciltten oluşan ve 1974 yılında ilk cildi yayımlanan *The Modern World System* adlı eserinde Wallerstein, her ulus için ayrı bir tarihsel süreç olmadığını ve dünya tarihinin tek bir süreci olduğunu belirtir.* Bağımlılık teorisyenlerinin tersine, Dünya Sistemi teorisinde sistem içerisinde hareketlilik mümkün olabilmektedir. Brezilya, Güney Afrika gibi yarı çeper ülkeler hem zengin hem de yoksul ülke özelliği taşımakta olup çevre ülkeleri merkez ülkeler adına sömürmede aracı olabilmekte ve zamanla merkeze geçebilme olasılığını taşımaktadır. Ancak bu yaklaşımı eleştirenler, bu güne kadar yarı çeper ülkelerden merkeze geçiş olmadığını vurgulamaktadırlar. Dünya Sistemi teorisine göre, global sistemin en can alıcı yanlarından birisi her şeyin metalaştırıldığı gibi bireylerin de metalaştırılarak ücretli işçiler haline dönüştürülmesi ve sosyal sınıfların daha fazla kutuplaştırılmasıdır. Bu teoriye yapılan eleştirilerin en önemlilerinden birisi de kültürün nedenselliği üzerinde fazla durulmadığıdır (Roberts & Hite, 2000: 11-16).

Sanayileşme, modernleşme, dünya sistemi, gelişme ve gelişmeme gibi olgular, güç ve güçlenmek kavramlarıyla birlikte kullanılırken, 1980'lerin ortalarından itibaren bu kavramlar, bilgiyi ve teknolojiyi kontrol altında tutmakla özdeşleştirilmeye başlandı. Artık yoksullukla varsıllığın birbirinden ayrı olgular değil, birbiri içerisine geçmiş ve birbirleriyle bağlantılı kavramlar olduğu kabul edilirken, globalleşme, bir grup sosyal bilimciye göre dünyanın gittikçe birbirine bağlı ve bağımlı hareket etme süreci olarak tanımlanmaya başladı (Dicken, 1998: 5).

Globalleşme olgusu, diğer bir grup sosyal bilimciye göre, yalnız bağlılık ve bağımlılık değil, "pek anlaşılmayan yeni siyasal ve ekonomik seçkin kitlenin" karar vermedeki "hâkimiyetini" anlatmaktadır. Wall Street/Amerikan Hazinesi, IMF/Dünya Bankası gibi kuruluşların, tek tip ve merkezî egemenliği globalleşmenin en açık tanımını oluşturmaktadır.

---

* Wallerstein'ın dünya sistemiyle ilgili ayrıntı için bkz. Oktik ve Kökalan, I. Wallerstein: "Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi", *Doğu Batı*, Sayı 17; 121-133. 2000-2001.

McMicheal'e göre globalleşme bir proje olup gelişmiş ülkelerin dünyayı düzenlemesi olarak düşünülebilecek tarihsel bir özelliğe sahiptir. Uluslararası ilişkileri temel alan, kalkınma projelerinin içinden doğmuş ve dolarla borçlandırma, dolar karşılığı yatırım, pazar garantisi gibi Amerika Birleşik Devletleri'nin, girişimci özgürlüğü ve iki taraflı ölçekleri kullanma ilkesine uyan bu proje, ulus ötesi ekonomik bütünleşmeyi desteklemiştir (McMicheal, 1996: 274-283).

Globalleşmenin yadsınamayacak, ancak pek de "şık" bir terim olmadığını vurgulayan Giddens, ancak, onu reddetmenin de mümkün olmadığını iddia eder. Özellikle 1980'lerin sonlarına kadar akademik yayınların dışında kullanılmayan bu kavram, bugün güncel yaşamın bir parçası gibi olmuş ve neredeyse ekonomik alanda tam üstünlük sağlamış bir süreçtir; Siyasal, teknolojik ve kültürel boyutları da kapsayan bu süreçte, yoksul ülkeler pazar konumunda olup daha da yoksullaşırken Batılı ülkeler hem ekonomik hem de kültürel bağlamda güçlenmektedir. Bu nedenle, kazananlar ve kaybedenler diye iki grup oluşturan globalleşmede, kaybedenler çoğunlukta iken, kazananlar bir avuç kişi olmaktadır. Giddens bu bağlamda dünyayı "global bir köyden ziyâde global bir yağmaya" benzetmektedir (Giddens, 2000: 17-27).

Globalleşme öncesi tüm teorilerde kalkınma, refah, gelişme gibi olguların sağlanabilmesi için eğitim sisteminin ana hareket noktası olduğu kabul edilmekteydi. Özellikle teknolojiyi üreten ve ideolojileri belirleyen merkez ülkeler kendi kültürlerini yaygınlaştırabilmek için çevre ve yarı çeper ülkelerde eğitim sistemini modernleşmeyi amaçlamışlardır. Bunun yanı sıra, bilginin nasıl kullanılması gerektiğini belirleyen ülkeler yüksek öğrenimi şekillendiren ülkeler olmuşlardır.

EĞİTİME KURAMSAL YAKLAŞIM

Eğitim sistemi bir grup sosyal bilimciye göre bireylerin gelecekteki rollerinin toplumsal seçimi için önemli bir mekanizmadır (Parsons 1959, Davies ve Moore, 1967). Davies eğitimi, "bireylerin kapasiteleri doğrultusunda farklı statülere yerleştirilen bir sistem" olarak değerlendirmektedir. Bu görüş toplumsal tabakalaşmayı temel alarak, en yeteneklilerin en önemli mesleklerle ödüllendirildiği toplumsal sistemde eğitimin işlevsel olarak temel mekanizma olduğunu kabul etmiştir.

Liberal görüşü savunan sosyal bilimciler, eğitimi daha çok toplumla değil bireyle bağlantılı olarak açıklarlar. Özellikle liberal eğitimci Dewey, eğitim sistemini toplumda daha iyi bir statüye gelebilmek için bir araç olarak değerlendirir. Ancak genel bağlamda liberal ve sosyal demokrat görüşü savunan sosyal bilimcilerin genel yaklaşımı, eğitimin ya doğ-

rudan ya da işlevsel olarak toplumun yararına olduğudur. Ayrıca bu görüşü savunanlar eğitim sisteminin sorunlarının sistem içerisinde çözümlenerek topluma daha yararlı olacağını kabul ederler (Haralambos, Holborn 1991: 234-241). Dore "Diploma Hastalığı" adlı eserinde, öğretmenlerin öğrencilerine eğer verileni öğrenmezlerse doktor, usta ya da gelişmiş bir insan, yararlı bir yurttaş ya da yaşamını sürdürebilen birer birey olamayacaklarını yani yaşamını sürdürme şansını yitireceklerini alaycı bir tavırla anlatır (Dore, 1976: 9). Benzer görüşü savunan Illich formel eğitimin gereksiz ve toplum için zararlı olduğunu iddia eder. Illich eğitimin bireyde, keşfedici, yaratıcılığı geliştirici, girişimciliği savunur. Ona göre bu tür bir eğitim, bireyin yeteneklerini en üst düzeye çıkararak onu özgürce geliştirebilecektir.

Çatışmacı yaklaşımdan hareket eden Bowles ve Gintis'e göre kapitalist toplum yapısında eğitim, işgücünün yeniden üretilmesi işlevini yürütmektedir. Ancak bu üretim işlevi, yöneten sınıfın istekleri doğrultusunda olmaktadır. Bu görüşü savunanlar kapitalist toplumun anti-demokratik, baskıcı ve engelleyici olduğunu kabul ederler (Haralambos, Holborn, 1991: 309).

Yirminci yüzyılın başından bu yana modernleşme ardından globalleşme çalışan sosyal bilimciler, yoksul ülkelerin modernleşebilmesi için, öncelikle eğitim sistemlerini yenilemeleri gerektiğini iddia etmişlerdir. Özellikle kültür ve eğitim sistemi arasında bağ kuran sosyal bilimciler, yoksullukta kültürün etken olmadığını, yoksulluğun eğitim sistemiyle ilgili olduğunu iddia etmişlerdir. Fransız Sosyolog Pierre Bourdieu, "Kültürel Sermaye Teorisi"nde eğitimin toplumsal işlevlerine bakmış ve eğitim sisteminin işlevinin kültürü yeniden üretmek olduğunu vurgulamıştır. Ancak bu yeniden üretilen kültür, baskın sınıfın kültürü olup özellikle işçi sınıfının çocuklarının yüksek eğitimden dışlanmasıyla varlığını sürdürmektir. Bourdieu bu nedenle eğitimin güç ve sınıfsal farklılıkları yeniden üreten bir mekanizma olduğunu iddia eder (Bourdieu, 1977).

YÜKSEK ÖĞRENİM VE TARIHSEL DEĞIŞIM

Eğitim sisteminin en üst basamağını oluşturan yüksek öğretim kuruluşları Eski Yunan'dan günümüze bilginin araştırıldığı üretildiği, geliştirildiği, öğrenmenin ve sorgulamanın yapıldığı demokratik kurumlar olarak değerlendirilmişlerdir.

Tarihsel süreçte yüksek öğrenimin, ilk kez, geniş boyutta olmasa da sofistlerce "her tür bilginin" öğretildiği bir kurum olarak oluşturduğu görülür. Daha sonra Platon "Academia"yı ideal bir toplum için oluşturarak askerî ve politik yöneticileri yetiştirmeyi amaçlamıştır. Oysa Aristoteles,

yüksek öğrenimi insan davranışlarının yol gösterici ilkesi olarak görmüştür. İlk demokratik yüksek öğrenim kuruluşu 11. yüzyılda Bologna'da, 12. yüzyılda Paris ve Oxford'da kurulmuştur (Oktik, 1996: 112-113). Özellikle Ortaçağ'da yüksek öğretimin ana amacı doğruyu bulup öğretmek olarak kabul edilirken, üniversiteler de bilginin geliştirilip yeni üyelerin eğitilmesi işlevini yürüten papaya ya da imparatorluğa bağlı kuruluşlar olarak işlevini sürdürmüşlerdir. Rönesans ve hümanist görüşün egemen olmaya başlamasıyla öğrenme ve yüksek öğrenim özellikle 16. yüzyılda yaşamın anlamı ve bireyin geliştirilmesini temel alan üniversite, dönemin özelliklerini yansıtmıştır. Daha sonra Montaigne'nin geliştireceği "Özerk İnsan" kavramı üniversitelerde yerleşmeye başlamıştır (Allen, 1988: 16). 18. yüzyılda Rousseau her ne kadar toplum için iyi vatandaş kavramına karşı çıksa da "uygar toplumun temelinde yetişmiş ve gelişmiş bireyin" olduğunu savunmuştur.

19. yüzyılda Newman "Üniversite Düşüncesi" adlı eserinde üniversitelerin "liberal", öğrenimin ise "birbirine bağlı görüşü" ve "bilgiyi tutmayı" temel alması gerektiğini savunmuş ve yüksek öğrenim kuruluşlarının da "bilginin felsefesi olarak kazanılması"nı amaçlayan kuruluşlar olarak tanımlamıştır. Newman, özellikle üniversitelerin bilginin yayılmasını sağlayan kuruluşlar olmasını, bilginin geliştirilmesinin üniversitenin ikincil işlevi olduğunu ve gerekirse "araştırma" işlevinin ayrı kurumlar tarafından yapılması gerektiğini savunmuştur. Alman felsefecisi Karl Jasper 1946'da yayınladığı "Üniversite Düşüncesi Üzerine" adlı eserinde Newman'ın karşıtı bir görüşü savunarak üniversitelerin öncül işlevinin "araştırma" olduğu öğrenimin üniversitelerin ikincil işlevi olduğunu "üniversitelerin bir profesyonel okul, kültür merkezi ve araştırma enstitüsü işlevini aynı zamanda sürdüren bir kurum olduğunu ve bu işlevlerden birisinin yitmesiyle bu kurumun entelektüel özünün yok edileceğini" savunmuştur (Oktik, 1996: 116).

Yüksek öğrenimin işlevlerinin ne olduğu sürekli tartışılsa da genelde, eğitim sisteminin en üst basamağını oluşturduğu ve Prof. Reich'ın da belirttiği gibi, 21. yüzyılda kalkınmış ekonominin sermayesi olan, "sorunu tanıyabilen, bilgiyle donanmış, sorununun ana kaynağını saptayabilen ve sorunu büyük bir ustalıkla çözebilen vatandaşlar yetiştiren" kurumlar olduğu kabul edilmektedir (Bradesmas, 1992: 162). Bu yaklaşımlar globalleşmenin tarihsel olarak gelişim çizgisinden farklı olmayıp bilginin kaynağı olan Batı'nın düşünce çizgisindeki gelişmelerinin sergilenmesinden öte bir açılım getirmemektedir.

YİRMİBİRİNCİ YÜZYILDA YÜKSEK ÖĞRENİME YÜKLENEN GÖREV

Yüksek öğrenim kurumlarının temel özelliklerini, işlevleri ve amaçlarını genel olarak şöyle sıralanabilir:

- Doğru ve nesnel bilgiyi yakalamak.
- Araştırma yapmak.
- Özgür ve demokratik bir eğitim ortamı sağlamak.
- Kurumsal bir özerkliğe sahip olmak.
- Akademik özgürlüğün solunduğu bir kurum olmak.
- Tarafsız ve açık tartışma olanağı sağlayabilmek.
- Öğrencilerin eleştirel yeteneğini geliştirmek.
- Öğrencilerin yeteneklerini bulup, gelişmesine olanak sağlayıp toplum yararına kullanmak.
- Toplum içerisinde eleştirel bir merkez oluşturmak.
- Toplumun entelektüel kültürünü muhafaza etmek.
- Öğrencilere ve üniversite çalışanlarına doyumlu bir yaşam sağlayarak bu yolla topluma örnek olmak (Barnett, 1990; 8-9).

Ancak bugün yüksek öğrenim kurumlarına yüklenen görev, emek pazarı için yetenekli, meslek sahibi elemanlar yetiştirme işlevidir. Özellikle 1950'lerde başlayan hızlı teknolojik gelişmeler nedeniyle daha çok eğitilmiş insana ve daha çok yükseköğretim kuruluşuna gereksinme duyulmuştur. Yükseköğrenim kuruluşları bu bağlamda daha profesyonel bir kuruluş haline dönüşmüştür. Toplumsal değişimi hızlandıran teknolojik gelişmeler yükseköğretim kurumlarını da sürekli değişim ve yenilenmeyle yüz yüze bırakmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkeler bağlamında bilgi evrenselleşmekte ve bilgiyi oluşturan ve elinde tutanlar bilgiyi pazarlama işlevini yürütmektedirler. İnsan gücünün bilgi birikimiyle ölçüldüğü günümüzde ülkelerarası iş gücünde yatay geçiş kolaylıkla sağlanabilmektedir. Bu bağlamda gelişmiş ülkeler yarışçı, sömürü sonrası ve global bir pazarla yeniden yararlanarak, daha fazla öğrenciyi değişik isimler altında barındırmayı hedeflemektedirler.

1970 sonrası hükümetler gelişmiş ülkelerdeki yükseköğrenim kuruluşlarının kapılarını daha fazla öğrenciye açarak daha demokratik kuruluşlar olacağını bunun da demokrasinin gereği olduğunu vurgulayarak yükseköğrenimin yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Özellikle doğrudan ulusal ekonomiye katkıda bulunmaları gerektiğini bu işi yaparken de bir yandan bilgi üretip diğer yandan insan gücü kaynağını oluşturmanın yüksek öğrenimin ana amacı olduğunu savunmuşlardır.

1980 sonrası yeni yapılanmalarda, devlet ya yüksek öğrenim kurumlarından mâlî desteği çekmiş ya da onlar üzerinde daha sık kontrol mekanizması oluşturmaya başlamıştır. Bu yaptırımlarla yüz yüze olan İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Üniversiteler özerkliklerini korumak için kaynak arayışı içerisindedirler.

Willamson, Robertson, Coffield gibi Batılı sosyal bilimciler, devletin bu yaklaşımını yadsımamakta tam tersi, globalleşmeyle birlikte bu yaklaşımın doğal olduğunu kabul etmektedirler (Coffield & Williamson, 1997: 23).

Coffield ve Williamson, Hobsbawm'ın 20. yüzyılın "olağan dışılıklar yüzyılı" görüşüne katılarak, bu yüzyılda oluşan yüksek öğrenim modelinin yeni yüzyıla taşınamayacağını savunurlar. Özellikle 20. yüzyılda yüksek öğrenim kurumları bir yandan sınıfsal eşitsizliği yeniden üretirken diğer yandan sosyal eşitsizliğin yapısal değişimine katkıda bulunan bir rol üstlenmişlerdir. Coffield ve Williamson'a göre üniversiteler "sosyal, kültürel elitleri birlikte beslerken diğer yandan meritokratik sosyal hareketliliğe dayalı fırsatlara açılmışlardır" (Coffield ve Williamson, 1997: 5).

Globalleşme ile birlikte, dünya genelinde pazara yönelik eleman yetiştirmek işlevini yürüten üniversiteler bir işletme gibi çalışmaya başlamış ve öğrenciler –"müşteri" ya da "tüketici", bölüm başkanları– "şube yöneticisi", rektörler "genel müdür", öğretim elemanlarının yaptığı iş öğretmenlik değil, "müfredatı aktarmak", anlamak –"yarış" ve "bilgi"– "danışma" haline dönüşmüştür (Coffield ve Williamson; 1997: 1).

Devletin üniversiteler arasında özerklik ilişkisi, ekonomiye insan gücü yetiştirmenin beklendiği üniversitelerin, bir işletme gibi işlev görmesiyle sağlanabilmiştir. 20. yüzyılda yükseköğretimin ülkeye katkısı nitelikli insan yetiştirerek ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimine doğrudan etki eden bir mekanizmaya dönüşmüştür. Yüksek öğrenimde yapılan araştırmaların doğrudan teknolojiye uygulanabilmesi, yeni bilginin alınıp uygulamaya geçirilmesi sonucu, üniversitelerden beklentiler, sanayi ve teknolojinin geliştirilmesiyle özdeşleşmiş ve bu istemler doğrultusunda araştırma yapılmaya başlanmıştır. Üniversiteler, bilimi geliştirmek için araştırma yapmak yerine sanayinin güncel problemlerine parayla çözüm üreten kurumlara dönüşmüştür. Özellikle, sanayiye yönelik, yani güncel sorunları çözen ve emek pazarının istediği ölçütlerde insan yetiştiren üniversite, bir çok akademisyenin kabul edemeyeceği bir olgudur.

Bugün üniversitelerin, daha önce belirtilen, tüm özellik ve işlevleri göz önüne alınmamakta; topluma "meslekî eğitimle" katkıda bulunan ve güncel sorunları çözümleyen kurumlar haline dönüşmesi kaçınılmaz olarak kabul edilmektedir.

Ayrıca globalleşme ile birlikte eğitime, özellikle yükseköğrenime, ayrılan ödenek dünya genelinde gittikçe azalmaktadır. Yüksek öğretimin mâliyeti sistem tarafından ödenemediğinden öğrenciler bir toplumda yer edinebilmek için, aldıkları hizmetin karşılığını bir müşteri gibi ödemek zorundadırlar. Bu bağlamda öğrenciler mâliyetini ödedikleri, yani gelecek için yaptıkları yatırımda söz sahibi olmak konumundadırlar. Özellikle yeni özel yükseköğretim kuruluşlarının sayısında ülkemiz de dahil tüm dünyadaki hızlı artışla, mâliyetini ödeyen öğrenci daha iyi koşullarda bilgi satın alabilmektedir.

Kaynak sıkıntısıyla yüz yüze olan devlet üniversitelerinde kitlesel eğitimle birlikte kalite gittikçe düşmekte ve öğrencilerin eğitimdeki fonksiyonu sadece oluşturulmuş programlar çerçevesinde verilen bilgiyi almak olmaktır. Bunun yanı sıra ülkemiz gibi gelişmekte olan ülkelerde yaşanan bir başka sorun üniversite eğitiminin işsizliği örten tek alternatif olarak gençlere sunulmasıdır.

Bunun da ötesinde çevre ve yarı çeper ülkeler, merkez ülke tarafından oluşturulmuş bilginin ve eğitim modelinin tüketicisi konumunu korurken, Prof. Galtung'un dediği gibi "yapısal ve kültürel kuşatmayla yüz yüze" dirler. Konumları gereği çevre ve yarı çeper ülkeler, uluslararası bilgiye ya çok az katkıda bulunmaktalar ya da hiç katkıda bulunmamaktadırlar. Bilgi sistemi ağında bu ülkeler bilginin tüketicisi konumunda yerlerini korumaktadırlar (Bradesmas, 1992: 162). Bu nedenle gelişmekte olan toplumlarda yükseköğrenimin kurumsal yapısının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Yükseköğrenim kurumlarının kapılarını toplumun her kesimine açması ve kendilerini demokrasinin ve halkın varlığı olarak görmesiyle sorunun çözümü kolaylaşabilir. Üniversitelerin bugün bir servis sektörü olarak çalışmalarının gerekliliği Batı'da tartışmaya açılmıştır. Kaldı ki gelişmiş toplumlarda yeni bilim ve araştırma enstitüleri bu işleri üstlenmişler ve halkın kaynağı olarak çalışmalarını sürdürmektedirler.

Bugün genel olarak üniversiteler, 1988 yılında Avrupa Üniversiteler Komisyonu'nun "üniversitelerin araştırmaları ve eğitimlerinin ahlâkça ve entelektüel olarak politik ve ekonomik güçlerden bağımsızdır" savını tamamen çürütür hale gelmiş ve "üniversitelerin toplumun en ideal modeli olduğu burada eşitliğin, güvenliğin ve ahlâki kavramların topluma bir örnek oluşturması gerektiği" düşüncesi küllenmiş durumdadır.

Sonuç ve Öneriler

Globalleşmeyle birlikte, dünya genelinde daha az iş daha çok öğrenci sürecine girilmiştir. Merkez ülkeler yine en çok yararı sağlayan ve en iyi

eğitilmişi kendine çeken bölge konumundadır. Bunun yanı sıra, yüksek öğrenimin kitleselleşmesi ile kalite tartışmaları hızlanmış ve okullar arasında başlayan rekabete, aynı meslek dalında, farklı tabakalarda mezunlar oluşmaya başlamıştır. Bu sistem de tabakalaşmayı ve elitizmi körükler nitelikte olup Bourdieu'nün kültür üreten eğitim sistemini globalleştirmektedir. Scott'a göre günümüzde yüksek öğrenimde; kesinlikten kaçınma ve samimiyetin yitirilmesi söz konusudur. Bugün üniversitelere, dışarıdaki kurumlar tarafından, entelektüel otorite ve uzmanlığına meydan okunması süreci yaşanmaktadır (Scott, 1984: 73).

Tapper, Salter, Miller yüksek öğrenimdeki yeni görünümü, özdeksel değişmelerle anlatırken güç dengesinin kurumsal özerklikten devlet ve devlet bürokrasisine geçişle özdeşleştirmektedirler (Tapper, Salter, Miller, 1992). Barnett ise "ayakta kalabilmek ve kontrolü elinde bulundurabilmek için üniversitelerin işletmelere dönüşmesi ya da devletçe işletmelere dönüştürülmesinin kaçınılmaz olduğunu güç olgusuyla açıklamaktadır. Yüksek öğrenimin devletçe ya da sistemin dayatması gereği işletmeye dönüşmesiyle, Barnet:

1- Profesyonel sesin yok edilmesi ya da yok ettirilmesi,

2- Akademik gücün basite alınması,

3- Profesyonel statünün derecesinin düşürülmesi olarak yorumlamaktadır (Barnett, 1992: 18).

Buna karşın Halsey, globalleşmeyle işletmeye dönüşen yüksek öğrenimin durumunu "akademisyenlerin egemenliğinin ve gücünün geriletilmesi" olarak tanımlamaktadır (Halsey, 1992, 114-115).

Bu konumun nedeni, üniversitelerin içinde değil, üniversiteler aleyhinde oluşturulan politikalarda aramak gerekebilir. Bu politika globalleşmenin bir ürünü olup, üniversitelerin yaygınlaştırılması, üniversiteye devletçe yapılan yatırımların gün geçtikçe azaltılması, özel üniversiteler açılmasıyla devlet üniversitelerinde seçiciliğin yitirilmesi, orta öğrenimde kalitenin düşmesi şeklinde kendini sergilemektedir.

Global eğitime adapte olabilmek ve uyum sağlayabilmekten öte, bugün üniversitelerin fazla seçenekleri olmadığı gözlemlenmektedir. Üniversiteler yeni pazarlıkta yerini bulmak konumundadır. Bu nedenle, yüksek öğrenim kurumları, Tasker ve Packham'ın vurguladığı gibi: "Bilgi toplumuna öncülük etmek ve bu öncülüğü kendi üstünlüğü ve farklılığı bağlamında değil kitlelere demokrasi bilincini aşılayarak ve yaşamlarının belirli dönemlerinde oradan geçenlere yaşayabilecekleri en doyumlu, en bilinçli, özgür ve demokratik deneyimi vererek" sağlamak zorundadırlar (Tasker & Packham, 1990: 182).

KAYNAKÇA

Allen, (1988) *The Goal of Universities*, Open University Press, SRHE.

Amin, S., (1974) *Accumalition on a World Scale*. New York: Monthly Review Press.

Amin, S., (1977) *Unequal Development*. New York: Monthly Review Press.

Barnett, R., (1992) *Improving Higher Education, Total Quality Care*, SRHE & Open University Press.

Barnett, R., (1990) *The Idea of Higher Education*, The Society for Research İnto Higher Education&Open University Press.

Bourdieu, P. & Passeron, J. (1977) "Reproduction in Education" *Society & Cultur*, Sage Pub, London.

Bradesmas, J., (1992) *Higher Education; The Global Prespective*, Oxford Review of Education, Vol. 18, No: 2.

Coffield, F. & Williamson B. (1997) *Repositionin Higher Education*, Society for Research into Higher Education & Open University Press.

Dicken, Peter., *Global Shift*, 3rd. Ed. NY, Guildford, 1998.

Giddens, A (2000), *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, Çev. Akınhay, O., Alfa Yayınları, İstanbul.

Halsey, A. H., (1992) *Decline of Donnish Dominion, The British Academic Profession in the Twentieth Century*. Claredon Press. Oxford.

Haralambos, M Holborn. M. (1991) *"Sociology: Themes& Perspectives Third Edition*, Collins Educational & Harper collins Publishers, London.

McMichael, P., (1996) "The New Colonialism: Global Regulation and the Restructuring of the State System" in D. A. Smith & Borozch ed. A New World Order? Global Transformations in the Late Twentieth Century, pp. 37-55. Westport: Prager.

Oktik, N. (1995), "Restructing Turkish Higher Education- 1981 Higher Education Law and Its Effects". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Durham University.

Oktik, N. (1996) "The Development of Higher Education", *Hacettepe Üniversitesi Dergisi*. Vol. 13 pp. 111-121.

Roberts J. T & Hite, A., (2000) (eds) *From Modernization to Globalization*. Blackwell Publ., Mass & Oxford.

Scott, P., (1984) *The Crisis of the University Beckenham*, Cromm Helm.

Tapper T., & Salter. B., (1992) *Oxford, Cambridge and the Changing Idea of the Challenge to Donnish Domination*. Buckhingham, Open University Press/SRHE.

Tasker, M. E. & Packham D. E. (1990) *Freedom Funding & the Future of the Universities*, Studies in Higher Education, Vol. 15, no. 2.

KÜLTÜR ÇOĞUNLUĞU SONA ERERKEN

Mehmet Ali Kılıçbay

Kültür ile uygarlık arasındaki farklılaşma, hattâ zıtlaşma hatları, son iki yüzyıl boyunca zaman zaman yoğunlaşan tartışmalara konu olmalarına rağmen sorunun tam çözüldüğü söylenemez. Bu tartışmalarda adlandırma meselesini fazlasıyla aşan durumlar bulunmaktadır. Öncelikle, uygarlığın kültürü de kapsar bir şekilde anlam genişlemesine uğraması söz konusu ve bu durum da bizâtihi, biraz sonra ilgileneceğim globalleşme sürecinin yan ürünlerinden bir tanesi. Daha açık bir ifadeyle, günümüz globalleşmesi o kadar globaldir ki, kendi çizgisi dışında kalmaya çalışan her şeyi ya kendi çizgisine getirmekte ya da marjinalleştirmektedir. Ancak bir okuma anahtarı olarak, kültür denildiğinde yerelliğin, uygarlık denildiğinde globalliğin kastedildiğinin önceden belirlenmesi şarttır.

Globalleşme veya Türkçe'deki hiç uygun olmayan karşılığıyla küreselleşme olgusu çok eski olmakla birlikte, bu ad altında anılmaya başlaması çok yakın tarihlidir. Coğrafî bir birim olarak dünyanın tümünün globalleşmesiyle, bu coğrafî birimin içinde, birbirleriyle temas ve kesişme terimleri çok düşük olan veya hiç bulunmayan farklı "dünya"ların globalleşmeleri aslında aynı olgunun farklı boyutlarındaki yansımalardır. Başka bir anlatımla, makro-globalleşme hayal edilebilir bir durum bile olamazdı.

Mikro-globalleşmeler, uygarlık ile kültür arasındaki mücadelenin sonucunda ortaya çıkmışlardır. Tarih içinde hangi uygarlık söz konusu olursa olsun, mutlaka tüm yerel yaşama biçimlerini (kültürler) kendi *ekümenia*'sına tâbi kılmaya ve sonuçta tüm bu yerellikleri kendi merkez kültürünün (ki uygarlığa rengini bu verir) boyasını boyamaya uğramıştır. Zaten, tüm yerellikler de, bir kez bir merkezin yörüngesine girdikleri andan itibaren bu boyaya boyanmaya can atarlar.

Mikro-globalliklerin oluşmasındaki en etkili yol, tarihin başlangıç dönemlerinde askerî olanı olmuştur. Ama daha sonra dil, din ve nihâyet ekonomi buna ekleneceklerdir. Ve ekonomi artık günümüzde makro-globalleşmenin yegâne aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Askerler Sahnede, İmparatorluklar Tarihinin İlk Ekümeniaları

Mezopotamya, Çin, Mısır veya Kolombus-öncesi Amerika'da yerel siyasal birimleri fetih yoluyla bir merkeze tâbi kılarak oluşturulan ilk imparatorluklar, aynı zamanda ilk mikro-globalitelerdir. Ekonomiyi ve siyaseti (yani orduyu) merkezin tekeline alan bu oluşumlar, yerel kültürlerin üzerine bir örtü çekmişler ve onları oldukları halleriyle dondurmuşlardır. Buna karşılık başkent, uygarlığın ışıma merkezi halinde, imparatorluğun tüm taşrasının kıblesi haline gelmektedir. Çevre ile merkezin bütünleşmeleri, hem ekonomik ve siyasal (askerî) zor aracılığıyla, hem de başkentin kültürel ritmin rakkası olması doğrultusunda gerçekleşmektedir.

Bu antik imparatorluk modelinin bazı istisnaları bulunmaktadır. En başta Yunan, Fenike ve Roma. Özellikle Yunan ve Fenike, yerellikleri asla bir merkez ideolojisinin çevresinde salınır hale getirememiş olmakla birlikte yine de birer ekümenia olmuşlardır. Hele Eski Yunan mikro-globalitesi, birimsel türdeşliği itibariyle tüm antik globalitelerin çok üzerinde bir tektipleşme göstermektedir. Fenike'nin hızlı yaşayıp genç ölen bir deniz imparatorluğunun ayrıksılığının ötesinde, zâten onu da yutan Roma'nın devâsâ farklılığı ortaya çıkmaktadır.

Roma, tarihin en büyük imparatorluklarından birini kurmuş, ama oluşturduğu bu siyasal *corpus*'u ekonomik ve siyasal olmaktan çok, kültürel benzeşme yoluyla bir ekümenia halinde inşâ etmiştir. Roma'nın eski dünyanın tüm yerleşik alanlarını (ayrı bir mikro-globalite olan İran hariç) bir araya getiren imparatorluğu, Atlantik'ten Fırat boylarına kadar aynı uygarlık refleksleri içinde devinmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Roma tarihin en başarılı sınırlı globalleşmesini sağlamıştır. Önce askerler, evet ama sonradan başkent Roma'dan yayılan uygarlık ışınlarını kabul

edebilecek yerellikler olmasıydı, bu süreç Mısır veya Babil'inki gibi güdük kalır, hattâ yalnızca başkentin ihtişamının içinde donar kalırdı.

Lingua franca YA DA DİL, ASKERLERİN YAPAMADIĞINI YAPIYOR

Eski Yunan ekümeniasını askerî yollardan kurmak mümkün olmamıştır. Hasım bir coğrafyanın içinde nadir düzlüklere ve sahillere sıkışmış olması yüzünden *polis*'in ezelî ve ebedî denkliği, Ege dünyasının askerî veya siyasi birleşmesini her daim engellemiştir. Ancak Eski Yunanca'nın önce bu dar coğrafyanın tek dili, sonra da kolonizasyon süreci içinde tüm Akdeniz havzasının *lingua franca*'sı olması sonucu, bir Eski Yunan globalleşmesi mümkün olabilmiştir. İçsel olarak çatışmalı, dışa karşı kültürel olarak yekpâre olan bu globalite, aslında Roma imparatorluk oluşumunun alt yapı unsurlarının önemli bir bölümünü inşâ etmiştir.

Tüm yerelliklerin üzerine çıkan ve uygarlık taşıyıcısı haline gelen Yunanca, Helen coğrafyasının dışına taşarak dil (Yunanca) tabanlı bir uygarlık-milliyet oluşturmuştur. Etnik olarak çok farklı olan çok sayıda topluluk kendini kültürel benzeşmeden veya taklitten ötürü Yunanlı hissetmiş ve bu da egemen kültürün (belki Atina'nınki, ama antik imparatorluklarda olduğunun tersine bir başkentin kendini taşrasına dayatması söz konusu olmadan) bir uygarlık küresinin şifresi olarak belirmesine ve tüm çevreden beslenerek sürekli inşâ olmasına yol açmıştır. Dil aynılığını kültür benzerliği yaratırken, aynı zamanda farklı etnisiteleri aynı ekümenianın mensubu olarak kurmaktadır.

Roma *legion*'ları Batı'da Latince ve kargıları aracılığıyla ilerlerken, Doğu'da Helenistik özdeşleşme sürecinden geçmiş topraklarda, bu kez silâhlardan çok Yunanca'yla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Aslında bu bir anlatım biçimidir ve gerçekte böylesine bir mücadele olmamıştır. Bir *lingua franca*'ya alışık olan Doğu, Latince'yi kolaylıkla kabul etmiş (kral öldü, yaşasın kral! Herkes galibin dilinden konuşmak ister) ve onu eski kültür taşıyıcısı Yunanca'nın olanaklarıyla zenginleştirmiştir.

Böylece, Yunanca'nın başlattığı dil aracılığıyla globalleşme, bu kez Latince aracılığıyla eski Kelt dünyasının derinliklerinin içinde ilerleyerek Ren ve Tuna boylarına, İngiltere ve İspanya içlerine, Germanya sınırlarına kadar ulaşmıştır. Yunanlılar'ın sahilden çok fazla içeri giremeyen *thalassigue* –dilsel imparatorlukları, karanın Roma tarafından eklenmesiyle, gene dilsel, ama Lâtin ve tarımsal hale gelmeye ve üstelik boyut kazanmaya başlamıştır. Barbarlar (yani ekümenia-dışılar) bu modelin aynasında yerleşecekler, dillenecekler, ama Roma'yı da yıkacaklardır (Ro-

ma'yı barbarların mı, yoksa Romalıların mı yıktığı ayrı bir tartışma konusudur).

Romalıların Yunan uygarlığına pek katkılarının olmadığını, eğer böyle bir katkı varsa bunun askerlik, hukuk ve tarım alanında olduğunu söyleyerek, Eski Yunan apolojisi yapmak, üzerinde pek fazla düşünmeden kapılıverilen bir cazibedir, ama yanlıştır. Romalıların kurduğu ekümenianın pekişmesi için sadece bunlara ihtiyaç vardı ve Romalıların felsefe yapmaya vakitleri yoktu, çünkü sahilden çok fazla uzaklaşmışlardı.

DİN SAHNEYE ÇIKIYOR

İnsanın kutsal kavramını oluşturması, bu "kutsal"ın görüldüğü her yerde din teşhis edilmesi çoğu zaman yeterli sayılmıştır. Ancak her dinin bir "kutsal"ının olmasına karşılık, her kutsallık küresi mutlaka bir dini işaret etmez. Din daha çok bir yaşama biçimi amentüsü halindeki "bu dünyaya ilişkin kurallar bütünü" olarak karşımıza çıkmaktadır. Zâten bu açıdan bakıldığında, belli bir kavmin kendine özgü kurallar bütünü olan Musevîlik zorunlu olarak bir yana bırakıldığında, ilk din Hıristiyanlık olmaktadır.

Hıristiyanlık, Musevîliğin ekümenik hale gelmesi ve doktrinini bu doğrultuda inşâ etmesi süreci boyunca oluşmuştur. Böylesine bir öncelin doğrultusuna yol alan Hıristiyanlık, daha önceki globalleştirici unsurların, yani savaşın ve dilin artık işlevsiz kaldığı bir ortamda, kendi ekümeniasını kurma olanağını yakalamıştır. Ancak hemen vurgulanması gereken nokta, Hıristiyanlığın bu iki ilksel unsuru da fırsat çıktığında sonuna kadar kullanmış olmasıdır. Nitekim Batı Hıristiyanlığı'nın dili Latince ve Doğu Hıristiyanlığı'nın dili de Yunanca olurken, burada, var olan, eskiden kurulmuş ekümenialara sahip çıkma amacını görmek mümkün değildir. Öte yandan, Arapça, Süryanice, Ermenice, Kopça gibi *lingua franca* olamamış ve böylece yerel kalmış dillerle yetinmek zorunda olan Hıristiyanlıkların marjinalleşmeleri de, *lingua franca*-Hıristiyanlık-ekümenia bağlantısını doğrular niteliktedir. Öte yandan, Hıristiyanlık bağlamında marjinal kalan Arapça, İslâmiyet bağlamında bir *lingua franca* haline gelirken, silâhlı ve dili yeni bir ekümenia oluşturmanın ikinci bir örneğini verecektir. Arapça'nın globalleştirici İslâmiyet aracılığıyla, eskiden Yunanca ve Latince oynadığı rolün aynını oynaması, antik dünyanın bütün mikro-global bütünleşmelerinin dillerini marjinalleştirmesi (en başta büyük bir kültür dili olan Farsça'yı), yukarıdaki önermede bazı kurallılıklar keşfetmemize olanak verecek niteliktedir.

Hıristiyanlık kendi ekümeniasını kurarken, tıpkı İslâmiyet gibi, olanak bulduğunda askerî yöntemlere de başvurmuştur (üstelik İsevî doktri-

nin güç kullanmayı açıkça yasaklamasına rağmen). *In gratia dei* (Tanrı'nın inâyetiyle) imparator Carolus Magnua'un (Charlemagne) Saksonların veya diğer bazı barbar kavimlerin üzerine yönelik din götürücü savaşları ile İslâmiyetin yayılma savaşları (bu din kuvvet kullanmayı bazen yasaklamakta, ama bazen de cihat kavramı içinde teşvik etmektedir. Tercih ekümenia kurucularınındır) arasında pek fark yoktur. Feodalitenin tüm büyükleri atomize etmesi süreci içinde, Batı Hıristiyanlığının din taşırken askerî güçlerden yararlanmaması, barışçıl bir iradenin değil, böylesine birlikte olarak, kurulan, kurulmuş olan bütün bütünlükleri büyük bir zevkle parçalamaktadır. Nitekim, Batı tekrar büyük askerî güçler oluşturabilecek hale geldiğinde, Hıristiyanlık, özellikle yeni keşfedilen topraklarda veya sapkın olarak ifade edilen globalite karşıtlarına çok sert yöntemler uygulayacak ve oluşmuş veya varolan yerellikleri her ne pahasına olursa olsun kırmaya çalışacaktır. İslâmiyete yönelik Haçlı seferlerinin sertliği, Albili sapkınlarına yönelik Haçlı seferlerinin sertliği yanında anmaya bile değmeyecek düzeyde kalmaktadır.

Yunan dili ekümeniası, Ortodoksluk biçiminde şekillendirdiği Hıristiyanlığıyla, Bizans adı altında bir mikro-globalite alanı olarak kalmış ve askerî-dinsel olanaklar çerçevesinde yeni bir kültürel alan oluşturmuştur. İslâmiyet karşısında gerileyen bu alan, tüm reflekslerini bu yeni ekümeniaya aktaracaktır.

Hıristiyanlığın, sonra da İslâmiyetin globalleştirici faaliyetleri daha derin ve yoğun bir kültürleme sürecine denk düşmektedirler. Çünkü artık hem asker, hem dil, hem de din aynı doğrultuda kullanılmaktadırlar. Bu unsurların birikimli etkileri, sonuçta din tarafından belirlenen kültürel bir kodun bir uygarlık kodu oluşturması biçiminde ortaya çıkacak, o âna kadar görülenler içinde en kapsamlı ve kalıcı globalleşmeleri meydana getirecektir.

Artık uygarlık, din tabanlı olarak tanımlanmakta ve din her şeyin ölçüsünü vermektedir. Müslüman veya Hıristiyan sıfatı, coğrafî, etnik, dilsel, siyasal vb. tüm mensubiyetleri hem aşan, hem de tanımlayan unsur haline gelmiştir ve üst-kimliktir.

Globalleşmenin kurucu unsuru, işte olabildiğince evrensel boyutlara ulaşması hedeflenen bu üst kimlik olmaktadır. Dünyanın tümünün tek bir globalitenin (makro-globalite) yörüngesine girmesini sağlayan sonuncu unsur, şimdiye kadar gördüğümüz diğer hepsine eklemleşen ve bunları yeni bir kimyasal reaksiyon içine sokan ekonomi olacaktır.

GLOBAL GLOBALLEŞME YA DA MC DONALDS İMPARATORLUĞU

– ÖNCE KITASALLAŞMA

Ekonominin globalleştirci unsuru olarak devreye girebilmesi için öncelikle ekonominin oluşması gerekmiştir. Ekonomi, kapitalizmin kuvveden fiile çıkması doğrultusunda, 11. yüzyıldan başlamak üzere, Batı Avrupa' da ispatı vücut etmeye başlamıştır. Ayrıntılarına girmenin çok fazla mekân tüketici olacağı bu sürecin en bâriz engebesi, önce kendi kıtasını globalleştirmesidir. Özet olarak, kapitalizm bir Batı Avrupa olayıdır ve ilk önce dünyanın bu parçasını ekonominin emirleri doğrultusunda devinir hale getirmiş ve sonra genetik kodunun gereği olarak, dünyanın ekonomik olarak fethine çıkmıştır. Çünkü kapitalizmin belli bir mekânda istikrar kazanması olanaksızdır, bütün dünyayı kapitalistleştirmek boynunun borcudur, yoksa varolamaz.

– SONRA DÜNYASALLAŞMA

Global globalleşmeyi inşâ edecek olan Batı Avrupa doğumlu kapitalizmdir. Diğer bütün globalleştirici faktörleri ekonomi parantezine alan Batı Avrupa, önce kendi içinde savaşmış (merkantilizm ve ulus-devlet, din savaşları denilen dini evcilleştirme savaşları), sonra sömürgeler oluşturmuş, nihâyet 21. yüzyıla kadar sayısız çarpışmada hep askerî güç kullanmıştır/kullanmaktadır.

Reformasyon ve karşı-reform bağlamında dini de önce kapitalizmin emrine sokmuş, sonra ihtiyacının azalması ölçüsünde onu tasfiye etmiştir. Din, bugün kapitalizmin merkez ülkeleri açısından folklorik bir unsur haline gelmiştir.

Dil ise, *lingua franca* adayları arasındaki üstünlük mücadelesinin, bugün merkezin dili olan İngilizce'nin lehine sona ermesiyle birlikte başat bir globalleştirici faktör olmaktan çıkmış, globalleşmenin sonuçlarından biri haline gelmiştir. Yani dünya globalleştiği ölçüde İngilizce konuşacaktır. Oysa eskiden tersiydi, *lingua franca*'yı konuştuğu ölçüde globalleşiyordu.

Çünkü artık Mc Donalds veya Levi's imparatorluğu vardır ve bütün yerellikler giderek yerelleşmekte, marjinalleşmekte ve mini-globallikler olarak varolma şanslarını bile giderek kaybetmektedirler. Lahmacun, belli bir bölgeye âit olarak hayatta kalamaz, ya dünyalaşacak ya da yok olacaktır.

ÖYLEYSE POST-MODERNİTE

Önceki unsurların hiçbirine artık ihtiyacı kalmayan kapitalizm, dünyanın tümünü ekonomi yoluyla globalleştirirken, eski usûllerle oluşmuş bütün mikro-globallikler, çeşitli düzlemlerde bu eski varoluşlara sarılmakta, ama yeni bölümler de üretmektedirler. Örneğin trans-nasyonal oluşumların alan kazanması karşısında, ulus-devletler ulusallıklarını bazen daha abartılı hale getirirlerken, etnik mikro milliyetçiliklerin pıtrak gibi çoğalmalarını bir türlü anlayamamaktadırlar. Kezâ dilsel mikro-globallikler daha da mikro yeni dilsel alanların inşâ çabaları karşısında şaşkınlığa düşmektedirler.

Gene bu bağlamda, ekümenik olma iddiasındaki dinler, giderek küçülen cemaatler, hattâ bireysel algılamalar düzeyinde yeni ve benzersiz bir parçalanma sürecinin içine girmişlerdir.

Tüm eski mensubiyet, âidiyet veya kimlikler yeniden tanımlanmakta ve bunlara birçok yenisi eklenmektedir. Bütün bunların bir arada yaşayabilme zemini olarak da "demokrasi" idealizasyonunun büyüsüne umut bağlanmaktadır.

Ama artık çok geç, kapitalist uygarlık, her türlü kültürü yok ediyor veya edinceye kadar marjinalleştiriyor, onun yalnızca tüketicilere ihtiyacı var.

Kapitalizmin öz çocuğu modernite, maçı kazandı.

American Showcase, *Illustration Book 2*, 1998

GLOBAL ETİK

Yasin Ceylan*

Soğuk harbin sona ermesinden sonra dünya devletleri arasındaki ilişkiler hem çeşitlilik hem de yoğunluk kazanmıştır. İletişim ağının daha yaygın ve daha süratli hale gelmesiyle milletler ve kültürler birbirlerine çok yaklaşmışlardır. Bilim, teknoloji, ticaret ve ulaşım artık devletin sınırlarının dışına çıkarak, zorunlu bir şekilde uluslararası aktiviteler haline gelmişlerdir. Bir çok meslekte aranan kriterler uluslararası standartlardır. Tüm bu küresel ilişkilerin sağlıklı yürümesi için ortak bir dile doğal olarak gerek duyulmuştur. Bu dil de İngilizce'dir.

Dünya toplumları bu şekilde çeşitli alanlarda bir küreselleşme sürecine girmişken insanın aklına "acaba küresel bir etik mümkün mü?" sorusu geliyor. Eğer mümkünse bu nasıl gerçekleştirilir? Gerçekleşirse neler değişir? Ama her şeyden önce global etik nedir?

Global etik, bireysel ve ulusal etik bilincini aşan, dünyadaki tüm insanları kapsayan etik bir duyarlılığı ve sorumluluğu ifade eder. Yani, bireyin eylemlerinde kendisini tüm insanlığa karşı görevli ve sorumlu bilmesi, aile, kavim ve ulus sınırlarını aşmasıdır.

Böyle bir etik anlayışı ütopik görünebilir. Ancak, bugünkü dünyamızda önemli mevkilerde bulunan bazı fertlerin toplumla veya doğayı kullanımla ilgili bazı kararları, dünyada yaşayan insanların büyük bölümünü, iyilik veya kötülük bakımından ilgilendiriyorsa, global etik bilinci global nitelik taşıyan kararlarda yeterli bir şart haline gelmiştir denebilir.

---

* Prof. Dr. Yasin Ceylan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümü.

Başka bir deyişle, eğer eylemlerimizin etkileri, yakın çevre ve ulus sınırlarını aşıp başka ülkelerdeki insanları ilgilendiriyorsa, bu durum, yakın çevre ve ülke sınırlarının ötesinde tüm insanlığın mutluluğunu hesaba katan evrensel bir etik anlayışını gerektirir.

Global etiğin kaynağı insan aklının kendisidir. Yani insan aklının bağımsız bir biçimde ortaya koyduğu değerlerdir. Bu değerlerin hepsi veya bir kısmı bir dinin veya bir geleneğin bünyesinde bulunabilir. Hattâ bu etik değerlerin evrenselleşmesi ile bu değerleri içine alan bir dinin tüm insanların dini haline gelmesini aynı seviyede görebiliriz. Ancak bu bir yanılgıdır. Çünkü dinler evrensel ahlâki değerler yanında diğer bazı metafizik dogmalarda içerdiklerinden evrensel olma şanslarını yitirirler.

Nitekim hem Hıristiyanlık hem de İslâmiyet evrensellik iddialarına rağmen bu amaca ulaşamamışlardır. Global etik stratejisinde insanlar, eylemle ilgisi olmayan bazı metafizik dogmalar temelinde "iyiler" ve "kötüler" veya "doğru yolda olanlar" ve "yanlış yolda olanlar" biçiminde ayrı kamplara bölünmeyecekler, bunun yerine "moral eylemler ortaya koyanlar" ve "moral eylemler ortaya koyamayanlar" şeklinde bir sınıflama olacaktır. Moral eylemler dinamik olduğundan bir moral eylemde bulunanın her zaman moral eylemler yerine getireceği, bunun karşılığında bir etik karşıtı eylemde bulunanın hep kötü fiiller işleyeceği bir durum pek olası değildir. "İyi insan" ve "kötü insan" yerine "iyi eylem" ve "kötü eylem" kavramları kullanılacak ve bir insanın bir dogmaya inandığından dolayı devamlı iyi=(mü'min), inanmayanın kötü=(kâfir) kalması durumları ortadan kalkacaktır. İyi ve kötü kriterleri inançtan soyutlanıp ahlâksal eyleme kaydırılınca din sebebiyle ortaya çıkmış olan kamplar da anlamını yitirecektir.

Böyle olunca global bir ahlâk sisteminin gereksinimini karşılamak için Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi semavî dinlerin, dogmalarından bazı esneklikler yaparak ortaya çıkmaları dıkkat çekicidir. Nitekim Chicago'daki Dünya Dinleri Parlamentosu'nun 1993'te yayımladığı bildiri, din otoritelerinin böyle bir ihtiyacın farkında olduklarını göstermektedir. Bu bildiride üç temel prensibe işaret edilmiştir.

1. Yeni gelişmekte olan global düzen, global etik olmadan gerçekleşemez.

2. Her insan insanca muameleye lâyıktır. Bu da insanın kendisinden ayrılmaz bir şerefe sahip olduğunu ve aşağılanmaması, itilip kakılmaması gerektiğini ifade eder. Bu özelliğinden dolayı insanın iyilik yapıp kötülükten sakınması gerekir.

3. Global etiğin gerçekleşebilmesi için her insanın bilincinde derin bir değişim yaşaması vazgeçilmez bir koşuldur.

Dünya Dinleri Parlamentosu'nun bildirisinde ortaya konan bu üç prensip, aslında felsefe açısından da global etiğe ulaşmak için gerekli unsurlardır. Ancak dinler global etik projesinin din şemsiyesi altında gerçekleştirmek isterken, felsefî bir yaklaşım böyle bir projeyi dinlerden bağımsız seküler bir düşüncenin ürünü olarak tanımlamak istemektedir. Çünkü böyle kültürler arası değerler taşıyan evrensel bir ahlâk öğretisini, inanç temeline dayanan dinlerin himâyesine almak, bir bakıma çelişkiye düşmek demektir. Daha önce belirttiğimiz gibi ahlâk kuralları tüm toplumlar tarafından kabul edilebilir genel bir özellik taşırken, dinî dogmalar bu özellikten yoksundur. Dogmalara inanmak, ancak subjektif nedenlere dayandıklarından, tüm insanlar tarafından kabul görmüş objektif önermeler haline gelemezler. Halbuki ahlâk kuralları ahlâksal eylemin hemen gerisindeki eylem prensipleri olduğundan ve hattâ emir kipleri biçiminde de ifade edilebildiklerinden dogmalara benzemezler. Örneğin: "Hiç bir zaman yalan söyleme", "her durumda dürüst ol!", "insanlara, kendine nasıl davranılmasını istiyorsan öyle davran", "insanları hiçbir zaman araç olarak kullanma, çünkü insanlar amaçtır araç değil" gibi. Bu ifadelerin insanlar tarafından kabulü için bir teolojiye veya metafizik çerçeveye ihtiyaç yoktur.

Müzakere Ahlâkı (Discourse Ethics) kuramının kurucusu Jurgen Habermas, bir müzakere meclisinde belli ahlâk kuralları üzerinde, fikir birliğine (consensus) varmak üzere bir araya gelen taraflar arasında din adamlarına yer vermez. Buna sebep olarak dini temsil eden kimselerin "iyi" ve "kötü " kavramlarının ahlâksal bir kanıt yerine inanca dayalı bir dogmaya dayandırmalarını gösterir. Dogmalar aklî argümanlarla ne ispatlanabilir ne de çürütülebilir olduklarından, yalnız akla dayalı kanıtların geçerli olduğu bir müzakere oturumunda din temsilcilerine yer verilmesi pek uygun düşmeyecektir. Bununla birlikte din merkezlerinin, asrın gelişmelerini gözönünde bulundurarak eski Ortaçağ mentalitesine dayanan katı yaklaşımlarını bırakıp, tutumlarını yumuşatarak daha insancıl bir tavır takınmaları, ahlâk kurallarının dinin himayesinden kurtulup bağımsız olarak, akıl temeline oturtulması için bir ön hazırlık biçiminde değerlendirilebilir. Batı dünyasında üç asırdan beri seküler dünya görüşünün egemen olması neticesinde ve bu mentalitenin diğer dünya kültürlerini etkisi altına almasıyla, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi semavî dinler birbirleriyle uğraşmaktan vazgeçmişler, hattâ bazı noktalarda işbirliği yaparak inancı korumak adına, materyalizm ve ateizm ile mücadele etmeyi ortak hedef seçmişlerdir. Garip olan şudur ki, dinlerin hem birbirlerine karşı yumuşamaları hem de kendileri dışındaki insanlara daha toleranslı bakmaları,

toplum üzerindeki egemenliklerini lâiklik sebebiyle kaybettikleri bir dönemde gerçekleşmesidir.

Bundan şu sonuç çıkmaktadır: Toplumlar ülke yönetimlerinde, ekonomide, eğitimde ve sağlıkta dogmalardan uzaklaşıp akla ve birikmiş tecrübeye dayanınca bu süreç, farklı kültürlerdeki toplumları bu alanlarda birbirine yaklaştırdığı gibi dinler arası bir yumuşamaya da olanak sağlamıştır. O zaman, tüm dünya toplumlarının farklılıklarını korumakla birlikte bu küreselleşme sürecinde ahlâk kurallarının ortak ve etkin hale gelmesi için fikir birliğine varmaları dogmalardan mümkün olduğu kadar uzaklaşmalarına bağlıdır. Demek ki dünya dinlerinin hem inançları güçlendirip yaymak hem de ahlâkı toplumlararası değerler haline getirme çabaları birbirine zıt çabalardır.

Ahlâk kurallarını evrensel değerler haline getirmenin temel koşulu, böyle bir çabanın din ve inançlardan bağımsız sürdürülmesidir. Dinler de ahlâk konularına doğal olarak önem vermekle birlikte dogmalarını bu alandan geri çekip eylemle ilgisi olmayan metafizik alanına çevirmeleri gerekir.

Global etik savına bağlanan bir insanın inançlarında –eğer varsa– bazı değişikliklerin olması beklenir. Her şeyden önce bir dinin dogmalarına inanmış bir insanın, bu dogmalar sebebiyle dışarıda tutulan insanları içeri alması, dolayısıyla dogmaların mutlak doğruluğundan şüphe etmiş olması gerekir. Şüphe etme ve bunun sonucu olan mutlak doğruların çözülmesi süreci, global etiğe geçişin gerekli bir zihinsel değişim şartı gibi gözükmektedir. Bazı din otoriteleri, global etik savının dinlerin temel dogmalarına bir zarar gelmeden gerçekleşebileceğini savunurlar. Ancak hem global etiğe hem de dinlerin inanç esaslarına geleneksel biçimde inanmanın insan zihninin bütünlüğü ve ahengi yönlerinden sorunlar çıkaracağı büyük bir olasılıktır. Çünkü inanç esaslarındaki mutlaklığın sulandırılmasıyla dinin karakterinin bozulmayacağı, o dine intisabın zarar görmeden devam edeceği iddiasının tutarlılığı dindarın sorunudur. O bir şekilde böyle bir zihin haliyle yaşayabiliyorsa, global etik tarafları açısından bir sorun mevcut değildir.

Global etik doktrini dünyanın farklı kültürlerinde taraftar buldukça ve bunlar böyle etik bir anlayışın yerleşmesi için çaba gösterdikçe global kimliğe geçiş süreci işleyecektir. Global kimlik, bireysel ve ulusal kimliklerde büyük değişimlere yol açan bir kişilik türüdür. Diğer kimliklere göre daha gelişmiş ve evrilmiş bir kimliktir. Bu sebeple evrensel kültür eğitimi ve derin bilinç tecrübesi gerekir. Yüzeysel düzeyde evrensel hak ve hukuku savunmada bireysel ve ulusal bencilliklerden sakınmamak global etiğin şartını yerine getirmemektir. Günümüzde bazı hak ve iyiliklerin

evrensel biçimde savunulması, evrenselliğin artık bir zorunluluk olduğunu göstermekle birlikte bu parlak savların gerisinde hâlâ ulusal ve kitlesel menfaatlerin gizli tutulması, global etik için gerekli bilinç derinliğinin henüz mevcut olmadığını göstermektedir.

Global etiğin temel kuralları, doğruluk, dürüstlük, dîger-kâmlık, yardımlaşma, insanları araç olarak kullanmama gibi ilkeler aslında her kültürde ve dinde mevcut olan değerlerdir. Global etiğin yeni değerler keşfetmek diye bir iddiası yoktur. Etik kurallar zaten insan aklının doğasında mevcuttur. Her kültürde yaşayan insanlar akıl sahibi olduklarından ve aklın doğası insanlar arası müşterek bir karakter taşıdığından bu etik değerlerin her toplumda, her türlü yaşam türünde var olması gerekir. Ancak bu değerlerin uygulanıp uygulanmadığı veya ne biçimde uygulandığı hususu elbette farklılık gösterecektir. Global etiğin asıl işlevi, her türlü dünya görüşünde zaten mevcut olan bu ilkelerin önündeki engelleri kaldırıp onlara global düzeyde işlevlik kazandırmaktır. Bireysel ve ulusal düzeyde etik değerlerin uygulamaları yerel eğitim ve aile kurumlarının işlevidir. Global etik daha yüksek seviyede bir etik bilinci olduğundan, bu etik düzeyine çıkmak için bireyin yerel etik eğitiminden zaten geçmesi gerekmektedir.

Global etiğin amacı yeni değerler ortaya koymaktan ziyâde mevcut etik değerleri global düzeyde yaymak ve etkin hale getirmek olunca böyle evrensel bir stratejinin gerçekleşmesi için fazla engel yokmuş gibi gözükebilir. Halbuki global etiğin yerleşmesi bazı engellerin ortadan kalkmasıyla mümkündür. Bu engellerin başında milli ve dinsel kimlikler gelir. Çünkü bir çok kültürde bireysel bazda ahlâk dışı sayılan eylemler ulusal bazda ahlâka uygunmuş gibi arzedebilir. Mesela şahsî menfaatin ulusal menfaate tercihi ahlâk dışı sayılırken, ulusal menfaatin global menfaate tercihi ahlâk dışı sayılmaz. Diğer taraftan kendi dininden birine yapılan haksızlık veya kötülük hoş karşılanmazken, başka dinden olan birine yapılan aynı türdeki muamele fazla yadırganmaz. Bu çifte standart uygulamaları günümüzde yalnız geri kalmış ülkelerin kültürlerinden kaynaklanan bir zaaf olmakla kalmaz, batı uygarlığının önde gelen temsilcilerinin de belirgin bir özelliğidir.

Global etiğin evrensel düzeyde yerleşmesine engel olan kavramlar şunlardır: Soydaş-soydaş olmayan, dindaş-dindaş olmayan, medenî-barbar, beyaz-zenci, zengin-fakir, bizden-bizden olmayan, yerli-yabancı vb. gibi. Bu ifadeler çoğu zaman hakların ve insanca muamelenin eşit dağıtılmasında pürüz çıkartan tutumlara yol açarlar. Global etik stratejisinde iyiliği daraltan ve kötülüğe cevâz veren bu tür anlayışlar aşılarak tüm evreni saran bir iyilik prensibi ile aynı büyüklükte kötülükten sakınma pren-

sibi esas alınır. Büyük semavî dinlerin Kilise ve Camiiler kurarak hedefleyip gerçekleştiremediği bu evrensel ahlâk anlayışı, ancak dogmalardan ve milli önyargılardan soyutlanmış insanlar arası müşterek akıl temeline oturtulmuş global etik doktrini sayesinde gerçekleştirilebilir. Böyle bir doktrine âidiyet, yerkürede yaşayan her beşere açıktır. Düşman oldukları hiçbir insan grubu yoktur. Ancak kötülüğe ve haksız eyleme karşıdırlar. Herhangi bir insan bu eylemi ıcrâ ettiği sürece ona da karşıdırlar. Eylem bitince düşmanlıkta biter.

Etik alanındaki bu yeni anlayışı ideoloji-örgüt bağlamında ele alırsak, bu öyle bir ideolojidir ki hiçbir insanı dışlamaz. Öyle bir örgüttür ki küresel bir nitelik taşır, etik değerlere inanan her insan bu örgütün bir üyesidir. Mabedleri ise kilise ve caminin aksine Kant'ın deyişiyle görünmez mabedlerdir. Eğer dinler insanlığa gerçekten hizmet etmek istiyorlarsa, eski şaibeli tutumlarını terk edip global etik davasına sahip çıkmaları gerekir. Kilise, sinagog ve camiileri gizemli ritüellerin icrâ edildikleri mekânlar yerine etik konuların tartışıldığı "insanlık evleri" haline getirmeleri gerekir.

KÜRESEL ÜRETİM YAPILANMASINA KÜLTÜREL YANITLAR: ULUSAL - YEREL?

Nalan Yetim*

Küreselleşme kavramı farklı toplumsal değişme alanlarını tanımlamada kullanılmaktadır. Kavram, siyasal boyuttaki değişmeleri açıklamada, modernleşme döneminin belirgin siyasi aktörü olan 'ulus devlet'in rollerine ilişkin dönüşümleri içermektedir. Bu dönüşümler, devleti kendi başına bir güç kaynağı olmaktan uzaklaştırmakta; devlet merkezinde yürütülen uluslararası ilişkileri, çoğullaşmış siyasi aktörler aracılığıyla yürütülen ilişkilere yöneltmektedir. Yeni siyasi aktörlerin ulus ötesi niteliği, küreselleşmenin temel ifadelerinden biridir. Bununla birlikte, küreselleşen dünyada ulus devletlerin ulusal ekonomiyi yeniden üretmek ve belli oranda düzenleme işlevini yerine getirmek gibi yükümlülüklerinin devam ettiğine ilişkin değerlendirmeler de söz konusudur (Hirst ve Thompson, 1996).

Küreselleşme kavramı ekonomik alanda küresel sermaye olgusu ile birlikte ele alınmakta ve sermayeye ilişkin olarak ulus temelinde geliştirilen tanımlar, yerini küresel sermaye anlayışına bırakmaktadır. Küresel

* Nalan Yetim, Ege Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

sermaye ve buna bağlı olarak kapitalizmin yayılmasına ilişkin tanımlamalar yeni olmamakla birlikte, küreselleşmenin ekonomik alandaki yansımaları neo-liberalist politikalar ve buna bağlı olarak gelişen serbest pazar anlayışıyla şekillenmektedir. İzlenen bu politikalar çerçevesinde kapitalist küresel sermayenin yayılmasına ilişkin bir tanımlama yerine, bu sürecin derinleşmesine ilişkin bir eğilimin varolduğu kabul edilebilir. Kapitalizmin genişleme aşaması ticaret ve üretime yönelik yatırım aşamalarındaki yayılma ile karakterize edilmektedir. Bu dönemde çokuluslu şirketler yayılmayı kolaylaştırıcı aktörler olarak işlev görmüştür. Günümüzde yaşanan aşama ise kapitalist bütünleşmenin genişlemesi değil, derinleşmesi olarak değerlendirilebilir (Hoogvelt, 1997). Sermaye, kolonyal dönemde ve izleyen dönemlerde olduğu gibi, kendi ulusal sınırlarının dışına çıkmak istediğinde ekonomi dışı araçlara ihtiyaç duymaktan önemli oranda kurtulmuştur. Yaşanan değişimler/dönüşümlerle sermaye dünyanın her yerinde, sadece sanayi ve ticaret sermayesi formlarında değil; "spekülatif sermaye" formunda da yatırım yapabilme, ülkeler arasında hareket edebilme olanaklarına, eskisinden daha fazla sahip olmaktadır. Üretim yapılanmalarının dağılarak adem-i merkezîleşmesi ve kitlesel üretimin yerini esnek uzmanlaşmanın alması, yine ekonomik ölçekte gözlenen değişimlerdir.

Küreselleşme, tüketim kültürünü ön plana çıkardığından, kültüre ilişkin değerlendirmelerde, "kültürel homojenleştirici bir araç" olarak tüketimin işlevi belirginleşmektedir. Kültürel homojenlik, ulusa âit kültürel arka planların gözardı edilerek, dünya insanları arasındaki kültürel sembollerin takasının hızlanması anlamını taşımakta ve bu süreç, yerel-ulusal kültürde değişmelere neden olmaktadır. Küreselleşme kavramına yönelik olarak geliştirilen tüm tanımlarda, genel olarak ekonomik boyuttaki değişikliklerin diğer alandaki değişmeleri öncelediği görülmektedir. Ancak, Waters, küreselleşmenin hızını arttıran temel unsur olarak insanlar arasındaki kültürel sembol alışverişinin artışını vurgulamıştır (Waters, 1995, 124-128). Waters, Parsons'ı çağrıştıran bir sistem yaklaşımıyla küreselleşmeyi ele almakta ve alt sistemler özelinde gerçekleşen değişmelerin, toplumsal ilişki alanlarının farklı boyutlarına karşılık geldiğine işaret etmektedir. Küreselleşme tanımında, toplumsal ilişkilerde maddî değişimlerin yerelleştirici olduğunu belirtmekte ve siyasi etkileşimlerin uluslararasılaştırıcı etkisinin olduğunu, kültürel sembol etkileşimlerinin ise küreselleştirdiğini vurgulamaktadır (Waters, 1995).

İnsanlar arasındaki kültürel sembol alış-verişi iletişim teknolojisindeki değişmelerle gerçekleşmekte, yaşanan süreç, değerler sistemini ve tüketim kalıplarını belirlemekte, iletişim ve bilgi teknolojilerinin gelişimi

ise bu sürece eşlik etmektedir (Castells, 1997, Waters, 1995). Kültürel alandaki değişmeyi tanımlamada, tüm toplumlarda tüketimin sosyal işlevinin aynı olması, toplumların ortak paydası niteliğini taşımakta ve tüketim kültüründe bu işlev, kimliğin temel kaynağı ve bireyin kendisini ifade etmesinin bir aracı olarak belirginleşmektedir. Kitle iletişim araçlarına yerel, ulusal ve küresel düzeyde ulaşılabilmesi, maddî tüketimden çok değer ve enformasyon tüketimine dayanmaktadır. Bilgi, haber ve imaj akışları yoğunlaşmakta, ülke sınırları medyanın iletişim ağlarında taşınan görüntü ve imajlar için sınır oluşturmamaktadır (Aslanoğlu, 1998, 157). Bunun yanı sıra 'sınıf' zemininde geliştirilen tüketici tercihlerinin yerine bireysel tercihlerin önceliği vurgulanmakta, ürün farklılaşması ve çeşitlenmesi tüketim kültürünü artırmaktadır (Hall, 1988, 24).

Küreselleşmenin, kültür temelinde yürütülen çözümlemeleri, modernite sürecini olumlayan ve karşı duran söylemlerde şekillenmektedir. Küreselleşme Batı modernitesinin ilerlemesinin bir sonucu olarak kavramsallaştırıldığında, doğrusal ve homojen bir süreç olarak somutlaşmaktadır. Appadurai'ye göre "günümüz küresel ilişkilerinin en önemli sorunu kültürel homojenleşme ve kültürel heterojenleşme arasındaki gerilimdir" (Appadurai, 1990: 295). Bu çözümlemelerde, dönüşümler genelde merkez ve çevre ayrımına dayanmakta ve merkez Batı'dan küreye yayılmaktadır. "Global kitle kültürü" olarak da tanımlanabilecek bu kültür, homojenleştiren ve her şeyi içine alan bir özelliğe sahiptir (Hall, 1991). Modernleşme paradigmasında yer alan kültürel çözümlemeler dikotomik olarak şekillenmektedir. Örneğin Robertson, başlangıç çalışmalarında kültürel düzeyde küreselleşme sürecinin engelleyicilerini (Nettl ve Robertson, 1968) üç ana başlık altında ve jeolojik bir benzetme ile, kırılmalar (*cleavages*) olarak belirginleştirmektedir: Bunlar, dinsel düzeyde şekillenen ve köktendinci İslâm ile Hıristiyanlık arasında ayrılık olarak gözlenen kırılma; legal-diplomatik düzeyde şekillenen, Doğu-Batı ekseninde, mutlakiyetçi devletler ve demokratik devletler arasında farklılık biçiminde gözlenen kırılma; rasyonalite düzeyinde ve Kuzey-Güney ekseninde şekillenen, endüstri ile tutarlı normları benimsemek ile benimsememek, rasyonel olmak ile duygusal olmak, bireysel otoriteyi geliştirmek ile paternalist olmak arasındaki ayrımlar biçimlerinde gözlenen kırılmalardır. Bunun yanı sıra, Robertson, küreselleşme sürecinin gelişimine bağlı olarak bu kırılmaların etkilerinin azaldığını da belirtmektedir.

Küreselleşmeyi kültürler arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak değerlendirenler ise, Modernitenin Batıyla birlikte kurgulanan biz ve diğerleri anlayışını eleştirmektedir (Hall, 1992). Küresel gücün Batı dışına kayması (Japonya ve Asya Kaplanları adı verilen Malezya, Güney Kore,

Tayvan gibi ülkelerin güçlenmesi), modernleşme sürecinde 'öteki' olarak dışarıda bırakılanların göz önünde bulundurulmasına neden olmaktadır (Featherstone, 1995,12). Kültürel heterojenleşmeye bağlı olarak yapılan çözümlemeler, modernliğin kültürel evrensellik iddiasını reddetmekte, kültürel çoğulculuk, yeni özneler, yeni etnik kökenler, yeni bölgeler ve yeni cemaatleri selamlamaktadır (Hall, 1991). Küreselleşme, toplumsal ilişkilerin küresel/ulusal/yerel etkileşim alanında, tarihsel ve söylemsel kurulma sürecini simgelemekte ve bu süreç, belirsizlikleri, çelişkileri, kopuşları içermektedir. Toplumsal ilişkilerin çözümlenmesinde, küreselleşme, benzerliklerle birlikte farklılıkların, evrenselleşmeyle birlikte yerelleşmenin modernleşmeyle birlikte gelenekselleşmenin eş zamanlı yaşandığı bir süreçtir (Keyman, 2000).

Küreselleşme, evrensel ve yerel olanın karşıtlığını ifade eden bir kavram olmaktan çok, bunların, modernlik iddiasında şekillenmiş olan ulusala karşı yanyanalığını, birlikteliğini ifade eden bir süreç olarak kurgulanabilir. Özellikle kültürel boyuttaki çözümlemelerde modern/geleneksel ayrımına dayanan ulus ölçekli toplumsal yapılanma anlayışı terkedilmekte, ulus-ötesi aktörlerle, mikro ölçekli yerel oluşumlar arasındaki ilişkilenmeyi güçlendiren yeni örgütlenmeler, insani gelişme anlayışları hâkim olmaya başlamaktadır.

1970'lerden itibaren üretim örgütlenmelerinde değişmeye yeni bir tanım eklendi: Postfordizm. Üretimde Fordizm-Postfordizm ve kültürel tartışmalarda da Modernizm-Postmodernizm kavramsallaştırmaları ağırlık kazandı. 1970 sonrasında, Marksist literatür, değişme kavramına ilişkin yaklaşımını "eski ve yeni zamanları" tanımlayarak belirginleştirmektedir. Yeni zaman kuramcılarına göre küreselleşme, postfordizme yol açan değişimlerin kaynağıdır. Küreselleşme bu kuramcılara göre, politika ve kültürü ulus devletin dar görüşlü taşralılığının üstüne çıkarmakta ve dünyanın tüm halkları arasında yeni bağlantıları ve karşılıklı bağımlılıkları gündeme getirmektedir. Bu kuramcılara göre Birinci, İkinci ve Üçüncü dünya arasında ittifaklar ancak küreselleşmeyle sağlanabilmektedir (Kumar, 1999). "Küreselleşme, ulusal ve ekonomik çıkarlara dayalı bir rekabeti değil, yeni ölçekler ve yeni biçimler aracılığıyla karşılıklı bağımlılığı ve işbirliğini içermekte ve Yeni Zamanlar yeni bir dünyanın yaratılmasıyla ilgili olmaktadır" (Hall ve Jacques, 1989 b: 20).

1945'lerden 1970'lere kadar uzanan dönemde ABD hegemonyasında gelişen fordist üretim, modernlik paradigması çerçevesinde şekillenmektedir. Fordist üretim özetle, büyük ölçekte ve standart mal üretimini sağlayan kitlesel-seri üretimdir. Fordist ekonomik örgütlenmenin öngördüğü ekonomik kültür ise, standart ürüne bağlılık, mâliyet düşürmeye yönelik

rekabet stratejisi, otoriter ilişkiler, merkezî bir planlama ve detaylı iş betimlemeleri etrafında inşâ edilmiş katı bir örgütlenme anlamını taşımaktadır. Bu yapılanmalar ve bunların beraberinde getirdiği toplumsal kültür, sanayileşme ve ulusal kalkınma anlayışları çerçevesinde şekillenmiştir.

Yeni dönem itibariyle enformasyon teknolojisine doğru yaşanan değişimler, standart bir malın üretimine yönelik olarak geliştirilmiş özel amaçlı teknolojiler yerine genel amaçlı teknoloji kullanımının tercih edilmesine neden olmaktadır. Hem iş sürecinin kendisine hem de işgücüne ilişkin olarak merkezsizleştirilmiş (*decentralisation*) biçimler tartışılmaktadır. Tüketim kültürünün hâkim değerleri çerçevesinde tüketici davranışları, yaşam stili (*life style*), zevk öne çıkarılmaktadır. Bedensel işlerde çalışan nitelikli erkek işgücü azalmakta; buna karşın hizmetler sektörünün önemi artmakta ve buna bağlı olarak da beyaz yakalıların sayısında artış olmaktadır. İşgücünün temel dönüşümleri arasında "işgücünün feminizasyonu" gündeme gelmektedir. Ekonominin ulus devletler yerine; yeni uluslararası işbölümü ve çokulusluluk tarafından belirlenmesi ve finans piyasalarının, iletişim artışıyla bağlantılı olarak küreselleşmesi söz konusu olmaktadır. Hall'a göre "postfordizm" bütün bu değişmeler özelinde gerçekleşen küreselleşme durumunu ifade etmektedir (Hall, 1988: 24). Postfordist kuram, etnik anlamda yeniden canlanış, çevre milliyetçiliklerinin yükselişi, yerel tarih ve yerel yaşam tarzları üzerine ayrıca vurgularda bulunmuştur. John ve Urry tarafından "örgütsüz kapitalizm" olarak tanımlanan bu dönemde toplumsal yaşam, kültür, boş zaman, sanat, mimarî, tüketim, çevrecilik, feminizm, etnik farklılık, yerel demokrasi gibi değerler yukarıdan "küreselleşme", "aşağıdan adem-i merkezîleşme", içeriden "dağılma" süreçlerini içermektedir (Urry, 1999). Postfordizm tartışmalarında katı olan eski yerine, esnek olan yeni söz konusudur. Esneklik, postfordist dönemin operasyonel bir göstergesi niteliğini taşımakta, çeşitlenmiş tüketici taleplerine esnek bir şekilde yanıt verebilme yeteneği postfordist üretimin kavranmasında anahtar rolü oynamaktadır. Postfordizm, esnek üretim teknikleri, farklılaşmış ve ayrıştırılmış tüketim kalıpları, yeniden yapılanmış bir devlet anlayışı ve post modernist kültürel formlar aracılığıyla ele alınabilir. Fordizm sonrası oluşan değişmeyi tanımlamayan Postfordist kuram, yaşam biçiminin de yeniden örgütlenmesini ve bu yolla kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden yapılanmasını öngören yeni bir paradigmadır. Katı olana karşı üretim örgütlenmelerinde başlayan esneklik tartışmaları, hem üretimin kolektif olarak gerçekleştirilmesinde yeni yöntemlerin kullanılmasını sağlayan bir örgütlenme biçimini hem de insanın çalışırken özgürleşmesini sağlayan yeni bir iş düzenini vaad etmektedir (Aglietta, 1979, 122, 168). Fordist

üretimin dönüşümü ve esnek üretim biçiminin farklı formlarına yönelişle birlikte organizasyonlar, artan kalite ve esneklikle sonuçlanan pazar belirsizlikleriyle uğraşmak zorunda kalmaktadır. Esnekliğin artan önemiyle birlikte, esnek uzmanlaşma formlarına kayma (Piore ve Sabel, 1984) veya yeni üretım kavramlarına yönelme gibi eğilimler karşımıza çıkmaktadır. Yeni endüstriyel ortamların belirleyeni genellikle belirli bir kültürel bağlama referans verilmeksizin tanımlanan kapitalizmin rekabet, dağıtım, iletişim gibi küresel faktörleri ile kültür arasındaki ilişkilenmedir. Pazar istikrarsızlıkları ile baş edebilmede, üretim birimlerinde taylorist-katı örüntülerden çok, içsel koordinasyon formlarına gereksinim duyulmakta, bu nedenle öncelikle organizasyon ve daha sonra da diğer düzeyde gerçekleşen kültürel unsurlara yönelinmektedir. Yeni üretim örgütlenmeleri, fordist sistemde önemli ölçüde verim kaybına yol açan ve hatalı, kalitesiz ürünün üretim yapıldıktan sonra ayıklanmasına ve ayrı bir bakım onarım bölümünde düzeltilmesine izin veren tekniklerin yerini alan 'denetim biçimlerini' öngörmektedir. Yeni üretim yapılanmalarında organizasyonda sağlanan içsel koordinasyon, kurumsal zeminli ilişkiler yerine, sosyal bütünleşmeyi teşvik eden kültüre dayanmaktadır. Yeni üretim değerleri olarak, toplam kalite yönetimi ve kalıte çemberleri gibi uygulamaların, çalışanlar arasında işbirlikçi kimlik yaratım çabalarını artırdığı dikkat çekmektedir. Üretim örgütlenmeleri için öngörülen bu yeni eğilimler, Japon yalın üretim uygulamalarından etkilenmektedir.

Japon üretim modelinin başarısı, Japon ulusal kültürünün firma düzeyinde pekiştirici bir araç olarak kullanılabilmesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle 1970'lerle birlikte evrensel-ulusal özellikleri tanımlamada, Batı-dışında yer alan kültürlerin başarısı dikkat çekmektedir. Tüketim malları ve finansal dolaşım alanlarında giderek öne çıkan Japonya ve Asya Kaplanları'nı kendisine rakip olarak tanımlayan ABD, Japon yalın üretimine yaklaşma uygulamaları çerçevesinde bu pratiklerin, diğer ülke firmalarında da uygulanabilirliğini öne çıkarmıştır. Son dönemde Japonya ve Asya Kaplanları'nın endüstriyel alanda kültür kaynaklı başarıları ve buna ilişkin küresel pratikler, ulusal kültür çalışmalarının önem kazanmasına neden olmaktadır. Robertson, küresel tekniklerin yerel pazara uygulanmasında küresel ile yerelin geçişliliklerini vurgulamaktadır (Robertson 1994). Küreselin öngördüğü, üretim organizasyonlarındaki değişmeler, ulusal ve yerel kültüre referans verilerek de açıklanmaktadır. Japonya'nın "dinsel-kültürel" düzeydeki toplumsal örüntülerinin, küresele katılım biçimlerinde kullanabilmesi, ayırt edici bir nitelik taşımaktadır. Toplumların "iç" özellikleri, küreselin içinde nasıl yer alınacağını belirlemekte; söz konusu özellikler, genel küresel durumun bir boyutu haline gelmektedir.

Modernleşme süreci daha önce değinilen özellikler de gözönünde bulundurulduğunda, toplumların kendi kimliklerini ve süreklilik duygularını devam ettirmeleri yönünde bir baskı oluşturmuştur.

Küreselin öngördüğü değişmeye uyum sağlayabilme, ulusal-yerel kültürün endüstriyel ortamla bütünleşmesini gerektirmektedir. Japon ulusal kültürünün kolektivist olma özelliğinin endüstriyel ortama aktarılması, çalışanlar arasında süregelen "kolektif ruh" ile gerçekleşmektedir. Üretim örgütlenmelerindeki bu değişimler, modernite çerçevesinde tanımlanan Batı bireyciliği ile Doğu'nun kolektivizmini bir arada düşünme zorunluluğunu gündeme getirmektedir. Japon üretim modeli işbirlikçi eğilimler üzerine şekillenmekte; rekabet yerine paylaşımı öngörmektedir. Fordist üretim paradigması katı kurallar ve formel pazarlıklar aracılığıyla sağlanırken, yeni dönemde çalışanın bağlılığının ve sadakatinin artırılması hedeflenmektedir. Ülkenin sosyo-kültürel yapılanması, Japonya örneğinde olduğu gibi, üretimde öne çıkarılan bu değerlerin üretime aktarılmasını kolaylaştırabilir. Türkiye'de de Türk ulusal kültürünü tanımlamaya yönelik olarak yapılan çalışmalar, küresel olana uyum sağlayabilmede, ulusal kültürün önemini ön plana çıkarmaktadır. Yine, örgüt teorileri de kültür kavramını "en iyi tek yol" paradigmasına alternatif yeni bir bakış açısıyla, evrensel olan (etik) ile kültüre özgü (emik) olan arasında birbirleriyle beslenen bir düşünce ve uygulama alanı geliştirmesi açısından değerlendirmektedir (Bozkurt, 2000). Ekonomik güç olarak tanımlanan ülkelerin, ulusal kültürlerine bağlı olarak, Türk ulusal kültürünü tanımlamak ve bu kültürlerle ülkemiz kültürünün uzaklık-yakınlık derecelerini betimlemek gerekli görülmektedir. Örneğin, kolektivizm-bireycilik gibi kültürel boyutlardaki değerlendirmelerde, Türk ve Japon kültürleri arasındaki benzerlikler farklı araştırmalarda bulgulanmıştır (Wasti, 2000). Endüstriyel ortamın Japon modeline ne kadar uygun olduğunu tanımlamaya yönelik bu çalışmalar, Batı'ya bağlı kültür tanımlamalara karşın, kültürel küreselleşmenin heterojenliğine ilişkin bir kanıt niteliği taşımaktadır.

Posfordist çözümlemenin merkezinde yer alan esnek uzmanlaşma, üretim yapılanmalarında yeni endüstri bölgelerini (*industrial districts*) ve yerel birimleri (*localities*) karşımıza çıkarmaktadır. Bu bölgelerde modernleşme sürecinde geleneksele özgü olarak tanımlanan değerler yüceltilmekte ve 'geleceğin geçmişe gönderimi' yapılmaktadır (Piore ve Sabel, 1984). Yerel olarak tanımlanabilecek endüstriyel bölgeler, küçük ve orta büyüklükteki firmaların birbirleriyle bağlantılı olarak, özel bir sektörün farklı evrelerinde özgünleşmesi ve yoğunlaşması anlamını taşımaktadır. Bu durum, değişmelere uyum sağlamada bölgesel düzeyde şekillenen

firma kümelenmeleri ve bu firmaların kendi aralarında geliştirdikleri "işbirlikçi anlayışlar" çerçevesinde öne çıkarılmaktadır. Endüstriyel bölgelerde yerel yönetimler, işletmelerin etkililiğini kolaylaştıran düzenleyici yerel otoriteler misyonunu elde etmektedir. Yeni endüstriyel bölgelerde modernitenin biçimlendirdiği fordist üretim yapılanmasından farklı olarak, üretim, yerel toplulukla olan ilişkiyle belirginleştirmekte ve yerel kimlik ögelerine ihtiyaç duymaktadır. Bölgeleri yerellikler olarak değerlendiren çalışmalar, bu yerel birimlerde özel sosyal süreçlerin varolduğunu ve bu sosyal süreçlerin değişik üretim yapılanmalarına yol açtığını belirtmektedir (Urry, 1981; 1985).

Küresel olan makro, mikro düzeyde yeni yapılanmaları yaratmakta ve tüketim toplumunun taleplerini daha kolay yanıtlayabilmek adına gerçekleşen bu dönüşümler, küresel ve yerelin birlikteliğini öngörmektedir. Evrensel üretim yapılanması için yerel olan bölge ve kültür, esnekliği sağlayabilmede gerekmektedir. Esnekliğin emek, teknoloji, firmalar arası ilişkiler ve mekân düzeyinde somutlaştığı bu bölgeler, Silikon Vadisi, Japonya'da Sakaki ve özellikle de Üçüncü İtalya yeni üretim aktörleri olarak karşılanmaktadır. Firmaların sektörel ve coğrafî yakınlığı pazar koşullarına esnek olarak uyum sağlayabilmenin anahtar ögelerinden biri haline gelmektedir (Piore ve Sabel, 1984). Yeni üretim örgütlenmelerinde modernleşme sürecinin dışladığı geleneksel aile, akrabalık, komşuluk ve hemşehri ilişkileri yeni dayanışma biçimleri olarak karşılanmaktadır.

Robertson, küreselleşme sürecinin bır yüzünü evrenselin yani küreselin yerelleşmesi, diğer yüzünü ise tikellikler/yerelliklerin evrenselleşmesinin oluşturduğunu belirtmektedir (Robertson, 1990, 73). Küresel ve yerel arasında süregelen karşılıklı dinamiğin sonucu olarak yaşanan farklılaşma ve aynılaşma birbirini olanaklı hale getirmektedir (Robertson, 1995, 36). Robertson'a göre 'yerelliği yaratmak ve daha sonra da içermek' olarak tanımlanan bu süreç globalleşme kavramı ile somutlaşmaktadır. Friedman ise küresel ve yerel olanı birbirlerinin tamamlayıcı tersleri olarak tanımlamaktadır (Friedman, 1995). Yerellikler aynı zamanda moral düzeyde moderniteyle âidiyet duygularından uzaklaşmışlığın yerine, 'güven' ilişkisini öne çıkarmaktadır. Endüstriyel yerelliklerle de sosyal ve kültürel bağların önemi ve üretimin yerel toplulukla bütünleştirilmesi, ulusal ölçekli sürdürülen kültür tartışmalarının yerine bölge ve yerel kültürün önemini öne çıkarmaktadır. Bu tür endüstriyel bölgeler, küçük ve orta büyüklükteki firmaların "kolektif etkililiği" gerçekleştirmesini, sosyal bir gruba bağlı olarak tanımlanabilecek özelliklerini, üretim birimlerine aktarmasını gerekli kılmaktadır (Schmitz ve Musyck, 1994; Schmitz ve Nadvi 1999). Endüstriyel bölgelerin sosyal çevresi yöresel ta-

rih anlayışı, yerel sosyo-kültürel özellikler ve yerel yönetimlerin belirleyici rolüyle açıklanabilir. Yerel düzeyde dinsel-kültürel davranışa bağlı olarak ortaya çıkan çalışma ahlâkı, firma kümelenmelerini etkilemekte ve bu ilişkilerin gelişmesini kolaylaştırmaktadır. Örneğin Güney Brezilya'da Sinos Vadisi ayakkabı üreticileri arasında işbirliği ve karşılıklı yardıma dayanan sosyo-kültürel ortam, başlangıç itibariyle büyük rol oynamış ve bu üretim birimlerine ilişkin sosyal zemin, işbirlikçi etkinliklere katılma, onur, sıkı çalışma olarak belirginleşmiştir. Yerel düzeyde ve cemaat anlayışı çerçevesinde kurgulanan bu yapılanmalarda, kişiler arasındaki güven ilişkisi ayrıca ele alınmalıdır. Sosyal ve kültürel bağlar zemininde işletme girişimcileri ve işçi-işveren arasında gelişen güven ilişkisi, formel olan bir çok boyutu dışarıda bırakmakta, işletmelerin pazar taleplerine esnek bir biçimde yanıt verebilmesini sağlayarak, üretim sürecine yönelik prosedürlerden kaynaklanan bir çok maliyet unsurunu ortadan kaldırmaktadır. İşletmeler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve işbirliğini kolaylaştıran ise sosyal tanınmışlık olarak da belirtebileceğimiz, yerel düzeyde tanınma gibi sosyal kimlik ögeleridir. Cemaatler ve işletmelerin birlikteliğinin özellikle endüstriyel bölgelerde iç içe geçtiğini belirginleştiren bulgular da bulunmaktadır (Becattini, 1990). Geleneksele özgü olarak tanımlanan güven, dayanışma ve işbirliği enformel ilişkilerin desteklenmesini artırmaktadır. Modernitenin öngördüğü kurumsal zeminli güven anlayışı yerini enformelliğe dayanan bir anlayışla şekillenmektedir. Enformel nitelikteki bu ilişkiler, yerel işletmeler arasındaki rekabeti ve dayanışmayı içeren ekonomik ilişkilerde, etnik ve dinî cemaat mensupları arasındaki yakınlaşmaları kolaylaştırmakta ve işçi-işveren arasındaki ilişkilerdeki formel kuralların yerini almasını sağlamaktadır (Buğra, 2000). Aslında devletin merkezî bir güç kaynağı olmaktan uzaklaştığı yerlerde, küreselin düzenleyici ilişkileri enformellikle tanımlanmaktadır. Yerel düzeyde kültür dinamiklerinin belirleyiciliğinin artması, Türkiye'de de aile, hemşehrilik, aynı etnik ve dinî cemaatten olma gibi özelliklerinin göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Bu anlayış Anadolu Kaplanları deneyiminde, somutlaşmaktadır. Endüstriyel bölgelerde cemaat ilişkilerinin küresele bağlı olarak yeniden şekillenmesi, küresel ve yerel birlikteliğinin eklektik bir formudur.

Modernite paradigması çerçevesinde öngörülen ulusal düzeyde gerçekleşen kalkınma, yerini sektörel ve bölgesel kalkınma anlayışına bırakmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler açısından firmalar arasında kolektifliğin başarılması, küresele katılmanın önkoşulu olmaktadır. Brezilya Peru, Ekvador'da ayakkabı üretimi Arjantin'de metal eşya ve makine sanayii Brezilya'da örme sanayii ve hamak imâlatı, Meksika'da mobilya

üretimi ve Pakistan'da cerrahî âlet imâlatı, bu sektörel kümelenmelerin oluşturduğu bölgeler aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Sonuç olarak, modernliğin ve fordist üretim süreçlerinin sorgulanması, küreselin karşısında ya da yanında ulusal kültür anlayışının sorgulanmasına neden olmaktadır. Ekonomik ve kültürel arenada Batı dışı ülkelerin zaferleri, kültür ve yeni üretim örgütlenmeleri arasındaki ilişkisellikle açıklanabilir. Küresele katılma süreçlerinde, ülkenin sosyo-kültürel dinamiklerinin belirlenmesi ve Batı dışı ülkelerle kültürel yakınlıkları yakalama çabaları, üretim örgütlenmelerinde 'yeni' olanın uygulanabilirliği için gerekli görülmektedir. Endüstri ortamında yaratılan küresel değerlerin ithal edilmesi yerine, süregelen ulusal kültürel dinamiklerin küresele eklemlenerek evrensel bir değer haline gelmesi; yerel/ulusal/küresel boyutlarda güç odağı olmanın temel belirleyenidir. Ancak endüstriyel bölgelere ilişkin üretim yapılanmaları, modernlik paradigmasının aksine ulusal kalkınmacı bir perspektiften çok, küresel olanın, bölgesel/yerel olanla ilişkisine dayanmaktadır.

KAYNAKÇA

Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation The U.Sexperience*. Londra:Verso.

Appandurai, A. (1990) "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy," M. Featherstone (ed.) *Global Culture:Nationalism,Globalizationand Modernization*, Londra: Sage.

Becattini, G. (1990) *Marshalian Industrial Districts as a Socio-Economic Notion*," Pyke et.al (eds) Industrial Districts and Inter-Firm Cooperation in Italy (içinde), Geneva: ILO; ss. 37-51.

Bozkurt, T. (2000) "Toplam Kalite Yönetimi Uygulamalarını Hızlandıran Kültürel Varsayımlar ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkiler: Kuramsal Bir Model Çalışması," Z. Aycan (ed.) *Türkiye'de Yönetim Liderlik ve İnsan Kaynakları Uygulamaları* (içinde), Ankara: TPD. s. 119-138.

Buğra, A. (2000) "Önsöz," Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: *İhtiyaçlar ve Tüketim üzerine Yazılar*, İstanbul: İletişim, s. 7-26.

Castells, M. (1997) *The Rise of Network Society*, Cambridge: Basic & Blackwell.

Eraydın, A. (1992) *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*, Ankara: ODTÜ, Mimarlık Fakültesi.

Featherstone, M. (1995) *Undoing Culture: Globalization, Postmodernism and Identity*, Londra: Sage.

Friedman, J. (1995) "Global System, Globalization and the Parametyers of Modernity," M. Featherstone ve R. Robertson (eds.) *Global Modernities* (içinde), Londra: Sage.

Hall, S. (1991) "The Local and the Global: Globalization and Ethnicity," Anthony D. King (ed.) *Culture, Globalization and the World System* (içinde), Londra: MacMillan.

Hall, S. ve Jacques, M. (1995) "Giriş," *Yeni Zamanlar* (içinde), (Çev. A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı, s. 15-25.

Hirst, P. ve Thompson, G. (1996) *Globalization in Question*, Londra: Polity Press.

Hoogvelt, A. (1997) *Globalization and the Postcolonial World: the New Political Economy of the Development*, Hounmills: MacMillan.

Inglehart, R.F. (2001) "Değişen Değerler, Ekonomik Kalkınma ve Siyasi Değişim," (Çev. Abdullah Koçak) *Sosyoloji Dergisi*, sayı 8-9; s. 87-120.

Keyman, F. (2000) "Globalleşme Söylemleri ve Kimlik Talepleri: Türban Sorununu Anlamak," Fuat K. ve A.Y. Sarıbay (ed.) *Global Yerel Ekseninde Türkiye* (içinde), İstanbul: Alfa s. 17-38.

Kumar, K. (1999) *Sanayi Sonrası Toplumdan Post Modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları* (Çev. Mehmet Küçük), Ankara: Dost Yayınları.

Nettl, V. ve Robertson, R. (1968) *International Systems and the Modernization of Societies*, Londra: Faber.

Piore, M.J. ve Sabel, C.F. (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.

Robertson, R. (1990) *Global Culture* "Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Consept" M. Featherstone (ed.) Londra: Sage

Robertson, R. (1994) Globalization or Glocalization, *The Journal of International Communication*, no.1; s. 1-21.

Robertson. R. (1995) "Glocalization: Time, Space and Homogenity-Heterogenity" M. Featherstone (ed.) *Global Modernities* (içinde), Londra: Sage

Schmitz, H. ve Musyck, B. (1994) Industrial Districts in Europe: Policy Lessons for Developing Countries?," *World Development*, vol.22; no. 6; s. 889-910.

Schmitz, H. ve Nadvi, H.K. (1999) "Clustring and Industrialization," *World Devolopment* vol. 23; no 1; s. 9-28.

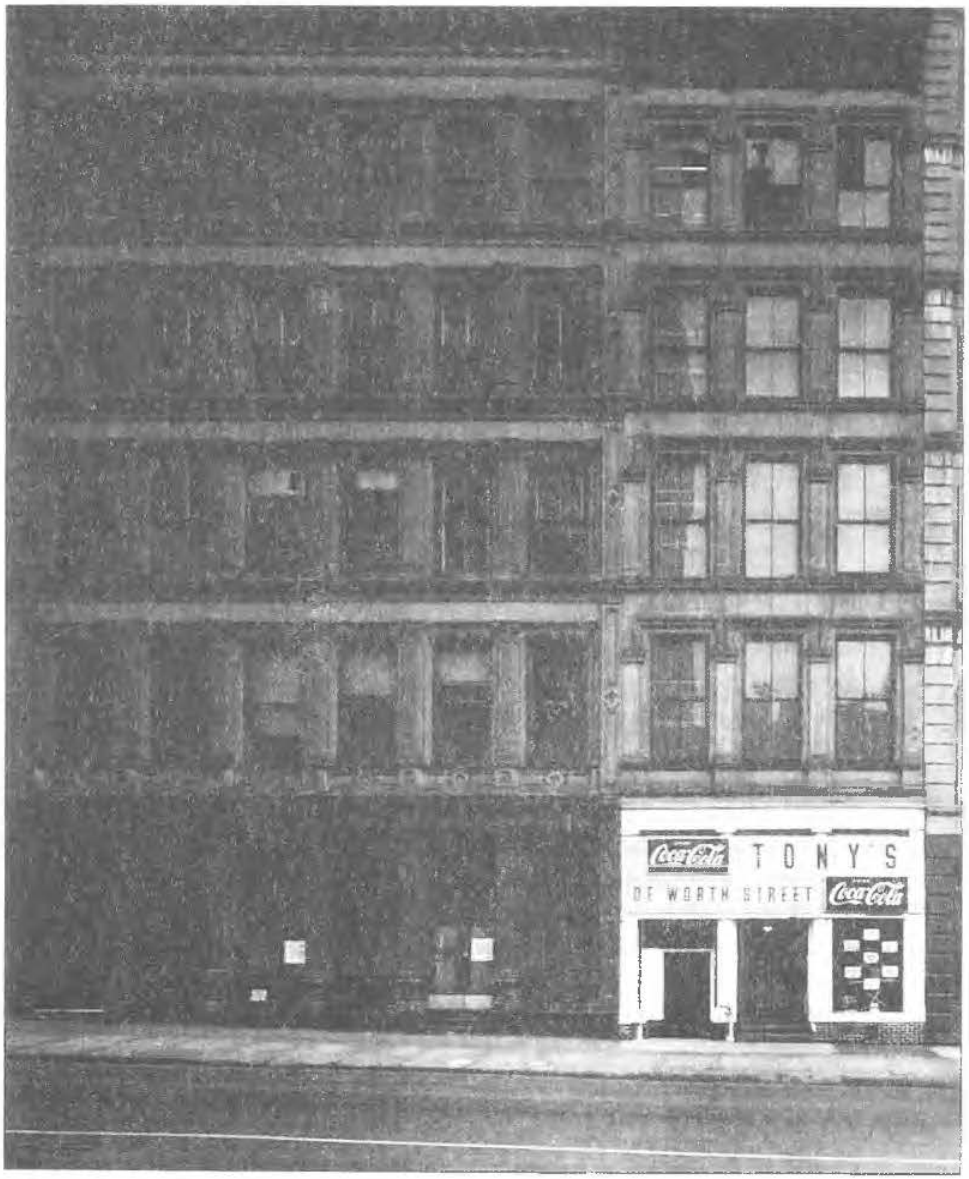
Urıy, J. (1981) *Localities, Regions and Social Class, International Journal of Urban and Regional Research*, 5, s. 455-474

Urry, J. (1985) *Locality Research: The Case of Lancester*, Regional Studies, s.233-242

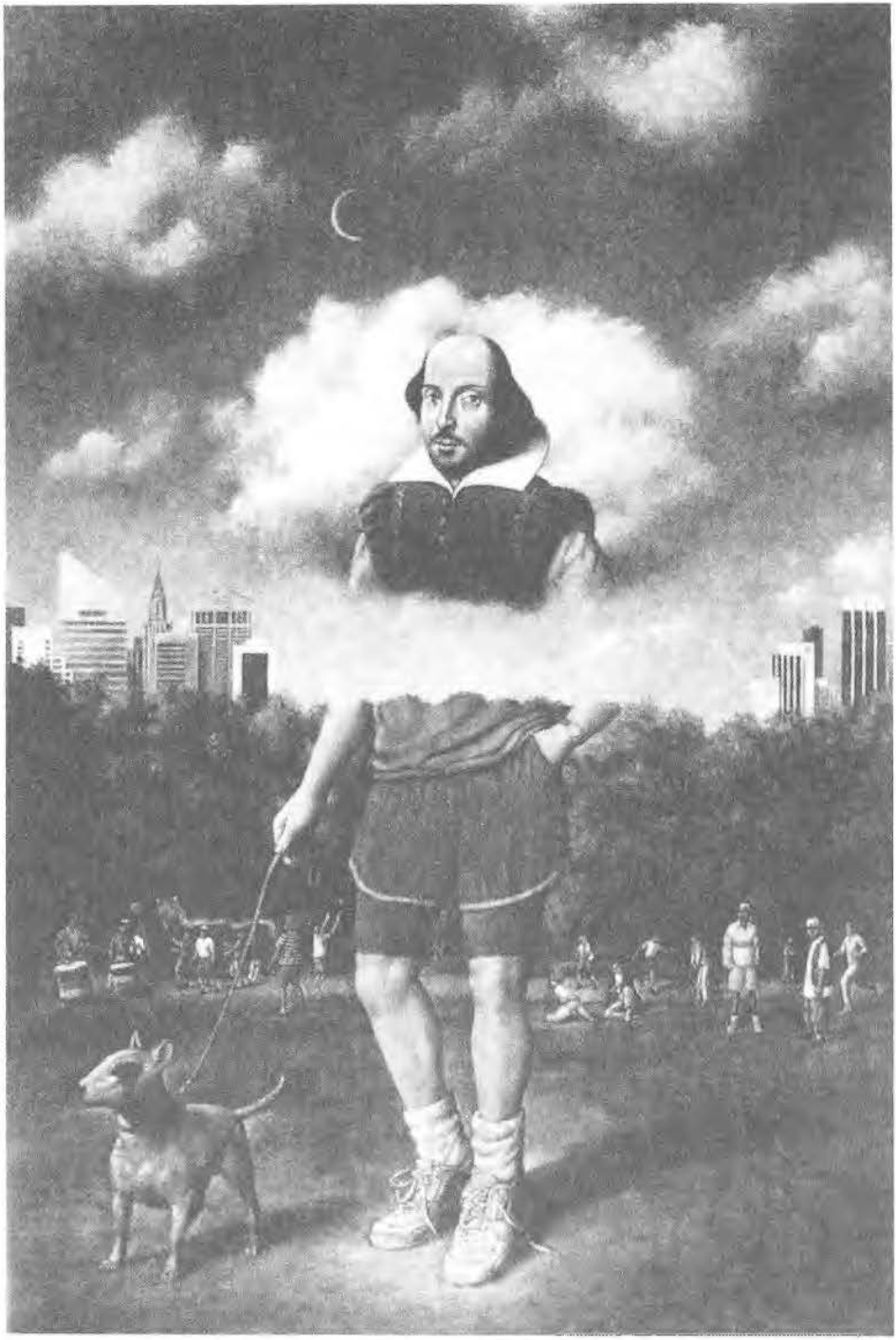
Urry, J. (1995) "Örgütlü Kapitalizmin Sonu," S.Hall ve M.Jacques (eds.) *Yeni Zamanlar* (trs. A. Yılmaz) (içinde), İstanbul: Ayrıntı, s. 95-104.

Wasti, S.A. (2000) "Türk Otomotiv Sektöründe Ana ve Yan Sanayi İlişkileri:Japon Modeli Uyar mı?," Z. Aycan (ed.) Türkiye'de Yönetim Liderlik ve İnsan Kaynakları Uygulamaları (içinde), Ankara: TPD. s. 139-161.

Waters, M. (1995) *Globalization*, Londra: Routledge.

Coca-Cola
TONY'S
DE WORTH STREET
Coca-Cola

KÜRESELLEŞME VE EKONOMİ

"William Shakespeare"

Illustrators 36
The Society of Illustrators 3th Annual of American Illustration 2000.

KÜRESELLEŞME: GERÇEK Mİ, SEÇENEK Mİ?

Haluk Tözüm

"Süper piyasaları hesaba katmadığınız
sürece bugün gazetelerin birinci sayfa
haberlerini anlayamazsınız"
T. Friedman

"Önemli olan küreselleşip küreselleşmediğiniz
değil, nasıl küreselleştiğinizdir"
D. Rodrik

Küreselleşmenin "ne"liği sorunsalını tarihçinin davranışını niteleyen bir açıklama denemesinden ödünç alarak tartışmaya başlamak istiyorum:[1] Her sosyal bilimci, tarih, ekonomi, bilim, felsefe, nedensellik, siyaset, din, devlet gibi analitik kategorileri, dünyayı algılamasını etkileyen paradigmalar içinde birbiriyle kenetlenmiş bir şekilde kullanır. Bu kategorilerin kullanılması, tartışılan konuya ilişkin söylemin perde arkası hakkında ipucu verir. Örneğin, "küreselleşme" kategorisinin ontolojik statüsü nedir? Küreselleşme; iktisadi, toplumsal, hukuki, vb. tecrübelerden bağımsız olarak var olan bir evrensel gerçeklik kategorisi midir? Küreselleşme, tarihte belirli dönemler ve belirli toplumlarda yaşanmış olduğu için bildiğimiz kategorilerin yeni bir tür ve evresine işaret eden başka türlü de olabilecekken olduğu gibi olmuş (contin-gent) tecrübeleri kavramak, an-

[1] Yahya Sezai Tezel, "Türkiye'nin İktisadi ve Sosyal Tarihine Bir Başlangıç", AÜ SBF ders metni, 1993.

lamlandırmak, açıklayabilmek ve tarihteki diğer tecrübelerden farklarını belirtebilmek için kullanılan analitik bir kategori midir?

Yukarıda verdiğimiz genel içerikli soruların açımlanması iktisadi, toplumsal ve siyasal bir perspektifle yüklüdür. Bu çalışmanın sınırları içinde küreselleşme kavramı bu çok yönlü perspektifle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Yirminci asrın ilk çeyreğinin geçildiği erken bir tarihte patlak veren 1929 Dünya Ekonomik Krizi, neo-klasik iktisadın faktör fiyatlarının esnekliğine dayanan piyasaların kendiliğinden tam istihdama geleceği ve dolayısıyla işsizlik ve diğer ekonomik kriz olgularının söz konusu olamayacağı varsayımını yanlışlamıştı. Bu dönemde, Keynes, aktivist politikalar öne sürerek krizin aşılabileceğini ileriye sürmüş ve kapitalist sistemin içsel bir dengeyi içermediğini, sistemin farklı denge durumlarında da dengeye gelebileceği fikrini ortaya atmıştı. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde de Keynesçi argüman egemenliğini sürdürmüş, Keynesçi talep yönelimli politikalarla sorunların aşılabileceği genel olarak yerleşik bir kabul haline gelmişti. Artık krizlerin önemsiz ve sevimsiz bir tarihsel hatıra olduğu düşünülüyordu ki, 1974-1975 krizi gelişmiş ülkeleri etkisi altına aldı. Öyle ki, bu kriz, esas itibariyle "yapısal kriz"i haber veren döngüsel bir krizdi. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki genişleme esas itibariyle dönemin "dinamik ürünleri" olan otomobil, elektrikli dayanıklı tüketim malları, transistor, konfeksiyon vb. mallara dayanıyordu. Ancak belirli bir eşikten sonra, söz konusu malların pazarı belirli bir doyuma ulaştı. Diğer bir deyişle, pazar daralmaya, talep azalmaya, işletmelerin verimlilik ve kârlılıkları düşmeye başlamıştı. Ortalama kâr hadlerinin düşmeye başlamasının bir nedeni de hizmetler sektörünün görece ağırlığının artmasıydı. Ayrıca, sosyalist hareketlerin ivme kazanmasıyla işçi sendikalarının güçlenmesi ve sendikal eylemlerin hızlanması üretime sekte vurarak ve işgücü mâliyetlerini yükselterek işletmelerin verimliliğini düşürmüştü. Bu arada artan oranlı vergi sisteminin özel kesim üzerindeki baskısı da ağırlığını hissettiriyordu. Bu konjonktürde Keynesyen düşüncenin iflas etmeye başladığı, sorunların temelinde yüksek bütçe açıklarıyla başetmeye çalışan devletin iktisadi ve hattâ toplumsal alanda aktif olarak yer alması olduğu tezi kabul görmeye başladı. İktisadi ve siyasal akıl, güçlü kapitalist dünyanın krizi ile birlikte paradigmatik bir dönüşüm geçirmeye başlıyordu. Artık özelleştirme, piyasanın kendi haline bırakılması ve kambiyo rejiminin liberalize edilmesi öne çıkan argümanlar oluyordu.

1973-74 ve 1979-80'de petrol fiyatlarından yaşanan sıçramalar, petrol ithalatçısı ülkelerde önemli finansman ve ödemeler dengesi sorunları ya-

ratmıştı. Buna mukabil, petrol ihracatçısı ülkeler elde ettikleri petro-dolarları, dünya çapında etkin finansal kuruluşlara depo etmişlerdi. Bu devâsâ finans kuruluşları, alternatif mâliyetini tam olarak kestiremedikleri petro-dolarları gelişmekte olan ülkelere kredi olarak verdiler.

Son yirmi yılda dünya ekonomisinde yaşanan bütünleşme ve karşılıklı bağımlılık, dünyanın herhangi bir bölgesinde yaşanan gelişmelere duyarlılığı artırmıştır. 1990'lı yıllarda Japonya'nın izlediği yanlış iktisat politikaları ülkeyi durgunluğa sokarken ticaret ve sermaye ilişkisinde bulunduğu ülkeleri de olumsuz yönde etkilemiştir. OPEC'in petrol üretimini artırıp azaltarak fiyatına etki etmesi petrole dayalı fiyatlama politikalarını ve dolayısıyla stabiliteyi bozmaktadır. Gelişmiş ülkelerin enflasyonu yavaşlatmak için faiz hadlerini artırmaları, uluslararası sermaye akımlarının yönünü değiştirmekte ve gelişmekte olan ülkelerin faiz yükünü artırmaktadır. 1997 yılında patlak veren Güneydoğu Asya krizi dünyadaki ürün fiyatlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Büyük bir hammadde tüketicisi olan bu ülkeler krize girince, altın, bakır, alüminyum ve en mühimi de petrol fiyatları düşmeye başlamıştır. Dünya ürün piyasalarındaki bu düşüş, Güneydoğu Asya krizinin Rusya'ya sıçramasına yol açmıştır. Bilindiği üzere, petrol fiyatlarındaki düşüş sonucunda ihraç etmiş olduğu tahvillerinin anapara ve faizlerini karşılamada güçlüğe düşen Rusya hem devalüasyon yapmak, hem de borçların konsolidasyonuna gitmek zorunda kalmıştır. İşte bu nokta küreselleşme olgusunu, kriz düzleminde yükselmekle birlikte apaçık bir şekilde gözler önüne sermiştir. Zirâ, Rus ekonomisi, Hollanda ekonomisinden bile küçük olmasına rağmen Rus tahvillerine yüklü yatırımlarda bulunmuş Hedging Fonları üzerinden krizin dünyanın başka bir ucundaki (Brezilya) piyasalara taşınmasına yol açmıştır.

Gelecek dönemde de önemini koruyacak olan ve ilk kez Keynes tarafından vurgulanan kapitalist sistemin doğasına ilişkin şu tespitin dikkatlice değerlendirilmesi gerekmektedir:

> Toplum ne kadar zengin ise, potansiyel üretimi ile gerçekleşen üretimin arasındaki marj da o derece genişleme gösterir; ve (kapitalist) sistemin zaaflarının o derece belirgin bir biçimde ortaya çıkmasına neden olur. Çünkü fakir bir toplum, üretiminin çoğunu tüketme eğilimindedir ve pek zayıf bir yatırım tutarı ona tam istihdam sağlamak için yeterli olur. Zengin bir toplum ise, bunun aksine, daha çok yatırım fırsatları arayıp bulmak zorundadır. (...) Zengin bir toplumda sadece marjinal tüketim eğilimi zayıf olmakla kalmaz, fakat birikmiş olan sermaye çok

büyük olmasına rağmen, reel faiz oranları yeterince hızla düşmediği için, ek yatırım fırsatları çekiciliğini kaybeder."[2]

Keynes, ileri derecede sermaye birikimi seviyelerine ulaşmış merkez kapitalist ülkelerde, marjinal tüketim eğiliminin düşük olması ve *ex-ante*[3] yatırımlarla *ex-ante* tasarrufların birbirine eşit olmayabileceği gibi analitik araçlarla efektif talep yetersizliği sorununu gündeme getirerek gelişmiş kapitalist ekonomilerin kriz tahlilini yapmıştır. Buradan hareketle, tek bir ülke için olduğu gibi, gelir dağılımındaki bozulmanın ve dengesiz büyümenin küresel piyasalar çapında da sınırları olduğu gözönüne alınarak, Keynes'in efektif talep yetersizliği sorununun küreselleşme sürecinin de başına belâ olabileceği ve er geç küresel bir krizin patlak vermesine yol açabileceği ileri sürülebilecektir. Öztürk-Çakman'a göre böyle bir sorunun bugüne dek karşımıza çıkmamış olması, 1985-2000 arasında ABD merkezli gelişen bir teknolojik patlama dalgasının (uydu iletişimi, bilişim, bilgisayar ve internet) uyarmış olduğu yatırımlar nedeniyledir. Yazarlara göre, global finans hareketlerinin hacmindeki artış hızı, uzun vadede, dünya ticaret hacmindeki büyüme hızının önemli ölçüde üstünde seyredemez. Söz konusu iki büyüme hızı arasındaki fark bu şekilde devam ettiği sürece küresel çapta bir finansal balon ortaya çıkacak ve er geç bu balon dünyanın başına patlayacaktır. Diğer taraftan, efektif talebin artması için gelirin artması ve gelir dağılımının düzelmesi gerekmektedir. Küresel çapta gelir dağılımı eşitsizliği artıyorsa bu, efektif talebin yetersiz kalması için temel bir gerekçe oluşturuyor, dolayısıyla da küresel bir krize davetiye çıkartıyor demektir.

Sermayenin küreselleşmesi, nüve olarak 1960'lı yıllarda ABD dışındaki piyasalarda doların bir yatırım aracı olarak kullanıldığı, dolar cinsinden tahvil ihraçlarının gerçekleştirilmeye başlandığı Euro-dolar piyasalarının gelişmesiyle ortaya çıktı. Bu dönemde tartışılan bir husus, Euro-dolar piyasasının ulus-devletlerin kontrol edemeyeceği bir alan olarak geliştiği fikri olmuştur.

KÜRESELLEŞMENİN İKTİSADİ RASYONALİTESİ NEDİR?

1980'lerin başından itibaren gerek olgusal bir gerçeklik olarak, gerekse başat bir söylem olarak küreselleşmenin meşrûiyetinin dayandığı iktisadi

[2] Keynes'ten aktaran ve Keynes'in bu yaklaşımının önümüzdeki dönemde meydana gelebilecek muhtemel bir küresel ekonomik krizin açıklanmasındaki önemini irdeleyen nitelikli bir çalışma için bakınız: (Fahriye Öztürk-Kemal Çakman, "Keynes, Krizlerin Dinamiği ve Globalizasyon, *İktisat, İşletme ve Finans*, Ocak 2002)

[3] Planlanan

rasyonalitenin sorgulanması gerekmektedir. Küreselleşme ve dolayısıyla bütünleşme;

1- Ticaretin liberalizasyonunun, kaynakların etkin bir şekilde dağılımını sağlayarak, hızlı büyümenin en önemli bileşenlerini ithal etmek için gerekli ihracat gelirlerini güvence altına alacağı,

2- Finansal liberalizasyonun, sermayenin kıt olduğu gelişmekte olan ülkelere yabancı sermayeyi cezbederek bu ülkelerin ödemeler dengesi sıkıntısına girmeksizin tasarruflarından daha fazla yatırım yapmalarına olanak vereceği,

3- Dolaysız yabancı sermaye yatırımlarının artarak, hem sermaye birikimine katkıda bulunacağı, hem de teknoloji, *know-how* girişi ve rekabete olumlu etkisi olacağı,[4]

4- Liberalizasyon sürecinin tamamlanmasıyla sermayenin marjinal getirisinin dünya çapında eşitleneceği varsayımlarına dayanmaktaydı.

Bu suretle, küreselleşme, Kalkınma İktisadı'nın önemli tartışma kategorilerinden olan "convergence", yani gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş dünyayı yakalayabilecek mi sorusunun alternatif ve güncel bir cevabı olduğu iddiasını taşımaktadır.

Küreselleşme söylemenin diğer bir olumlu içeriği olarak emek piyasalarının da dahil olduğu Kuzey-Güney eşitsizliğinin minimize edileceği argümanıydı. Buna göre;

1- Gelişmekte olan ülkelerdeki ücret düzeyleri yükselecek ve böylece Kuzey-Güney ücret farklılıkları azalacaktı,

2- Gelişmekte olan ülkelerdeki domestik ücret farkları da vasıfsız emek lehine kapanacaktı,

3- Gelirin adaletli dağılımı sermayeye göre emek açısından iyileşecekti.[5]

Bu soruların tek tek olgusal cevaplarına girmeden önce Dünya Bankası'nın en yakın tarihli raporundaki[6] ilginç saptamalara bakmakta yarar bulunmaktadır. Söz konusu raporda, dünya ekonomisiyle en hızlı bütünleşen ülkelerin mutlaka ticaret yanlısı politikaları en fazla benimseyen ülkeler olmadıkları belirtilmektedir. Diğer bir deyişle, ticaretin liberalize edilmesinin yalnızca büyümenin canlandırılması için değil, dünya piyasalarıyla bütünleşmek için bile etkili bir aygıt olamayabileceği dile getirilmektedir. Sonuçta açık bir hükme varılmış oluyor: Küresel piyasalarla hızlı bütünleşme, ticaret serbestisinin ya da WTO'nun kurallarına bağlılı-

[4] Yılmaz Akyüz, "Küreselleşme, Kutuplaşma ve Kalkınma", *İktisat*, Ağustos 2001.

[5] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Akyüz, a.g.m.

[6] Bkz. World Bank "Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy", December 2001.

ğın değil de, genellikle, nev-î şahsına münhasır özellikleri olan başarılı büyüme stratejilerinin bir sonucudur.[7]

Küreselleşmenin olmazsa olmaz evrensel kuralları var:

1- Özel sektörü ekonomik büyümenin temel motoru haline getirmek,

2- Enflasyon oranını düşük tutmak ve fiyat istikrarını sağlamak,

3- Devlet bürokrasisini küçültmek,

4- Bütçe fazlası sağlamasa bile olabildiğince dengeli bir bütçe yürütmek,

5- İthal ürünler üzerindeki gümrük tarifelerini kaldırmak veya düşürmek,

6- Kotalardan ve yerel tekellerden kurtulmak,

7- İhracatı artırmak,

8- Devlete âit sanayi kuruluşlarını ve kamu iktisadi teşebbüslerini özelleştirmek,

9- Sermaye piyasalarını serbestleştirmek,

10- Para birimini konvertibil hale getirmek,

11- Ülkedeki sektörleri, hisse senedi ve tahvil piyasalarını doğrudan yabancı mülkiyete ve yatırıma açmak,

12- Rekabeti artırmak üzere ekonomideki kamusal düzenlemeleri azaltmak,

13- Bankacılık ve telekomünikasyon sistemlerini özel mülkiyete ve rekabete açmak.

Yukarıda sayılan ve piyasa ekonomisi rasyonalitesine dayanan bu çerçeve, 1980'li yılların başında evrensel bir model olarak uygulamaya konulmuş ve yapısal uyum politikaları ile adım adım gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Liberalizasyon sürecinin tamamlanması ve dünya piyasalarıyla bütünleşme yukarıda belirttiğimiz kalkınma sorunsalına ilişkin iyimser bir çıkarsamada bulunmaktadır. Buna göre serbest ticaret, büyüme probleminin çözümü için en etkili güç olmaktadır. Ünlü iktisatçı ve IMF'nin eski Başkan Yardımcısı Stanley Fischer da bu argümanı desteklercesine dünya ekonomisiyle bütünleşmenin ülkelerin ekonomik büyümesi için en iyi yol olduğunu ileri sürmektedir.[8]

Ancak, dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci tek tek ülkeler bazında büyük meblağlara ulaşan kurumsallaşma mâliyetlerine katlanmayı gerektirmektedir. Bu kurumsallaşma, bizâtihi mâliyetleri yanında ve belki de

[7] Dani Rodrik,"Küreselleşme, Büyüme ve Yoksulluk: Dünya Bankası Anlamaya Başladı mı?", *İktisat, İşletme ve Finans*, Ocak 2002.

[8] Stanley Fischer "Lunch Address Given at the Conference on 'Promoting Dialogue: Global Challenges and Global Institutions'," American University, Washington DC, April 13, 2000.

daha önemli boyutlarda alternatif mâliyetleri de içermektedir. Örneğin Rodrik'in M. Finger'dan aktardığına göre, gümrük değerlendirmeleri, insan ve çevre sağlığı tedbirleri ve fikrî mülkiyet hakları konusunda Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) anlaşmaları altında yerine getirmek zorunda olduğu şeylerin, tipik bir gelişmekte olan ülkeye 150 milyon dolara mâl olacağı hesaplanmıştır.[9] Görüldüğü üzere, kurumsal değişimin mâliyeti son derece yüksektir ve gelişmekte olan ülkelerde bir hayli kıt olan insan kaynaklarının, idari kapasitelerin ve siyasi sermayenin alternatif kullanımlarından mahrum bırakılması sonucunu doğurmaktadır.

Şeytanın avukatlığını yapalım ve aklımıza gelen bazı soruları soralım:

-Küreselleşmeyi kim yönlendiriyor? (belki de kimse yönlendirmiyor, kendiliğinden gelişen bir süreç!)

-Küreselleşme kimin çıkarına? (kimse yönlendirmiyorsa "random" bir çıkar dağılımı olabilir ya da bazı aktörler bu süreçten daha fazla istifade etme becerisi gösterebilirler. Eğer yönlendiriliyorsa o zaman iki olasılık vardır: Küreselleşmeyi yönlendirenler ya kendi çıkarlarına âmâde kılarlar ya da iyilik perisi olarak fakir dünyanın saadeti için çalışırlar).

Bilinen klasik iddia şudur: Küreselleşme, siyasal ve ekonomik anlamda güçlü olanların çıkarları tarafından yönlendirilmektedir. Küreselleşme sürecindeki dengesizlik, uluslararası finansman hareketlerinin ticaret ve yatırımlarının önüne geçmiş olmasında ve işgücü dolaşımının entegrasyon sürecinden hemen hemen bütünüyle dışlanmasında açıkça görülmektedir. Bu sorulara ilerleyen satırlarda yanıt bulunmaya çalışılacaktır.

Şöyle bir iddia ortaya atılsa ona ne cevap verilebilir? Gelişmiş ülkeler, üçüncü dünya ülkelerinin rekabet edebileceği piyasaya girişi zorlaştırırken kendi rekabet güçleri yüksek olan mal ve hizmet piyasalarının liberalizasyonu için baskı yapmaktadırlar. Örneğin, gelişmiş ülkeler telekomünikasyon, enerji, taşımacılık, bankacılık gibi üstün oldukları sektörlerde rekabete açıklığı had safhada savunmakta, üçüncü dünyadaki bu sektörlerde yer alan kuruluşları ele geçirmek için girişimlerde bulunmaktadırlar. O zaman akla şu soru geliyor: Söz konusu sektörlerin uluslararası rekabete açılması kimin lehinedir? Eğer her iki taraf açısından avantaj sağlıyorsa sorun yoktur. Ancak, kesin olan bir şey varsa o da bu durumun bu sektörlere girmek isteyen tarafın (güçlünün) lehine olduğudur. Dikkat edilmesi gereken husus, buradaki soruların herhangi bir ideolojiyle yüklü olmaksızın sadece faydacı-pragmatik kaygılara dayalı olduğudur. Nitekim, gelişmiş ülkeler aynı faydacı-pragmatik yaklaşımla az gelişmişlerin

[9] Dani Rodrik "Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Bir Kalkınma Stratejisinin Yerini Tutabilir mi?", çev: Mustafa Çalık, *Türkiye Günlüğü*, Bahar 2001.

rekabet edebilecekleri sektörleri uyguladıkları çeşitli yöntemlerle kısıtlamakta, aynı imkânı bu ülkelere tanımamaktadırlar. Esasen böyle olması da normal ve hattâ kendi çıkarları açısından gereklidir. Zirâ, devletler ideolojik, duygusal ve naif davranamazlar. Tersine, faydacı-pragmatik davranarak kendi ülkelerinin çıkarlarını maksimize etmeye çalışırlar. Örneğin, ulaştırma hizmetlerinin kolaylaşması ve ucuzlaşmasının avantajıyla taze meyve, sebze ve deniz ürünleri Afrika'daki üreticiden Avrupa'daki tüketiciye aynı gün ulaştırılabilmektedir. Avrupalı tüketici, bu ürünleri neden ucuza satın alamasın? Elbette ilgili devlet, vatandaşının dış ürünleri olabilecek en ucuz fiyata satın alabilmesi için gerekli tüm tedbirleri alacaktır ve nitekim gelişmiş ülkeler bunu yapmaktadır. Gerçekçi olunması ve empati yapılarak olaylara yaklaşılması gerektiği açıktır. Hiç kimse bu tür bir rasyonalitenin yanlış olduğu iddiasında bulunamaz. Kuşkusuz kendi çıkarının maksimizasyonunu evrensel bir gerçeklik olarak sunan egemen ekonomi-politik akla karşı, savunma refleksiyle ters argümanlar geliştirilmesi de olasıdır ancak bunun fonksiyonel olması gerekir. Başka bir anlatımla, analitik tahliller sonucunda bir senteze ulaşılarak tavır geliştirmek makul olanıdır. Yapılacak şey, aynı rasyonaliteyle hareket etmek, kendi çıkarının maksimizasyonunu hedef tutmaktır. Bu çerçevede yanıtlanması gereken soru şudur: Karşılaştırmalı üstünlük varsayımına dayalı ticaret modellerinin öngördüğü sonuçlar, uygulamada gerçekleşse ne âlâ, ama ya gerçekleşmiyorsa? Teknik bir deyişle, "pozitif toplamlı bir oyun" ise ne âlâ, ya "toplamı sıfır bir oyun" söz konusu ise?

Ekonomik ve ekonomik ilişkileri düzenleyen hukuki meseleler uluslararası güç ilişkilerinden ve uluslararası siyasetten bağımsız pür teknik konular mıdır? Yani, biz örneğin kambiyo rejimini, dolaysız sermaye yatırımlarını, portföy yatırımlarını, sıcak para hareketlerini, tahkimi, kamu ihalelerini stratejik sektörleri tartışırken salt teknik açıdan mı değerlendirme yapıyoruz yoksa, işin içine kâr maksimizasyonunu ve stratejik sektörleri ele geçirmeyi ve kendini garanti almayı içeren bir amaç fonksiyonunu taşıyan güçlerin de girdiği bir problemle mi karşı karşıyayız?

Nitekim, uluslararası ekonomik ilişkilerin basit formüllere ya da fantastik söylemlere yer bırakmayacak kadar keskin ve duygusuz bir tarzı vardır. Örneklersek, Clinton, Japonlar'ı daha fazla Amerikan otomobilinin girişine izin vermedikleri takdirde yaptırımlara başvurmakla tehdit edebilmekte, Boeing yeni nesil uçakların satışında Çin piyasasına girebilmek için bir Avrupalı konsorsiyumla savaşa girebilmekte, ABD, DTÖ'ye ve AB'ye Del Monte muzlarından daha fazlasına giriş izni vermesini sağlaması için çağrı yapabilmekte, AB, Japonya'yı limanlarındaki tarife yapılarını değiştirmediği takdirde DTÖ prosedürünü uygulamakla tehdit

edebilmektedir. Diğer bir can alıcı soru şudur: Uluslararası ekonomik ve siyasal ilişkiler demokratik ve eşitçil midir? Güçlü olan mı kuralı koyuyor, yoksa âdil olan mı? Ya da kurallar güç ilişkisine göre mi belirleniyor, yoksa eşitlik ve hakkaniyet ilkelerine göre mi?

NEYİN KÜRESELLEŞMESİ?

Enformasyon teknolojisindeki gelişmeler, finansal risklerden korunma ve/veya spekülatif amaçlı finansal enstrümanların çeşitlenmesi ve sermaye akımlarının önündeki her türlü engelin kaldırılması gibi nedenlerle sermayenin küreselleştiği genel olarak kabul edilmektedir. Küreselleşme ile ilgili tartışmalarda merkezî kavram hep sermaye olmaktadır. Gerek küreselleşme aleyhtarı, gerekse küreselleşme taraftarı argümanlar sermaye bağlamındadır. Emek ya da diğer kategoriler ise yüzeysel bir şekilde ucundan tutulmaktadır. Nitekim, daha önce de ifade edildiği üzere, bir üretim faktörü olarak emek, küreselleşme ve bütünleşme sürecinin dışında bırakılmakta ve özellikle vasıfsız emeğin uluslararası hareketinin engellenmesi için çeşitli tedbirler gündeme getirilmektedir. Bunun yanında, mal ve hizmetlerin uluslararası rekabete konu edilmesinde de merkezin tercihleri rol oynamaktadır. Özellikle tekstil ve bazı gıda ürünlerinin rekabetinde göreli bir avantaja sahip olan gelişmekte olan ülkelere, gelişmiş kapitalist ülkelerce çeşitli engeller konularak kendi üreticileri korunma yoluna gidilirken, gelişmiş ülkelerin rekabette bariz üstünlüğe sahip oldukları mal ve hizmetlerde alabildiğine serbestlik ve açıklık dayatılmaktadır. Başka bir deyişle, tekstilde küreselleşme kötü iken, telekomünikasyonda küreselleşme iyi olmaktadır! İstatistiklerin de gösterdiği gibi, 1980 sonrasında küreselleşme şampiyonluğunu finansal sermaye göğüslemiştir. Finansal sermayenin spekülatif ataklarla girip çıktığı yükselen ekonomilere verdiği tahribat şimdilerde tartışma gündemine taşınmış ve tamamen sınırlanmasına kadar bir dizi önlem dile getirilmeye başlanmıştır. Halihazırda Malezya sermaye hareketlerine kısıtlama getirerek bu konuda en radikal önlemi almış ve kendisini uluslararası ortamın dışına atmıştır.

Esasen küreselleşme olgusu gezegenin yeni tanıştığı bir şey değildir. Bilindiği gibi, 1800'lerin ortalarından 1920'lerin sonlarına kadar benzer bir küreselleşme süreci yaşanmıştır. Hattâ denebilir ki bugünün küreselleşmesinde mevcut olmayan emeğe tanınmayan serbestî bu ilk küreselleşme devresinde şaşırtıcı bir biçimde mevcuttu. Bu dönemdeki göç hareketleri düşündüğümüzden daha fazlaydı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ülkeler, savaş zamanları hariç, seyahat için pasaport talep etmiyorlardı. Söz konusu süreç, Birinci Dünya Savaşı, 1917 Sovyet Devrimi ve

1929 Büyük Bunalımı ile büyük darbe yedi ve Soğuk Savaş döneminde tamamıyla dondu. Artık dünya, birbirinden farklı iki parçaya bölünmüştü. Soğuk Savaş döneminin 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla sona ermesiyle birlikte artık dünya yeni bir çağa girmişti. Bu, ikinci küreselleşmenin milâdı olarak addedilir olmuştur.

İki küreselleşme arasındaki benzerliklere rağmen önemli farklılıkların altı çizilmelidir:

> ...1914 öncesindeki küreselleşme çağı belki yoğundu, ama gelişmekte olan pek çok ülkeyi dışarıda bırakıyordu. O günün koşullarına göre belki büyük ölçekliydi, ama mutlak olarak bakıldığında bugüne kıyasla çok küçüktü. 1900'de sınırlar arası günlük ticaret hacmi milyon dolarlar seviyesindeydi. New York Merkez Bankası'na göre bu seviye 1992'de 820 milyar dolara, Nisan 1998'de 1,5 trilyon dolara çıkmış durumdadır ve hâlâ da yükselmektedir. Sadece son on yıl içinde, dünyanın çeşitli yerlerindeki bankaların birbirine verdiği ödünç para miktarı iki katına ulaşmıştır. 1900 civarında, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere özel sermaye akışı yüz milyon dolarlarla ölçülmekteydi ve bundan yararlanan ülkelerin sayısı nispeten azdı. IMF kayıtlarına göre, yalnız 1997'de, gelişmiş ülkelerden yükselen piyasalara doğru özel sermaye akışı 215 milyar doları bulmuştur. Bu yeni küreselleşme çağının, II. Dünya Savaşı'ndan öncekiyle kıyaslandığında jet hızıyla yol aldığı söylenebilir.[10]

Evet, ikinci küreselleşme döneminde uluslararası ticaret hacmi hızla artmıştır ama asıl gelişme finansal sermaye akımlarında gözlenmektedir. İlk küreselleşme ulaşım mâliyetlerindeki düşüşlere, yeni küreselleşme ise telekomünikasyon mâliyetlerindeki düşüşe dayanmaktadır. Somutlaştırmak gerekirse, 1930 yılında New York ile Londra arasında üç dakikalık bir telefon konuşması 1996'daki değeriyle 300 dolar tutuyor iken, günümüzde internet aracılığıyla neredeyse bedavaya gelmektedir. Eski dünyanın temelini oluşturan ve sabit kur sistemine dayanan Bretton Woods sisteminin 1971'de çökmesinden hemen önce dünya ölçeğinde tüm döviz işlemlerinin % 90'ından fazlası finansman ticareti ve gelecekteki yatırımlarla ilgili iken sadece bakiye kısmı spekülasyon amaçlıydı. Bugün ise tersi bir durum söz konusu: İşlemlerin % 90'dan fazlası spekülasyon

[10] Thomas Friedman, *Lexus ve Zeytin Ağacı, Küreselleşmenin Geleceği*, çev: Elif Özsayar, Boyner Holding Yayınları, 1999, s. 16-17. Not: Buradaki tanımda da sermayenin mihver alındığına dikkat çekmek isterim.

amacı taşımaktadır.[11] Robert Went bu durumu eleştirirken ilginç bir alıntıyı delil gösteriyor:

> Gün içinde yirmi dört saat boyunca trilyonlarca dolar dünyanın büyük döviz piyasaları aracılığıyla bitlerce (bit= bilgi iletme birimi) anlık hızlarla hareket ediyor. Bu sersemletici tutarın mal ve hizmet ticareti ile ilgili kısmı yüzde 10'dan daha fazla değil. Uluslararası para trafiği kendi içinde bir amaç, kârlı bir oyun haline geldi. Teknolojinin bir gün yaratıcı olmayan riskli bir kumarın hizmetine sunulacağını sezen John Maynard Keynes, kendi deyimiyle bu "gazino ekonomisi"ndeki artışı tahmin etmişti. Artık banka faaliyetleri daha küresel ve spekülatif bir hale geldiği için milyarlarca insanın ve milyonlarca küçük işletmenin kredi talepleri karşılanamıyor.[12]

Yukarıdaki alıntı oldukça karamsar bir çerçeve çiziyor: Gerçekten teknoloji, insanlığın hizmetine değil de riskli bir kumarın hizmetine sunuluyor ve bu süreç ekonomiyi bir "casino"ya dönüştürüyorsa durup bir kere daha düşünmemiz gerekiyor. Ve üstelik bu süreç, mal ve hizmet sürecinden kopuk spekülatif finansal sermayenin ağırlığını artırıp, mal ve hizmet üretimi ve tüketimi ile ilgili olan taleplere yönelmiyorsa veya bu tür taleplerin önünü kesiyorsa teorinin sınamalarını yeniden gözden geçirmemiz gerekiyor.

Finansal küreselleşmenin boyutu büyüdükçe ve mal-hizmet tabanından koptukça kontrolü imkânsız hale gelmektedir. Eski dünyada 1970 başlarında merkez ülkelerin merkez bankaları döviz piyasalarındaki günlük işlem hacminin 8 katı kadar bir rezerve sahipken, 1995 tarihi itibariyle 640 milyar dolarlık tutar ile günlük işlem hacminin ancak yarısına tekabül etmektedir. Bu, merkez bankalarının birleşerek de olsa piyasalarda belirli para birimlerine karşı gerçekleştirilen ortak saldırılara karşı etkili olamayacakları anlamına gelmektedir.[13]

Küreselleşmenin de diğer hegemonik sistemlerdeki gibi kendine özgü başat kültürünün olduğu ve etki alanında büyük bir homojenizasyon sağladığı[14] argümanı, küreselleşmenin hegemonik bir sistem olduğu örtük kabulüne işaret etmektedir. Nitekim, kültürel açıdan küreselleşme, kendisini "küresel köyün kavalcısı" olarak tanımlayan Thomas Friedman tarafından, tamamen değilse de büyük ölçüde Amerikanlaşmanın küresel öl-

---

[11] R.Went (2001), *Küreselleşme, Neoliberal İddialar ve Radikal Yanıtlar*, çev. Emrah Dinç, Yazın Yayıncılık, Ekim 2001, s. 31

[12] R. Barnet & J. Cavanagh, *Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order*'dan aktaran R.Went, a.g.e., s. 32

[13] Went, a.g.e., s. 32

[14] Friedman a.g.e., s. 31

çekte yaygınlaşması (Big Mac'ten iMac'e ve Mickey Mouse'a kadar) olarak betimlenmektedir. O halde, kültürel açıdan küreselleşmeden bahsettiğimizde, süper gücün kültürünün yaygınlaşması ve farklılıkları ortadan kaldıran homojenize eden bir süreci gündeme getiriyoruz demektir. Kuşkusuz, örneğin Levi's 501'in gençler arasında yaygınlaşmasına ve dünyanın birçok ülkesinde gençlerin aynı tarzda giyinmesine şahit oluyorsak, bunun için öncelikle Levi's 501'in o ülkelerde de pazarlanabilmesi gerekmektedir. Kapitalizmin amacı zaten pazarın büyümesi değil midir? Dolayısıyla, kültürel küreselleşme esas itibariyle sermayenin küreselleşmesinin sonuçlarından biridir denilebilir.

KÜRESELLEŞMENİN AKTÖRLERİ

Küreselleşmenin aktörlerini yine T. Friedman'dan yapacağım aktarmalarla işlemek istiyorum:[15]

> Küreselleşme sistemi birbirini etkileyen üç denge üzerine kurulmuştur. Birincisi ulus-devletler arasındaki geleneksel denge. Bu sistemde, ABD süper güç olarak dünya kapitalizminin lideri konumunda. İkinci denge ise ulus-devletler ile küresel piyasalar arasındadır. "Süper piyasalar" bir ülkeyi refaha kavuşturacak kaynakları sağlayabileceği gibi, tahvillerin değerini düşürerek ülkenin çöküşüne de sebep olabilecek güçtedir. Burada en önemli figür olarak "elektronik sürü" karşımıza çıkmaktadır.

Küresel sistemin üçüncü denge noktası, bireyler ile ulus-devletlerin bileşimidir. Küreselleşme sürecinin şaşırtıcı olgularından birisi, gerek piyasaları gerekse de ulus-devletleri etkileyebilecek güce sahip "süper bireyler"dir. Kara mayınlarının yasaklanmasını sağlayan Jody Williams gibi.[16] O halde, küreselleşme sahnesinde üç aktör rol almaktadır: Süper güç, süper piyasalar ve süper bireyler.

Küreselleşme, eski dünyanın numaralandırma söylemini reddetmektedir. Artık Birinci Dünya, İkinci Dünya ve Üçüncü Dünya'dan değil, bilgisayarlaşmadan mülhem olsa gerek, Hızlı Dünya ve Yavaş Dünya şeklinde bir kategorizasyondan söz edilmektedir. Hızlı dünya değişime, teknolojiye, homojenleşmeye, demokratikleşmeye, enformasyonun paylaşılmasına açık, sınırlara karşı ve her geçen gün artan bir ivmeyle büyümeyi he-

---

[15] Friedman a.g.e., s. 35 vd.

[16] ABD, 11 Eylül terörist saldırısının Usame bin Ladin tarafından gerçekleştirildiğini açıkladıktan sonra bunun bir savaş olduğunu ilân etti. Dünya süper gücü bir ülkeye değil, bir teröriste savaş açıyordu!

defleyen dünyadır. Yavaş Dünya ise, bu dünyanın dışında yaşamayı seçenlerin dünyasıdır.

Küreselleşme teknoloji merkezli bir değişim sürecidir. Bilgisayarlaşma, telekomünikasyon teknolojileri, minyatürleştirme, sıkıştırma teknolojisi ve dijitalleşme gibi yenilikler teknolojiyi küresel çapta yaygın ve kullanılabilir kılmaktadır. T. Friedman bu değişime "teknolojinin demokratikleşmesi" demektedir. O'na göre, teknolojinin demokratikleşmesi sayesinde artık hepimizin evinde bir banka, bir işyeri, bir gazete, bir kitabevi, bir aracı kurum, bir yatırım şirketi, bir fabrika, bir okul olabilir.

Teknolojinin demokratikleşmesi, "üretimin küreselleşmesi"ni de beraberinde getiriyor. Eski dünyada gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere hammadde ihraç edip gelişmişlerin de bunları dönüştürerek nihai ürünler haline getirip satmasıyla sınırlı bir süreç geçerliydi. Oysa bugünün küreselleşen dünyasında hemen her ülke karmaşık ürün ve hizmetlerin üreticisi veya alt yüklenicisi olma imkânına sahipler. Örneğin, Tayland dünyanın ikinci büyük pikap üreticisi ve dördüncü büyük motosiklet üreticisidir.[17]

Teknolojinin demokratikleşmesi, aynı zamanda finansal faaliyetlerimize ilişkin paradigmamızı ve davranış paternlerimizi de radikal bir şekilde değiştirmektedir. Friedman buna "finansın demokratikleşmesi" diyor. Eski dünyada geleneksel bankacılık yaklaşımı, istihbarat raporları olumlu ve düşük risk profiline sahip firmalara kredi verilmesini benimsemişti. Bu, sınırlı sayıda aktörün rol aldığı, kuralları çok katı bir finans oyunuydu. O'na göre, finansın demokratikleşmesi 1960 sonlarında "ticari kâğıt" piyasasının ortaya çıkmasıyla başladı. Şirket tahvilleri piyasasının ortaya çıkması finans dünyasına bir ölçüde çoğulculuk getirdi ve bankaların tekelini kırdı. Ardından 1970'lerde uzun vadeli konut kredilerinin menkul kıymetleştirilmesi gündeme geldi. Böylece, menkul kıymetleştirme yoluyla, çok sayıda küçük yatırımcı fonlarını bu kağıtlara plase etme imkânına kavuştu. Bu süreçte finansın "demokratikleşmesi" 1980' lerden sonra zirveye ulaştı. Friedman bu süreci şöyle anlatıyor:

> ...Bu yoldaki son engelleri deviren adam, son derece zeki ve kurnaz olmasına rağmen özünde bir üçkâğıtçı olan âdi tahvil kralı Michael Milken oldu. (...) Milken, iş hayatına 1970'te, Philadelphia'daki Drexel aracı kurumunda başladı. O zamanlar büyük bankaların ve yatırım şirketlerinin hiçbiri düşük itibarlı "âdi tahvil"lerle uğraşmak

[17] Ancak, sermayenin hızla hareket ettiği küreselleşen dünyada krizler sonucunda ulusal servetler uluslararası düzeyde el değiştirmekte, diğer bir deyişle krizler sonucunda servetlerin uluslararası transferi söz konusu olmaktadır.

istemiyordu. O günlerde bunlar, ağırlıklı olarak, zirveden düşmüş "sağlam getirili" şirketlere veya küçük sermayeli, hiçbir geçmişi olmayan yeni kuruluşlara âit tahvillerdi. Milken bankaların ahmakça davrandığı kanısındaydı. Kendi hesaplamalarını yaptı, âdi tahvil konusundaki büyük ölçüde gözden kaçmış akademik çalışmaları biraz inceledi ve şu sonuca vardı: Yatırım düzeyi derecesi alamamış şirketlere, normalden üç ile on puan daha yüksek faizle kredi veriliyordu- tabiî eğer verilirse. Ama aslında bu şirketler arasındaki iflas oranı, tahvilleri çok daha düşük getiri sağlayan en itibarlı "sağlam" şirketlerden yalnızca biraz yüksekti. Bu yüzden, âdi tahvil denen bu kâğıtlar aslında çok daha büyük risk almadan çok daha büyük paralar kazanma olanağı sunuyordu. Ayrıca birçok farklı âdi tahvili tek bir fon içinde bir araya toplarsanız, içlerinden bir ikisi zarar etse bile, fonun tamamı yine de sağlam şirketlere göre yüzde üç ya da dört oranında daha yüksek bir ortalama sağlıyordu, hem de fazladan hiç bir risk almaksızın.

(...) Milken hızlı bir yöntem değişikliğine gitti: Zâten mevcut olan, düşmüş A-kalite şirketlere âit âdi tahvilleri satmak yerine, tamamen âdi oyunculardan oluşan yepyeni bir piyasa yarattı-riskli şirketler, düşmüş şirketler, yeni şirketler, geleneksel bankalardan kredi alamayan girişimciler ve yeni iş sahipleri ve hattâ başka şirketleri ele geçirmeye çalışan, ama geleneksel banka kanalları yoluyla bu iş için gereken paraya ulaşamayan finansal korsanlar. İlişkileri sayesinde Milken, çıkardığı âdi tahvilleri yatırım fonlarına, özel yatırımcılara, emeklilik fonlarına da satabiliyordu; çünkü bu tahvillerin, riski fazla artırmadan daha yüksek gelir getirdiği konusunda Milken'in haklı olduğu anlaşılmaktaydı. Bu kâğıtlar sana, bana ve Bev teyzeme, daha önce küçük yatırımcının elinin uzanmadığı kârlardan küçük bir parça koparma şansını vermişti. Milken'in yönteminin yaygınlaşması uzun sürmedi. Çok geçmeden, halka her türlü şirketten ve her türlü kârdan bir pay sunan hareketli bir âdi tahvil –ya da "yüksek getirili" tahvil– piyasası ortaya çıktı...[18]

ABD'de ortaya çıkan bu gelişme uluslararası borç yönetiminin de çehresini değiştirdi. Eski dünyada yabancı devletlere/şirketlere/kuruluşlara sözgelimi 10 milyon dolar borç veren bir banka, muhasebe sistematiği çerçevesinde aktifinde 10 milyon dolar olarak izliyor, borçlunun gerçek varlığı dikkate alınmıyordu. 1982 Meksika krizi, bu kayıtların gerçeği yansıtmakta yetersiz kaldığına, kreditör kuruluşun aktifinde kayıtlı söz

[18] Friedman, a.g.e., s. 79-80

konusu mevcudun aslında hiçbir değer taşımadığına ilişkin acı bir ders vermişti. Çözüm olarak, borçların yeniden yapılandırılması öngörülüyor, bankalar konsorsiyumu yeni bir kredi açarak ödeme koşullarını yeniliyorlardı. İşte bu döngü Milken yaklaşımı ile kırıldı. Yine Friedman'dan okuyalım:

> ...Bu uluslararası borç piyasası, tıpkı Milken'in şirketleri ve arkadaşları gibi, menkul değere dönüştü. Böylece 1980'lerin sonlarında Latin Amerika yeni bir borç krizine girdiğinde, dönemin hazine bakanı olan Nicholas Brady Milkenvarî bir çözüm denemesine girişti. 1989'da, Latin Amerika ülkelerinin belli başlı bankalara olan borçları ABD hükümeti güvencesindeki tahvillere dönüştürüldü ve sonra bu tahviller ya bankalar tarafından varlık hanesine yazıldı ya da normalden yüksek faizlerle halka, yatırım fonlarına ve emeklilik fonlarına satıldı. Birdenbire sen, ben ve Bev teyzem, Meksika'nın, Brezilya'nın veya Arjantin'in borcunun bir parçasını satın alabilir duruma gelmiştik ya doğrudan doğruya ya da emeklilik ve yatırım fonlarımız aracılığıyla. Ve bu tahviller her gün el değiştiriyor, değerleri o ülkenin ekonomik performansına göre alçalıp yükseliyordu. Bir bankanın muhasebe defterinde nominal değeriyle öylece beklemiyordu. O günlerde Bank of America Brazil'in başkanı olan Joel Korn'un sözleriyle: "Brady'nin yaptığı gerçek bir devrimdi. Ondan önce ABD Hazine Bakanlığı'nın bütün yaptığı, daha önceki zararların telâfisi için bu Latin Amerika ülkelerine yeni borç versinler diye bankalara ve IMF'ye baskı yapmaktı. Brady'nin yaptığı genel hatlarıyla piyasa temelli bir çözümdü. ABD hükümeti, ekonomik reformlar yapmaları koşuluyla, Latin Amerika ülkelerine yeni krediler açılması için bankalara garanti verdi. Krediler verildikten sonra bankalar, bunları muhasebe defterleri işlemek yerine parçalara ayırarak ABD hükümeti destekli tahviller getirdi ve halka sattı. Böylece oyuna binlerce yeni oyuncu katılmış oldu. Borçlu ülkeler, yirmi büyük bankanın temsilcileri yerine karşılarında binlerce bireysel yatırımcı ve yatırım fonu buldu. Bu durum piyasanın genişlemesine yol açtı ve onu daha likit hale getirdi, ama bir yandan da borçlu ülkeler üzerinde yepyeni bir baskı oluşturdu. Artık piyasa performansına bağlı olarak tahvilleri her geçen gün alınıp satılıyordu. Yani performansları her gün değerlendiriliyor ve puanlandırılıyordu. Ve bu alma ve puanlama işini yapanların birçoğu Brezilya'nın, Meksika'nın veya Arjantin'in hiçbir şekilde kontrol edemeyeceği yabancılardı." Bu tahvil sahipleri söz konusu ülkelere zaten yakasını kaptırmış durumda olan ve eski alacaklarını kurtarmak için yeni borçlar vermek zorunda kalan bankalara benzemiyordu. Bir ülkenin başarısız olduğunu gören

> tahvil sahipleri ona âit tahvilleri satıyor, elveda diyor ve paralarını başarılı bir ülkenin tahvillerine yatırıyordu.[19]

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, esasen borçlu gelişmekte olan ülkeler açısından demokratikleşen ya da küreselleşen bir durum söz konusu değildir. Uluslararası borç piyasasında az sayıda büyük finansal kuruluşun eski dünyada karşılaştığı geri ödememe riskinin bertaraf edilmesine yönelik olarak getirilen çözüm bu kuruluşların işini kolaylaştırmakta, Amerikalı küçük yatırımcıların bu pastadan pay almalarına olanak sağlamakta,[20] ancak bu arada borçlu ülkeleri sürekli diken üstünde tutan bir performans değerlemesine tâbi kılmakta ve her an çıkış tehdidi altında bırakmaktadır. Üstelik, eski dünyada olduğu gibi borçlu ülke geri ödememe silâhını kullanamamakta ve dolayısıyla borçları yeniden yapılandırma şansından mahrum kalmaktadır. Buna ilâveten, sözgelimi 1995 Meksika krizinde görüldüğü üzere ABD Hazine Bakanlığı'ndan yardım istemek durumunda kalan Meksika'ya çok ağır koşullar dayatılmasında[21] olduğu gibi, yeni dünyada finansal sermayenin eli daha da güçlenmiş ve yaptırımlar ağırlaştırılmıştır.

Friedman'a göre küreselleşmeyi mümkün kılan üçüncü unsur, dünyaya bakma biçimimizdeki değişim. O, bu değişime "enformasyonun demokratikleşmesi" diyor. Uydu antenleri, internet ve dijital yayın sistemi vb. sayesinde bilgi akışı hem çok hızlı, hem de sınır tanımıyor. Böylece, otoriter ve totaliter yönetimler bile dünyadaki gelişmelerle ilgili bilgilere kendi halkları tarafından ulaşılmasına engel olamadıklarından egemenliklerini sürdürmekte güçlük çekeceğe benziyorlar. Batılı düşünce ve hayat biçimi tüm engellemelere rağmen örneğin Çin ve İran'da yaygın bir izleyici kitlesi bulabiliyor ve rejimlerin sorgulanması sürecini hızlandırıyor. Ayrıca, enformasyon alanındaki demokratikleşme, daha önce belirtildiği üzere finansal piyasaları da derinden etkilemiştir. Artık yatırımcılar, dünyanın herhangi bir coğrafyasında evlerinde ya da işyerlerinde hiçbir zahmete katlanmadan hisse senedi, tahvil alım satımı yapabiliyorlar.

---

[19] Friedman, a.g.e., s. 82-83

[20] Bu anlamda, yani borç veren ülke açısından bir demokratikleşmeden söz edilebileceği açıktır. Oysa başka bir açıdan, bu borçların nihai ödeyicisi o ülke vatandaşlarıdır. Yani Batılı sermayedar ve küçük yatırımcılar "yatırım" yaparken, Latin Amerikalılar, Asyalılar ve Afrikalılar gelecek nesilleri de dahil borç batağına saplanıyorlar. Evet, Friedman'ın dediği gibi bu alma ve puanlama işini yapanların çoğu Brezilya'nın, Meksika'nın veya Arjantin'in hiçbir şekilde kontrol edemeyeceği yabancılardır.

[21] Bu ifade Friedman'a ait, a.g.e, s. 83

KÜRESELLEŞME Mİ, TAHVİLLEŞME Mİ?

Küreselleşmenin üç temel aktöründen birinin süper piyasalar olduğunu iddia etmiştik. Süper piyasalar; Tokyo, Sidney, Singapur, Şanghay, Hong Kong, Bombay, Sao Paulo, Paris, Zürih, Frankfurt, Şikago, Londra ve Wall Street piyasalarıdır. Saskia Sassen'a göre 1997 sonu itibariyle 25 süper piyasa, kurumsal yönetim altındaki tüm menkul değerlerin % 83'ünü kontrol ediyor ve küresel sermayenin neredeyse yarısını, diğer bir deyişle yaklaşık 20,9 trilyon doları sağlıyordu.

Süper piyasalar, sermayeyi küreselleştirirken, aslında "her şeyi" tahvilleştirmektedir. Öyle ki, örneğin ünlü şarkıcı David Bowie gibi, bireyler kendilerine ve kendi yeteneklerine dayalı tahviller çıkarabilmektedirler. David Bowie, 1997 yılında, gelecekte alacağı tekliflerle desteklediği Bowie tahvillerinden 55 milyon dolar kazanmış. New York Times'ın manşeti oldukça anlamlı: *"Siz de AAA değerlendirmesi alabilirsiniz."* [22]

Tahvilleşme olgusu Lesley Goldwasser'in formülünde açık bir şekilde ifadesini buluyor: "Yaptığın, imâl ettiğin ya da sahneye koyduğun şey belli bir zaman dilimi bazında istatistiksel olarak tahmin edilebilen bir gelir ürettiği sürece onu tahvile dönüştürebiliriz."[23] İster herhangi bir ülkenin dış borçları, şirketler kesiminin ya da bankacılık sektörünün borçları, isterse film endüstrisinin yeni prodüksiyonları ya da bir *rock* yıldızının gelecekteki gelirleri olsun her şey menkul kıymetleştirilebilmektedir artık. Finansal serbestlik genişledikçe, bu olgu gerek çeşit gerekse hacim bazında hızla artmaktadır. Bu süreç, bir yandan kredi piyasalarının niteliğini değiştirirken, diğer taraftan da bu piyasalarda etkin konumda olan geleneksel ticari bankaların, kredi ve sigorta şirketlerinin önemini azaltmaktadır. Artık kısa vadeli yatırım performansına ağırlık veren, yoğunlukla ödünç sermaye kullanan ve senet, tahvil, döviz ya da emtia piyasalarına girip çıkan, piyasalar arasında hareketli davranan *hedging* fonları ağırlıklarını hissettiriyorlar. Ancak, gelişmekte olan piyasaların sığ olması, yüksek getiri yanında yüksek risk taşıması çeşitli sorunları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, "Türk tahvilleri % 25 veriyor" sinyaliyle piyasaya giren bu tür yatırımcı, Batılı bir göz açısından büyük riske girmiştir. Çünkü Türk tahvil piyasası görünüşte bir piyasadır ama Wall Street tahvil piyasasıyla hiçbir benzerlik göstermez. Bu piyasa öylesine küçük ve sığdır ki büyük bir oyuncu olarak satmaya kalktığınızda bunun pek mümkün olmadığını fark edersiniz. Diğer oyuncular da aynı-

[22] Friedman, a.g.e., s. 140
[23] Friedman, a.g.e., s. 141

sını yapmaya kalktığında ciddi bir kriz patlak vermeye yüz tutar. Yakın tarihli bazı gelişmekte olan ülke deneyimleri hep bu sürecin şahitliğini yapmıştır. Burada ısrarla üzerinde durulması gereken bir konu vardır: Gelişmekte olan ülkelerde bu tür finansal krizlerin tek sorumlusu ürkek uluslararası finansal sermaye midir? Bu hususta yine Friedman'ın ilginç ve önemli bir anekdotu alıntılanmaya değer görünmektedir:

> Elektronik...sürü sadece uyruksuz kıyı bankacılığı fonlarından, başka ülkelerdeki internet yatırımcılarından ve uzak süper piyasa yatırımcılarından oluşmaz; kendisine kapılarını açmış her ülkenin yerel oyuncularını da kapsar. Sürüye gücünü veren şey sadece bir ülkedeki sermaye denetimlerinin kaldırılmasıyla yabancıların rahatça içeri girip döviz, hisse senedi ve tahvil alıp satabilmesi değildir. Yerel oyuncular da rahatça dışarıya çıkabilir! Elektronik sürünün en büyük sırrı, galeyanın başını çekenin Wall Street'teki bir koruma fonu ya da Frankfurt'taki bir büyük banka olmayışıdır. Galeyanı başlatanlar, dolar satın alarak ya da forward piyasasında kendi ülkesinin para birimine karşı yatırım yaparak parasını ülke dışına çıkaran yerel bankerler, finansçılar ve para piyasası yöneticileridir...Finans piyasalarının küreselleştiği bir dünyada IMF şu sonuca varıyor: Uluslararası portföylere sahip yabancı yatırımcılar, pekçok farklı ülkenin koşullarını takip etmede güçlük çekebilmektedir. Yükselen piyasa küçüldükçe, büyük yatırımcıların bu doğrultudaki çabaları da azalmaktadır. Dolayısıyla sabit bir para birimine karşı ilk pozisyon alanlar, çoğu zaman anlamlı piyasa bilgilerine erişmede ve bunları değerlendirmede mukayeseli üstünlüğe sahip yerel oyuncular olabilmektedir. Yerel oyuncuların pozisyon almasını uzun süre engellemiş olan iç ve dış finans piyasasının serbestleştirilmesi de bunu büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Bir başka deyişle, kendi para birimlerinin, hisse senetlerinin ve tahvillerinin üzerine ilk yürüyenler Meksikalı yerel finansçılar, Endonezyalı yerel spekülatörler, Taylandlı yerel bankerler olmuş ve sürü de onları izlemiştir...Richard Medley, 1997'deki Asya krizinden beş ay önce, bu piyasalarda ve para birimlerinde bir düşüş olabileceği konusunda müşterilerini uyarmaya başladığını anlattı bana. Bunu başarmasının nedeni büyük bir dahi olması değil, yerel sürülere kulak kabartmasıydı. "İlk anlamaya çalıştığım şey" diye açıkladı, "yerel finans kurumlarının kendi para birimleri yerine döviz üzerinden kredi anlaşmaları talep etmeye ne zaman başladıklarıdır. Eğer bir Tayland bankası bir Taylandlı işadamına Tayland para birimi baht üzerinden kredi vermiyor, ille de dolar ya da yen olarak vermek istiyorsa, Tayland para biriminde bir sorun olduğunu ve değerini koruyamayacağını biliyor de-

> mektir..."...Çin hükümeti de, tıpkı komşuları gibi, ulusal para birimine tam konvertibilite kazandırma konusunda tereddüt ediyor. Bunun nedeni dışarıdan gelecek yatırımları denetleyememekten korkması değil. Pekin kendi halkının dışarıya aktaracağı paraları kontrol edememekten korkuyor. Ve haklı bir korku bu: Çin'de daha şimdiden, Çin para birimine karşı spekülasyon yapan dev bir karaborsa piyasası var...[24]

Galeyanın başını yerel oyuncular mı yoksa uluslararası finansal sermaye mi çekiyor tartışması bir yana, küreselleşmeyi savunan bir yazara âit yukarıdaki satırlarda çarpıcı bir gerçek dile getiriliyor. Eğer bir ülkenin üreticileri, tüketicileri, tasarrufçuları, yatırımcıları kısaca vatandaşları, iktisadi faaliyetlerinde yabancı ülke paraları üzerinden işlem gerçekleştiriyorlarsa, âmiyâne tabirle kendilerini ayaklarından vuruyorlar demektir. Bunlardan bazıları kısa vadede kazançlı çıkıyor da olsa, makro ölçekte o ülke kaybediyor demektir. Kaybın boyutu âni ve şiddetli olduğunda "kriz" patladı deniliyor. Bu bağlamda, yukarıdaki alıntıyı şöyle okumak da mümkün: Finansal serbestlik arttıkça gelişen ekonomilerin krizlere olan duyarlılıkları yükseliyor. Bir "sürü etkisi"nin hızla devreye girip finansal krize davetiye çıkarabilmesi gibi sürekli gözönünde bulundurulması gereken bir tehdit ortada duruyor. Ancak, Friedman burada gerçek suçlunun yüksek getiri peşinde koşan ürkek uluslararası sermayenin değil –ki bu durumda ellerindeki tahvillerin değerinin düşmesi ve bunları elden çıkaramama gibi ciddi risklere maruz olmaktadırlar– kendi ulusal paraları cinsinden işlemlerden kaçınan yerel yatırımcılar, finansçılar ve spekülatörler olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim, Friedman, Çin hükümetinin kendi halkının dışarıya aktaracağı paraları kontrol edemeyeceğine ilişkin "korkusunu" haklı bulmaktadır.

KÜRESELLEŞME TERSİNİR[25] BİR SÜREÇ MİDİR?

Küreselleşme ile ilgili tartışmalardan biri de onun geri dönülebilir bir süreç olup olmadığı ile ilgilidir. John Micklethwait ve Adrian Wooldridge' in küreselleşme ile ilgili iddialara yanıt veren çalışmasında,[26] küreselleşmenin geri dönülemez bir süreç olduğu şeklindeki inancın "saçmalığın daniskası" olduğu belirtildikten sonra üç hususun buna ters olduğu ifade ediliyor: İlki küreselleşmenin doğasıdır. Küreselleşme, bir şey ya da yapı değil, bir süreçtir. İkincisi insanın doğasıdır. İnsanoğlu, kendisiyle ilgili

---

[24] Friedman, s. 150-151

[25] Geri dönülebilir anlamında.

[26] John Micklethwait ve Adrian Wooldridge "Küreselleşmeye Tepki", *Foreign Policy*, Eylül-Ekim/Kasım-Aralık 2001.

sorunlara, başkalarıyla ilgili olanlara kıyasla çok daha fazla duyarlıdır. Üçüncüsü ise tarihtir. İlk küreselleşme sürecinde de aynı düşünceler dile getirilmiş ve tarih tersini ortaya çıkartmıştır.

Küreselleşmenin tersinir olup olmadığı sorunsalı, onu anlamamız ve geleceğe ilişkin projeksiyonlarımız açısından da önem taşımaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere, küreselleşme olgusunun belirgin bir özelliği hep likidite genişlemesiyle gündeme geliyor oluşudur. Sözgelimi, İngiltere'de 1820-30'larda –ve ardından 1860'larda– anonim bankacılığın gelişimi banka kredileri, spekülatif yatırımlar ve uluslararası kredilerin hızla artmasına yol açtı. Diğer parasal genişlemelerin ateşleyicileri, Fransız-Prusya Savaşı sonrasında Fransa'nın yüklü bir tazminat ödemesi, 20. asrın ilk çeyreğinde ABD altın rezervlerindeki artışlar, 1979'lardaki petrol krizinin yarattığı petro-dolarların dolaşımı ve 1980'ler ve 1990 başlarında Japonya'nın büyük ticaret fazlası ve 1980'lerde ipotek kredilerinin likit ipotek bonolarına dönüşmesi olmuştu.

Ne var ki, likidite genişlemesi söz konusu olduğu gibi, likidite daralması da olası bir sonuçtur. Ekonomi büyürken kredi kurumlarının risk algılama düzeyi düştüğünden borç özsermaye oranı hızla büyür ve para ticareti hacim kazanır. Aktif fiyatları yükselirken ödeme gücü düşük olan firmalar bile maddî teminat karşılığı krediyi kolayca alabilir ve bu kredilerin geri dönebilirliği bir yana, teminatların değerindeki bir düşüş bankacılık sistemini zaafiyete uğratır. Sözgelimi, 1980'lerde Japon bankacılık sistemine derin bir darbe vuran emlak kredileri gibi. Böyle bir durumda kredi piyasası hızla daralır ve ekonominin bütününe yayılan bir histeri yaşanmaya başlar:

> Küreselleşme temelde parasal bir olay olduğu ve parasal koşullar eninde sonunda daralmak zorunda kaldığından küreselleşme süreci durabilir ve hattâ geriye dönebilir. Tarihsel süreçte bu geriye dönüşler olağanüstü yıkıcı olmuştur. 1990'lardan önceki her küreselleşme döneminde, parasal kısılmalar çoğunlukla bankacılar ve parasal yetkililer piyasa aşırılıklarından geriye çekildikleri zaman meydana geldi. Fazla genişlemiş bir parasal sistem ortamında likidite kısılırsa banka iflâsları ve borsa istikrarsızlığı ihtimâli yükselir. Meselâ, 1837'de emlak ve aynî kredilere gereğinden fazla bağımlı olan ABD ve İngiliz bankacılık sistemleri, Avrupa finans sektörünü paramparça eden ve Birleşik Devletleri banka iflâsları ve eyaletlerin borçlarını ödeyemeyeceği bir durumda bırakan bir dizi darbeyle çöktü.
>
> Aynı süreç birkaç onyıl sonra tekrar ortaya çıktı. (...)1860'lardaki küreselleşme döngüsü Mayıs 1873'te Viyana'da başlayan ve sonraki dört

> ayda tüm dünyaya yayılan, diğer gelişmelerin yanında Eylül'de Amerikan demiryolu hisselerinin çökecek gibi olması nedeniyle New York borsasının kapatılmasına yol açan borsa iflâslarıyla son buldu (...) 1960'ların büyümesi farklıydı. Şöyle ki 1970'lerin başlarında çözülmeye başlayacakken kısmen OPEC'in petrol fiyatlarını artırması ve ardından gelen petro-dolarların dolaşımı sayesinde, ikinci bir likidite patlaması yaşandı ve gelişen dünyadaki devletlere borç verilmesi onyılın sonuna dek sürdü. Ne var ki yükselen faiz oranları ve dönemin Merkez Bankası Başkanı Poul Volcker tarafından uygulamaya konan sıkı para politikası 1980'lerdeki Üçüncü Dünya borç krizinin ortaya çıkmasına yol açtığında bu döngü olduğu gibi yıkıldı. Aslında Birinci Dünya Savaşı'nın gelmesiyle biten 1900'lerin başındaki küreselleşme dönemi hariç olmak üzere, bu uluslararası entegrasyon dönemlerinin her biri, bankacılık sistemi çöküşleri veya düşen aktif-varlık değerleri ve her yatırımcının risk iştahının hem de uluslararası kredilerin keskin biçimde azalmasına sebep olan ciddi parasal daralmalarla sonuçlanmıştır... [27]

Eğer böyleyse, derin bir likidite daralmasının söz konusu olması halinde küreselleşme sekteye uğrayabilecek demektir. Ancak, yeni küreselleşme sürecinin başdöndürücü hızla gelişen teknolojik yeniliklere dayalı olması bu öngörünün ne şekilde gerçekleşeceğine ilişkin muğlak bir perde örtmektedir. Perdenin aralanması ancak pratikle mümkün olabilecektir. Zirâ pratik hayat her türlü illüzyonun test edildiği yerdir.

Sonuç

Marx'ın klasikleşen 11. tezindeki "filozoflar şimdiye kadar dünyayı anlamaya (yorumlamaya) çalıştılar, oysa aslolan onu değiştirmektir" şeklindeki o sarsıcı ifadesi küreselleşme kavramıyla ilgili tartışmanın ilginç bir veçhesine ışık tutuyor. Evet, gerçekten aslolan adalete, eşitliğe, güvenliğe, barışa ulaşana ve müreffeh bir dünyayı gerçekleştirene kadar değiştirmek. Ama burada kanımca atlanmış bir husus var: Dünyayı değiştirmek kadar onu anlamak da önemlidir. Anlamadan değiştirmek nasıl mümkün ve ne kadar sağlıklı olabilecek? Hem anlamak değiştirmektir de. Küreselleşme, dünyayı öyle veya böyle değiştiriyor ama ne yazık ki, onu anlama çabası oldukça geride kalıyor. Anlamayanlar ise sadece değiş-(tiril)ir ama asla değiştiremez!

---

[27] Michael Pettis, "Küreselleşme Gidici mi?", *Foreign Policy*, Eylül-Ekim/Kasım-Aralık 2001.

"George Bush, Ronald Reagen, Mihail Gorbaçov"

8 Aralık 1989, New York, Fotoğraf: Dirck Halstead, *World Press Photo*.

KÜRESELLEŞME VE ULASLARÜSTÜ SERMAYE SINIFI

Hayri Kozanoğlu*

Küreselleşme fikri politik iradeden, ideolojik mücadeleden bağımsız; zorunlu, geri döndürülmez, direnilemez, tarihsel olarak kaçınılmaz bir süreç olarak insanlığa empoze edilmeye çalışılıyor. Uluslararası sermaye, üretimi dünya ölçeğinde tasarlayarak, her koşulda belirleyici olmak, koyduğu kurallara uymayanları cezalandırmak, dışlamak stratejisi izliyor. İdeolojilerin sonu derken küreselciliğin kendisi bir "büyük anlatı" haline geliyor, hegemonyasını tüm zor ve ikna araçlarıyla dayatmaya başlıyor.

Neyse ki Çok Taraflı Yatırım Anlaşması'na (MAI) karşı mücadeleyle dünyanın gündemine gelen, ABD'nin Seatle şehrindeki DTÖ toplantısında rüştünü ispat eden, o günden başlayarak güç ve yaygınlık kazanan küreselleşme karşıtı hareket, totaliter bir tasarıma direnme anlamında önemli bir misyon üstlendi; meydanı boş bırakmadı. Cenova'daki G-7 Zirvesi sonrasında coşkunun, heyecanın, öfkenin ötesinde artık bir kurucu iradenin gereği hissedildi. Küreselleşme karşıtı mücadeleyi toplantı mekânlarındaki sıçramalı niteliğinden uzun soluklu bir stratejiye bağlayıp, yaşam içerisinde süreklilik kazandırma zamanının geldiği ortaya çıktı.

---

* ÖDP Genel Başkanı.

Küreselleşme karşıtı hareketin 11 Eylül sonrası yaşadığı durgunluk, iyimserdir.

Bu yazıda küreselleşme sürecinde özne sorununu ele alacak, küreselleşmenin taşıyıcısı sınıflar ittifakı üzerinde duracağız. Bir karşı hegemonya oluşturmanın, yaşamı ve çıkarı küreselleşme sürecinden zarar görenlerin mücadelesini örgütlenmenin olanaklarını araştırmak da çok önemli ama bu başka bir yazının konusu olacak. Marksist analiz ulusal ekonomiler temelinde, üretim ekseninden burjuvazi ve proleteryayı karşıt, temel sınıflar olarak tanımlar. Bu iki ana sınıfın diğer sınıf tabakalarla ittifak konfigürasyonları sınıf mücadelelerini şekillendirir. İçinde yaşadığımız dünyada küreselleşmenin bir hayalden ibaret olduğu, 20. yüzyıl başıyla tıpatıp benzer çelişkilerin yaşandığı yolundaki tezleri bir yana bırakıp (örneğin Hirst ve Thompson, 1996; Weiss 1998), Robinson ve Harris'in (Robinson ve Harris 2000) küresel sermaye-küresel proleterya ekseninde tanımladığı ulaslarüstü sermaye sınıfından (USS) yola çıkarak, küresel egemen bloğa ilişkin tartışmalar üzerinde duracağız.

KÜRESEL EGEMEN SINIF

W. Robinson ile J. Harris; tezlerini dünya burjuvazisinin bir parçası olarak tanımladıkları uluslarüstü sermaye sınıfına (USS) dayandırıyorlar. Uluslarüstü sermaye sınıfı, uluslarüstü sermayeyi, dünya üzerindeki hatırı sayılır üretim araçlarının sahibi uluslarüstü şirket ve özel finans kurumlarını temsil ediyor. Uluslarüstü sermaye sınfı ulusaldan ziyâde küresel sermaye birikim süreçlerini denetliyor. Bu sınıf, öznesi olduğu kapitalist küreselleşme adını verdiğimiz "Sınıf Projesi" 90'larda arka arkaya patlak veren krizlerle (1995 Meksika, 1997 Asya, 1998 Rusya ve Brezilya) bölünüp, krize farklı çözümler önerse de hükmünü sürdürüyor. Bu bölünmeden oluşan çatlaklardan küresel emeğin özgürleştirici projesini oluşturmak için yeni fırsatlar doğuyor.

Robinson ve Harris'e göre (Robinson ve Harris 2000) ulus devlet aşamasından kapitalizmin uluslarüstü geçişin birincil karakteristiği, üretim sürecinin küresel olarak tasarlanması ve ulusal üretim yapılarının uluslarüstü entegrasyonudur. Halbuki ulusal devletler aşamasında dünya uluslararası piyasaya meta ve finans akışlarıyla entegre oluyordu.

İkinci değişiklik, uluslararası sınıf oluşumundan uluslarüstü sınıf oluşumuna geçiştir. Önceki aşamada sınıflar ve gruplar arasındaki ilişkiler ulus devletler dolayımıyla gerçekleştirilirken, yeni, uluslarüstü süreçte ulus devlet kapitalizmin örgütlenme temeli olmaktan çıkmış, küresel sınıf oluşumu dünyanın gittikçe küresel burjuvazi ve küresel proleterya şeklinde bölünmesini getirmiştir. Bu aşamada Robinson ve Harris'in soyut-

laması biraz abartılı görünse de ulus devletin değişen rolünü vurgulamak anlamında ilgi çekicidir.

"İtalyan Okulu" diye bilinen yeni-Gramsci akımın önde gelen teorisyeni Robert Cox, ulus devletin yeni rolünü "Neo-liberalizm devleti dönüştürerek, dış ekonomik güçlerle, yerel ekonomi arasında bir tampon görevi görmekten çıkarıp, yerel ekonomiyi küresel ekonominin ihtiyaçlarına adapte etme aracı haline getiriyor" şeklinde açıklıyor. "Burada temel kriter rekabet edebilirliktir ve deregülasyon, özelleştirme, ekonomik süreçlere kamu müdahalesinin sınırlandırılması gibi evrensel gereklerden türer" (Cox 1995).

Üçüncü değişiklik ise, dünyanın coğrafi temelde Kuzey ve Güney, Merkez ve Çevre, Birinci ve Üçüncü Dünya şeklinde ayrılmasının gittikçe azalan önemidir.

Sonuncusu da, uluslarüstü devlet aygıtının yükselişi ile birlikte, uluslarüstü işçi sınıfı henüz kendisi için bir sınıf haline gelmeyip, kendiliğinden bir sınıf olarak kalırken, Uluslarüstü Sermaye Sınıfı'nın gittikçe kendisi için bir sınıf niteliği kazanmasıdır.

Science and Society dergisinin uluslararası egemen sınıf tezi üzerine düzenlediği sempozyumda Giovanni Arrighi, ulus devletin gittikçe dünya kapitalizminin örgütlenmesinde belirleyici form niteliğini kaybettiği konusunda Robinson ve Harris ile hemfikir. Ayrıca üretimin entegrasyonundaki yeni formun kapitalistler arası rekabetin savaşlara yol açtığı dönemin sonunu getirdiği düşüncesini de paylaşıyor. Ama dünyanın küresel burjuvazi ve küresel proleterya diye ayrılacak noktaya geldiği ve jeopolitik bölümlenmenin önemini yitirdiği saptamalarını abartılı buluyor. Kapitalizmin dünya devleti fikrinin sadece olanaklı değil, olası olduğunu da düşünmekle birlikte bunun gerçekleşmesi için birkaç yüzyıl olmasa bile, en az bir yüzyıl daha beklenmesi gerektiği fikrinde (Arrighi 2001).

Arrighi, Uluslarüstü Sermaye Sınıfı'nın kurumları arasında sayılan G-7, Davos Dünya Ekonomik Forumu ile IMF ve Dünya Bankası'nın dünya burjuvazisinin çıkarlarının taşıyıcısı olduğunu kabul etmekle birlikte, Kuzey-Güney ayrımının hâlâ çok belirgin olduğu düşüncesini koruyor. Sermaye sahipleri büyük ölçüde Kuzey'de, dünya proleteryası ise Güney'de yoğunlaştığına göre Kuzey-Güney, Burjuvazi-Proleterya çelişkisinin aynı madalyonun farklı yüzleri olduğunu söylüyor.

Aynı tartışmaya katılan Michael Mann, Uluslarüstü Sermaye Sınıfı'nın tam veya kısmen varlığını tartışma konusu yapan Van der Pijl, Robert Cox, Barry Gill'in yanında bir de Robinson ve Harris'in eklediğini, zaten küreselleşmeye soldan bakan birinin böyle bir sınıf tahlili yapmaya meyyal olacağını vurguluyor (Mann 2001).

Mann'ın itirazları sermayenin örgütlenmesinin temel taşı "piyasa" üzerinde fazla durulmayıp, IMF, DB, DTÖ gibi kamusal örgütlenmeler ve uluslarüstü özel firmalarda yoğunlaştırılması noktasında. Ayrıca analiz sanayi şirketleri üzerine oturtulurken banka ve finans sermayesine ilişkin fazla bir şey söylenmemesi de bir sorun. Bu noktada yaşanan dünya durumunu "finans emperyalizmi" olarak nitelendiren W. Tabb'ın görüşlerini hatırlamak yararlı olabilir.

Tabb'a göre, emek hareketi ve daha geniş ilerici hareket analizinde oluşmakta olan uluslararası finans rejimine daha fazla yoğunlaşmak zorunda. Finans kapitalin mantığını kavrayıp, küreselleşmeye karşı politik talepler sermayenin toplumsal kontrolü üzerine oturtulmalı. Emek hareketinin dış ticaret konuları, örgütlenme ve toplu pazarlık yanında finans kapitalin gücünü sınırlayıcı düzenlemeleri de gündeminden eksik etmemesi gerekiyor (Tabb 1999). Sermayenin evrenselleşmesi uzun süreli bir süreç olmasına karşın günümüzde özel bir anlam kazanıyor. Özellikle IMF, DB gibi uluslararası finansal kuruluşlar tarafından uygulatılan finansal liberalleşme programları sonucunda finans sermayesinin önündeki tüm engeller kaldırılıyor, dizginsiz sermayeye meydan okurcasına eşitlikçi, toplumsal adalete uygun politikalar uygulanamıyor, para ve maliye politikalara cıva gibi ülkeden ülkeye akan sermayenin taleplerine göre düzenleniyor, finans sermayesi koyduğu kurallara uymayan ülkeleri terk ederek âdetâ terör uyguluyor.

Dünyanın Yerel Elitleri

Uluslarüstü Sermaye Sınıfı tartışmalarında, bu sınıfın bileşenlerini analiz etmek açısından Tabb'ın, "3. dünyada yerel elitler devlet öncülüğünde kalkınma stratejisinden vazgeçip, uluslar arası sermayenin bölgesel vekilleri şeklindeki yeni rollerini sevinçle benimseyip, ekonomilerinin küresel şebekelere entegrasyonu için çaba harcamaya başladılar" (Tabb 1999) değerlendirmesi oldukça önemli.

Türkiye'de de ekonomi bürokrasisinin 60'lardaki planlamacı, kalkınmacı misyonunu tamamen terkedip, kendisini bu toplumdan çok Washington'daki IMF ve DB kumanda merkezlerine sorumlu hissettiği, 1999 Aralığındaki Stand-by sonrası açıkça görüldü. Küresel egemen sınıfın bu yerel elitleri, zaman zaman ekonomiyle politikayı birbirine karıştırma günahını işleyen "popülist" yerel politikacıları ikaz etme misyonunu üstlendiler, hükümetler üzerinde IMF denetçisi rolünü büyük bir şevkle ifâ ettiler. Daha 99 seçimi öncesinde Hazine kökenli bir bürokrat olan, zamanın ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Hikmet Uluğbay'ın seçmenlere

"oyunuzu yapısal reformları uygulayacak partilere verin" çağrısı bu anlamda dikkat çekiciydi.

Latin Amerika'da da benzer bir durum gözleniyor. Claudio Katz'a göre Latin Amerika'da yüksek bürokrasinin uluslarüstüleşme derecesi yerel burjuvazinin de ötesinde. Devlette tüm stratejik pozisyonları işgal eden bu bürokratların kariyer umutları, gelir ve refahları ulusal girişimci sınıfın ötesinde, IMF ve DB gibi kurumlara verecekleri hizmete bağlanmış durumda. Bu nedenle bölgesel burjuvazinin değil, banka ve emperyalist şirketlerin gereksinmelerine daha duyarlıdır. Sözü edilen "yeni kozmopolit elit", ticari finansal ve teknik bağımlılığın merkezî halkasını oluşturarak, Latin Amerika'nın "yeniden sömürgeleştirilmesi"nden bahsetmeyi olanaklı kılıyor (Katz 2001).

EGEMEN BLOĞUN ÇATLAKLARI

Mann'ın altını çizdiği diğer bir nokta tek tek devletlerin ve aralarındaki ittifakların jeopolitik ve jeoekonomik yönünün ihmâl edilmesi. Somut olarak ABD'nin hegemonya benzeri pozisyonunun üzerinde yeterince durulmaması. Mann'a göre IMF-DB gibi uluslarüstü mâlî kuruluşlardan "Washington Uzlaşması" diye söz edilmesi bile bu hegemonyanın belirtisi. Eğer sermayenin merkezi anlamında bir şehir ismi zikretmek gerekseydi, New York bu sıfata daha uygun olacaktı. Zaten neo-liberal ekonomik rasyonalite Washington'un ideolojisidir, ondan bağımsız değil (korunan askerî-endüstriyel kompleks, tarım, sağlık gibi konulara ilişilmediği sürece, Mann 2001). Özellikle 11 Eylül'den sonra ABD hegemonyasının iyice belirginleşmesi, ABD'nin BM başta olmak üzere uluslarüstü inisiyatiflere ve anlaşmalara yüz çevirmesi bu konunun önemini arttırıyor. Bu aşamada en azından askerî ve stratejik güçten, jeopolitik konumdan bağımsız anonim bir uluslarüstü sermayeden söz etmenin; IMF ve DB gibi kuruluşların, empoze ettikleri reçetelere, neo-liberal projenin kurallarına riâyet ettikleri sürece uluslara karşı tam tarafsızlığından dem vurmanın –Türkiye ve Arjantin karşılaştırmasını hatırlayın– zor olduğu görülüyor. Mann, Robinson ve Harris'in çalışmasının en güçlü yönünün, Uluslarüstü Sermaye Sınıfı içinde serbest piyasa muhafazakârları, neo-liberal yapısalcılar ile, neo-liberal düzenlemeciler ve "Üçüncü Yol" yanlıları şeklindeki ideolojik çatışma saptaması olduğu kanaatinde (Mann 2001). Buradaki üç fraksiyonun da küreselleşmeci ve ulusal sermaye değil Uluslarüstü Sermaye Sınıfı adına konuşma iddiasında olduğunu unutmayalım.

Serbest piyasa muhafazakârları katıksız bir küresel "bırakınız yapsınlar" taraftarıdırlar (Robinson ve Harris 2000). Piyasa süreçlerine IMF-

DB'nin bile müdahalesine karşılar, finansal krizler sırasında kamusal kaynaklar kullanılarak yapılan kurtarma operasyonlarını onaylamıyorlar. Başkan Bush'un ekibinin, özellikle şimdiki hazine bakanı O'Neill'in, hazine müsteşarı Taylor'ın bu kesimin sözcüleri olduğu söylenebilir. Ama reel politika, özellikle 11 Eylül sonrası jeo-politik durum onların bile bu "ilkeli" pozisyonlarını korumalarına izin vermedi.

Neo-liberal yapısalcılar, IMF, DB, DTÖ eliyle küresel ekonominin altyapısının düzenlemesini savunageldiler ve en popüler temsilcileri Bill Clinton aracılığıyla 90'larda bunu büyük ölçüde başardılar. Gerektiğinde dünya finans sistemine sınırlı bir müdahaleyle istikrarın tesisinden yanalar, kriz dönemlerinde "sermaye güvenliği" açısından kamusal kaynakların seferber edilebilmesini savunuyorlar (Robinson ve Harris 2000).

Özellikle Asya krizi, Rusya ve Brezilya'daki finansal panikten sonra Düzenlemeciler'in sesi daha çok duyulmaya başladı. Serbest piyasaya, özelleştirmeye, dış ticaretin liberalizasyonuna, kısaca küresel kapitalizmin genel yapısına bir itirazları olduğu söylenemez. Fakat küreselleşmeyle birlikte yaygınlaşan yoksulluğa, emek piyasalarının başıboşluğuna, sosyal hizmetlerin erozyonuna sistemin istikrarı açısından bir dur demek ihtiyacını dile getiriyorlar. Bu anlamda özellikle dizginsiz sermaye akışlarının frenlenmesi gerektiğini savunuyorlar (Robinson ve Harris 2000). Bu kaygılarını dile getirerek görevinden istifa eden DB baş ekonomisti Joseph Stiglitz bu kesimin en seçkin temsilcisi olarak zikredilebilir.

Kees Van Der Pijl ise, tartışmaya sermaye sınıfının uluslarüstü bir nitelik kazanmasının tarihsel bir eğilim olduğu ön kabulünü vurgulayarak başlıyor. Ama neo-liberal küreselleşmeye ulusal temelde demokrasiyi savunarak örneğin 2000 Eylülünde Danimarkalıların Euro'ya hayır demeleri direnebileceği görüşünü dile getiriyor. Bu tip direnişlerle kapitalist devletlerle sınıf uzlaşmaları sağlanabileceğini, bu anlamda İskandinavya örneklerinin gözardı edilmemesi gerektiğini söylüyor (Van Der Pijl 2001).

Egemen Bloğun Bileşenleri

Bu noktada Leslie Sklair'in USS tanımı üzerinde durmakta yarar olabilir. Sklair Uluslarüstü Sermaye Sınıfı'nı geleneksel Marksist anlamda üretim araçlarının mülkiyet ve kontrolünü elinde bulunduranlar olarak tanımlamıyor. Çünkü sermayenin çıkarlarına hizmet etmek için artık bunun gerekmediğini düşünen Sklair, ulaslarüstü yönetici burjuvazinin, "toplumsal olarak kapsayıcı bir kategori, girişimci eliti, firma yöneticilerini, üst düzey devlet görevlilerini, önde gelen politikacıları, profesyonel meslek sahiplerini, toplumun tüm katmanlarında benzer statüdeki kişileri" içe-

recek şekilde yapılan tanımını benimsiyor. Ama tüketmecilik kültürel ideolojisinin profesyonel yayıcıları, küresel kapitalist sistemin tüketmeci amaçlarını geniş kitlelere "satma" görevini üstlenen kitle iletişim ve tanıtım personelinin de ihmâl edilmemesi gereği üzerinde duruyor (Sklair 1995).

Sklair'e göre, uluslarüstü sermaye sınıfı en az üç anlamda uluslarüstüdür. Üyeleri bir çok meselede yerelden ziyâde küresel perspektife sahip olma eğilimindedir. Çoğunlukla farklı ülkelerdendirler ve kendilerini doğum yerlerinin ötesinde "dünya yurttaşı" olarak tanımlamayı yeğlerler ve benzer yaşam tarzlarını, özellikle benzer lüks mal ve hizmet tüketim kalıplarını paylaşırlar. Buna göre Uluslarüstü Sermaye Sınıfı şu grupları içerir:

1- Uluslarüstü şirket yöneticileri ve yerel şube yöneticileri;
2- Küreselleşen devlet bürokratları;
3- Kapitalizmi benimsemiş politikacı ve profesyoneller;
4- Tüketmeci elitler (tüccarlar/ medya) (Sklair 1995).

Uluslarüstü Sermaye Sınıfının politik pratikleri de iki bağlamda incelenebilir. Birincisi, bu sınıfın sermaye ve emek arasındaki politik mücadelenin doğasını etkilemek için faaliyet göstermesi. İkincisi, yerel pratikleri küçümseyip, yeni ve ışıltılı uluslarüstü pratiklerle kıyaslayarak bir "komprador" zihniyeti yaratmayı amaçlamaları. Uluslararası beyin göçüne katılan, uluslarüstü girişimlerde çoğunlukla uluslarüstü büyük şirketlerde çalışanlar bu sınıfın temel direğini oluştururlar (Sklair 1995).

Robinson ve Harris'e göre uluslarüstü şirket ve politika elitlerinin genel kurulu Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu'dur (Robinson ve Harris 2000). Van Der Pijl, Davos'un sıkı kabul şartlarını öngören tam bir sınıf örgütü olduğu kanaatinde (Van Der Pijl 1998). "Kurucu Üyeler" adı verilen 1000 uluslarüstü şirketin yönetim kurulu başkanı (CEO), 100 önde gelen medya grubunun temsilcisi, dünyanın ulusal ve uluslararası düzeyde en etkili politikacıları, en "parlak" akademisyenler ve uzmanlar Davos'un davetlileri arasındadır (Robinson ve Harris 2000). Davos bir anlamda sermayenin gerçek enternasyonalidir (Van der Pijl 1998).

Kozmokratlar

Bilindiği gibi 80'lerin hırslı, açgözlü, kariyer basamaklarında tırmanmayı hayatın merkezi yapan genç profesyonel tipolojisi *yuppie* olarak adlandırılıyordu. 2000'li yılların küreselleşmeyi hem bir yaşam, hem yönetim tarzı olarak benimseyen, geleceğini küreselleşme sürecinin derinleşmesinde gören yeni insan tipi için *yuppie* ölçüsünde yaygınlık kazanmasa da

"kozmokrat" etiketi kullanılıyor. Çünkü bu insanların işleri kadar tüketimleri de kozmopolit ve dünyayı yönetiyorlar; bu bileşimden de "kozmokrat" doğuyor. Bilgisayar ve iletişim teknolojisinin olanaklarıyla zamanı ve mekânı aşma iddiası taşısalar da işleri ve zevkleri peşinde dünyayı harmanladıkları için "kozmonot" gibi bir mobilite duygusu da yaratıyorlar (Mickelthwait ve Wooldridge 2000).

John Mickelthwait ve Adrian Wooldridge kozmokratları "küresel egemen sınıf" olarak tanımladıktan sonra, onların gücünün fikirlerinden, ilişki ağlarından (connections) ve kendilerini aşırı güvenden kaynaklandığını söylüyorlar. Zevklerinde kozmopolit, dış görünüşlerinde Anglo-saksonlar; yazarlara göre kozmokratlar tarihin yazdığı liyakat seviyesi en yüksek egemen sınıfı oluşturuyorlar.

Oracle patronu Larry Ellison gibi özel jetleri yoksa da benzer kodlar çerçevesinde "küresel bir yaşam" süren çok sayıda kozmokrata rastlayabilirsiniz dünyanın her köşesinde. İdealleri Davos'a katılabilmek; IMF harfleri sıralanınca saygı duruşuna geçiyorlar (Mickelthwait ve Wooldridge 2000) (Bu tanıma göre Türkiye kozmokrat şampiyonu olabilir).

Silikon Vadisi'nden geçmişlerdir. Fransa'daki Insead veya Harvard Business School'dan diplomalıdırlar vb. (Mickelthwait ve Wooldridge 2000).

Sklair de benzer bir şekilde çalışma ve tüketim pratiklerinden yola çıkarak 1991'de "uluslarüstü üretici hizmetleri sınıfı"ndan söz ediyorlardı. Bu kesim kapsamı uluslarüstü ürünler tasarlar ve pazarlar, iş ve zevk için dünyayı arşınlar. Dünya şehirleri onlar için sadece çalışma mekânı değil, maddî, kozmopolit yaşam tarzları, anlatıları, mitleri ve uluslarüstü duyarlılıkların yaşam bulduğu bir sahnedir de. Bu yeni duyarlılıklar "fast" dünyanın kitlesel piyasa tüketicileri tarafından hemen benimseniverir. Budveiser, Carlsberg, Lewis, Pepsi, Reebok, Sony, Volvo ortak dil haline gelir (Sklair 1991). Dünyanın hızlı değiştiğini, marka ve ürün tercihlerini 1991'in tüketim trendini yansıttığını unutmayalım.

Kozmokratların Batılı olması da gerekmiyor. Örneğin Silikon Vadisi'ndeki her dört şirketten biri Çinli veya Hintliler tarafından kurulmuş. En önemlisi değerlerinin "Amerikan", ihtiras ve alışkanlıklarının küresel olması. Taylandlı bir kozmokratta İngiliz'in Armani takım, Burberry's pardesü bulunma olasılığı çok yüksektir (Mickelthwait ve Wooldridge 2000). Mickelthwait ve Wooldridge'e göre kozmokratlara özgü üç temel nitelik var. Birincisi, kozmopolit tüketim zihniyeti. Akdeniz kalamarından, Şili ahtapotuna kadar her güzel şeyi tatmak; dekorasyondan, seyahat, puro dergilerine kadar titiz bir araştırma sonucu minderlerden tatil belde-

lerine; purodan, malibuya her şeyin en âlâsına sahip olmak onlarda bir tutku.

İkincisi, sürekli yakın temasta bulunmak, bağlantıları koparmamak, bu anlamda internete âdetâ tapmak. Diğer kozmokratlarla dirsek temasını kaybetmemek.

Üçüncüsü, sürekli tedirgin yaşamak, kendini güvensiz hissetmek. "Affluenza" adı verilen "zengin ama mutsuz" sendromundan bir türlü kurtulamamak (Mickelthwait ve Wooldridge 2000).

Sonuç yerine

İçinde yaşadığımız ekonomik, politik, kültürel tüm yaşam etkinliklerini kâr mantığına tâbi kılan süreci ulusal devlet kalıpları içerisinde, geleneksel emperyalizm tahlilleri çerçevesinde açıklamak imkânsız görünüyor. Ulusal devletin yerini "uluslarüstü devlet"e, ulusal burjuvazinin ise "uluslararası sermaye sınıfı"na bıraktığı tezleri de tartışılmaya değer ama kesin bir yargıya varmak için henüz yeterince olgunlaşmamış durumda. En azından 11 Eylül sonrası ABD'nin askerî gücünü tüm dünyaya dayattığı bloklararası ilişkilerde askerî gücün, jeopolitik konumun ve hukuki meşrûiyetin önüne geçtiği bir konjonktürde yapılacak analizlerin sistematik askerî güç kullanımı olasılığını da içermesi gerekiyor.

Daha sonraki adım, karşı özneyi, diğer bir deyişle yaşamı ve çıkarı küreselleşme süresinden zarar görenlerin özgürleştirici karşı hegemonyasını oluşturma tartışmasıdır. Şimdilik en azından yeni bir enternasyonalin gereğinden söz etmek, küreselleşme karşıtı hareketin geçmişteki gibi Moskova, Pekin'in reel sorunlarını çözmek, uluslararasının meşrûiyetini ve dinamizmini ulusalın taleplerine tâbi kılmak anlayışını geride bıraktığını, gelecek için umut ve heyecan verdiğini söylemek mümkün. Ama küreselleşmenin mağduru toplumsal sınıfların, yurttaş inisiyatiflerinin, çeşitli sosyal hareketlerin, emek ve özgürlükten yana siyasi örgütlenmelerinin talep ve çıkarlarını, karşılıklı anlayış, uzlaşma, dayanışma içerisinde, onların göreceli özerkliklerini koruyarak ortak bir iradede birleştirmek için ciddi tartışmalara ve eylem pratiklerine gerek olduğu da açık.

Kaynakça

Arrighi Givanni 2001, "Global Capitalism and the Persistence of the North-South Divide", *Science and Society* 65: 4 (Winter), 469-476.

Burbach, Roger ve William I. Robinson 1999, "The Fin De Siecle Debate: Globalization as Epochal Shift" *Science and Society* 63: 1 (Spring), 10-39.

Cox Robert 1995, *International Political Economy, Understanding Global Disorder*, Edite by Björn Hettne, Zedd Books London.

Hirst Paul and Grahame Thompson, 1996, *Globalization in Question*. Cambridge, England: Polity Press Katz Claudio 2001, "New Economic Turbulences" *International Viewpoint*, May 2001, 12-24.

Mann Michael, "Globalization is Transnational, Inter-National and American", *Science and Society* 65: 4 (Winter), 464-469.

Mickelthwait John and Adrian Wooldridge 2000, "Piloted by a New Ruling Class?" *Financial Times* May 27-2000.

Tabb William K. 1999, "Labor and Imperialism of Finance", *Monthly Review* 51: 5, 1-13.

Van der Pijl, Kees 1998 *Transnational Classes and International Relations* London: Routledge

Van der Pijl Kees 2001 "Globalization or Class Society in Transition?", *Science and Society*, 65: 4 (Winter) 492-500.

Weiss Linda, 1998, *The Myth of the Powerless State*, Ithaca, New York: Cornell University Press.

KÜRESEL KRİZ VE MARJİNALLEŞME SÜRECİNDE GÖÇ VE GÖÇMENLER

Hayriye Erbaş*

Günümüz, sığınmacı, yerinden (yurdundan) edilmişler ve kitlesel göç çağıdır.
Edward Said

Son yıllarda göç ve göçmenlik tartışmalarının çoğu postmodern bir anlayışla küreselleşme sürecinin olumlanmasından hareketle daha çok vatandaşlık, çokkültürlülük ve kimlik tartışmaları çerçevesinde yürütülmektedir. Göçmenlerin kültürel farklarını sürdürme ve kabul ettirme isteği de âdetâ göç alan topluma entegrasyonu veya uyumunu engelleyen temel öge olarak sunulmakta ve dolayısıyla da çözüm, açık ya da örtük biçimde göçmenlerin farklı kimliklerinin kabulünden geçeceği temel vurgusu etrafında şekillenmektedir. Diğer taraftan postmodern bir bakış açısı dışında göç ve göçmenlik tartışmaları, daha çok kapitalizmin dünya ölçeği çerçevesinde yeniden yapılanması sürecinde sermaye ile emeğin ilişkisi bağlamında yürütülmektedir. Bilindiği gibi bu çözümlemelerde, yaygın ola-

* Doç. Dr. Hayriye Erbaş, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Sosyoloji Bölümü.

rak kabul gören düşünce, günümüzde (uluslararası göç için) sermayenin küresel yayılma/dolaşma konusunda serbest olduğu; buna karşın emeğin dolaşımının serbest olmadığı biçimindedir. Bu kabule göre, uluslararası göçün "beyin göçü" olarak tanımlanabilecek göçle sınırlı olup, artık vasıfsız emeğe ihtiyaç duyulmaması nedeni ile, artık vasıfsız işgücü göçünün olmadığı ve olmayacağı ya da çok sınırlı olduğu ve olacağı yönündedir. Böylesine bir kabul ise, göç ve göçmenlik konusunun üzerinde ciddi olarak durulacak düzeyde bir tartışma/inceleme alanı olmadığı sonucuna götüreceğinden, konu üzerinde çalışmalar sadece belirli bir anlayışa terk edilmiş olunacaktır.[1]

Oysa, günümüzde bir taraftan hızlı teknolojik gelişmelere uyum sağlayan işgücüne, öte yandan da vasıfsız işgücüne ihtiyaç duyulan iki yönlü bir süreç yaşanmaktadır. Bu yazıda da kısmen verilecek olan mevcut göç verileri, emek dolaşımının iddia edildiği kadar sınırlı olmayıp beklenenden daha yüksek olduğu ve ayrıca vasıfsız emeğin de dolaşımının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Genellikle küreselleşme olarak tanımlanan dünya ölçeğinde yeniden yapılanma sürecinin, toplumların farklı katmanlarını farklı biçimde etkilemesinin sonucu olarak, bir taraftan zaten göçmen konumunda olanların durumu kötüye gider ve buna ek olarak yabancı düşmanlığı da her geçen gün artma eğilimi gösterirken, öte yandan bütün engellemelere rağmen hiç de küçümsenmeyecek düzeyde göç, değişik kanallardan devam etmektedir.[2] İşte ilginç, paradoksal ve üzerinde düşünülmesi gereken durum da budur. Uluslararası göçün engellenmesine karşın devam ediyor olmasının yanı sıra engellemenin olmadığı[3] ve özellikle pekçok azgelişmiş ülkede özellikle tarımsal yapılar alanında benzer politikaların devreye girmesinin sonucunda yaşanan yoğun iç göç de göz önüne alınacak olursa, konunun ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılmış olacaktır. Bu durumun bir sonucu olarak değişik biçimlerde de olsa bugün göç ve göçmen sorunu yaşamayan ve bu anlamda çözüm arayışında olmayan hemen hemen hiçbir toplum yoktur. Bu durum özellikle azgelişmiş ülkeler için, daha çok iç göç; gelişmiş ülkeler için uluslararası göç sonucu ortaya çıkan bir süreç ve sonuçları biçiminde yaşanmaktadır.[4]

---

[1] Bu vurgu bu konuda çalışmanın hiç olmadığı biçiminde değil de, özellikle Türkiye'de çok sınırlı olduğu biçiminde yorumlanmalıdır.

[2] Yabancı düşmanlığının gelişmiş ülkelerde yükselişinin genel bir değerlendirmesi için Erbaş (1994); ve Almanya'da yükselişin için Kaya'ya (1995) bakılabilir.

[3] Bu konuda İstanbul'a vize konulması tartışmaları belki de durumun ciddiyetine iyi bir kanıttır.

[4] Uluslararası göç açısından azgelişmiş ülkelerin durumu farklılık gösterebilmekte, kendi içinde daha 'güvenli' ve dolayısıyla da yaşanabilir olma konusunda konjonktürlere göre değişen bir

Ülke içi göç açısından bakıldığında, Türkiye ve Türkiye gibi azgelişmiş ya da çevre ülkelerde kısa sürede ve sayısal olarak çok büyük miktarda göçün yaşandığı ülkelerde göç ve göçmenlik sadece demografik değil, tüm toplumsal yapıyı etkileyen karmaşık bir süreci oluşturmaktadır.[5] Uluslararası göç açısından da, özellikle kriz dönemlerinde aynı karmaşık süreçler söz konusu olmaktadır. Bu anlamda göç ve göçmenlik olgusu ulusal ve uluslararası ölçekte tabakalaşma ve sınıflaşma açısından ele alınmadığı takdirde hattâ dünya ölçeğinde bölüşüm çerçevesinde "yeniden yapılanma"yla ele alınmadığı sürece eksik çözümleme yapılmış olunacaktır. Bu anlamda, bu yazıda 1970'lerden bu yana dünya ölçeğinde yaşanan nüfus hareketleri makro bir perspektifle ele alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylesine bir çözümlemenin anlamı, tüketim ya da birey ağırlıklı çözümlemeler yerine daha kapsamlı yapısal çözümlemeleri de içine alabilecek ancak bu arada birey boyutunu da çözümleme içine çekebilecek bir bakış açısı sunabilmektedir.[6] Göç ve göçmenlik konusunda mevcut araştırmalar daha çok, deyim yerindeyse "postmodern anlayış"la yapılmış olduğundan yapısal düzeyde çözümlemeler sunamamakta ve bu anlamda da mikro ölçekte değerlendirmeler daha doğrusu "anlatılar" ile sınırlı kalmaktadır.

Değinilen bu hususlardan yola çıkılarak, 1970'lerde başlayan krizin değişen özelliklerine kısaca değinilerek bunun yoksullaşma-marjinalleşme ile bağını kurmak bu yazının birinci; krizler ile emek süreçleri konusunda yapılan tartışmalarda ortaya konan belirli saptamalarla göç ve göçmenlik (daha çok uluslararası ölçekte) olgusu ilişkisini kurmak ise, yazının ikinci amacını oluşturmaktadır.

Küresel Krizler

Nüfus hareketliliği özellikle belirli dönemlerde, kriz ve sonrasında yeniden yapılanma dönemlerinde, olağan dönemlerde olduğundan daha fazla

---

çeşitlilik sergilemektedir. Örneğin, azgelişmiş ülke olarak Türkiye özellikle Ortadoğu ve eski sosyalist ülke vatandaşları için kimi zaman bir "transit geçiş" kimi zaman da kalıcı bir mekân olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda uluslararası göç şimdilerde Türkiye için de önemli bir sorun olmaya başlamıştır.

[5] Bu bakış açısı çerçevesinde gerçekleştirilen kapsamlı bir alan araştırması için Erder'e (1995); ve Ayata'ya (1991) bakılabilir.

[6] Böylesine bir bakış kimilerince "eleştirel gerçeklik" olarak tanımlamakta ve özellikle dönüşümün hızlı olduğu zaman/mekân bağlamlarında uygun bir araştırma çerçevesi oluşturmaktadır. Pozitivist bakış açısının önerdiği gibi, ortaya çıkmış olgular arasındaki ilişkilerden yola çıkarak genellemelere varma yerine, amprik olarak gözlenen dünyanın arkasında keşfedilmesi gereken yapıların ve bunlara ilişkin güçlerin olduğunu kabul ederek kapsamlı bir yapı analizi olanağını sunar (Bkz. Erendil, 2000, 93). Göç ve metodoloji konusunda ayrıntılı bir tartışma için Erbaş'a (1999) bakılabilir.

gerçekleşmektedir. Bu anlamda küresel krizler hem uluslararası hem de iç göç açısından önemli dönemlerdir. Bu nedenle, bu bölünme büyük krizlere değinilip yoksullaşma, dolayısıyla göç ve göçmenlik ile bağlantılı olarak genel özelliklerine kısaca değinilecektir.

Kapitalist ekonomilerde kâr hadlerinin düşmesi nedeniyle her bir özel toplum için söz konusu olan krizlerin yanı sıra, dünya ölçeğinde bütün ülkeleri etkileyen ancak bu etkisinin derinliğinin ülkelere göre değişebildiği büyük krizler söz konusudur.[7] Bunlar 1870 ve 1929 ve iki büyük Dünya Savaşı yılları (1914-1918 ve 1939-1945) büyük krizler olarak değerlendirilmektedir.

Söz konusu dönemlerde büyük krizlerin yarattığı sefalet tabloları yürürlükteki kapitalizmi tehdit ederken, mevcut sistemin işleyişi için gerçekten dengeleyici devlete duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu durumda sosyal devlet anlayışının yükselişi ile, krizlerin aşılması koşulları yoksulluk ve sefaletin giderilmesi ve bu kişilerin sistemin içine alınarak 'rehabilite' edilmesi biçiminde düzenlemelere gidilmiştir. Dolayısıyla da 19. yüzyılın son çeyreğindeki "ekonomide çok küçük bir devlet"in yerini 20. yüzyılın son yarısında "ekonomide giderek büyük bir devlet" almıştır (Kazgan, 2000, s. 39).

Bilindiği üzere, dünya ölçeğinde son büyük kriz ise, 1960'ların sonunda başlayıp 1970'lerin başında derinleşen ve esas olarak gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ekonomik kriz, izleyen yıllarda azgelişmiş ülkeleri önceki krizlerden daha fazla etkilemiş ve dolayısıyla da dünya ölçeğinde daha çok ülkeyi içine alabilecek yeni düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Bu anlamda, şimdiki krizin önceki krizlerden daha yaygın ve daha derin olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Son büyük kriz, ilk olarak gelişmiş kapitalist ekonomilerdeki üretim ve üretkenlik artış oranlarındaki düşüşlerde kendini gösterdi. Alınan tedbirlere rağmen kriz giderek daha da derinleşmekte ve önceki krizlerden farklı olarak üretimdeki düşmelere rağmen fiyatlarda düşme görülmekteydi. Genel ve sürekli fiyat artışlarıyla beraber devam eden bu durgunluk için, stagflasyon kavramı geliştirilmiştir. Bu sürecin sonucu kâr hadlerinin düşüşü olmuş ve bunu yeniden kazanmak için yeni düzenlemeler kaçınılmaz olmuştur.

---

[7] Herhangi bir ülkenin krizden etkilenmesi yani krizin derinliği, söz konusu ülkenin 1) dünya kapitalist ve onun öngördüğü uluslararası işbölümü çerçevesinde konumu ve 2) o ülkenin iç dinamikleri, ekonomik, sınıfsal, politik ve ideolojik yapılar tarafından şekillenmektedir. Bu açıdan bakıldığında son dönemlerde Türkiye'de sıkça karşılaşılan Arjantin ve Türkiye krizi karşılaştırması bu değişkenler çerçevesinde yapılamadığı sürece eksik ve de yanlış olacaktır. Bu nedenle, azgelişmiş ülkeler belli açılardan özellikle bağımlılık ve sömürü açısından benzeseler de ikinci tür özellikler açısından çeşitlilik sergilemektedirler.

Örneğin 1970'lere kadar kapitalist ülkeler arasında önde gelen ABD ekonomisinde sınâî üretim ve emek üretkenliği artış oranlarında önemli düşmeler olurken, işsizlik ve enflasyon oranları da hızla artmıştır (Taymaz, 1993, 7). Bu krize neden olan önemli bir etken olarak genellikle kamu harcamalarının fazlalığı gösterilmekte ve bu nedenle de krizden çıkışın yolu olarak kamu harcamalarının kısıtlanması önerisinde bulunulmaktadır. Hal böyle olunca yoksullar, ki genellikle de toplumun alt tabakasını oluşturan göçmenler bu süreçten en fazla etkilenen kesim olmakta ve dolayısıyla da emek süreçleri bu durumdan fazla etkilenmektedir. Sonuç, kriz ardından tekrar 'ekonomide küçülen devlet'e yerini bırakmıştır. Bu anlamda da yoksulluk ve sefalet "kendi hallerine bırakılanlar", "terk edilenler" olarak görülmüş ve "yeni dünya düzeni" ile bağlantılı pek çok ülkede geliştirilen politikalar bu yönde işlemiştir.

YENİ BİR KRİZ Mİ?

Şimdiler, krizin aşılması için gerçekleştirilen uygulamaların sonuçlarının yaşandığı dönem olarak ele alındığında ortaya çıkan sorunlar ve olumsuzluklar yeni bir krizin yaşanmakta olduğunu ve dolayısıyla da, tekrar yeni düzenlemeleri kaçınılmaz kılmaktadır. Şubat 2001 krizine kadar, dünya ölçeğinde ise 11 Eylül 2001'e kadar küreselleşme sürecini bütün dünya için olumlu ve iyiye giden bir süreç olarak yorumlayanların şimdilerde kuşkulu ve arayış içinde oluşları bu sürecin herkes için olumlu olacak şekilde yorumlanmasının üzerine gölge düşürmüşe benzemekte.[8] Zaten son kriz diye tanımlanan krizin üzerinden de 20-25 yıl geçmiş durumdadır.[9]

---

[8] Aynı tarihlerde (31 Ocak-5 Şubat 2002) bir taraftan New York'ta 3.000 kişinin katılımıyla Dünya Ekonomik Forumu toplantısı yapılırken; diğer taraftan da 110 ülkeden 50.000 kişinin katılımıyla IMF ve Dünya Bankası hakkında dış borç konusunda insan haklarına aykırı davranmaları gerekçesiyle Brezilya'nın Porto Allegro kentinde Üçüncü Dünya ülkelerinden temsilcilerin ve önde gelen bilim insanlarının katıldığı alternatif "Dünya Sosyal Forumu"nun ikincisi düzenlenmiştir. New York'ta yapılan toplantıda kullanılan kavramlara bakıldığında bu soru işaretlerinin ne düzeyde olduğu rahatlıkla ortaya çıkmakta. Örneğin "yeni dünya düzeni" "yeni kırılgan dünya" kavramına, bunun yanında üzerinde en çok durulan konun da "kriz yönetimi" oluşu yine bu acabaların sayısını arttırmaktadır. Tabiî "kriz yönetimi"nin de güvenlik ve askerî harcamaların giderek ne kadar artacağının âdetâ bir habercisi gibi gözükmekte ki, zaten Forumu'nun düzenlenişindeki aşırı güvenlik önlemleri ve hattâ daha önceleri Davos'ta yapılırken sırf güvenlik nedeniyle New York'a kaydırılışı da bu çerçeve değerlendirilebilir. Ayrıca bu iki farklı toplantı âdetâ küreselleşme döneminde kutuplaşmaların belirginleşmesinin bir göstergesi izlenimi vermekte. Bu Foruma ve Forumun ana temalarına bakıldığında küreselleşme olarak adlandırılan ve olumlu sonuçlar getireceğine inanılan sürecin yeni bir kriz içinde olduğu anlaşılmaktadır.

[9] Genel olarak son birkaç ayda IMF politikalarında değişme ve bununla bağlantılı olarak örneğin Türkiye özelinde tarım politikalarında gündeme getirilen radikal dönüşümleri de biraz

KRİZ TEORİLERİ: POST-FORDİST TEORİLER

Kriz konusunda çok farklı teoriler bulunmaktadır. Bu yazıda krizlerin ayrıntılı bir çözümlemesinden çok, son krizle ilgili belli başlı teorilere değinilip teoriler daha çok emek süreçleri ya da emek piyasaları açısından sunulan veriler çerçevesinde ele alınacaktır. Bu anlamda, kriz ve kriz teorilerinin bu yazıyla ilgili yönü, teorilerin kriz nedenleri ve çözümlerinden çok krizi aşma yönündeki uygulamalarının emek süreçleri açısından sonuçlarıdır.[10]

Kriz teorileri arasında emek süreçleri ya da piyasaları ile ilgili olanları, "post-Fordizm teoriler adı altında adlandırılan teoriler olup kendi içinde aşağıda verilen çeşitliliği sergilemektedirler:

1- Piyasanın önceliğini vurgulayan Esnek Uzmanlaşma Teorileri (Neo-Smithci yaklaşım): Krizden çıkışın yolu olarak da yeni bir üretim örgütlenme biçiminin ortaya konmasını savunur;

2- Krizin nedeni olarak teknolojinin belirleyiciliğini vurgulayan Tekno Ekonomik Paradigma (Neo-Schumpeterci yaklaşım): Krizden çıkış yolu olarak teknolojik yeniliklerin devreye konulmasını savunur.

3- Kurumsal düzenleme vurgusu nedeniyle kurumsal determinizm olarak da adlandırılan Düzenleme Okulu (Neo-Marksist yaklaşım): Verimlilik artışındaki yavaşlamayı krizin asıl nedeni olarak görür ve krizden çıkış yolu olarak da, emek sürecinin (Aglietta) veya emek piyasalarının (Boyer) düzenlemesinin gerekliliğini vurgular.[11]

Bu teorilerden esnek-uzmanlaşma ve tekno-ekonomik paradigma genellikle "yeni sağ"; düzenleme okulu ise, Neo-Marksist yaklaşım ve bunun dışında Marksist yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu teoriler dışında Marksist teorilerin yanı sıra "yeni sağ" içinde yer alabilecek Fordizm ve post-Fordizm aracılığıyla değil de, daha çok siyasal anlamda 'yönetilemezlik' çerçevesinde yürütülen kriz teorileri söz konusu ve bu teoriler son dönemlerde yeniden canlanmaya başlamışlardır.[12]

ılımlılaştırılma; benzer şekilde reel sektör konusunda gerçekleştirilmeye çalışılan birtakım çabalar bu gerekliliğin bir sonucu olarak yorumlanabilir.

[10] Bu kurumların hepsinin gelişmiş dünya ekonomilerindeki krizlerden yola çıkılarak geliştirilmiş olduğu ve azgelişmiş ülkeleri yansıtmadığı ancak sürecin azgelişmiş ülkelere yansımaları çerçevesine ele alınması durumunda çözümlemelerde yardımcı olacağı gerçeği unutulmamalıdır.

[11] Kriz konusunda farklı yaklaşımların ayrıntılı tartışması için Taymaz (1993); Tanyılmaz (2000)'e bakılabilir. Düzenleme Okulu için ayrıca, Arın (1986)'a bakılabilir. Sermaye'nin yeniden yapılanması ve emek süreçleri ilişkisi için, Öngen (1995)'e bakılabilir.

[12] Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için Offe'ye (2001) bakılabilir.

Bu post-Fordist teorilere yönelik eleştiri Marksist teorisyenlerden, farklılıklarına rağmen bu teorilerdeki önemli ortak vurgu noktasına gelmektedir. Söz konusu ortak vurgu, kapitalist iktisadi sistemin eksik tüketim eğilimini ön plana çıkarmaları ve bu eğilimin sistemin yeniden üretimini sağlamak üzere nasıl bertaraf edileceği üzerine teoriler geliştirmeleridir. Çünkü bu yaklaşımlara göre kriz, temelde, talebin artan çeşitliliği ile mevcut üretim teknolojilerinin 'katılığı' arasındaki çelişkilerden kaynaklanmaktadır (Boyer, 1991, s. 114'ten aktaran Tanyılmaz, 2000, s. 189). "Oysa ki, Marksist yaklaşım açısından krizler, ne yalnızca piyasalar arasında basit bir uyumsuzluğun ne de devletin düzenleyici işlevini yerine getirememesinin sonucudur; kapitalist üretim biçiminin (üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi ile üretim ilişkileri arasındaki) çelişkilerinin ifadesi olarak değerlendirilmektedir" (Tanyılmaz, 2000, s. 89). Bu çelişkinin kendini dışa vurduğu/somutlaştırdığı temel gösterge ise kâr oranıdır. Dolayısıyla, "krizin kaynağı bölüşüm ve mübâdele (yani dolaşım) alanına değil, sistemin "kalbinde" yani, üretim alanında ve kâr güdüsünde aranmalıdır" (Bramble/Fieldes, 1990, s. 20'den aktaran, Tanyılmaz, 2000, s. 89). Kısacası, kâr oranındaki düşme eğilimi krizin ve kâr oranını yükseltme eğilimi de krizden çıkış için yeni düzenlemelerin nedeni olarak değerlendirilmektedir.

KÜRESEL KRİZ KONUSUNDA GENEL SAPTAMALAR

Kriz konusunda mevcut teoriler ve dünya ölçeğindeki oluşumlar göz önüne alınarak kriz (özellikle son kriz) konusunda şu saptamalar yapılabilir.

- Kriz toplumsal bütünlüğün her düzeyinde etkisi olan, politik, ideolojik ve ekonomik değerleri bozan bir gelişme. Bu anlamda da salt ekonomik düzeyde birtakım düzenlemelerle geçiştirilecek bir olay değil. Yeniden yapılanma ve krizi aşma koşullarının yeniden yaratılması uzun, çalkantılı ve sıkıntılı bir süreç (Keyder, 1983; Arın, 1986).

- Küreselleşme diye tanımlanan kavram, kimi zaman bir döneme, kimi zaman bir dönemin egemen politikalarına ve her durumda da bir dünya ölçeği çerçevesinde oluşumları kapsayan bir "mekân anlayışına" tekabül eder.[13] Sermayenin dünya ölçeğinde organize olmasına paralel olarak krizin ülke sınırlarının üstünde, tüm ülke ekonomilerini kapsayan bir gerçekliği var. Bu anlamda 1970'ler sonrasında krizden çıkış için gerçekleştirilmeye çalışılan post-Fordizm firmaların ve ulusların dünya ölçeğinde alternatif üretim örgütlenme biçimi olarak tanımlanabilir.

[13] Mekân kavramının yeni toplum örgütlenmesinde değişen anlamı için Harvey (1997); Eraydın (1992); ve Şengül'e (2000) bakılabilir.

- 1970'lerin krizi, daha önce değinilen özellikleri dikkate alındığında, Keynesciliğin sona ermesi, ulusal devletlerin dağıtım/planlama fonksiyonunu yerine getirememesine yol açmıştır. Bu durum sanayileşmekte olan ülkelerin dünya ölçeğinde bir şebekeye bağlanmasını dayatmış ve böylece hem ulus devletin ideolojik ve politik rolü sarsılmış, hem de yeni bir dünya iktisadi işbölümü için bir adım atılmıştır. Bu ulus devletler bazında değil ulus üstü kuruluşlar bazında örgütlenmiş bir dünya işbölümüne yönelme anlamına gelmektedir (Yentürk, 1993, 51).

- Uluslararası Friedmancılık son yıllarda IMF reçetesiyle somutlaşmış durumda. Bu kurum Dünya Bankası sermayesinin kısa dönemli çıkarlarını gözetip, bu yönde yaptırımlarını kredi piyasası dolayısıyla borçlu ülkelere empoze ediyor. Bu borçluluk durumu ise, azgelişmiş ülkeler için krizi aşması şöyle dursun, krizin daha da derinleşmesine yol açıyor.

- Krizin zamanlaması ve şiddeti ülkeler arasında farklılıklar gösterse de, daha önceki krizlerden farklı olarak daha geniş bir mekânı etkisi altına almıştır.

- Çevrede yaşanan krizlerin de, artık kısa sürede diğer ekonomi ve toplumları etkileyerek küresel bir özellik kazanması söz konusu.[14]

- Dünya ölçeğinde yeniden yapılanmanın her bir ülkeye yansıması ve bu yansımanın alınıp içselleşmesi ve tepki gösterilmesi sürecinde devlet önemli bir rol üstleniyor. Sermaye ile işçi sınıfı ve diğer kesimler arasındaki bölüşüm ilişkileri devletten geçiyor. Örneğin sermaye sınıfı artı değerden ellerinde kâr payı olarak kalan payı arttırmak için işçinin kişisel ücretini bırakıp devlet harcamalarına göz dikebiliyor veya işçiler üretimden aldıkları payı yükseltmek için devletin sosyal ücreti arttırıcı harcamalarda bulunmasını talep edebiliyor. Kriz dönemlerinde gelişmiş ülkelerde tartışmalar bu nedenle bölüşüm üzerinde odaklanmaktadır (Keyder, 1983).

- Yapıların her ülkeye yansıması farklı şekillenmeler yaratıyor.[15] Ancak farklı şekillenmelere rağmen bütün azgelişmiş ülkeler için ortak olan

---

[14] Daha önce de değinildiği gibi New York'ta gerçekleştirilen Dünya Ekonomik Forumu'nda "küresel kriz" ve "yeni kırılgan dünya" kavramları aracılığıyla krizden söz edilmekte ve çıkış için de dünya ekonomik pastasının büyütülmesi ve bu pastadan da gelişmekte olan ülkelere daha fazla pay aktarılması çevre ülkelerdeki krizin merkez/leri etkilemesi çekincesi biçiminde yorumlanabilir.

[15] Bunun sürecin genel bir yasa biçiminde değil de, her bir toplumsal formasyonda farklı biçimde işlemesi durumu Lipietz tarafından "... Hiçbir dışsal kaderin, kapitalizmin hiçbir genel yasasının mutlak bir uluslararası işbölümünde ülkelerin kesin konumunu belirleyici olmadığını gösterebilmiş olduğumu umarım. Zirâ, geçmişten tevarüs edilen verili koşullar temelinde de olsa, kendi tarihimizi kendimiz yapmaktayız" (Lipietz, 1993, 58), biçiminde dile getirilmekte ve bu nedenle de yine onun (Lipietz, 1993, 64), çevrenin işleyişindeki özelliklerin genel olarak merkezin taleplerinin sonucu olarak ele alınması yerine, her ulusal toplumsal formasyonu kendi

husus, devletin artık gelir dağıtıcı ve politik haklar verici konumunu sürdürememesidir. Ülkelere göre değişen ise, sadece bunun derecesidir. Her ülkeye yansıması farklı katmanların farklı biçimde etkilenmesi ile sonuçlanabiliyor. Kapitalist gelişme her aşamasında toplumsal işbölümünü dönüştürürken bazı katmanları ve bazı sektörleri ekonomik olarak tasfiye etmekte ve bazı katmanları daha fazla etkilemektedir. Bunlar genellikle küçük esnaf, çalışanlar, işsizler ve çiftçiler olmaktadır.

POST-FORDİZM VE EMEK SÜREÇLERİ

Post-Fordizmin gerçekten var olup olmadığı, varsa tam olarak ne olduğu ve ne kadar yaygın olduğu, tek tek her ekonomide mi yoksa gelişmiş, sanayileşmiş ekonomilerde mi görülmektedir türü tartışmalar hâlâ canlılığını korumaktaysa da, onun en azından gelişmiş ülkelerde belirli düzeyde olduğu ve sermayenin uluslararası düzlemde yayılmasının post-Fordizm ve esnek uzmanlaşma mantığı etrafında şekillendiği ve bu anlamda da hemen hemen bütün dünyayı, bazılarını dolaylı ve daha az olsa da, etkilediği bir gerçektir. Önceki bölümde değinilen saptamaların emek süreçlerine etkileri ve bunun da göç ile bağlantısı bu bölümde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Post-Fordizm, 1970'lerdeki krize giren Fordizme[16] bir alternatif oluşturan farklı emek/sermaye ilişkisine dayalı, kapitalizmin ötesinde, "sanayi toplumu sonrası", modernleşmeyi yadsıyan bir model mi, yoksa daha önceki dönemlerde olduğu gibi kapitalizmin, krizin dayattığı yeni koşullara bir uyumu mu temsil etmektedir tartışması (Yentürk, 1993, 42) post-Fordizm ve dolayısıyla da krize yaklaşımları birbirinden ayıran temel kriter olması nedeniyle önemlidir. Bu anlamda, birinci görüşü benimseyenler için, "post-Fordizmin üretimin örgütlenmesinden tüketim kalıplarına, işletmeler-arası ilişkilerden üretimin mekânsal dağılımına, bilginin

---

içinde incelenmesi, birikim rejimleri ve düzenleme tarzlarının arka arkaya oluşumunun gözlemlenmesi; yayılımının, bunalımının ve oradaki dış ilişkilerinin tahlilini yapması gerekliliği yönündeki vurgusunu da özellikle çevre ülkelerin incelenmesi için altının çizilmesi gereken hususlar olduğunu hatırlamakta yarar var. Arjantin-Türkiye krizi ayrıca yine Dünya Ekonomik Forumu'nda tartışılan konuların başında bütün ülkelerin aynı kefeye konulamayacağı ve yaklaşık 250 oturumdan 50 oturumun Türkiye'ye ayrılmış oluşu, Türkiye'nin Özelleştirme İdaresi Başkanı Uğur Bayar'ın deyimi ile ödevini iyi yapmanın" ödülü olarak değerlendirilebilir.

[16] Fordizm, emek sürecinin özgün bir örgütlenme biçimi anlamında kullanılıyor. Bu düzlemde Fordizm, (Taylorist normların aktarıldığı) montaj-hattına dayalı emek örgütlenme biçimini tanımlıyor. Bu tanım örtük olarak kitlesel üretim=özel amaçlı makineler=niteliksiz işgücü=işin en küçük parçalarına kadar ayrılması=karar ve icranın ayrılması eşitliklerini varsaymaktadır. Üçüncü düzlemde Fordizm kitlesel üretim ve tüketime dayanan birikim rejimi anlamına gelmektedir. Son olarak Fordizm, Fordist (birikim rejimi ile tekelci düzenleme tarzının birleşiminden oluşan) gelişme tarzını tanımlamaktadır (Taymaz, 1993, 28).

kullanımından sınıfsal yapılanmalara kadar hemen her alanda bir kopyayı ifade ediyor" (Taymaz, 1993, 35). Dolayısıyla post-Fordizmin, Fordizmden bir kopuşu ifade ettiği ve yeni bir model olduğunu ileri sürenler emek süreçleri açısından sonuçlarını olumlu biçimde yorumlamakta, onun kapitalizmin, krizin dayattığı yeni koşullara uyumu temsil ettiğini savunanlar ise, sonuçlarını olumsuz olarak değerlendirmektedirler.

Post-Fordizmin sermayenin dünya ölçeğinde artan hareketliliği esnek-uzmanlaşma kavramı aracılığıyla dile getirilen örgütlenme yoluyla gerçekleştirmektedir. Bir diğer deyişle esnek uzmanlaşma post-Fordizmin somutlanış biçimidir.[17] Bu somutlanış sürecinde esnek uzmanlaşma "yeni profesyoneller" olarak adlandırılabilecek bir kesim için olumlu sonuçlara yol açarken, ki bu kesim de zaten çoğunlukla bu süreçten olumlu etkilenen ve bu nedenle de küreselleşme retoriğini benimseyen ve çoğu zaman da bu süreçte etkili olan 'mutlu azınlık'tır, vasıfsız emek için olumsuz sonuçlara yol açmaktadır. Yoksullaşma ve göçle ilişkilendirilecek olan bu süreç izleyen bölümde ayrıntılandırılacaktır.

KÜRESEL YOKSULLUK VE GÖÇMENLER

Daha önceden değinildiği gibi, göçle ilgili tartışmalarda genel olarak kabul gören kanı günümüzde uluslararası göçün "beyin göçü" olarak tanımlanabilecek göçle sınırlı olduğu ve artık vasıfsız emeğe ihtiyaç duyulmaması nedeniyle vasıfsız işgücü göçünün olmadığı biçimindedir. Buna gerekçe olarak da genellikle, yüzyılın başından beri 'ikinci' sanayi devrimini sürükleyen kimyasal ve elektronik teknolojilerden yeni 'enformasyon teknolojileri'ne kayma sürecinin yaşanması ve bunun sonucu olarak da erkek, kol emeğine dayalı işçi sınıfının oranında bir düşüşün, hizmet ve beyaz yakalılar oranında ters orantılı bir yükselişin varlığını göstermektedir.

Sermaye ve emek hareketliliği/akışkanlığı bağlamında yürütülen tartışmalarda ise, sermayenin serbest hareket edebilmesine karşın emeğin hareketsizliği vurgusu yapılmakta ve uluslararası göçün yokluğu ya da sınırlılığı dile getirilmektedir. Dünya ekonomisinde sermayenin bu hareketliliği ve emeğin hareketsizliği vurgusu ile ilişkili olarak emeğin özellikle de vasıfsız emeğin sorumluluğunun ulus-devlete yıkması süreci söz

[17] Esnek uzmanlaşma pekçok anlamda kullanılabilmekte. İlk anlamı " ...emek sürecinin esnekliği, yani ürün tasarımı ve üretim ölçeğinin düşük maliyetlerle değerlendirilmesinin ilk koşulu işçilerin esnek kullanımı: işçilerin farklı işlerde herhangi bir kısıtlama olmadan çalışması (işlevsel esneklik), üretim koşullarına göre çalışma sürelerinin istenilen şekilde ayarlanabilmesi ve işçilerin kolaylıkla işten çıkarılabilmeleri (sayısal esneklik) ve ücretlerin kararlılığa bağlı olarak kolaylıkla ayarlanabilmesi/düşürülebilmesi (ücret esnekliği)... (Taymaz, 1993, 33).

konusu edilmektedir (Kazgan, 2000, 37: Tekeli, 2000, 121: Şengül, 2000). "...Böylece ulus-devlet, uluslararasılaşmayan küçük yerli sermayeyle birlikte vasıfsız işçilerin devleti olacaktır; yani bir anlamda 'proleterleşmesi' söz konusudur...." (Kazgan, 2000, 37).

Emeğin hareketliliğinin/akışkanlığının sınırlılığı ise, değişik düşünürlerce aşağıda verilen alıntılar biçiminde dile getirilmektedir:

> Ulus-devletin ve sınırlarla çevrilmiş topraklar kanalıyla kurulan toplumsal denetimin günümüzde hâlâ işlevselliğini koruduğu bir alan bulunmaktadır. O da nüfus ve emek alanıdır. Günümüzün küreselleşen dünyasında bilgi, sermaye, mal akımlarını sınırlar engelleyememektedir. Ama sınırlar nüfusun ya da emeğin yer değiştirmesinde bir engel oluşturmakta, onları ulus-devletin sınırları içinde tutmaktadır" (Tekeli ve İlkin, 2000, 121).

> Sermayenin artan hareketliliği hiyerarşik ve eşitsiz bir sistem oluşturan dünya ekonomisi sadece metropol/merkez ülkelerin değil çevre ülkelerin de burjuvazileri için yeni olanaklar getirmektedir. Buna karşın emeğin hareketi giderek engellenmektedir. "Sermayenin bu koşullarda uluslararasılaşması ile emeğin ulusal ekonomilerin sınırları içinde 'tutsak' kılınması, ekonomik, politik ve ideolojik sonuçlar getirir" (Boratav, 2000, 20).

> Ulus-devletin aşınımı sürecinde ulusal ekonomiyi ve onun sınırlarını belirleyen ana öge, emeğin hareket serbestisinin sınırlarıdır. Dolayısıyla, ulus devletin varlığının korunmasında nesnel çıkarları olan başlıca toplumsal güç, emekçiler oluyor (Boratav, 2000, s. 21).

Oysa daha önce de değinildiği gibi emek süreçleri ya da emek piyasası açısından en önemlisi, ihtiyaç duyulan emekle bağlantılı olup vasıflı profesyonellere duyulan ihtiyacın yanı sıra yarı-zamanlı ve vasıfsız emeğe de ihtiyaç duyulmasıdır.[18] Bu nedenle de ücretli iş alanında, emek gücünün 'feminizasyonu' ve 'etnizasyonu' ile katlanmış bir halde daha esnek zamanlı ve yarı-zamanlı çalışma giderek ağırlık kazanmaktadır.[19] İhtiyaç duyulduğu dönemlerde yasaklanması ve kapıların kapatılmasına rağmen

[18] Londra'da Erbaş tarafından gerçekleştirilen (2000) çalışmada özellikle belli konfeksiyon atölyelerinde özellikle belirli ülkelerden göçmenlerin hattâ belli etnik kökenden olanların belli atölyelerde çalıştığı "etnik sektörlerin" varlığı söz konusudur. Bu türden sektörlerin özelliği tam da vasıfsız, yarı-zamanlı ve evde çalışmaya da olanak veren, parça başı çalışmayı gerektirmesi olup; bu nedenle de sayısal esneklik aracılığıyla da istendiğinde kolaylıkla işten atılabilecek kesimlerin çalıştırılması durumu oldukça yaygındır.

[19] Kriz konusunda çok farklı yaklaşımlar olmakla birlikte hemen hemen bütün yaklaşımların krizi aşma konusunda yapılan düzenlemelerin sonuçlarına ilişkin olarak üzerinde uzaklaştıkları temel noktalar için Hall'a (1995, s. 107-108) bakılabilir.

kaçak emeğin 'tolere' edilmesi durumu da söz konusu olabilmektedir. Bu duruma örnek olarak, 90'lı yılların başlarına kadar İngiltere'de kaçak işçi çalıştırma konusunda, özellikle konfeksiyon atölyelerinde, ara ara yapılan fabrika baskınları olsa da, 90'lı yılların ortasında çok büyük cezalarla (her bir çalıştırılan kişi başına işyeri sahibine 5000 Sterlin, hem de 1997 yılında İşçi Partisi'nin iktidara gelişinin hemen ardından) engellenmeye çalışılması, konfeksiyon atölyelerinin daha ucuz emeğin bulunduğu Doğu Avrupa ülkelerine kaydırılmasının bir sonucu olarak yorumlanabilir. Kısacası, kaçak işçiliğine "göz yummak" da göçün devam etmesinde önemli bir etmen olarak işlemektedir. Ayrıca vasıfsız emeğe ihtiyaç duyulmaması durumunda bile yoğun bir göç sürecinin yaşanmakta olduğu bir gerçektir.

1970'lerin krizinin etkilerini, gelişmiş ülkelerdeki gibi, benzer birçok azgelişmiş ülkede kâr oranlarının düşmesi ve dış borç artık ithal ikameci birikim modelinin değişimi değil, terk edilmesi sürecini getirmiştir. Birikim sürecinin sınırlarını belirleyen kriz, bir yandan ülke içinde, sanayi sermayesinin birikimini sürdürmesi, öte yandan da geçerli işbölümü çerçevesinde dünya ekonomisiyle olan ilişkilerini sürdürmesini tehdit eder hale gelmiştir (Gülalp, 1987, 54). İthal ikameci birikim modelinin terk edilişinin amacı verimsiz sermayeleri piyasalardan silecek rekabetçi düzenleme biçimleri aracılığıyla üretkenliğin yeniden arttırılması ve kâr oranının yükselmesinin koşullarını sağlamaktır. Ancak bu süreç sonuçları itibariyle hızla işini kaybetme nedeniyle mevcut yoksullara ve işsizlere yenilerinin eklendiği bir sürecin yaşanmasına yol açmıştır. Son dönemlerde Güneydoğu Asya (Tayland, Malezya, Güney Kore, Endonezya vb.), Rusya, Brezilya, Meksika, Arjantin ve Türkiye'de yaşananlar bu duruma örnek oluşturmaktadır.

Krizler dünya ölçeğinde yayıldıkça, krizden en çok etkilenen ülkelerde ve bütün ülkelerin belli katmanlarında ve dolayısıyla da daha çok vasıfsız emeği oluşturan göçmenlerde yoksulluk ve dolayısıyla da marjinalleşme artış göstermektedir. Bu süreç kazananları ve kaybedenleri olan bir süreç olup, ayrıntıda bakıldığında bir taraftan 1970'lerde emek süreçlerini derinden etkileyen ve sonuçları itibariyle işgücü piyasasının dışına itilen ya da yarı-zamanlı ya da düzensiz çalışma konumuna gelen kitleler; diğer taraftan da 1990'lı yıllarda dünyada olup bitenlerle uluslararası ilişkilerin değişmesi sonrasında yaşananlar 80'li yılların ortalarında hızlanan ve diğer Sosyalist ülkelerdeki çöküş sonrasında Yugoslavya ve diğer Balkan ülkelerinde yaşananlar, Körfez Savaşı ve Ortadoğu'da yaşananlar, şimdilerde Afganistan ve önümüzdeki günlerde yeni "düşmanını arayan savaşlar" belki de yeni göç akımlarına yol açabilecektir. Bu olu-

şumlar pekçok durumda "zorunlu" göç yaratmakta ve dolayısıyla da günümüzü "göç yılları" (*the age of migration*) olarak adlandırmaya neden olacak düzeyde hızlı nüfus hareketlerine yol açmaktadır.

Bu nedenle de, günümüz Batı Avrupa ve diğer gelişmiş ülkeleri için şimdilerde en çok üzerinde tartışılan konulardan biri göçmen sorunu olmuştur. Hattâ göçmenlerin boyutu öylesine artış göstermiştir ki, kaçak (undocumented) olarak tanımlanan göçmenler bile kendi başına bir tartışma alanını oluşturmaktadır. Şimdilerde "göç yılları" (the age of migration; Castles ve Miller, 1993) "küresel kent" (global city; Sassen, 1991) ile birlikte göç ve göçmenlikle ilintili olarak sınıf-altı (underclass) gibi kavramın yanı sıra "yeni marjinallik" (advanced-marginality; Wacquant, 1999) ve "yeni kent yoksulları" (new urban poor) kavramlarının sıklıkla kullanılması bu sürecin sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak günümüz göç olgusunun klasik göç olgusundan farklı yönleri bulunmaktadır. Bu farklılıklar içinde en önemli olanı ise, göçün daha çeşitlenmiş oluşudur. Örneğin "tepkisel göç" (*reactive migration,* Richmond, 1993), politik sığınmacı göçü ve kadın göçü türü göçlerin yaygınlaşması bu çerçevede değerlendirilebilir. Göç çeşitliliğini anlamaya çalışmak belki de göç konusunda bireysel boyutun çözümleme içine alınması anlamına gelir ki, bu da süreci ayrıntıda çözümlemeye olanak sağlar.

Uluslararası Göç Organizasyonu'nun (IOM) tahminlerine göre, 1992' de göçmenlerin toplam sayısı 100 milyon olup, bunun 20 milyonunu sığınmacılar oluşturmaktadır. Yine verilere göre, dünya nüfusunun % 1.7'si doğduğu ülkeden başka bir ülkede yaşamakta olup, bu oran yaklaşık olarak dünya nüfusunun yıllık artışı kadardır (Castles ve Miller, 1993, s. 4). 1992'den sonraki gelişmeler ve özellikle de, "Afganistan müdahalesi" sonrasında bu sayının şimdilerde çok artmış olabileceğini tahmin etmek pek de zor olmasa gerek. Mevcut verilerin büyük olasılıkla kaçak göçmenleri kapsamadığı düşünülecek olursa durumun ciddiyeti daha da net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Göçmenlere yoksullaşma ve marjinalleşme açısından bakıldığında göç alan ülkenin göçmenlere bakış çerçevesinde bu süreç şekillenmektedir. Programlı bir göçmen politikası yürütüyor olup olmama bu süreci etkileyen temel etmendir. Bu açıdan bakıldığında Amerika ve Kanada'nın programlı bir göçmen politikası yürütmesi sonucu son yıllara kadar Batı Avrupa ülkelerinin çoğunda kapsamlı bir politika olmaması nedeniyle "misafir işçilik" ve son birkaç on yılda da "kaçak göçmen" akını nede-

niyle farklı süreçler yaşamaktadır.[20] Bu anlamda genel olarak Batı Avrupa ülkelerindeki göçmenlerin durumu ABD ve Kanada'daki göçmenlerin durumundan daha kötüdür.

Ayrıca aynı ülkedeki farklı göçmen gruplarının durumu da yoksulluk açısından farklılık göstermektedir. Örneğin Hollanda'da gerçekleştirilen bir çalışmanın sonuçlarına göre işsizlik oranı Flemenkler'de % 6.2 iken, Antiller için bu oran % 18.6, Türkler için % 26.7'dir. Uzun dönemli işsizlerin oranı yerliler için % 10 iken bu oran genel olarak azınlıklar için % 25'ten fazla ve azınlıklar içinde Surinam, Antiller, Faslılar ve Türkler için ortalama % 30'dan fazladır (Burgers, 1998).

Son yıllarda artış gösteren göç konusunda yeni göçmenlerin daha önceden gelen anlaşmalı göçmenlerle bağlantılı olarak aynı ülkelerden geldiği biçiminde Sassen tarafından ileri sürülen tez, bazı çalışmalar tarafından yanlışlanmıştır. Bu çalışmalar içinde önde geleni Burgers (1998) tarafından gerçekleştirilen "kaçak göçmenlerin" (undocumented migrants) daha önce göç veren ülke olarak Türkiye'den ve Fas'tan değil, dünyanın değişik yerlerinden gelenlerden oluştuğu yönündedir.

Sassen'in tezi, belki 1980'li yıllar için doğru olabilir ancak 1990'lı yılların göç olayı biraz daha farklıdır. İnsanlar nereye gideceğini bilmeden daha güvenli olabilir düşüncesiyle, göç kararı vermektedirler. Nitekim Londra'daki göçmenler için "zincirleme göç" söz konusu olsa da, insanlar kendilerini neyin beklediğini pek bilmeden göç kararı almaktadırlar (Erbaş, 1997). Burgers de yaptığı çalışmada, görüşülen kişiler kendilerini neyin beklediğini bilmeden asıl hedeflerinin 'Batı' ya da 'Kuzey'e gitmek olduğunu belirtmişlerdir.

Burgers (1988) tarafından yapılan çalışmada ayrıca, son on yılda Batı kentlerindeki kent nüfusu içinde göçmenlerin oranındaki hızlı artışa değinilmekte ve kentlerin daha çok sorun barındıran mekânlar olduğunu belirtmektedir. Göçmenlerden oluşan etnik grupların yarısının kentsel sorunların yoğun olduğu dört kentte (Amsterdam, Rotterdam, The Hague ve Utrecht) yaşadığını ve bu kentlerdeki işsizlik oranının ulusal işsizlik oranının iki katı olduğunu vurgulamaktadır.

Küresel kent kavramı aracılığıyla günümüz dünyasında sermaye ve nüfus hareketlerine göndermelerde bulunan iki eğilime burada değinmek belki de yerinde olacaktır. Bunlardan ilki "küresel kentler ağı" çerçevesinde geliştirilmiş olup, dünya sistemi teorisini benimseyenlerce ortaya konulmaktadır. Bu teze göre küresel sistem bilgi teknolojisinde son dö-

[20] ABD ve Kanada'daki göçmenler ile Batı Avrupa ülkelerindeki göçmenlerin pek çok açıdan karşılaştırılması için Cross ve Waldinger'e (1997) bakılabilir.

nemde ortaya çıkan gelişmelerin de sağladığı olanaklarla, çok sıkı bir biçimde bağlanmış ve hiyerarşik olarak sıralanan bir ağın olduğu düşüncesidir. Bu ağın içinde yer alan kentlerin bağımlılıkları, ulus-devlet olmaktan çok, küresel ağın kendisidir (Şengül, 2000, s. 138). Keyder (1996) bu ilişki ağı içinde bazı merkezler aracılığıyla çevre ülkelerin yukarı doğru hareketinin olabilirliğini iddia ederken dünya sistemleri kuramcılarının önde gelen ismi Wallerstein küresel düzlemde yarışmacılığın içinde yukarı doğru hareketliliğin oldukça zor olduğunu ve bunun gerçekleştiği durumda da bir başka ülke ya da kenti aşağıya iteklemeyi gerektirdiğini işaret etmektedir.[21] Küresel kent kavramı aracılığıyla ilgili ikinci eğilim küresel kentlerin aslında sanıldığının ya da birinci görüşü benimseyenlerin aksine daha çok sorunu içinde barındırdığı ve bu yönde öne çıkan kentlerin dünyanın en sorunlu kentleri olduğu biçimindedir.[22]

Hem Burgers'ın değerlendirmeleri hem de Mollenkopf ve Castells'in Avrupa'nın en zengin kenti Hamburg ve Dünyanın en zengin kenti New York'ta aynı zamanda dünyanın en yoksullarına ve evsizlere mekân oluşturmakta olduğu değerlendirmesi (aktaran, Burgers, 1999) buna ek olarak Rex (1988) ve diğer düşünürlerin çalışmalarının bulguları "küresel kentler" konusunda olumlu vurgulamanın önde gelen isimlerinden biri olarak Keyder ve yakın düşünenlerin ileri sürdüğü teze gölge düşürmektedir.[23]

ULUS-DEVLETİN 'AŞINIMI' VE GÖÇ

Bu süreç kuşkusuz son yıllarda değişen sermaye birikimi mantığı çerçevesinde gelişen politikalarla bağlantılı olup ulus devletin 'aşınımı' ve işgücü pazarındaki dönüşümlerle ilişkili olarak değerlendirilmelidir. "Daha önceki dünyada konjonktürel iniş çıkışlara ve işsizliğe çözüm üretmeye, doğal tekellerin tekel rantlarını topluma mâletmek için kamu girişimlerin ya da ekonomik büyümeye ivme verme ya da bunu biçimlendirmeye ilişkin roller üstlenen ulus-devletin, böylece, bu alanda işlevi olmayacaktır artık. Ekonomide "yeni-sağ" diye bilinen ve geçmişte sosyal devletteki gelişmeye koşut biçimde buna eleştirilerini yoğunlaştıran akımın temel amacı, işte bu işlevleri devletin üstlenmesinin ne denli hatalı olduğunu göstermektedir"... (Kazgan, 2000, s. 37). Sermayenin çıkarlarını korumayı amaçlayan bu ideolojinin devreye girişi ve egemen oluşunun ardından

[21] Burada Dünya Sistemi Kuramı'nın önde gelen ismi Wallerstein ve bu kurama yakın olanlar dünya ekonomisinin tarihi boyunca merkez ve çevre arasındaki nüfus oranının sabit kaldığı görüşünü kabul etmekteler.

[22] Örneğin, Sassen, 1985: 1991; ve Rex, 1988.

[23] İstanbul'un da Türkiye'nin en sorunlu kentlerinden biri oluşu bu olumlu düşüncenin ne denli güç olduğunu göstermektedir.

günümüzde ulus-devletler artık birtakım işlevlerini kaybetmekte buna karşın özellikle de küresel düzeyde birtakım yeni işlevler üstlenmektedir. Bir anlamda küreselleşme süreci ulus-devleti kendi çıkarları doğrultusunda dönüşüme uğratarak yeni işlevler yüklemekte ya da belli işlevleri sürdürmesini beklemektedir ki, bu da emeğin ulus-devletin sorumluluk alanı içinde değerlendirilmesi ve bu yönde uygulamaların geliştirilmesidir.

Önceki bölümde vasıfsız emeğin dolaşımının sınırlılığı/yokluğunu vurgulayan düşünürlerden aktarılan görüşler de dile getirildiği gibi, vasıfsız emek ulus-devletin sorumluluk alanına hapsedilmiş durumda. Ancak sorun ve göçe yol açan durum, bu sorumluluğu yerine getirmesi gereken devletin de bir şekilde elinin bağlanmış olması. Böylelikle insanlar yerinden yurdundan olma pahasına göçü göze almaktadır.

Yaşamak için göçmek dışında seçimi kalmayan yoksul insanlar çoluk çocuk nereye gittiğini, kendilerini neyin beklediğini bilmeden yola çıkmakta ve yeni "ev/yurtlar" aramaktadırlar.[24] Bu çaresizlik özellikle de "ulus-devletin" sorumluluk alanına hapsedilen emeğin uygulanan politikalar ve yapılanma süreci sonucunda sanayileşmesinden ve ulus-devletin oluşum yıllarındaki kriz dönemlerinden farklı bir muameleye tâbi olmasından kaynaklanır. Daha önceki kriz dönemlerinde yoksullaşma süreci sadece bir sorun olarak ortaya konmamakta, aynı zamanda üstbakış, çözümleme, müdahale ve benzerlerinin bir nesnesi olarak da ele alınmaktayken[25] şimdilerde, yaşanan sorunlar için son dönemlere kadar bir düzenlemeye gitme yerine "olduğu gibi kalsınlar" tarzı bir ihmâle tâbi kalış biçiminde yaşanmaktadır. En ilginci, son birkaç yılda Dünya Bankası, yoksulluğun önlenmesi ve yoksullukla mücadele stratejilerinin geliştirilmesi gereğini vurgulamamış olsaydı belki de, özellikle azgelişmiş ülkelerde sorunun ciddiyeti anlaşılamayacak ve bu sorunlar üzerine gidilmeyecekti.

Küreselleşme süreci hemen hemen tüm dünyayı, ancak bazı bölgeleri diğerlerinden daha fazla etkileyecek biçimde işlemektedir. Bu işleyişin sonucu olarak da, belirli bölge ve bölgelerdeki toplumların sürecin olumsuzluklarından daha fazla etkilenmesi ve bu toplumlardaki bazı katmanların da en çok etkilenmesi durumu söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla da bu olumsuzluklardan en çok etkilenen insanlar "daha güvenli" (çoğu durumda da yeter ki gitsin de neresi olursa olsun) yerlere gitme isteğine

[24] Bu konuda Peker'e (2002) bakılabilir.

[25] Foucault'nun "Büyük Kapatma" olarak adlandırdığı kurumsallaşma süreci aracılığıyla ile yoksulların tedavi edilmesi gereken kişiler olduğu konusundaki sürecin oluşumunun değerlendirmesi için bakınız, Tekelioğlu, (1999) s. 40-46.

kapılmaktadırlar.[26] "Umuda Yolculuk"lar biçiminde başlayan, başarılı olunduğunda yeni mekânlarının yeri marjinalleri arasına katılma; başarılı olunmadığında ise, bazen yaşam pahasına, en iyi olasılık da 'şebekeler' adı altında "insan tâcirlerine" yapılan ödemeler sonucu kendi bütçelerine göre, büyük meblağların kaybı ile sonuçlanan serüvenlere atılış örnekleri durumun vahâmetini gözler önüne sermektedir.

Teknolojik Gelişme ve "Yakınlaşan Uzaklar"

Ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler zaman ve mekân kavrayışı ve kullanımını etkilemiş, önceki yıllara göre insanın hareketliliğini arttırmıştır. Diğer bir deyişle mekânın kavranması ve kullanımı dönüşüme uğramıştır. Hareketliliğin sınıfsallığına, farklı kesimleri farklı düzeyde etkilemesine rağmen, yine de teknolojik gelişmeler her kesimin hareketliliğini belli oranda etkilemiş durumdadır.

Günümüzde sermaye sahiplerinin, Bauman'ın deyimiyle "elit tabakanın hayatında 'burası' ve 'orası', 'iç' 'dış', 'yakın' ve 'uzak' ayrımlarının pek bir anlamı kalmamıştır. İletişimde zaman sorununun ortadan kalkması ile birlikte uzay ve mekân sınırları, en azından elektronik mesaj hızıyla hareket edebilenler için sorun olmaktan çıkmıştır" (Bauman, 1999, s. 20). Dolayısıyla "Mekân işlenmiş/merkezlenmiş/örgütlenmiş/normalleştirilmiş" hale gelmiş ve hepsinden öte insan bedeninin doğal kısıtlamalarından kurtarılmıştır... (Bauman, 1999, s. 25).

Ancak bu gelişmeler insanlık durumunu homojenleştirmek yerine kutuplaştırma eğilimi taşımaktadır. Hareket serbesti olan kesimler istediği yere gidebilme özgürlüğüne sahip olup dünyayı dolaşma/kullanma girişimlerinde bulunurlarken, bu serbestisi olmayan kitleler değişik yolları deneme girişimlerinde bulunmakta bulunamayanlar ise, zorunlu olarak yerlerini yurtlarını terk etme isteğine her gün biraz daha kapılarak oldukları mekânlarda yaşamlarını sürdürmeye devam zorunda kalmaktadırlar.

Sonuç

Küreselleşme olarak adlandırılan dönemde gerçekleşen oluşumlar sonucunda, dünya ölçeğinde yaşanan göç süreci yeni akımlarla devam etmiştir. Uluslararası göçte hareket serbestisinin sınıfsallığına rağmen yine de günümüzde her kesimin hareketliliği artışı göstermiştir. Sermaye sahip-

[26] Daha güvenli yer-yurt arayışı göreli olup hangi ülkeye göç edilebileceği göçe zorlanmanın şiddetine ve göçmenin maddî ve ilişkisel konumuna göre değişmekte. Örneğin Afganlılar için Türkiye şimdilerde göç edilebilecek ülkelerden biri iken, Türkiyeli biri için gelişmiş ülkelerden birine göç daha çok istenebilmektedir.

leri ve diğer üst katmanlar 'serbest' olarak vasıfsız emek ve diğer alt kesimler ise 'serbest olmadan' bu hareketlilik akımlarına katılmışlardır. Sermayenin serbest dolaşım özgürlüğü onu bir yandan 'yurtsuz' kılarken, her yeri yurt edinme hakkını da sağlamaktadır. Öte yandan emek, çok çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda kalarak "yersiz yurtsuz" kılınmış, dolayısıyla yer yurt edinmek çabası ile sermayeye oranla az olsa da oldukça hareketli hale gelmiştir. Bu anlamda sermaye için 'yurtsuz', emek için 'yersiz yurtsuz' kavramları tam da bu farklılığı açıklamaktadırlar.

Bu süreç, azgelişmiş ülkelerde bazı durumlar dışında ağırlıklı olarak bir iç göç süreci biçiminde yaşanmıştır. Dünya ölçeğinde yeniden yapılanma sürecinin sonrasında bu ülkelerde en çok etkilenenler tarım ile uğraşan kırsal kesim insanı ve kentlerde yaşayan vasıfsız işçiler, küçük esnaf ve işsizler olmuştur. Bu etkilenme sonucunda azgelişmiş ülkelerde yoğun bir iç göç süreci ve gelişmiş ülkeler için de yoğun bir uluslararası göçmen akını yaşanmış ve bunun sonucunda da bazı kesimler, özellikle de göçmenler hızlı bir yoksullaşma süreci içine girmişlerdir. Dolayısıyla hem azgelişmiş hem de gelişmiş ülkelerde büyük kentler yoksullaşmanın ve sorunların en fazla yaşandığı alanlar olmuşlardır. Bu sürecin sonucu olarak da "yeni marjinallik" (*new marginality*) ve "ileri marjinallik" (advenced marginality) vb. kavramlar giderek daha sık kullanılır olmuştur.

Kısacası günümüzde eski paradigmanın itici ve çekici faktörler çerçevesinde değişim çekici faktörler olması ya da çok az olsa da itici faktörlerin giderek çoğaldığı ve yerinden yurdundan olma isteğini özellikle belli bölgelerde, ülkelerde gün geçtikçe arttırdığı rahatlıkla söylenebilir. Kimbilir belki de emeğin küresel ölçekte örgütlenmesi için zeminler bu tür mekânlarda yeşerecektir. Bu da ancak çokkültürlülük, farklılık çerçevesinde değil, eşitlik, özgürlük, demokrasi çerçevesinde yapılacak çözümlemeler aracılığıyla gerçekleşebilir.

Kaynakça

Aglietta, M. (1979) "A Theory of Capitalist Regulation, London: *New Left Books*.

Akkaya, Y. (2001) "Teknoloji, Üretim Süreçleri ve Sendikacılık", *Özgür Üniversite Forumu*, s. 14.

Altıok, M. (1998) "1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 25, Sayı2.

Arın, T. (1986) "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm", *11. Tez Kitap Dizisi*, No. 1.

Ayata, A. G. (1991) "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik", *Toplum ve Bilim*, sayı. 51-52.

Bauman, Z. (1999) *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, İstanbul: Vadi Yayınları. (Çev. Abdullah Yılmaz).

Berksoy, T. (1982) "Türkiye'de İstikrar Arayışları ve IMF", (Der) C. Erdost, *IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye*, içinde, İstanbul: Savaş Yayınları.

Boratav, K. (Der). (1987) *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*", 2. Basım, Ankara: Kaynak Yayınları.

Burgers, J. (1988) "In the Margin of the Welfare State: Labour Market Position and Housing Conditions of Undocumented Immigrants in Rotterdam", *Urban Studier*, Vol. 35.

Castles, S. Ve M. J. Miller (1993) *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Basingstoke: MacMillan Pres.

Cross, M. ve R. Waldinger (1997) "Economic Integration and Labour Market Change", *Second International Metropolis Konferansına Sunulan Bildiri*, Copenhag, 25-27 Eylül.

Eraydın, A. (1992) *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*, Ankara: ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Erbaş, H. (1994) "Irkçı Saldırganlık: Egemen Açıklama Biçimleri Irkçılığı Olumlar", *A.Ü. D.T.C.F. Araştırma Dergisi* Cilt, XV.

Erbaş, H. (1997) "Class, Ethnicity and Identity Formation: Immigrants from Turkey in London", *Avrupa Sosyoloji Derneğince Düzenlenen "20 th Century Europe: Inclusion/Exclusion", konulu konferansa sunulan bildiri*, Essex Üniversitesi, Essex, 27-30 Ağustos.

Erbaş, H. (1999) "Metodoloji Tartışmaları Işığında Göç ve Etnisite", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Sayı, 2.

Erbaş, H. (2000-01) "Küreselleşme ve Ulus-Devletin 'Aşınımı' Sürecinde Toplumsal Eşitlik/Adalet", *Doğu Batı*, Sayı. 13.

Erbaş, H. (2001) "Yurtdışına Göçün Yeni Biçimleri", *7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresine Sunulan Bildiri*, 21-23 Kasım, O.D.T.Ü. Ankara.

Erder, S. (1995) "Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 66.

Erendil, A. T. (2000) "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli-Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 86.

Gülalp, H. (1987) *Gelişme İdeolojileri ve Gelişme Stratejileri*, 2. Basım, Ankara: Yurt Yayınları.

Hall, S. (1995) "Yeni Zamanların Anlamı", (Der) S. Hall ve M. Jacques, *Yeni Zamanlar* İçinde, İstanbul: Ayrıntı Yayınları. Çev. Abdullah Yılmaz (1990, Lawrence& Wishart).

Harvey, D. (1982) *Limits of Capital*, Oxford: Basil Blackwell.

Harvey, D. (1997) *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Çev. Sungur Savran (1989, Oxford: Basil Blackwell).

Kazgan, G. (2000) *Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kaya, A. (1995) "Federal Almanya'da Yakın Tarihin Yeniden Keşfi: Tarihçiler Tartışması", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı. 8.

Keyder, Ç. (1983) "Kriz Üzerine Notlar", (İlhan Tekeli ve Diğ.) *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* içinde, Ankara: Yurt Yayınları. İlk kez Toplum ve Bilim Dergisinin 14. sayısında yayınlanmıştır.

Keyder, Ç. (1987) "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", K. Boratav ve Diğ. (Der). *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, 2. Basım, Ankara: Kaynak Yayınları.

Keyder, Ç. (1996) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, İstanbul: Metis Yayınları.

Koehn, P. H. (1991) *Refugees From Revolution, U.S. Policy and Thrid-World Migration*, Oxford: Westview Press. Inc.

Lipietz, A. (1993) "Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler", *Toplum ve Bilim*, Sayı, 56-61.

Miles, R. Ve V. Satzewich (1990) "Migration, Racism and 'Postmodern' Capitalism", *Economy and Society*, Vol. 19, No. 3.

Murray, R. (1995) "Fordizm ve Post-Fordizm", (Der) S. Hall ve M. Jacques, *Yeni Zamanlar* içinde, İstanbul: Ayrıntı Yayınları. Çev. Abdullah Yılmaz (1990, Lawrence& Wishart).

Offe, C. (2001) "Yönetilmezlik: Muhafazakar Kriz Kurumlarının Yeniden Doğuşu", *Cogito*, Sayı, 27.

Öngen, T. (1995) "Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Sendikalar", *Marksizm ve Gelecek*, Sayı. 5.

Peker, B. Y. (13 Ocak 2002) "Yabancı Tehdidi" *Radikal İki*, Sayı. 275, s. 6.

Rex, J. (1988) *The Ghetto and the Underclass: Essays on Race and Social Policy*, Averbury: Gower Pub. Company Limited.

Richmond, A. H. (1993) "Reactive Migration: Sociological Perspectives on Refugee Movements", *Journal of Refugee Studies*, Vol. 6, No. 1.

Sassen, S. (1988) *The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow*, New York: Cambridge University Press.

Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo, Princeton*, NJ: Princeton University Press.

Şengül, T. (2000) "Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi", Der. E. Ahmet Tonak, *Küreselleşme: Emperyalizm Yerelcilik İşçi Sınıfı* içinde, Ankara: İmge Kitabevi.

Taymaz, E. (1993) "Kriz ve Teknoloji", *Toplum ve Bilim*, Sayı, 56-61.

Tanyılmaz, K. (2000) "Kriz ve "Post-Fordizm" Teorileri: İstikrarlı Bir Kapitalizm Mümkün(mü)dür(?) Karşılaştırmalı ve Eleştirel Bir Değerlendirme", *İktisat Dergisi*, Sayı. 403, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mez. Cemiyeti Yayın Organı.

Tekeli, İ. İlkin S. (2000) "Küreselleşme Ulus-Devlet Etkileşimi Bağlamında AB-Türkiye İlişkilerinin Yorumlanması", *Doğu Batı*, Sayı. 10.

Tekelioğlu, O. (1999) *Michel Foucault ve Sosyoloji*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Wacquant, L. (1999) "Urban Marginality in the Coming Millennium", *Urban Studies*, Cilt. 36.

Yentürk, N (1993) "Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği" *Toplum ve Bilim*, Sayı, 56-61.

AZ GELİŞMİŞLİK PERSPEKTİFİNDEN KÜRESELLEŞME

Cem Somel*

KÜRESELLEŞME TELKİNİ

Ortaya yeni bir keşif veya icat çıktığında yeni terimlere ihtiyaç duyulur, bunlar yeni terimlerin uydurulmasına vesile olur. Buna mukabil, mevcut ve bilinen hâdiselere yeni isim vermek, terim uydurmak, bir telkin maksadı güder.

Küreselleşme kavramının kapsadığı eğilimler son yirmi yılın ürünü değildir. Ülkeler arası ticaret, ilk çağlardan beri sürüyor. Taşımacılığın kolaylaşması ve ucuzlaması birkaç yüz yıldır devam etmektedir. Sermayedarların başka ülkelerde yatırım yapmasının da birkaç yüz yıllık geçmişi var. Genel olarak iktisadi alanda küreselleşme, kapitalizmin genişleme eğiliminin son yirmi-otuz yılda ivme göstermesinden ibarettir. Öte yandan, uzun mesafelerde iletişim, çok eski zamanlardan beri sürekli kolaylaşmakta ve hızlanmakta ve toplumların fikrî, kültürel etkileşmesini artırmaktadır. Bu açıdan da küreselleşme diye vasıflandırılan dönemin çok yeni bir yanı yoktur. Küreselleşme kavramının kapsamına giren eğilimlerden üçüncüsü nispeten yenidir. Dünya kapitalist sisteminin merkezini teşkil eden devletler, diğer ülkelere yönelik politikalarını eşgütmek,

* Dr. Cem Somel, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü.

bunlar üzerinde siyasi baskı yapmak ve dünya ticaret ve yatırım düzenini şekillendirmek için, zamanla artan ölçüde "uluslararası" teşkilatları (BM'yi, NATO'yu, GATT'ı, Para Fonunu, Dünya Bankası'nı) kullanmaktadır. Bu teşkilatlar küreselleşme ile nitelenen dönemden önce kurulmuş, ama işlev ve etkileri yakın zamanlarda artmıştır.

Küreselleşme kavramının kastettiği eğilimler eskiden beri süregelmekte ise, bu kavramı uydurmanın maksadı nedir? "Terörizm", "haydut devlet", "yönetişim", "uluslararası toplum", "ulus ötesi şirket" terimleri gibi, küreselleşme kelimesi de bir politik araçtır. Aracın işlevini anlamak için ona yüklenen imâ ve çağrışımları incelemek gerekir. Bir kere "küreselleşme"deki -leşme, bir süreç ifade etmektedir. Süreç, kavram olarak, "kendiliğinden" dolayısıyla "tabiî", biraz daha gidersek "durdurulamaz ve önlenemez" sıfatlarını zincirleme çağrıştırmaktadır. Küreselleşme kelimesinin ikinci işlevli imâsı, toplumların muhtelif yönlerden eşitlenmesini, benzeşmesini, yakınsamasını sağlayacağıdır. Küresel olan, yerkürede herkesi kucaklayacağına göre, insanlık için ortaklaşa bir şey olacağı imâ edilmektedir.

Küreselleşme üzerine beylik hale gelmiş bazı önermeler de ince telkinler içermektedir. Çok tekrarlanan "küreselleşme ülkelere hem yeni fırsatlar vermekte, hem de yeni tehlikeler (veya rizikolar) yaratmaktadır" ifadesi bunun başlıca örneğidir. Bu ifade, eğer küreselleşme döneminde vaad edilen nimetlerden nasibini alamayan ülke varsa, mevcut fırsatlardan istifade edememesinden ve tehlikelerin başına gelmesinden kendisinin sorumlu olduğunu imâ ederek, muhtemel eleştirilerin önünü almaya çalışmaktadır.

Başka bir iddia, küreselleşmeyi teknolojik gelişmenin, bilhassa mikroelektronikteki ve bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yenililiklerin sürüklediğidir. Teknolojik gelişmenin, bir tabiat kanunu gibi, küreselleşmeyi sürüklediği öne sürülmektedir ve bu da küreselleşmeye karşı durulamayacağı kanısına zımnen dayanak olmaktadır.

Teknolojik gelişme ile küreselleşmenin ilişkisi nedir? Teknolojik gelişme, ülkeler arası mal taşımacılığını süratlendirmekte ve ucuzlatmaktadır. Teknolojik buluşlar iletişimi sürekli hızlandırmakta, kolaylaştırmakta, ucuzlatmaktadır. Taşımacılığın ve iletişimin ucuzlaması ve süratlenmesi, sınâî üretimin çeşitli aşamalarını başka ülkelerde gerçekleştirmeyi mümkün kılmaktadır. Bunlar doğrudur. Ancak bu ucuzlatan ve hızlandıran teknolojik gelişmelerin mal hareketlerini artmaya *zorlaması*, ülkeler arası yatırımları artmaya *icbar etmesi* söz konusu değildir.

Öyle ise küreselleşmeyi sürükleyen nedir? Kapitalizm çağında, beş yüz yıldır ülkeler arası mal ve sermaye hareketlerinin artışını sürükleyen,

*kâr güdüsü*dür. Bu güdü ile hareket eden şirketler teknolojinin verdiği yeni imkânlardan yararlanarak ticaret ve yatırım faaliyetlerini genişletmeye ve yaymaya çalışmaktadır. Şirketlerin ticaret ve yatırımı azami serbestî içinde yapabilmesi için, ülkeler arasında sermaye ve mal hareketlerinin önündeki eskiden kalma tüm engellerin (kalkınmacı ve sosyal politikaların, iktisadi milliyetçilik eğilimlerinin) ortadan kalkması gerekir. Küreselleşme kavramının ve söyleminin işlevi imâlarla, çağrışımlarla, vaatlerle mal ve sermaye hareketleri önündeki engellerin kalkmasını sağlamaktır.

Ülkeler arası mal hareketlerini kolaylaştıran teknolojik gelişme, pekâlâ bu mal hareketlerini kısıtlamayı, sınırlarda kontrol etmeyi, kaçak mal hareketlerini engellemeyi de kolaylaştırmaktadır. Ülkeler arasında finansal işlemleri kolaylaştıran teknolojik gelişme, pekâlâ bu işlemleri kontrol altına almakta da kullanılabilir. Teknolojiyi geliştiren insandır ve teknolojinin nerede ve hangi amaçla kullanacağını belirleyen de insandır. İnsanların gerçekleştirdiği teknolojik gelişmenin toplumsal hayatı etkilediği doğrudur. Ama teknolojiyi toplumları şu veya bu politikayı izlemeye zorlayan asli veya nihai güç olarak görmek, anlamlı değildir.

Küreselleşme teriminin propaganda işlevine dair bu kısa irdelemeyi bitirirken yakından ilgili bir başka terime değinmekte fayda var. "Çok uluslu" veya "ulus ötesi" denilen şirketlere yakıştırılan bu sıfatlar bu şirketlerin ülkeler ve milletler karşısında bir şekilde bîtaraf olduğunu anlatmaktadır. Oysa bu şirketlerin mâlikleri vardır ve bu mâliklerin milliyeti vardır. Şirketlerin araştırma-geliştirme faaliyetlerini nerede yaptıkları, üretimi nerede gerçekleştirdikleri, kârlarını hangi ülkelerde topladıkları bu şirketlerin faaliyette bulunduğu ülke ekonomilerine olumlu-olumsuz etkilerini belirlemektedir. Mülkiyet hisseleri gelişmiş ülkelerde bulunan şirketleri ulus üstü örgütler olarak değil, gelişmiş ülkelerin milli ekonomilerinin birer uzantısı olarak görmek daha gerçekçidir. Dolayısıyla küreselleşmeyi sürükleyen büyük şirketler, dünyadaki az sayıdaki zengin gelişmiş ülkenin örgütleridir.

KÜRESELLEŞMENİN ETKİLERİ

Ülkeler arasında fert başına hâsılanın yakınsayıp yakınsamadığını karmaşık istatistiksel tekniklerle saptamaya çalışan büyük bir literatür birikmiştir. UNCTAD'ın (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı sekretaryasının) 1997 raporunda bu konuda sunduğu bazı bulgular manzarayı görmeye yetmektedir. Afrika kıtasında satın alma gücü ile hesaplanan fert başına milli gelir, 1965'te gelişmiş ülkelerin fert başına gelirinin yüzde 14'ü iken 1995'te yüzde 7'si oldu. Latin Amerika'da fert ba-

şına milli gelir, 1965'te gelişmiş ülkelerin fert başına gelirinin yüzde 36'sı iken 1995'te yüzde 25'i oldu. Doğu Asya'daki yeni sanayileşen ülkelerde ise bu oran aynı yıllar arasında yüzde 18'den yüzde 66'ya yükseldi (UNCTAD 1997, s. 79). Aynı rapora göre dünya nüfusunun en yüksek gelirli yüzde yirmisinin dünya gelirinden aldığı pay 1965'ten 1990'a yüzde 14 artarak yüzde 83'e ulaştı. 1965 yılında, dünya nüfusunun en yüksek gelirli yüzde yirmisinin ortalama fert başına gelirinin, dünyanın en fakir yüzde yirmisinin ortalama fert başına gelirinin otuzbir katı idi. 1990'da bu rakam altmış katına vardı (UNCTAD 1997, s. 81).

Kapitalizm toplumsal sınıflar arasında servet kutuplaşmasına yol açan bir iktisadi sistemdir. Aynı zamanda ülkeler içinde hem de ülkeler arasında bölgesel gelişme (sermaye birikimi, gelir seviye) farkları üreten bir sistemdir. UNCTAD'ın rakamları bu temel eğilimi yansıtmaktadır. Peki, Doğu ve Güneydoğu Asya'daki yeni sanayileşen ülkelerin başarısını nasıl yorumlamak gerekir? Bu ülkelerdeki gelişme, istisnai etkenlerin bileşkesi gibi görünmektedir. Bu bölgedeki az gelişmiş ülkelerin hızlı gelişmesinin temelindeki birkaç arızî etken şöyle sıralanabilir: İç savaştan sonra Güney Kore'de ve Tayvan'da milli bir sermaye birikimi gerçekleştirmeye azmeden birer milli burjuva devleti oluşmuş ve ABD stratejik sebeplerle bu ülkelerde uygulanan müdahaleci kalkınma politikalarına tahammül etmiştir. Müdahaleci politikalarla bu ülkeler yüksek tasarruf ve yatırım seviyeleri gerçekleştirebilmiştir. Kendi ülkelerinde ücretler yükseldikçe Japonya, daha sonra da Güney Kore ve Tayvan, sınaî üretim faaliyetlerini Güneydoğu Asya'ya kaydırmıştır. Güneydoğu Asya ülkeleri Japonya'nın ve Güney Kore'nin kalkınma politikalarını taklit etmeye çalışmıştır. Güneydoğu Asya, ABD ve Avrupa'dan çok miktarda doğrudan yatırıma mazhar olmuştur. Güney Kore (ve zaten gelişmiş olan Japonya) hariç tutulur ise, bu bölge ülkelerindeki milli hâsıla büyüme rakamları yerli bir teknolojik atılımı yansıtmamaktadır. Sonuçta Doğu ve Güneydoğu Asya' daki istisnai bölgesel gelişmeyi, tamamen küreselleşmenin verdiği fırsatlardan yararlanabilme becerisinin örneği olarak görmek mümkün değildir. Bu ülkelerin yararlandığı fırsatların çoğu küreselleşmenin sunduğu fırsatlar değil, coğrafyanın ve soğuk harbin sunduğu istisnai, bölgeye özgü fırsatlar idi.

Türkiye gibi ekonomisini küreselleşmenin mantığına göre şekillendiren ülkelerin üretim gücünü gelişmiş ülkelerdeki seviyeye ulaştırma ümidi yok denecek kadar azdır. Bugünkü "küreselleşen" dünyada az gelişmişliği yeniden üreten etkenleri kısaca inceleyelim.

Gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki refah farkının başlıca sebebi fert başına sabit sermaye stok farkıdır (fabrika, makine-teçhizat,

ulaştırma ağları, enerji şebekeleri vs.). Yatırımla bu stok artırılır. Yatırımın maddî kaynağını tasarruf (üretilen malların tüketilmemesi) sağlar. Ne var ki küreselleşmeci anlayışın telkin ettiği politikalarla az gelişmiş ülkelerin tasarruf oranlarını yüksek yatırımın gerektirdiği seviyelere çıkarması mümkün değildir. Zirâ küresel kapitalizm kültürü tüketimi kışkırtmakta, tüketimi fiziksel gereklerin ötesinde psikolojik ve sosyal bir ihtiyaç haline getirmektedir. Tüketim kredilerini serbestleştiren finansal politikalar ve lüks tüketim mal ithalatını serbestleştiren ticaret politikaları, pekâlâ tasarruf yapabilecek olan sınıfları zaruri olmayan tüketime teşvik etmektedir. Sonra da düşük tasarruf oranları, az gelişmiş ülkelerin yabancı sermaye cezbetmek için tavizler vermesine gerekçe kılınmaktadır.

Dünya Bankası'nın 2000 Dünya Kalkınma Raporu'na göre 1999 yılında zengin ülkelerde milli hâsılanın ortalama yüzde 22'si tasarruf edildi. Latin Amerika ve Karayipler, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Güney Asya ve Sahra güneyindeki Afrika bölgelerinin her birinde ortalama tasarruf oranı zengin ülkeler ortalamasından az idi. Zengin ülkelerin tasarruf oranını orta veya az gelirli Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin ortalaması (yüzde 25 ile yani az bir farkla) aşmakta idi. Doğu Asya ve Büyük Okyanus ülkelerinin ortalaması ise yüzde 37 idi (World Bank 2000, s. 299).

Küreselleşmeci politikalar, az gelişmiş ülkelerde yatırım seviyesinin de gerçek bir kalkınma hamlesinin gerektirdiği seviyelere ulaşmasını kösteklemektedir. Devletin ekonomiden el çekme anlayışı gereği, başta imalat sanayiinde olmak üzere, kamu yatırımları azaltılmaktadır. Öte yandan iktisadi ortam, özel sektörün üretken kapasiteyi büyütecek yatırımlar üstlenmesini teşvik etmemekte, bilakis caydırmaktadır. Bir kere ülkeler arası finansal işlemlerin (sermaye transferlerinin ve plasmanların) serbestleştirilmesi döviz kurlarında istikrarsızlık yaratmaktadır. Yerli paranın uzunca dönemler yüksek değerlenmesi, sonra uzunca süre düşük değerlenmesi, ithal girdisi kullanacak olan, ihracat yapacak olan veya ithalatla rekabet edecek olan yatırım projelerinin kârlılık hesaplarına büyük bir belirsizlik unsuru katmaktadır. İkinci olarak, sermaye hareketleri serbestleştirildikçe, ülkeye yabancı fon çekmek ve bunların kaçıp döviz bunalımı yaratmasını önlemek için faizleri yüksek tutmayı gerektirmektedir. Faiz had yüksekliği de özel sektörü yatırımdan caydırıcı bir etken olmaktadır.

Yine Dünya Bankası'nın verilerine göre 1999 yılında zengin ülkelerde milli hâsılanın ortalama yüzde 21'i yatırıma ayrıldı. Doğu Asya dışındaki az gelişmiş bölgelerden hiç birinde bu oran yüzde 22'yi aşmadı (World Bank 2000, s. 299). Bu yatırım gayreti ile az gelişmiş ülkelerde emeğin verimini (üretkenliğini) ve fert başına hâsılayı gelişmiş ülkelere yakınsatmanın mümkün olmadığı açıktır.

Küreselleşmeci politikalar uygulayan az gelişmiş ülkelerde yatırımların sektörler arası dağılımı da iktisadi ve toplumsal kalkınmanın gerektirdiği şekilde gerçekleşmemektedir. İthalatın serbestleştirildiği ve kapıların yabancı yatırımlara ardına kadar açıldığı şartlarda ülkede neyin üretilip neyin üretilmeyeceği gelişmiş ülkelerin şirketlerinin kararlarına kalmaktadır. Yabancı şirketlerin ihracat stratejileri, bunların yatırım stratejileri ve bunların fason ürettirme stratejileri kendi ürettikleri metaların hangi ülkede üretileceğini ve hangilerinde üretilmeyeceğini belirlemektedir. Küreselleşmeci mantık, dünyada her ülkenin ucuza üretebildiği meta üretiminde ihtisaslaşmasının faydasını öne sürerek, bu ilkeye göre ülkeler arası iş bölümünü savunmaktadır. Oysa bu suretle belirlenen iş bölümü, birçok az gelişmiş ülkenin potansiyel olarak zamanla (koruma altında ve devlet desteği ile) üretimde tecrübe kazanarak ucuza ve kaliteli olarak üretebileceği metaların üretimine başlamasına mâni olmaktadır.

Bu son zikrettiğimiz hususun önemi hemen anlaşılmayabilir. Eskiden beri ülkelerin en ucuza ürettikleri metaların üretiminde ve ihracatında ihtisaslaşmasının, nispeten pahalıya ürettikleri metaları üretmekten vazgeçip bunları ithal etmesinin dünya genelinde üretim faktörlerinin en makul ve tasarruflu kullanımını ("etkin" kullanımını) sağlayacağı iddiası tekrarlanıp durur. İddiaya göre dünya çapında faktör kullanmada etkinliğin artması dünyada toplam üretimi artıracak ve bütün ülkeler bu üretim artışından az veya çok nasiplenecektir. Etkinliği artırma savı, Dünya Bankası raporlarından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programına kadar küreselleşmeci politikaları savunan hemen hemen tüm belgelerde önerilen politikalara gerekçe teşkil etmektedir.

Oysa serbest ticaret ortamında oluşan uluslararası iş bölümünde az gelişmiş ülkeler ana maddeler (işlenmemiş tarımsal ve madencilik ürünleri) ve vasıfsız işgücü ile üretilen metalar (giysi, ayakkabı, gıda mamulleri vs.) üretmek ya da yüksek teknolojili meta üretiminin basit işlemlerinden ibaret faaliyetler (elektronik ürünlerin montajını, paketlenmesini) yapmak durumunda kalmaktadır. Çok sayıda az gelişmiş ülkenin bu tür üretimlerde yoğunlaşması, bunları, ihracat yapabilmek için kıran kırana bir fiyat rekabetine koşmakta, ihraç ürünlerini düşük katma değer ile satmaya mecbur etmektedir. Dünyada serbestleşmenin ve artan etkinliğin sağladığı bir üretim artışı varsa, az gelişmiş ülkelerin maruz kaldığı fiyat rekabeti ortamında bu ülkelere fazla bir pay düşmesi beklenmez.

Fiyat rekabetinin araçlarından biri kur ayarlamalarıdır. Az gelişmiş ülkelerin hemen hemen tümünde milli paranın dolar ve diğer rezerv paralar karşısında değeri, ülkesinde satın alma gücüyle orantısız şekilde düşük seyreder (Köhler, 1998). Örneğin Türk Lirasının dolar karşısında aşırı

değerlendiği söylendiği zamanlarda bile, aslında mal satın alma gücüne kıyasla dolar karşısında değeri düşüktür. 2000 yılında bir doların piyasa değeri kabaca 630 küsur bin lira iken, satın alma gücü paritesine göre değerinin 270 bin lira civarında olması gerekirdi (DİE verisi). Başka bir ifade ile, o yıl Türkiye'de 270 bin liralık malın ABD'de değeri bir dolar idi. Ancak 270 bin liralık malın ihraç fiyatı cârî kurla hesaplandığında elli sentten daha ucuza satılmakta idi. Türk lirasının aşırı değerlendiği dönemde bile Türkiye mamullerinin TL maliyetleri, cârî kurla dolara çevrilip dışarıya satıldığında, gelişmiş ülke piyasalarındaki değerlerinden ucuza ihraç edilmekte idi. Ama Bangladeş, Meksika veya Vietnam'a karşı ihracat rekabet ortamında TL aşırı değerlenmiş olmakta idi. Çünkü bu ülkeler de kendi mamullerini çok ucuza ihraç etmekte idi.

Kısaca, az gelişmiş ülke paralarının piyasalarda belirlenen kurları, bu ülkelerin ihraç ettikleri metaların gelişmiş ülkelerdeki benzerlerinden (ikâme mallarından) çok daha ucuza ihraç edilmesine yol açmaktadır. Bunun bir sebebi yukarıda belirtildiği gibi az gelişmiş ülkelerin ihracatlarını planlı bir şekilde çeşitlendirememesi ve döviz kazanmak için önünde sonunda kurlara yansıyan çetin bir rekabete girmesidir. Fakat az gelişmiş ülkelerin milli paralarının piyasa kurlarının satın alma gücünden sapmasının ikinci bir önemli sebebi var. Az gelişmiş ülkelerde yaygınlaşan konvertibilite politikası sonucu, bu ülkelerde rezerv paralar (büyük gelişmiş ülkelerin paraları) toplum tarafından tasarruf saklama aracı olarak kullanılmaktadır. Türkiye misali müzmin enflasyonlu ülkelerde parasal tasarruflar daha da çok dövize yönelmektedir. Bu da, ticaret dengesiyle, ihracatla vs. hiç alâkası olmayan, ayrı bir döviz talebi teşkil etmektedir. Tasarruf maksadıyla döviz talebi, milli paranın dış değerinin satın alma gücünün çok altına düşmesine ilâve katkı yapmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde milli paranın dolar, Euro vs. karşısında değerinin satın alma gücüne göre çok düşük olması, gelişmiş ülkelerin orta halli yurttaşlarının nasıl olup da rahatça az gelişmiş ülkelerde tatil yapabildiklerini izah etmektedir. Bu olay, az gelişmiş ülkelerde fason olarak üretilip ihraç edilen malların gelişmiş ülke pazarlarında, üreticinin kazandığının kat kat üstünde fiyatlara satılmasını da izah etmektedir.

Sonuç olarak az gelişmiş ülkelerde yerli paraların düşük değerlenmesi bunların gelişmiş ülkelere mallarını ucuza (gelişmiş ülkelerdeki değerinin altında) ihraç etmek, buna mukabil gelişmiş ülkelerden ithalatı gelişmiş ülkelerdeki fiyatlardan yapmak durumunda bırakmaktadır. Bu mekanizma, serbest ticaret yoluyla az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere bir reel kaynak transferi teşkil etmektedir. Yaptığımız bir kaba hesaba göre 1980-1996 yıllarında Türkiye'nin bu yoldan toplam döviz gelir kaybı

(reel transferi) satın alma gücü paritesi ile 190 milyar doları aştı (Somel 2000).

Bu kısımda anlatılanı bir benzetme ile özetlemek gerekirse, koşuda yarışan atletlerin bir grubu çok öndedir, bir grubu çok geridedir. Geride kalan koşucuların her birinin ayakları birbirine zincirlenmiştir (ticaret ve finans politikaları yüzünden tasarruf ve yatırımlarını artıramamaktadırlar). İlâveten, koşu esnasında geride kalan koşuculardan ilerdeki koşuculara kan nakli yapılmaktadır (ticaretteki fiyatlar yoluyla reel transfer yapmaktadırlar).

Küreselleşme kelimesiyle vasıflandırılan dönemde gelişmiş toplumlarla gelişemeyen toplumlar arasındaki uçurumu anlattıktan ve bu uçurumu büyüten mekanizmaların dökümünü yaptıktan sonra, beriki toplumların bu duruma neden teslim olduklarını sorusu akla gelmektedir. Sorunun cevabı, dünya sisteminde egemen konumda olan gelişmiş ülke sermayedar sınıfları, bunların menfaatini temsil eden devletleri, bu sınıf ve devletleri temsil eden "uluslararası" kuruluşlar, az gelişmiş ülke devletleri ve az gelişmiş ülkelerde devlet üzerinde nüfuz sahibi olan sınıflar arasındaki ilişkilerde saklıdır. Az gelişmiş ülkelerdeki hâkim zümreler, genel olarak gelişmiş ülkelerin sermayedarları ve devletleri ile işbirliğini iktidarlarının teminatı olarak görmekte ve bu sebeple politikalarını dışardan gelen telkinlere uydurmaktadır.

KÜRESELLEŞMENİN GELECEĞİ

Ülkeler arasında mal ve sermaye akımlarının artma ve ülke ekonomilerinin bir dünya ekonomisinde bütünleşme süreci aksamadan sürecek midir?

Bu süreci aksatabilecek üç gelişme olabilir. Birincisi gelişmiş ülkelerde şimdiki iktisadi daralmanın (veya daha sonra ortaya çıkabilecek bir daralmanın) işsizlik oranlarını çok artırması halinde, kendi emekçi kamuoyunun baskısı altında gelişmiş ülke devletlerinin daha korumacı politikalara kayarak dünya ticaretinin büyümesini durdurmasıdır. Nitekim liberal iktisadi görüşleriyle mâruf İngiliz *The Economist* dergisi 2 Şubat 2002 sayısında bu ihtimâli ciddiye aldığını göstermiştir.

Küreselleşmeyi aksatabilecek ikinci eğilim, 1999 Kasımında Seattle' da ve 2001 Kasımında Doha'da yapılan Dünya Ticaret Örgütü toplantılarında kendini hissettirdi. Bu toplantılarda bir kısım az gelişmiş ülke devleti, ekonomilerini çok uluslu şirketlerin faaliyetlerine daha fazla açma baskılarına direnmeğe başladı. Direnenler, Uruguay Müzakeresi'nin sonucunda 1994 Marakeş Antlaşması'nı imzalamış olan işbirlikçi rejimlerdi. Bu rejimlerden bazıları, arada geçen zaman zarfında küreselleşmenin sebep olduğu yoksullaşmanın somutlaştırdığı "sosyal patlama" tehli-

kesini gördüklerinden gelişmiş ülkelerin yeni serbestleştirme taleplerine karşı direnme çabasına girdiler.[1] (Basın ticaret müzakerelerinin seyrinden ziyâde sivil toplum örgütlerinin sokak gösterilerini haber yaptığından Seattle'daki tıkanma esas itibariyle sokak gösterilerinin başarısı olarak algılandı). Ancak gelişmiş ülke devletlerinin ticaretin ve sermaye hareketlerinin önündeki pürüzleri kaldırma azmi sürdükçe –hele hele ABD ve müttefikleri "haydut devletleri" hizaya getirme ve "tedhişin kökünü kazıma" gibi bahanelerle askerî güçlerini dosta düşmana sergilemekte iken– az gelişmiş ülkelerdeki rejimlerin ticareti ve yabancı yatırım kurallarını daha da serbestleştirme baskılarına çok direnebilmesi muhtemel görünmemektedir.

Kapitalizmin genişlemesinin bugünkü "küreselleşme" biçimini aksatacak üçüncü gelişme, sistemin asıl mağduru olan az gelişmiş ülkelerdeki emekçi halk çıkarlarını temsil eden iktidarların kurulması ve bu iktidarların ülkelerini dünya sisteminin nüfuzundan koparark kendi toplumsal projelerini (sistem içinde mümkün olmayan kalkınmayı ve sosyal adaleti sağlayacak projeleri) hayata geçirmesi olabilir. Küreselleşme politikalarını savunanlar bu ihtimâlin gerçekleşemeyeceğini, hiçbir az gelişmiş ülkenin dünya sisteminin koyduğu ticaret ve yatırım kuralları dışında değil kalkınmak, iktisaden ayakta bile duramayacağını telkin etmektedir. Bağımsız kalkınma fikrine karşı "marjinalleşme" tehlikesinden söz etmektedirler. Marjinalleşme, yabancı yatırımlardan ve fason üretim siparişlerinden (meta zincirlerine eklemlenme imkânlarından) mahrum kalarak fakirleşmeyi ifade etmektedir. Aynı zamanda gelişmiş ülke devletlerinin, bunların "uluslar arası" örgütlerinin, basın ve televizyonlarının teveccühünden mahrum kalmanın, gazabını çekmenin korkusunu dile getirmektedir.

Kanımca Türkiye gibi ülkeler "küreselleşen" dünya sistemi içinde kalarak ciddi ahlâki çöküntü ve toplumsal dağılma sath-ı mâiline girme ya da bağımsızlığa yönelerek kapitalizmin merkezlerinin onayını almayan, kendi gücüne dayanan bir kalkınma çabası başlatma seçenekleri ile karşı karşıyadır. Uluslararası iktisadi bütünleşme, ülkelerin zengin fakir diye iki kutupta toplanmasına sebep olmakla kalmamakta, toplumların kendi içinde kutuplaşmasına (yani sınıflar arası ve bölgeler arası eşitsizliklerin artmasına) da yol açmaktadır.[2] Bu kutuplaşma az gelişmiş ülkelerde parçalanma eğilimleri göstermektedir. Bunun sonucu olsa olsa kendi kaynaklarıyla kalkınabilecek orta büyüklükte az gelişmiş ülkelerin ufalan-

[1] Küreselleşme ve yoksullaşma konusunda bkz. Şenses (2001).

[2] Örneğin çok uluslu şirketlerin az gelişmiş ülkelere nüfuzu ile toplumsal eşitsizlik, ticarete açılma ile toplumsal eşitsizlik vs. için bk. Bornschier (2002).

ması ve daha çok dış ticarete bağımlı, dolayısıyla uluslararası mal ve sermaye hareketlerinin etkilerine daha çok maruz yeni küçük fakir devletlerin teşekkülü olabilir.

Sonuç olarak, küreselleşmeyi derinleştiren politikaları teknolojik gelişmenin zorlamadığı ve küreselleşmenin iktisadi etkinlik ve mukayeseli üstünlükler gibi kavramlar ve kuramlarla savunulamayacağı anlaşılmaktadır. Küreselleşme kapitalist dünya sisteminin merkezlerinin dünya ekonomisini kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirme çabasının devamıdır. Sunduğumuz tahlillerden çıkan sonuç, küreselleşmenin yarattığı toplumsal sorunların çözümünün siyasi olduğudur ve bunları çözmek için sistemin mağdurlarının kendi kaderlerine sahip çıkması gerektiğidir.

KAYNAKÇA

Bornschier, Volker "Changing Income Inequality in the Second Half of the 20th Century: Preliminary Findings and Propositions for Explanations" *Journal of World Systems Research*, VIII, 1, Winter, 100-127.

Köhler, Gernot (1998) "The Structure of Global Money and World Tables of Unequal Exchange" *Journal of World Systems Research*, 4, 145-168.

Somel, Cem "Surplus Analysis in Peripheric Economies: An Application to Turkey" erc working paper no. 00/06, ODTÜ Ekonomik Araştırma Merkezi.

Şenses, Fikret (2001) *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*, İstanbul, İletişim.

UNCTAD (1997) (United Nations Conference on Trade and Development) *Trade and Development Report, 1997*, New York, United Nations.

World Bank (2000) (Dünya Bankası) *World Development Report 2000/2001*, New York, Oxford University Press.

KÜRESELLEŞME, EKONOMİK BÜYÜME VE ÇOKULUSLU ŞİRKETLER

Durmuş Özdemir*

GİRİŞ

Bu makale, son zamanlarda karşı çıkanların hızla arttığı küreselleşme olgusunu, diğer iki önemli ayağı olan ekonomik büyüme ve çokuluslu Şirketler konusuyla beraber alarak incelemektedir. Artan bir hızla küreselleşen dünya da aslında küreselleşelim mi küreselleşmeyelim mi gibi bir seçeneğin de olmadığı kanısına katılanların sayısı hızla artıyor. Küreselleşme tartışmalarında genel olarak kabul gören bir tarafta, küreselleşmenin bir çok alanda hem pozitif hem de negatif yönlerinin oluşudur. O halde soruna bir ekonomist gibi yaklaşılırsa, belki de doğru yaklaşım kötü yönleri minimize etmekten geçiyor. Eleştirilerin yoğunlaştığı iki önemli nokta bulunmaktadır. İlki dünyadaki kapitalizmin hâkimiyeti ile yoksul ülkelerle zengin ülkeler arasındaki uçurumun artması, büyüme ekonomistlerinin tanımıyla kişi başına düşen gelir düzeylerindeki uzaklık (divergence). Diğeri de bir çok yazarın tanımladığı gibi ulus devletlerin en büyük düşmanlarından birisi olarak görülen çok uluslu şirketler. Buradaki tehlike doğal olarak ekonomik gücü artan bu şirketlerin Dünya Bankası ve IMF gibi kanallarla gelişmekte olan ülkelere isteklerini dikte

* Y. Doç. Dr. Durmuş Özdemir, İstanbul Bilgi Üniversitesi İ.İ.B.F. Ekonomi Bölümü.

ederek dünyanın sadece kâr maksimizasyonunu düşünen bir makineye dönüşmesi ve politik gücün de bu şirketlerin inisiyatifine bırakılmasıdır.

Küreselleşmeci yazarlardan Thomas Friedman (1999)'ın yaklaşımında olduğu gibi Mc Donalds restoranları olan iki ülkenin savaşa girmeyip istikrara kavuşacağı savı inanılması zor bir yaklaşımdır. Ancak bu yaklaşım çok uluslu şirketlerin hâkim olduğu iki ülke savaşa girmez ve istikrara katkı olasılığı yüksektir savında bulunursa daha doğru olur. Gerçekten de ekonomik sahipleri aynı olan iki ülkenin savaşması ekonomik çıkarlarının aynı olması nedeniyle pek olası görülmüyor.

Burada çokuluslu şirketler konusu bizi doğrudan ekonomilerin açıklığına götürüyor. Dışa açılma ya da daha ileri aşamalar için küreselleşme ülkelere yararlı mı, zararlı mıdır? Yani ülkelerin dışa açılmaları ile ülkelerin yaşam standardı arasında nasıl bir ilişki var? Veya gerçekten bu ikisi arasında bir ilişki var mıdır? Buradan Kalkınma ve/veya Büyüme ile birlikte zengin ile yoksul ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelirlerde bir yakınsamanın (yakınlık, convergence), dışa açılmayla sağlanıp sağlanamayacağı sorusu gündeme geliyor. Türkiye ekonomisine dönersek 1980' de başlayıp günümüze kadar süren değişim basit bir dışa açılan ticaret serbestliği olayı değildir. Bu, Türkiye ekonomisinin dünya piyasalarına entegre olması ve ekonomik karar süreçlerinin gittikçe uluslararası dinamiklerle belirlenmesi, daha doğrusu küreselleşmenin bir dönüşümüdür. Türkiye'deki süreç Thomas Friedman'ın '*altın deli gömleğini*' giyme çabası olarak adlandırdığı tanıma uygun gelebilir. Bu gömlek uymuyor gibi gözükse de, belki de başka alternatifin olmayışı, zorla içine sığdırılmaya çalışılan sancılı bir süreç izlenimi bırakıyor. Bu yazının ilk bölümünde küreselleşmenin en önemli faktörü çok uluslulaşma konusu incelenecek, daha sonraki bölümde de büyüme ve yakınsama konusuna değinilecektir.

Çokuluslulaşma

Küreselleşmenin getirdiği en önemli değişimlerden birisinin de çokuluslu şirketlerin gücünün artmasından söz etmiştik. Çokulusluluğu nasıl ölçebiliriz? Dunning J. H. (1993), çokuluslulaşmanın ölçümü için bir çok ölçüt gösterir. Bunlar çokuluslu şirketlerin aktif oldukları ülke ve yabancı ortaklıklarının sayısının yanında uluslararasılaşmış servet ve gelir oranları, uluslararasılaşmış stok, yönetim düzeyleri, araştırma geliştirme oranları ve farklı ekonomiler üzerine etkileri ile ölçülebilir. Piyasanın uluslararasılaşması çokuluslu şirketlerin aktivitelerinin uluslararasılaşması ile ölçülebildiğine göre bu konuda ne kadar uluslararasılaşıldığı ya da ne kadar küreselleşildiği konusu empirik araştırmaların odağı olagelmiştir.

Örneğin bunlardan Hirst ve Thompson (1996), çokuluslu şirketlerin aktivitelerini ikiye ayırır. Bu şirketlerin doğduğu ana ülkeler içindeki faaliyetleri ve bu ana ekonomi ya da ekonomiler dışındaki faaliyetleri. Onların yaptığı empirik çalışmaların sonucunda bu şirketlerin faaliyetlerinin yüzde yetmişinin ana ülkede ve geri kalanının da ana ülke veya ekonomilerin dışındaki alanlarda olduğu iddia edilir. Dolayısıyla bu araştırmanın sonucuna göre veri aldıkları ekonomiler yüzde otuz küreselleşmiştir. Ancak her empirik çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da veriler ve tanımlar üzerindeki eleştiriler dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ne kadar küreselleşildiğini ölçme konusu hâlâ yoğun tartışmalar altında devam etmektedir. Sonuçta araştırmacılar kriter olarak Doğrudan Yabancı Yatırımları (DYY) sorununu ele alıp çokuluslulaşmanın bir envanterini çıkarma eğilimindedirler.

DYY konusuna gelmeden önce çokuluslu şirketlerin örgütlenme yapısı ve stratejilerine bir göz atalım. Bu konudaki en popüler tanım ve strateji belirlemesini gösteren bir çalışma Sundaram ve Black (1992) tarafından gerçekleştirilmiştir. Sundram ve Black'e göre çokuluslu şirketlerin stratejisi iki ana tanımla belirlenir. Birincisi, dış otoritenin çok kaynaklılığı ikincisi de değerlerin çok belirleyiciliği. Çokuluslu şirketler bir ülkeye yatırım yapmadan önce o ülkenin çok kaynaklılık ve çok değerlilik düzeylerine bakarlar. Bir ülkedeki fırsat ve riskleri göz önünde bulundurarak o ülkeye girip girmeyeceklerine karar verirler. Çok kaynaklılık düzeyinin artması çokuluslu şirketlerin ihracat ve doğrudan yabancı yatırımları yönündeki kontrat taleplerinin artmasını getirirken daha çok yoğunlaşmış aktivitelere akış başlar ve kontrol mekanizmalarında daha çok sosyalizasyonun yanında daha az formalizasyon ve merkezîleştirmeyi getiren bir stratejiyi tercih ederler. Çok kaynaklılığın yükselişi çokuluslu şirketlerin girecekleri ülkelerdeki stratejilerini maliyet temeli yerine değer temeline dayalı olarak belirlemelerini getirir. Değerlerin Çok Belirleyiciliği kontrat ve/veya ihracat yolunu tercih etme yerine bu şirketlerin DYY olarak girme eğilimini arttırır.

Genel olarak bu şirketlerin aktiviteleri çok kaynaklılık ve çok değerliliğin yüksek ve düşük oluşlarına göre belirlenir. Her ikisinin de düşük olduğu düzeyde Kontrat ve İhracat, merkezîleşme ve maliyet tipi stratejileri tercih edilir. Her ikisinin de düzeylerinin yüksek olduğu durumda kontrat temeline dayalı olarak sosyalizasyon ve değer temeline dayalı stratejiler izlenir. Yüksek Çok Kaynaklılık ve düşük Çok Değerlilik durumu ihracat modunda bir girişi getirirken formalizasyon ve sosyalizasyonla birlikte eşanlı olarak maliyet ve değer temeline dayalı strateji izlerler. Eğer düşük Çok Kaynaklılık ve yüksek Çok Değerlilik durumu söz konusu ise

doğrudan yabancı yatırım tipinde bir piyasa girişini seçerken formalizasyon ve sosyalizasyonun yanında değer temelli stratejileri tercih ederler. Çokuluslu şirketler riski yüksek olsa da yeni fırsatlar nedeniyle dış piyasalara girerler. Küreselleşme çok değerlilik ve çok kaynaklılık düzeylerinde düşürücü bir etki yapmaktadır. Bu nedenle de çokuluslu şirketlerin yabancı aktiviteleri piyasa yapılarındaki, uluslardaki, etnik yapılardaki, dillerdeki, gümrüklerdeki, ve hukuk sistemlerindeki farklılıklar kalkıncaya kadar devam edecektir. Bunların kalkması da ulus devletlerin sonunu getirecektir. Yani tam küreselleşme düzeyi, bu şirketlerin giriş-çıkış kavramlarının olmadığı her şeyin *homo economicus* haline geldiği bir düzey olacaktır.

Çokuluslu şirketlerle ilgili diğer bir nokta da onların tekelci rekabete yatkınlıklarıdır. Bilindiği gibi bu tür şirketlerde ölçek ekonomileri söz konusudur. Yani üretimlerini piyasalarını genişleterek arttırmaları ortalama maliyetlerini düşüreceği anlamına gelir ki bu da onların yayılmalarında diğer çok uluslu olmayan şirketlere göre avantajlı duruma gelmelerini sağlar.

Tahmin edileceği üzere bu şirketlerin değişik stratejileri, girdikleri ülkeye sağlayacakları kâr ve zarar düzeylerini de değiştirecektir. Örneğin ülkeye ihracatçı olarak girmekle doğrudan yabancı yatırımcı olarak girmenin etkisi çok farklıdır. Mutlak yararı çoğunlukla kabul gören doğrudan yabancı yatırımcı şeklindeki girişlerin büyüme açısından önemi yüksek olduğuna göre bu konuya daha fazla yer ayırmak gerekir.

Ekonomik Büyüme ve Kişi Başına Düşen Gelir Düzeyi Yakınsaması

Ekonomik Büyüme ve dışa açılma ile ilgili çok sayıda empirik çalışma yapıldı. Ülkelerin kişi başına düşen gelir düzeylerindeki yakınsama (convergence) için elbette, malların, düşüncelerin, üretim faktörlerinin (sermaye ve emeğin) ülkeler arasındaki akışının serbestliğinin önemi büyüktür. Neo-klasik büyüme teorileri, başta Solow olmak üzere kişi başına düşen gelir düzeyleri yakınsamasının sermaye akışının serbest bırakılmasıyla doğrudan sağlanabilecek bir olgu olduğu varsayımını kabul eder. Çünkü sermayenin kıt olduğu yerde sermayenin üretkenliği (getirisi) ve dolayısıyla fiyatı da yüksek olacaktır. Bu nedenle ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir düzeyindeki yakınsama kaçınılmazdır. Yani yoksul ülkeler zengin ülkelerin gelir düzeylerini mutlaka yakalayacaktır. Yeni büyüme teorilerine göre sermaye piyasalarının ülkeden ülkeye değişen farklı yapıları, risk faktörü, ülkelerin konumlarını veya beşerî sermaye donanımı, fiziksel yatırım düzeyi farklılıkları bu yakınsamayı ıraksamaya

(divergence) çeviren etkenlerden bazısıdır. Ticaret derslerinde okutulan *Heckscher-Ohlin* teorisinin varsayımlarına göre faktör fiyatlarındaki eşitlik, ülkeler arasındaki gelir düzeylerinin de eşitliğini doğuracaktır.

Serbest ticaretin büyüme üzerinde tartışılagelen birçok etkisi vardır. İddia edilen pozitif etkilerden biri de piyasaların genişlemesine, rekabetin artmasına, tekelci oluşumların kırılmasına neden olacağı düşüncesidir. Uluslararası bilgi akışının, ekonomilerin açılmasıyla artacağı, örneğin yeni bir icâdın, keşfin bu iletişim artışı sayesinde diğer ülkelerdeki araştırma, keşfetme ve üretim aktivitelerinin artmasına yol açacağı dolayısıyla ekonomik büyümeyi hızlandıracağı genel olarak kabul görür. Avrupa Birliği entegrasyonu tartışmalarında faydalar arasında sayılan ticaret yaratma (trade creation) veya ticaret ıraksaması (trade diversion) tartışmalarından da anlaşılabileceği gibi bu konuda net fayda kaçınılmaz gözüküyor. Yeni Sanayileşmiş Ülkeler hakkındaki çok sayıdaki empirik literatür kalifiye işçi ücret farklılıkları ile kalifiye işçi çalıştıran sektörlere doğru olan (elektronikte olduğu gibi) yapısal değişmenin ücretler üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Krugman (1995), Borjas, Freedman ve Katz (1992), Lawrance ve Slaughter (1993), Bound ve Johnson (1992), eğer ticaret kalifiye işçi ücretlerinin yükselmesini doğuruyorsa sanayileşmiş ülkelerdeki ilgili sektörlerin ücret yapısının aşağıya çekilmemesi gerektiği gerçeğinden hareket eden teorik öngörünün gerçekte böyle olmadığını, tersine ekonomi genelinde kalifiye emek üretkenliği ve ücretlerin kalifiye olmayan emeğe göre arttığını saptarlar. Yani bu değişmenin bir kısmı küreselleşme ile diğer ülkelere aktarılmaktadır. Empirik çalışmaların birçoğunda Lawrance ve Slaughter, uluslararası ticaretin, ücret eşitliklerini kalifiye emek için arttırırken, ücret eşitliklerini kalifiye olmayan emeğin aleyhine değiştirdiğini iddia etti. Sonuçta genel olarak gelişmekte olan Türkiye gibi ülkeler için ücret eşitsizliği artarken kalifiye olmayan işsizliğin de arttığı yönünde sonuçlar doğmaktadır. Bazı spesifik içsel büyüme modellerinde, özellikle Romer (1990), başlangıçta bilgi stokları aynı olan ekonomilere dış ticaret serbestleştirilmesinin ekonomik büyüme üzerine etkisinin olmadığının altı çizilmektedir. Daha genel içsel büyüme modellerinde ticaretin büyüme üzerine etkisi ara malların üreticileri arasında arttıracağı rekabet dolayısıyla olumlu olacağı tartışılmaktadır. Yeni düşüncelerin uluslararası akıcılığının serbest olması, araştırıcı emeğin verimliliğini arttıracağından büyümeyi kesinlikle olumlu etkileyeceği kabul edilir. Çünkü araştırmaların prodüktivite artışı, büyümeyi doğrudan ve dolaylı biçimde etkiler. Teknolojik bilginin uluslararası sahaya aktarılması, 'yaparak öğrenme' (*learning by doing)* mekanizması ile artacağının altını çizen Young (1991), gelişmekte olan ülkeler için belki de doğru bir

yaklaşımın önemini belirtir. Grossman ve Helpman (1991), bununla birlikte bilginin uluslararası boyuta aktarılmasının, beşerî sermayesi yüksek olan, –ki bunlar genellikle sanayileşmiş ülkeler–, dinamik refah kaybına uğrayacağını iddia eder. Yeni büyüme teorileri, serbest ticaret ve hükümetlerin sanayileşme politikalarının genel olarak ekonomik büyüme üzerine olumlu etkileri olacağını öngörürler. Bu konudaki empirik çalışmalar da genellikle bu düşünceyi desteklerken ticarete getirilen kısıtlamaların ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyeceğini gösterir. Little, Scitowsky, Scott (1970) ve son yıllarda Harrison (1996) bu konuda panel verilerini kullanarak sağlıklı sonuçlarla bu yöndeki desteği pekiştirir. Ancak panel veri tahmin yöntemlerinin sağlıklılığı tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu konuda Bond, Hoeffler ve Temple, (2001) yeni bir çalışmayla panel veri çalışması ile bu yöndeki sonuçların sağlıksız olabileceğini iddia etmektedir. Bununla birlikte Büyüme literatüründeki empirik çalışmalarda önemli bir yeri olan Levine ve Renelt (1992) Büyüme ile dışa açılmanın bir ilişkisi olmadığını iddia ederler. Onlara göre büyüme artışına neden olabilecek en önemli iki etken, beşerî sermaye donanımı ve fiziksel yatırımlardaki artışlardır. Buradan çıkarılacak sonuç şudur: Eğer dışa açılma, örneğin, 'yaparak öğrenme' gibi yöntemlerle bilgi birikimini arttırıyorsa ve bu dışa açılma büyük oranda doğrudan yabancı yatırım (fiziksel yatırımlar) olarak geliştiriliyorsa, ekonomik büyüme de artar. Bu bağlamdaki küreselleşme kişi başına düşen gelir düzeylerinde bir yakınsamaya (convergence) yol açabilir.

Küreselleşme karşıtı düşüncelerin başını çeken tartışmalardan en önemlisinin yoksul ülkelerin gittikçe yoksullaştığı, zengin ülkelerin de gittikçe zenginleştiği tezidir. Bu konu son on yılın Ekonomik Büyüme araştırmacılarının en önemli araştırma konularından birisi olmuştur. Birçok empirik çalışmanın gösterdiği de küreselleşme karşıtlarını haklı çıkarır ölçüdedir. Sonuç olarak bu yakınsama sadece zengin ülkeler arasındadır ve zengin ülkelerin kişi başına düşen gelir düzeylerinin birbirlerine yakınsadıkları kabul edilir. Bölgeler itibariyle ya da günümüzdeki dünyada daha gerçekçi olan bir yaklaşımla bloklar arasındaki duruma göz atıldığında, örneğin, Avrupa ülkeleri gelir düzeyleri arasında bir yakınsama olduğu hattâ bu yakınsamanın genel olarak OECD ülkeleri için bile söylenebileceği iddia edilirken Afrika'nın kesinlikle ıraksama eğiliminde olduğu, yani yoksul Afrika'nın daha da fakirleştiği gözlemlenmektedir. Latin Amerika için net bir şey söylenemezken Türkiye'nin de aralarında bulunduğu birçok ülkenin durumunun tam ortada olduğu anlaşılmaktadır. Asya kıtasının bu yakınsama kulübünde gibi gözükmesinin en önemli nedenlerinden birisi Asya'da bulunan yeni sanayileşmiş ülkelerin Asya ve-

rilerinin bir yakınsama doğurmasına önemli bir etken olmasıdır. Jones (1998) bu konuyu *beta yakınsama* ve *alfa yakınsama* katsayıları açısından inceler. Dünya geneli için ülkeler arasında bir ıraksamanın, yani kişi başına düşen gelir düzeyleri arasında bir ayırımlaşmanın yaşandığı gözlemlenir. Sonuçta ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelirlerdeki yakınsamanın sadece sınırlı sayıda bir grup ülke için geçerli olduğu ekonomik büyüme araştırmacıları tarafından da kabul edilir. Bu tartışmada ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir ıraksaması bir yana, diğer tartışmada ülkeler içindeki gelir dağılımın yoksullar aleyhine değişip değişmediğidir.

EKONOMİK BÜYÜME, DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR VE KÜRESELLEŞME

Dünyadaki gözlemlenen gerçek şunu gösteriyor: Çokuluslu şirketlerin sayısı ve hâkimiyeti artarken ulusal ekonomilerin ulusal karar alabilme süreçleri de yok olmaktadır. Dünya ülkeleri arasında kişi başına düşen gelir baz alındığında uçurum çoğalırken, sözünü ettiğimiz *ıraksama* grubuna giren ülkeler için gelir dağılımları da yoksullar aleyhine bozulmaktadır. Yani *ıraksama*nın iki açısı var: birincisi ülkeler arasındaki, diğeri de ülkeler içindeki.

Dışa açılmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi konusunda (olumlu ya da olumsuz etkisi olacağını iddia eden değişik araştırma sonuçları nedeniyle) tartışmalar her iki boyutta da devam ediyor. Dışa açılmanın büyümeyi olumlu etkileyeceğini iddia eden çok sayıda araştırma var. Örneğin Lloyd ve Maclaren, (2000) uluslararası mal, hizmet ticareti ile birlikte doğrudan yabancı yatırımın açık ekonomiyle ilişkili olarak büyüme üzerinde pozitif marjinal etkisi olduğunu söyler. Doğrudan yabancı yatırım büyüme üzerindeki etkisi konusunda bir başka çalışma da Borensztein, Gregorio ve Lee (1998) tarafından yapılmıştır. Bu çalışma yabancı yatırımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ülkeler arasında karşılaştırarak araştırır. Son yirmi yılda sanayileşmiş ülkelerden kalkınan 69 ülkeye doğrudan yabancı yatırım akışlarının incelenmesi sonucunda bu yatırımların teknoloji transferi konusunda çok önemli bir yer tuttuğunu saptarlarken dış yatırımlar iç yatırımlara oranla büyüme üzerindeki katkısının daha fazla olduğu saptanmıştır. Bununla birlikte bu tür yatırımların girdiği ülkede beşerî sermaye birikimi büyüme etkisi açısından önem arzetmektedir. Doğrudan yabancı yatırımı alma yeteneği eğitim düzeyinin yüksek olmasıyla artmakta, dolayısıyla büyümeye etkisi daha da hızlanmaktadır. Barrell ve Pain (1999) Avrupa için yaptıkları bir araştırmada Amerikan yatırımlarının Avrupa büyümesi üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu iddia ederler. Bu tezlere karşı çıkan bir çok çalışma yapılmıştır.

Örneğin Dutt (1997) yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde hiçbir pozitif etkisinin olmadığını iddia eder. Buna benzer karşıt bir iddia Haddad ve Harrison (1993) tarafından gelmiştir. Yabancı yatırımın iç yerli firmaların üretkenliği üzerinde hiçbir olumlu etkisi olmadığını iddia etmektedirler.

Küreselleşmenin yol açtığı ikinci önemli problemin, gelişmekte olan ülkelerdeki iç gelir dağılımını değiştirmesi olduğundan söz etmiştik. Bu konuda kabul gören değişimin, kalifiye işçiler lehine olduğunu iddia eden birçok araştırma söz konusudur. Bunlardan Wu (2001) Çin için yaptığı araştırmada kalifiye olmayan işçilerin ücretleriyle kalifiye işçilerin ücretleri arasındaki oranın net olarak değiştiğini saptar. Genel olarak Tsai (1995), Skaksen ve Sorensen (2001) ve Das (2002) çalışmaları benzer sonuçlarla ücret dağılımını kalifiye işçiler lehine değiştirdiğini dolayısı ile gelir dağılımını beşerî sermaye donanımı yüksek olanlar lehine bozduğunu söylerler.

Sonuçlar

Küreselleşme sorununda çokuluslu şirketlerin gittikçe artan rolleri açıktır. Bu şirketlerin gelişmekte olan ülkeler açısından en pozitif tarafı yabancı yatırımdır. Ancak ekonomik büyümeye katkısı konusundaki tartışmalar devam etmekle birlikte yabancı yatırımın ekonomik büyümeyi olumlu ya da olumsuz etkilediğini iddia eden bir çok çalışma bulunmaktadır. Kesin olarak ekonomistlerin çoğunun konumuzla ilgili olarak kabul ettiği iki nokta bulunmaktadır. Birincisi ülkeler arasında kişi başına düşen gelir farkı yoksul ülkeler aleyhine artarken zengin kulübün durumu daha iyiye doğru gitmektedir. Küreselleşme ve yabancı yatırımların diğer bir etkisi de gelişmekte olan ülkelerdeki gelir dağılımını bozmasıdır. Eğitim düzeylerini ya da bir başka deyişle beşerî sermaye donanımlarını arttırırlarsa ve dışa açılma büyük oranda yabancı yatırım olarak sağlanırsa gelişmekte olan ülkelerin küreselleşmeden alabilecekleri pay artacaktır. Aksi takdirde küreselleşmenin kaymağı büyük oranda zenginler kulübünün elinde kalacaktır.

KAYNAKÇA

Barrel, R., and Pain, N. (1999) *Domestic Institutions, Agglomerations and Foreign Direct Investment in Europe.* European Economic Review. Volume 43. Issue4-6 pp. 925-934.

Bond, S., Hoeffler. S., and Temple, J. (2001) *GMM Estimation of Empirical Growth Models* Bristol University Department of Economics Discussion Papers N0: 01/525.

Borensztein, E., De Gregorio, J. and Lee, J-W. (1998) *How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?* Journal of International Economics. Volume 45, Issue1, pp. 115-135

Borjas, G.J., Freeman, R. B., and Katz, L. F. (1992) *On the Labour Market Effects of Immigration and Trade.* In G.J. Borjas and R.B. Freeman, eds., Immigration and the Workforce: Economic Consequences for the United States and Source Areas. Chicago: University of Chicago Press.

Bound, J., and Johnson, G. (1992) *Changes in the Structure of Wages in the 1980's: An Evaluation of Alternative Explanations.* American Economic review 82 (3): 371-392.

Das, S. P. (2002) *Foreign Direct Investment and Relative Wage in a Developing Economy.* Journal of Development Economics Volume 67 Issue 1 pp. 55-77.

Dunning, J.H. (1993) *Multinational Enterprises and the Global Economy.* Essex: Addison-Wesley Longman Limited.

Dutt, K. A. (1997) *The Pattern of Direct Foreign Investment and Economic Growth.* World Development Volume 25, Issue 11 pp 1925-1936.

Friedman, T.(1999) *Lexus ve Zeytin Ağacı, Küreselleşmenin Geleceği* Boyner Holding Yay.İst.

Grossman, G. M., and Helpman, E. (1991) Innovation and Growth in the Global Economy. Cambridge. Mass.: MIT Press.

Haddad, M. And Harrison, A. (1993) *Are There Positive Spillovers from Direct Foreign Investment? Evidence from panel data for Moroccco.* Journal of Development Economics Volume 42, Issue1 pp. 51-74.

Harrison, A. (1996) *Openness and Growth: A Time-Series, Cross-Country Analysis for Developing Countries.* Journal of Development Economics 48: 419-447.

Hirst, P. and Thompson, P. (1996) *Globalization in Question: The international Economy and the Possibilities of Governance.* Cambridge MA: Blackwell Publisher.

Krugman, P. (1995) *Growing World Trade: Causes and Consequences.* Brookings Papers on Economic Activity 1: Cambridge, Mass.: 327-362.

Lawrance, R. Z., and Slaughter, M.J. (1993) *International Trade and American Wages in the 1980's: Giant Sucking Sound or Small Hiccup?* Brookings Paers on Economic Activity 2: 161-210.

Levine, R., and Renelt, D. (1992) *A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regression.* American Economic Review 82(4): 942-963.

Little, I..M. D., Scitovsky, T., and Scott, M. (1970) *Industry and Trade in Some Developing Countries.* London: Oxford University Press.

Lloyd, P.J. and MacLaren, D. (2000) *Openness and Growth in East Asia After the Asian Crisis* Journal of Asian Economics Volume 11, Issue1 pp. 89-105.

Romer, P.M. (1990) *Endogenous Technological Change.* Journal of Political Economy 98(5) part 2: 71-102.

Skaksen, M. Y. and Sorensen, J.R. (2001) *Should Trade Unions Appreciate Foreign Direct Investment.* Journal of International Economics Volume 55 Issue 2 pp. 379-390.

Sundaram A.K., Black J.S. (1992) *The Environment and Internal Organization of Multinational Enterprises*, in *Academy of Management Review* (1992) Vol 17, No 4, pp. 729-757.

Wu, X. (2001) *Foreign Direct Investment, Intellectual Propert Rights, and Wage Inequality in China* China Economic Review Volume 11, issue 4 pp. 361-384.

Young, A. (1991) *Learnin by Doing and the Dynamic Effects of International Trade.* Quarterly Journal of Economics 106(2) 369-406.

KÜRESELLEŞME VE TÜRK EKONOMİSİ

Fantazya Çok Para Yok

Karikatürlerle Bir Borç Ekonomisinin Tarihi (1874-1950),
Sergi: 15 Ekim 2003 - 15 Şubat 2004/Osmanlı Bankası Müzesi.

TÜRK LİRASI ÖLDÜ MÜ?[1]

Zeynep Bilge Yıldırım*

TL dünyanın en zayıf para birimlerinden biri haline geldi. Buna paralel olarak, iç sözleşmelerde Amerikan doları gibi dövizlerin kullanılması yaygınlaştı. 1970'li yıllarda bu dövizler halkın büyük bir kısmı için "yabancı" iken, 1980'li yıllarda elde yabancı para cinsinden nakit bulundurmak alışkanlığı, doları başlıca milli değer ölçümüz, para birimimiz yaptı.

Dolarizasyon, yabancı bir paranın bir ülkenin iç ilişkilerinde kullanılan milli paranın üç fonksiyonu olan değer saklama, hesap birimi ve (bazen) mübâdele aracı fonksiyonlarında ikâme edilmesidir. Dolarizasyonu açıklamak için iktisatçıların genellikle başvurduğu modellerde, bu fenomen enflasyonun doğrudan bir sonucu olarak görülür. Bu modeller Don Patinkin (1965)'in genel denge (*general equilibrium*) teorisine para kavramını dahil etme çabalarından doğan paranın miktar teorisi (*quantitative theory of money*) tabir edilen teoriden esinlenerek kurulmuştur. Bu teoride paranın, kazandırdığı gelire oranla arzulanan herhangi bir mâlî yatırım aracından pek bir farkı yoktur. İki farklı para da, iki farklı mâlî yatırım aracı gibi ikâme edilebilir.

---

* Zeynep Bilge Yıldırım, Bilkent Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Bu makaleyi yazmamı teşvik ettiği için hocam Prof. Halil İnalcık'a ve yazmama yardım eden dostum Nusret Çetin'e ve kardeşim Oruç Yıldırım'a teşekkür ederim.

Görüldüğü gibi bu teorinin paraya bakış açısı çok dardır. Para herhangi bir mâlî yatırım aracı değil, devletli iktisadi sistemlerin kurucu bir kurumu; alışveriş, yatırım, istihdam gibi muamele kararlarında mutabakatı sağlayan bir akit (*convention*); toplumsal bütünlüğün ve ulusal egemenliğin bir ögesidir. Kişisel tercihlere bakmayan, toplumsal bir varlıktır; bir ilişki aracı olduğu için bu ilişkilerin yokluğunda bireylere faydası yoktur. Paranın orijinleri üzerine yapılan son çalışmalar [Orléan, 1982; Shell, 1982; Le Rider, 2001] paranın, soyut düşünmeyle birlikte doğup, farklı faaliyetlerde uzmanlaşan grupların oluşturduğu ilişkilerinin bir bütünü olarak toplumu temsil eden, ortak mantık ürünü bir algının bir canlanması/betimi olduğunu ortaya koyuyor. Paranın esas fonksiyonu toplumun karmaşık değerlerini, merkezî otoritenin belirlediği ölçülerle tek boyutlu bir ölçekte ifade edebilmektir. Merkezî otoritenin belirlediği bu hesap birimi sayesinde, farklı faaliyetler toplum üyeleri arasında karşılıklı borçlanmalarla ifade edilebilir ve böylece toplum denen olgu merkezî otoriteye bağlı para yoluyla soyut bir imgeye kavuşur. Bu imge, bireylere belirleyebildikleri bir topluma âidiyetlerini bildirir, yani toplumda geleneksel olarak üstlendikleri görevlere sayısal bir değer biçer. Merkezî otorite paranın değer birimi fonksiyonuna bağlı olan bu ölçünün kabul edilebilir olmasını sağlarsa, bastığı para meşrû olur. Kısacası paranın değeri, devletin belirlediği hesap birimiyle ölçülen bir gelir dağılımı kuralının bireylerin gözünde ne kadar adaletli (kabul edilebilir) olduğunu gösterir. Bu yaklaşım bireylerin birbirlerine ve devlete bağımlı olduklarını farzedip, bu bağımlılığı bireylerin ve/veya farklı grupların birbirlerine olan borçları[2] ile ifade edip, paranın istikrarını da bu borçların ödenebilirliğine ve dolayısıyla toplumdaki gelirlerin doğru bir şekilde dağıtılmasına bağlar. O halde para topluma olan güveni ifade eder. Bu güvenin var olması için üç koşulun yerine gelmesi gerekmektedir: Ekonomik ve sosyal güvencenin karşılanması, otoritenin kabul edilmesi ve etik değerlerin üstünlüğü [Aglietta, 2001]. Bu üç madde aynı zamanda para sistemlerinin tarihî gelişimini incelemek için, paranın varolması için gerekli olan güvenin nasıl sağlandığının/sağlanamadığının farklı boyutlarını ifade eder.

Bu yaklaşım paranın, fiyatlarla, kazandırdığı faizle veya yabancı paralar karşısındaki değeriyle ölçülen nicel boyutundan daha önemli bir niteliği olduğunu vurgular. Varoluşu bu ölçülen değerine bağlı olmadığı gibi, bir para nicel değer kaybettiği için değil, onu para yapan nitel özelliklerini yitirdiği için yok olur. Parayı anlamak için, ifade ettiği değerlerin sayısal boyutuyla değil de bu değerlerin ta kendisiyle ilgilenenler,

[2] Buradaki borç sadece parasal borç değil, görev olgusunu da içerir.

dolarizasyonu rasyonel bireylerin portföy optimizasyonu stratejileriyle açıklamanın imkânsız olduğunu görürler. Bu durumda, basit olmayan bir soruya cevap bulmak gerekiyor: Türkler neden ve nasıl milli parasal otoriteye olan güvenlerini geri alıp, dünyanın diğer ucundaki bir hükümete veriyorlar?

1980'lerden itibaren Türkiye'de gelişen dolarizasyon, devletin millî parayı yabancı paraya bağlama ısteğinden doğmadı. Aksine, bu tamamen bireylerin devlete rağmen yaptıkları bir seçim olduğuna göre, toplumsal bütünlüğü, devletin meşrûiyetini ve iktisadi gelişimi kemiren ciddi bir güven krizinin parçasıdır. Bu kriz toplumsal ilişkilerin bütünlüğünü etkiliyor. TL kendi meşrûiyetini sağlaması gereken politik ve ekonomik iki yapının sarsılmasıyla çöküyor.

Paranın miktar teorisi, paranın varoluşunu ve değerini para talebine bağlar. Bütün dengeler sağlandığında, paraya ihtiyaç yoktur. Dolarizasyon, tanımı itibariyle dengede olmayan bir ekonominin, yani borçlu ve alacaklı bireylerin/kurumların varlığının istisna olmadığı bir ekonominin sorunudur. Böyle bir ekonomide para iktisadi ilişkilerin yürüyebilmesi için şarttır, çünkü açığı olan bireylerin/kurumların işlemlerini akçalar (finanse eder). Borca ve krediye dayalı bu ekonomide dolarizasyon, bireylerin stratejik davranışlarının sonuçlarından aldıkları derslerle yeni stratejilerini belirledikleri bir öğrenme süreciyle gelişir. Bu süreç paranın bir fonksiyonundan diğerine geçerek sırayla bütün fonksiyonlarının dolarla ikâme edilmesini anlatır.

Bir ulusal paranın bir diğeriyle ikâme edilmesiyle tanımlanan dolarizasyon, paraların bir milliyeti olduğu gerçeğini hatırlatır. Söz konusu iki paranın temel farkı milliyetleridir. Dolar bu açıdan özel bir paradır, çünkü hem bir ülkenin (ABD), hem de uluslararası ilişkilerin başlıca parasıdır. Bir likidite olarak dünyada en çok dolaşan para olmanın dışında, uluslararası ticarette malların ve milli paraların değerini ölçen başlıca hesap birimi ve devletlerin ve uluslararası işlemler yapan bireylerin/kurumların tercih ettikleri ödeme ve değer saklama aracıdır. Yine de öncelikle ABD' nin parasıdır ve uluslararası piyasalarda geçer para olması bu ülkenin para politikalarının, özellikle kendi paralarını yurtdışındaki ortakları tarafından kabul ettiremeyen ülkelerin dış ilişkilerini etkileme gücünün bir göstergesidir. Dolayısıyla bu ülkenin ekonomisindeki tüm gelişmeler hiç olmazsa dolar vasıtasıyla tüm dünyayı etkiler ve bu ülkenin ekonomi politikaları, dış ticaretleri açısından dolara bağımlı ülkeler için uyulması gereken bir model halini alır. Sonuç olarak da, iktisadi politikaların başarısı dolar kurları ve dolar rezervleriyle ölçülmeye başlayınca, ulusal paraların önemi de ikinci plana düşer; saygınlıklarını ve paranın üç fonk-

siyonuyla tanımlanan para olma niteliklerini kaybedebilirler; ve iktisadi hayatta ve toplumun bir bütün olmasında oynadıkları rolü yerine getiremezler. Bu rol, alışverişle sınırlı değildir. Para gelir dağılımı, gelecek planları yapma, insanların uzlaşması gibi toplumun temel alanlarında esas rolünü oynar. "TL öldü, neden dolar kullanmayalım?" diyenler, milli paranın varlığının, bir toplumun kendi değerleriyle âdil olan gelir dağılımını, geleceğini ve hangi ilişkilere para sokup, hangilerine sokmayacağı kararını yine o toplumun kendisinin verebilmesi açısından şart olduğunu bilmeyenlerdir. Bunu bilmemelerinin sebebi paranın ve iktisadi hayatın, diğer toplumsal değerlerden kopuk, bunların dışında bir varoluşları olduğunu zannetmeleridir. Farklı bilim dallarında sayısız çalışma, şirketlerin ve devletlerin, aileler gibi toplumun sürekliliğini ve büyümesini sağlayan organlar olduğunu; ayrıca toplumun kendi kendini tanımlamasında önemli bir rol oynayarak, kültürü ve toplumsal mutluluğu da belirlediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmalar iktisadi hayatta alınan kararların, bu konuya teknik ayarlar açısından bakan iktisat uzmanlarından çok daha büyük bir kitlenin düşüncelerine, görüşlerine ve arzularına kulak kabartmayı gerektirdiğini gösterdiler. Özellikle toplumun birliği ve milli egemenliğin bir sembolü olan paranın tedavisi, paraları kuvvetli olan ülkelerdeki gibi, toplumda gelir dağılımı, barış ve gelecekle ilgili kararların, açıkça tartışılarak, çoğunluğu tatmin edecek şekilde alınmasını gerektiriyor.

Dolarizasyon

Literatürde dolarizasyon, genellikle döviz cinsinden banka hesapları ve yastık altıyla ölçülen bir tür sermaye kaçışı olarak algılanıyor. Bu yaklaşım milli paranın sadece değer birikim aracı fonksiyonunun dolarizasyonunu kapsıyor. Paranın, borçlu ve alacaklılar arasında uzlaşma sağlaması gereken bir norm olduğunu kabul edersek [Aglietta ve Orlean, 1982], dolarizasyon ulusal paranın uzlaştırıcı gücünün yokolmasıyla, bu işe yeni bir paranın seçilmesidir. Dolarizasyon ulusal paranın bir fonksiyonundan diğerine sıçrayan tarihî bir süreçtir [Salama, 1988]. İlk başta değer birikim aracını etkiler, daha sonra hesap birimini ve sonunda paranın ödeme fonksiyonuna bile bulaşabilir.

Değer birikim aracı paranın, bireylerin parayı kendilerine mâl edebilmelerini sağlayan fonksiyonudur. Bireyler değer saklamak için faiz, gayrimenkul, altın, hisse senedi veya dövize mi başvuracaklarına tek başlarına karar verdikleri için, dolarizasyon ilk bu fonksiyonu etkiler. 1983'e kadar, TL'yi koruma kanunu şahısların ve merkez bankası dışındaki kurumların ellerinde döviz bulundurmalarını sınırladığı için, döviz karabor-

sadan temin edilirdi. 1977'de enflasyonun yükselişe geçmesiyle birlikte, döviz cinsinden yastık altı değer birikim aracı oldu. 1980'lerde Türklerin döviz birikimleri artmaya başladı ve devlet, bu sermaye kaçışını önlemek için, onu meşrûlaştırdı: 1983 Aralık ayında döviz cinsinden banka hesapları açılmasını serbest bıraktı. O zamandan beri dolar cinsinden banka hesaplarının toplam banka hesaplarındaki payı düzenli olarak artışa geçti. Döviz cinsinden hesap açma imkânı, piyasadaki paranın (yani üretici ve tüketicilerin elinde bulunan toplam TL miktarı) GSMH'deki payının düzenli olarak düşüşe geçmesiyle tanımlanan demonetizasyona[3] yol açtı (Rodrik, 1990). Demonetizasyon enflasyon vergisi tabanını daralttığı için, enflasyonu hızlandırıcı baskılara yol açtı. TL ve dolar cinsinden mevduata verilen faizler, pekçok oynamalara rağmen, dolar cinsinden banka hesaplarının artış eğilimini geri döndüremedi. Hattâ İMKB'nin açılması, sermaye giriş çıkışlarının serbestleştirilmesi, birikim için doların tercih edilen araç olmasını değiştiremedi. Daha yakın zamana âit tecrübelerimiz de döviz kuru ve faiz düzeyleri ayarlamalarının dolarizasyon sürecini tersine çevirmek için etkili olmadıklarını gösterdi. Bu geridöndürülemezlik, dolarizasyonun portföy optimizasyonuyla alâkalı basit bir sermaye kaçışından farklı olduğunu ortaya koyuyor. Bu geridönülmezliğin anlamı, dolarizasyonda TL'nin değer birikim fonksiyonunu dolar lehine neredeyse temelli olarak kaybettiğidir. TL'nin diğer fonksiyonlarının da dolarla ikâme edilmesiyle doların değişim aracı olarak kullanılabilmesi, doların birikim için tercih edilmesi eğilimini daha da güçlendirmiştir.

Değer ölçüsü fonksiyonu, paranın hükümranlıkla alâkasını en açıkça ortaya koyan fonksiyonudur. Kanun gibi, para da bir ülkeye mahsus bir değerlendirme sistemi oluşturur. Tüm fiyatların TL ile ifade edilmesi ve ilişkilerin TL ile ölçülmesi böylece değerlerin karşılaştırılabilir olduğu bir ülkenin sınırlarını belirler. Doların, TL'nin bu fonksiyonuna ikâme olması, ekonominin dışarıya açılmasıyla başladı. Fiyatların dolara endekslenmesi 1983'ten itibaren, iç pazarın yabancı tüketim mallarına açılmasıyla başladı. Yerli malların fiyatları yabancı tüketim mallarının serbestçe ithal edilmesiyle düşeceğine, *mark-up* stratejilerinin[4] başarılı olmasını sağlayan, ticari sistemin oligopolistik yapısı yüzünden, bunlarla eşitlenecek şekilde yükselişe geçmiştir. Bu zamandan beri, iç fiyatlar dolar kuruyla beraber artmış ve TL'nin alım gücü, temel uluslararası iktisat teorilerinin söylediğinin aksine, dolar kuruyla beraber düşmüştür. Bunu tec-

[3] Demonetizasyon: Piyasadaki TL hacminin GSMH'ye oranla düşüşe geçmesi.

[4] Mark-up stratejisi: Mâliyete belirli bir kâr oranı ekleyerek satış fiyatını belirleme. Bu strateji sadece oligopolistik piyasalarda uygulanabilir çünkü rekabetçi piyasalarda, fiyatlar arz ve talep güçlerinin işleyişine göre belirlenir.

rübe eden tüketiciler de, dolar cinsinden hesap yapmayı öğrenip, TL'yi sadece günlük ödemelerini TL/dolar kuru üzerinden gerçekleştirmek için kullanmaya başlamışlardır. Bu durumda, dolar kuru enflasyonist beklentilerin oluşturulmasında başvurulan tarafsız kılavuza dönüşmüştür. 1980' lerin başında kâr oranlarını döviz kurlarının değişkenliğinden korumak isteyen tüccarlar sadece ithal mallarının etiketlerini dolar üzerinden yazıyorken, daha sonra bu alışkanlıkları ithal malları kullanılarak üretilen malların fiyatlandırılmasına da sıçradı. Küçük esnaf da döviz kurlarındaki değişmeler mallarının mâliyetlerine yansımadan, fiyatlarını günlük, aylık dolar artışları oranında artırmaya başladı. Bu alışkanlık hizmet sektörü de dahil ticaretle uğraşan herkese kârlarını azamîye çıkarma fırsatı olarak yayıldı. Aynı şekilde, ilk başta kira ve iş kontratları gibi orta vadeli kontratlardan sonra daha kısa vadeli olan mal ve hizmet alım-satımı kontratları da dolarla belirlenmeye başlandı. Bu alışkanlık tüm alacak-borç ilişkilerini etkisi altına aldı. Hattâ devlet toplu konut vergisini 100 dolar olarak ilân etti. Fakat tüm değerler doğrudan dolarla tespit edilmedi. Bazı mal ve hizmet alışverişleri, bazı kontratlar ve çoğu ücretler dolara değil, dolara endeksleme alışkanlıklarının hızlandırdığı enflasyon oranlarına göre saptanmaya başlandı. İki farklı endeksleme rejiminin varlığı, göreli fiyatların yapısının daha çok bozulup, belirsizlik düzeyini artırmaya katkıda bulundu. Göreli fiyatların yapısının, çifte endeksleme sisteminden ötürü destabilize olması ile doğan belirsizlik, spekülasyonist tutumları teşvik edici özelliklere sahiptir. Nitekim fiyatları dolara endeksleme alışkanlığı, ilk başta mal ve hizmetlerin nominal değerlerinin düşmesini engellemeyi amaçladıysa da, 1990'lardan itibaren, tüccarların mallarının satmadan değerlenmelerine sebep olmuş, yani iş yapmadan kazanmaya yol açmıştır.

Değer saklama fonksiyonunun dolarla ikâme edilmesi, TL'nin satın alabileceği malların miktarı ile ölçülen nicel gücünü sorguluyordu. Hesap birimi fonksiyonunun dolarizasyonu, TL'nin para olma niteliğini, yani her şeyin değerini aynı ölçekte ifade etme özelliğini yok etmiştir. Devletin artık parasal ölçümlerde hiçbir söz hakkı kalmadığını haber verir. Doların, paranın üçüncü fonksiyonu olan mübâdele aracını ikâme etmesi, ilk iki fonksiyonunu ikâme etmesinin bir sonucudur. Fakat bu üçüncü fonksiyonun dolarizasyonu kısmîdir.

Paranın mübâdele aracı fonksiyonu, ticaret ilişkilerindeki ödeme zorunluluğundan doğmuştur. Satmak, bir malı sadece parayla değiştirmek, satın almak da bir malı gerekli miktarda para bulundurmak kaydıyla elde edebilmek anlamına geliyor. Değer birikimi ve değer ölçüsü fonksiyonlarını kaybetmiş bir paranın mübâdele aracı görevini de yerine getiremeye-

ceği açıktır. Çünkü, satın alacağı malların karşılığı miktarı mübâdele aracı, satışla alım arasındaki süre boyunca sahibinin alım gücünü muhafaza edebilmelidir. Bunu TL 1970'li yılların sonundan beri başaramadığına göre, ödemelerde onun yerine doların kullanılması dolar alım-satımlarının maliyetine bağlıdır. Eski kanunların öngördüğü şekilde mübâdelelerde TL kullanılırsa, değer birikim fonksiyonunu kaybetmiş TL'yi kabul eden satıcının, bir sonraki (dolar üzerinden belirlenmiş) ödemesine kadar bunu dolara çevirip saklaması, bir sonraki ödeme gününde de bu dolarları tekrar TL'ye çevirip ödemelerini yapması gerekir. Döviz işlemleri her ne kadar serbest bırakılmışsa da, döviz alım-satımlarının alış ve satış fiyatları arasındaki fark yüzünden bir bedeli vardır. Mübâdele aracı olarak doları kullanmak mâliyetten bu bedeli düşürür. Böylece diğer iki fonksiyonunu kaybetmiş olan TL'nin mübâdele aracı fonksiyonuna da dolar ikâme edilmiş olur. Dolar cinsinden mevduatın, dolar alım-satımlarının serbest bırakılması mübâdele aracının dolarla ikâme edilmesini teşvik etmiştir. 1989'da döviz operasyonlarının serbest bırakılması, bir yandan da ulusal paranın yasal dolaşım zorunluluğunu sağlayan eski kanunun öngördüğü gibi, mübâdelede TL'nin reddedilmemesini de sağlamıştır.

Bu üçüncü fonksiyonun da dolarizasyonuyla, iç işlemlerde dolar kullanılması yaygınlaşmış ve dolar artık sadece dışarıya, veya içerdeki dolar hesaplarına sermaye kaçırmak için değil, ülke içindeki işleri yürütmek için talep edilir olmuştur. Bu noktaya gelinmesinde hükümetlerin aldığı kararlar da etkili olmuştur. TL'nin değer birikim fonksiyonunu kaybedişi 1970'lerde enflasyonun hızlanmasıyla başlamıştır. Değer ölçüsünün dolarizasyonu, 1983'te ithalatın serbest bırakılmasına dayanır. TL'nin konvertibilitesini sağlayan 1989 kararları da, doların mübâdele aracı olarak dolaşıma girmesini sağlamıştır. Buna müteakiben, yabancı para cinsinden yapılan kontratların ifâsında alacaklının yabancı para talep edebilmesi yönündeki yeni kanunla, TL'nin yasal dolaşım zorunluluğu kaldırılarak iç işlemlerde TL'yi reddetmek mümkün kılınmıştır. Bu devlet kararları tabiî dolarizasyonu amaçlamıyordu. Dolarizasyonu getiren tutumlarıyla bireyler de bunu amaçlamıyordu. Dolarizasyonun tarihî gelişimi, bireylerin kazandıkları/kaybettikleri para yoluyla tecrübe ettikleri stratejilerinin bir sonucudur. Bu stratejilerin, tecrübe/öğrenme ve taklit yoluyla geliştirilmesi, dolarizasyonun zamanla bir fonksiyondan diğerine; uzun vadeli anlaşmalardan kısa vadelilere; ithal mallarından yerli mallarına; pahalı işlemlerden daha sıradan işlemlere doğru yayılmasını açıklar. Bu süreçte dolarizasyon stratejileri ilk başta risk almaktan hoşlanmayanların, birikimlerini enflasyondan koruma endişesinden doğarken, daha sonra enf-

lasyondan kâr sağlama amacıyla risk almayı göze alanların spekülatif aksiyonlarını desteklemiştir.

Bu sürecin başında bireylerin, ulusal paranın, reel zenginliklerini muhafaza etmeyi sağlamadığının farkına varmaları yatar. Bireyler, TL'nin, milli zenginlikten paylarına düşenden daha azına sahip olmalarını sağlayabildiğinin bilincine varmışlardır. O yüzden ilk başta, paranın zenginliği ne kadar koruyabildiğini sorgulamışlar ve TL'den kaçış böylece başlamıştır. Onun yerine altın, menkul ve gayrımenkul bir birikim seçeneği olarak önlerine çıkmıştır. Aradıkları, özü zenginlik olan, yani değerini onu ölçen paradan bağımsız olarak muhafaza eden, merkezî otoritenin parasal, ekonomik, politik kararlarından etkilenmemelerini sağlayacak bir şeydir. Tarihteki pekçok enflasyon vakasında olduğu gibi, bu koşulları en iyi karşılayan araç, uluslararası ticarette kullanılan yabancı paralardan biri olmuştur. Bu paranın sağladığı zenginliğe devletin gücünün erişemeyeceği fikri hâkimdir, bu fikir spekülatif dürtüleri pekiştirir.

Bu sürecin ikinci aşaması, ulusal paranın değer ölçüsü fonksiyonunu da iyi dolduramadığı gözlemi ile başlar. Fiyatları önce, her gün/ay değişen maliyete, sonra evde tüketilen malların fiyatlarına endekslemeye başlayan üretici ve tüccarlar, enflasyondan etkilenmeyen bir birim arayışına girerler. Dolar, burada da objektif sanılan değerin yansız bir göstergesi olarak imdatlarına yetişir. Zâten ithal edilen malların fiyatlarını ifade eden bu değer ölçüsünün, bir yandan da yaygın bir değer saklama aracı olması, memleket içindeki hesaplarda birim olarak benimsenmesini kolaylaştırır.

Bu iki fonksiyonun dolarizasyonu üzerine, milli para yeni bir sorunla karşılaşır: Ödemelerde kabul edilen bir para olarak varlığını sürdürebilmesi için, dolara konvertibilitesi şart olmuştur. Doğası itibariyle, saklama ve değer ölçüsü fonksiyonlarını dolduramayan bir para, mübâdele aracı olamaz. Bugün mübâdelelerde, doların yanında TL hâlâ ödeme aracı olarak kabul ediliyorsa, bunu milli parayı tanımlayamayan kanunlara rağmen, TL'nin dolara kolayca çevrilebilir olmasına borçlu. Hâlâ dolar kullanma ayrıcalığından mahrum bir çoğunluk olsa bile, zenginliğin en büyük bölümüne sahip olanlar dolarla hesap yapıyorlarsa, kaybetmek istemeyen herkesin dolarla hesap yapması gerekir. Böylece dolar TL'nin yerine seçilen para olmuştur.

Rantçı enflasyonu

1980'li yılların ortalarından itibaren, Türkiye Batı ülkelerine net kaynak transferleri yapmak zorunda kalmıştır. O zamandan beri hükümetler beklenilen vergi reformunu yapmaktan âciz olunca, devlet önceliği yatırım-

ları ve harcamaları kısarak tasarruf yaratmaya verdi. Devlet harcamaları tamamen kısılabilir olmadığından, dış borç ödemelerini vadelerinde gerçekleştirebilmek için, hükümetler bütün ağırlığını iç borçlanmaya verdiler. Yıllarca, geri ödemelerin gerçekleşebilmesi kamu kesiminin, özel sektörün kaynaklarını kendine çekmekteki başarısına bağlıydı. İstikrar politikaları gerekli iç para transferlerinin gerçekleşmesini amaçladı. Mâlî piyasaların kuralsızlaştırılması, dış ticaretin serbest bırakılması, kamu sektörünün daraltılması çabaları, kemer sıkma politikaları, ithalatı ikâme etmeye yönelik sanayileşme projesinin yerine ihracatı teşvik edici politikaların benimsenmesi, batı ülkelerine dış borca mahsuben yapılacak transferler için iç kaynaklar yaratmayı amaçlıyordu.

Bu politikaların ekonomi üzerinde ve özellikle gelecek için kaynak üretme kabiliyetini şiddetle azaltıcı istenmeyen etkileri pek çoktur. Bir yandan üretim yatırımlarının azalıp, zaman zaman durması gelecek milli hasılaları tehdit ediyor. Yatırım yetersizliği şu ana kadar ihracata dayalı büyüme modelinin tükenmesine sebep oldu. Öte yandan, 1980'li yılların ilk yarısında olduğu gibi, dış borç uluslararası resmî mâlî kuruluşların (IMF, Dünya Bankası gibi) kredileriyle ödendiği zamanlarda da, bu ülkenin net tasarruf yaratmakta karşılaşacağı güçlükleri geciktirmekten başka bir şeye yaramadı. 1980'li yılların sonlarından itibaren, üretim kapasitelerinin yetersiz kalmasıyla ihracattan kazanılan döviz girdilerinin artışındaki yavaşlama, devletin bütçe açıklarını azaltmayı beceremmemesi ile bir araya gelince, iç borcun artmasına sebep oldu. Liberal politikalara mahsus mekanizmaların da etkisiyle, bu iç borç kendi kendini besler hale geldi. Dış borcun hacmi ise art arda yapılan TL devalüasyonlarıyla büyümektedir.

Türkiye devlet, para, millet ve hattâ üretim faaliyetlerini sorgulayan bir enflasyon tuzağına düşmüş bulunuyor. Bunu ülkenin dış zorlamalarla, şahsî güç kaygılarıyla ve spekülatif faaliyetlerle yönetilmesi de açıkça gösteriyor. Son otuz yılda yanlış politikalar yüzünden ekonomimizin başına gelenleri dört maddede özetleyebiliriz:

–1973-1974 yıllarından itibaren dış borcun kendi kendini beslemeye başlamasının bir ödemeler dengesi krizine yol açması, 1980'li yıllarda IMF'nin himâyesinde yeniden yapılanma ve istikrar politikaları oluşturulmasıyla sonuçlandı.

–İhracata dayalı büyüme modeli, özellikle kaliteye yönelik yatırımların yetersizliği yüzünden, ihraç edilebilir mallar üretme kabiliyetimizin sınırlarına ulaşınca, 1988'de tükendi.

–TL devalüasyon politikaları yatırım mallarının ithalatına gem vururken, hesap biriminin de dolar olmasına sebep oldu.

–1988'den sonra zapt altına alınamayan iç borcun artışı, özel sektörün üretim yatırımlarından uzaklaşıp, spekülasyon faaliyetlerine yönelmesi için yeni bir temel oluşturdu.

Dış borçlanmayla başlayan bu macera böylece sermayenin mâlî kazançlara yönelmesine (*financiarisation*[5]) ve ülkenin geleceğinin ipotek altına alınmasına vardı. Üretime yönelik yatırımların eksikliği, vergi reformunun yapılmaması ve enflasyonu durdurmanın imkânsızlığı hem ekonomik, hem sosyal, hem de politik açılardan devleti, milleti ve üretim faaliyetlerini sorgulayan bir krize yol açtılar.

Türk parası da bu durumun kurbanıdır. Ödemeler dengesinin bozulmasıyla, ithalatın ikâmesini amaçlayan sanayileşme politikalarının bırakılması Türkiye'nin kalkınma sürecini de bitirdi. İlk başta bir ödemeler dengesi bozulmasıyla zor duruma düşen TL, Türkiye'de kalkınma sürecinin son bulmasıyla bir varolma savaşına girdi. 1980'li yıllarda statik ve yitirilmiş bir dengenin arayışına girilmesi ve halkın refahına uluslararası alacaklılarımızın tatmin edilmesinin tercih edilmesi yüzünden, Türkiye yirmi yıldır toplumsal bir projesi olmadan yaşıyor. Ahmet İnsel'in ifade ettiği gibi "1980'den ve özellikle 1983 sonbaharı seçimlerinden sonra, liberal âlem, pazarı ütopyaların yoğunlaştığı yer haline getirip, toplumun düşselliğini kısıtlamıştır." Dolarizasyon da kısa vadeye sıkışmış bir ufuğun ışığında yaşayan bir toplumun, ne pahasına olursa olsun "denge"yi arayan bir devletin ve üretim sağlamak yerine mâlî kazançlara tamah eden tasarruf ve sermayenin bir ürünüdür.

Türkiye'deki enflasyonun bunca yıldır önünü alamayan IMF'nin istikrar politikalarının başarısızlığı yanlış teşhisten kaynaklanmaktadır. IMF'nin etkilendiği monetarist yaklaşıma göre, enflasyon para arzının para talebinden fazla olmasıdır. Bu yaklaşım, enflasyonu tanımlamak için göreli fiyatların yapısının bozulmasını değil, ortalama bir fiyat artışını dikkate alır. Halbuki Türkiye'de enflasyon, 1970'lerde başlayıp, 1980'lerde büyüyen gelir dağılımı kavgasının bir ifadesidir. Enflasyonun 1980'lerdeki artışı ekonominin demonetizasyonuyla paralel bir şekilde olmuştur. Para ve sermayenin ülkeye giriş ve çıkışlarının serbestleştirilmesi de Türk parasının kullanımdan düşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tasarrufların TL cinsinden yapılmaması Türkiye'deki enflasyonun çok önemli bir yönünü ortaya koymaktadır: Bu da enflasyonun üretici yatırıma değil, rantçı yatırıma yarar sağlamasıdır. Rantçı enflasyonu, 1920'lerin Almanya'sının ana örneği olduğu klasik üretici enflasyonundan farklıdır. Rantçı enflasyonunda, üretici enflasyonunun aksine borçlar

[5] *Financiarisation*: Üretici sermayenin mâlî kazançlara yönelmesi.

değerini yitirmemekte, üretici sermaye yok olmaktadır. Alman tipi üretici enflasyonunda birikmiş kamu borçları, borçluların alacaklılara karşı zaferlerinin bir ifadesi olarak sürekli değer yitirmektedir. Rantçı enflasyonunda ise, alacaklıların borçlular üzerindeki galibiyetini açığa vuran bir şekilde, mevkileri, konumları, ilişkileri itibarı ile bir rantdan yararlanamayan üretici sermaye yıkıma uğramaktadır. Gerçekte, üretici enflasyonunda, milli zenginliğin daha büyük bir payına sahip olma arzusu, üretim sahasında bir yatırım yarışına yol açmaktadır. Türkiye'de üretici sermayenin zamanla sınâî yatırımlardan kaçması, enflasyonun üretici enflasyonu olmadığını ve demonetizasyon da kamu borcunun para emisyonuyla değil yeni kamu borçlanmasıyla finanse edilmesi durumunda boy gösteren rantçı enflasyonu olduğunu göstermektedir. Rantçı enflasyonu, aslında kökleri 1960'lı yıllarının kalkınma modelinin tükenmesi olsa bile, dış şoklarla doğmuştur. Rantçı enflasyonunun gelişmesinde etkili olan Türkiye'nin yapısal özellikleri, dolarizasyonu da bu olayın bir parçası haline getirmiştir.

RANTÇI ENFLASYONU VE DOLARİZASYON

Enflasyon ve dolarizasyon aynı toplumsal krizin iki tezahürüdür. Dolarizasyon rantçı enflasyonu betimleyen, bir tarafta devlet-sermaye, diğer tarafta üretim sektörü-mâlî sektör arasındaki spesifik ilişkilerle alâkalı bir fenomendir. İkisi de rantçı mantığın ürünüdür, ikisi de sermayenin ve mevduatın sapkın bir şekilde mâlî kazançlara yönelmesiyle oluşmuşlardır.

Dolarizasyon 1980 ve 1990'lı yılların dünyadaki tüm hiperenflasyon vakalarının ortak özelliğidir. Hiperenflasyonun tanımı ulusal paranın yıkımıdır. Gözlemlenen her hiperenflasyon vakasında milli para dolar ile ikâme edilmiştir. Belki hiperenflasyonun enflasyonla asıl farkı buradadır: Enflasyonun verdiği zarar ulusal paranın değer birikim aracı fonksiyonunun erimesi ile sınırlı ve dolayısıyla ulusal paranın tamamen reddedilmesiyle sonuçlanmamaktadır. Türk enflasyonuna mahsus rantçı mantık enflasyonun 1970'lerdeki ilk ortaya çıkmasıyla beraber değer birikim aracının dolarizasyonunu beraberinde getirdi. Dolarizasyonun paranın diğer fonksiyonlarını tehdit etmesi, 1994 ve 2001 olaylarının örnek teşkil ettiği açık hiperenflasyon krizlerini davet etmektedir.

İlk etapta göreceğimiz gibi dolarizasyon rantçı enflasyonunun bir parçasıdır. Onunla doğdu ve onunla gelişiyor. Buna karşılık, kamu iç borcunun kendi kendini besler hale gelmesi ve enflasyonist mekanizmaların gelişen bir sistem oluşturmasından beri, dolarizasyon rantçı enflasyonu

besliyor ve açık bir hiperenflasyonu davet ediyor. Daha sonra dolarizasyonun enflasyonun üzerine uyguladığı etkileri anlatacağız.

Dolarizasyonun rantçı enflasyonundan doğup gelişmesini üç boyutta algılayarak açıklamak mümkündür. Dolarizasyon gelir çatışmalarında doğuyor, devletin sorgulanmasıyla besleniyor ve sermayenin mâlî kazançlara yönelmesiyle büyüyor.

Enflasyonun 1970'lerdeki yükselişe geçişinin temelinde, iç tüketim ve yatırım talebinin büyütülmesini amaçlayan politikaların güdüldüğü bir düzenin sona ermesi vardır. Fiyat artışlarının hızlanması, devletin ücretli kesimin genişletilmesi için çabalarına ve fiyat sübvansiyonlarına devam etmesinin imkânsızlaşması, politik belirsizliklerin de ortaya çıkması ile, TL'nin değer birikim fonksiyonunu yerine getiremez hale getiren gelir çatışmaları oluşmuştur. Karaborsada alınan döviz TL'nin bu fonksiyonunu ele geçirmiştir. Fakat yıkım bununla sınırlı kalmamış ve ücretli kesimin alım gücünün düşmeye devam etmesi ve belirsizliklerin yoğunlaşmasıyla, TL'nin diğer fonksiyonları da dolar tarafından doldurulmaya başlamıştır. Dolarizasyonun enflasyona mahsus olması gelir kavgalarından geçiyor: Göreli fiyatlarda büyük değişiklikler olunca, gelir çatışmaları sertleşiyor ve devalüasyonlarla yıkılan ulusal para normunun yerine fiyatlar, bu kavganın dışında kalan bir fiyat ölçüsü referans olarak kullanılarak belirleniyor.

Türkiye'deki enflasyonun asıl sebebi ekonomik tutumların temel güdü olarak rant arayışına dayanması ise, dolarizasyon da rantçı stratejilerin doğrudan ürünüdür. 1980'li yıllarda, devlet ücretli çalışanlardan enflasyon vergisi almış ve mâlî sermaye sahiplerine dağıtmıştır. Ücretliler bu vergiyi ödememek için dolara sığınıyorlar. Ticaretle uğraşanlar için fiyatlarını döviz kurlarına göre ayarlamak bir rant sağlıyor. Mâlî piyasalara girebilecek kadar birikimi olanlar için ise özellikle 1980'lerin ikinci yarısından beri dolarizasyon, hazine bonolarına alternatif bir spekülasyon stratejisi haline gelmiş; bundan elde edilen gelirler de mülkiyet gelirleri gibi algılanmıştır. Gelir çatışmasında, ister spekülasyon amaçlı olsun, ister ihtiyat amaçlı, değer ölçüsünün ve birikim aracının dolarizasyonu üretici olmayan bir faaliyetten sağlanan gelirin ele geçirilmesidir: Buna rant denir. Rant, mülkiyet veya statü itibariyle elde edilen gelirdir.

Bu halde, dolarizasyon rantçı enflasyonunun, gelir transfer mekanizmalarından biridir. Tasarruf yapamayan ailelerden, daha yüksek gelirli ailelere doğru bir kaynak transferine sebep olan dolarizasyon, rantçı enflasyonunun körüklediği gelir eşitsizliğini daha da artırmıştır. Rantçı enflasyondaki gibi, borç anlaşmalarının dolar üzerinden yapılması alacaklılara kazanç sağlamaktadır, dolayısıyla iktisadi ufkun daralmasına katkıda

bulunmaktadır. Dolarizasyon aynı zamanda üreticilerden spekülatörlere doğru yapılan bir gelir transferidir. 1994'teki krizde, küçük ve orta ölçekli işletmelerin kasalarındaki parayla dolar aldıkları için faaliyetlerini durdurduklarına şahit olduk. Dolarizasyon rantçı enflasyonuna has *financiarisation*'u düşük riskli ve likiditesi yüksek bir araç sunarak tasarrufçuyu teşvik etmiştir.

Özet olarak dolarizasyonun temeli 1980'li yıllardan beri Türkiye'yi yöneten rantçı enflasyonunun tipik stratejik davranışlarında aranmalıdır. Bu davranışlar hayli eşitsiz olan gelir dağılımının yarattığı gelir çatışmalarında anlamlarını buluyorlar. Dolarizasyon ücretliler için milli gelirden aldıkları payı muhafaza etmenin; tüccar-rantçı kesim için bu payı artırmanın ve daha büyük tasarrufçular için onları diğerlerinden ayıran zenginlik farkını daha da artırmanın bir yoludur. Dolarizasyon sayesinde, gelir paylaşımı iyice karmaşıklaşıyor fakat tasarruf yapamayan aileler bundan faydalanamıyorlar. Dolarizasyon o halde, enflasyonist güçlere karşı koyma imkânı olan herkesin, bu tutumlarıyla spekülatif ve rantçı stratejilere reel bir kazanç sağlamalarıdır. Enflasyonun rantçı tipte olması, yani göreli fiyat yapısının bozulmasının ve fiyat artışlarının sebebi fazla para arzı değil de rant dağıtan kamu politikaları olması, dolarizasyon fenomenine çok elverişlidir. Enflasyonun günbegün kemirdiği sabit gelirler, maaş ücretleri ve üretici sermayenin kârları iken, en iyi korunan gelirler ise değişken gelirler, yani baştan dolara endeksli olan mâlî gelirlerdir.

Enflasyon da dolarizasyon da kamu politikalarının ürünüdür. Rantçı enflasyonu sadece ekonomik hayatta değil, politikada da rantçı mantığın hâkim olduğunu gösterir ve devletin gelir dağılımı çatışmalarında saf tuttuğunu ifade eder. Devlet istikrar politikaları uygulayarak, mâlî kuruluşlara verdiği taahhütleri tutabilmek için çoğunluğun refahını kurban etmeye hazır olduğunu ilân etmiştir. Ve mal arzı ve talebini kısıtlamaya giderken, üretim sektörü değil de mâlî sektörün gelişmesini destekleyecek bir dağılım şeklini benimsemiştir. Buna karşılık dolarizasyon devletin para konusundaki otoritesini yerle bir etmektedir. TL'den kaçış, TL'yi bir değer olarak kabul etmemek ve TL cinsinden birikimi zenginlikten saymamak, devleti sorgulamaktır. 1970'lerin sonlarından beri yapılan politik seçimlerin hem üretim sistemini, hem de milli parayı tehdit eden bir güven krizine yol açtığını söylemek yanlış olmayacaktır.

1980'lerden beri uygulanan istikrar politikaları, bir sektörden diğerine, bir kesimden diğerine zenginlik transferleri yapmayı amaçlayan para ve kredi politikalarından başka bir şey olmadıkları için, bugüne kadar başka bir başarı gösteremediler. Toplum için bir proje içermeyen bu politikalar, hem toplumu, hem de ekonomiyi çok gerilere götürdü. Bu liberal politi-

kaların da başarısızlığıdır. Devleti küçültmeyi amaçlayan bu politikalar devletin üretim faaliyetlerinin büyümesini durdurduysa bile, kamu borcunun ulaştığı seviyede iktisadi hayata verdiği zararlar yüzünden, devletin iktisadi dünyadaki önemi daha da arttı. Üretici, koruyan ve planlayan bir devletten, borçlu bir kamu sektörü kaldı geriye. Devlet, iktisadi ve sosyal eylemleriyle de aklayamadığı borcunu finanse edecek mâlî kaynağa dönüştürmeye çabaladığı bir sermaye karşısında, zayıf düşmüş çıkarcı bir teşkilâta dönüşmüştür.

Türkiye 1970'lerin sonunda içe dönük sanayileşme modelinin tükenmesi ile iktisadi, toplumsal ve ideolojik bir boşluğa düşmüştür. Kısa vadeli kaygılar devletin varoluş sebebini kaybetmesine yol açmıştır. Üretime yönelen yatırımların yetersizliği Türk toplumunun geleceksiz kaldığını gösteriyor. Toplumdaki çözülmenin en belirgin göstergelerinden biri dolarizasyondur. Parayı basan zayıf bir devletse, basılma sebebi de bankaları besleyen kamu borcunu finanse etmekse, o para kabul görmez. Bir gelecek vadetmeyen, ve ürettiğimiz ikinci sınıf mallarla dünya ekonomisindeki yerimizi zorlamak amacıyla terk ettiği kalkınma politikalarıyla geçmiş hükümranlığını aratan devletin parası meşrû olamaz. Paranın üç fonksiyonunun da dolarla ikâme edilmesi, uzun vadeli politikalardan kısa vadelilere geçişin ve kalkınma söylevlerinden "pazar ekonomisi" ve "denge"lerin sağlanabilmesi için en fakir çoğunluktan biraz daha fedakârlık istemenin sonucudur. Para, üretmeyenlerin elinde birikiyor. O halde paranın krizi üretim ve gelir dağılımın ardındaki dayanışmanın koptuğunu ifade ediyor. Dolarizasyon, idarî sistemin şahsi çıkarlarla yönetilmesini ve devletin kamu borcunun ağırlığı ve dinamiğiyle ifade bulan, halkla olan rantçı, liberal ve kayırmacı alacak/borç ilişkilerini protesto eden sestir.

Devlet-üretici sermaye ittifakının devlet-mâlî sermaye birlikteliğine dönüşmesi de dolarizasyonu besliyor. Devletin mâlî sermayeye olan bağımlılığı ve banka sektörünün bundan önem kazanması, Türk parasının meşrûiyetini tamamen devlet tahvillerinin geri ödemelerinin zamanında yapılmasına bağlamıştır. Bu yapı en kötümser beklentileri tatmin eden tahammül edilemez gerginliklere yol açmaktadır. Faizleri yükseltmek paraya güveni artırmıyor. Sermayenin mâlî kazançlara yönelmesi faizle dolar kuru arasında bitmeyen bir arbitraja dönüştü. Sermaye üretim ve kalkınmaya değil, politik iktidarın sürekliliğini sağlamaya yaradığı için, sermaye ve tasarrufun dolarizasyonu ve *financiarisation*'u, önünü almanın mümkün olmadığı bir spekülasyon ekonomisi doğurmuştur.

Bu noktada dolarizasyon da rantçı enflasyonunu besliyor. İster rantçı koşullardan faydalanmak için, ister enflasyondan korunmak için olsun,

fiyatların döviz kuruna endekslenmesi enflasyonist beklentilerin gerçekleşmesini sağlıyor. Tasarrufun ve sermayenin dolara yönelmesi, *financiarisation*'u yaygınlaştırıyor. Fiyatların dolara endekslenmesi belirli bir kurala göre yapılmadığı için, göreli fiyatların sürekli değişmesine sebep oluyor. Dolarizasyon rantçı, tasarrufçu ve spekülasyonculara da kazanç sağlıyor. Dolarizasyon mâlî sektörle üretici sektörün üretim projelerindeki tamamlayıcılığını da engelliyor.

Döviz kurlarıyla faiz oranları arasındaki arbitraj, döviz kurlarına bakarak oluşturulan enflasyonist beklentilerin gerçekleşmesi, enflasyonist güçleri bazen açık hiperenflasyonun sınırlarına götürüyor. Açık hiperenflasyon, fiyatların âni büyük artışları, göreli fiyatların tutarsızlığı ve kaotik spekülasyon ile tanımlanır. 1988'de hükümet TL'yi savunmak için taktik değiştirip, döviz kurlarını enflasyona karşı bir silâh olarak kullanmıştı. Faiz oranlarının yükseltilmesi ile, bu strateji iki yıl boyunca TL'nin değer kazanmasını sağlamıştı. Fakat vergi gelirlerini artırıcı ve kamu iç borcunu düşürücü önlemler alınmadığı için bu stratejinin enflasyon üzerinde bir etkisi olmamıştı. TL'nin yapay bir şekilde değer kazanması, dolarizasyonun zaten var olduğu bu sistemde, TL'ye karşı bir spekülatif saldırıya davetiye çıkarmıştı. 2000 yılında uygulanan benzer döviz kuru politikası 2001'de de aynı sonuçları verdi.

1990-2001: TÜRK LİRASI ÖLDÜ MÜ?

Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu'nun Mart ayı başında yapmış olduğu iktisadi durum muhasebesi, son on yılda uygulanan politikaların 1980'den bu yana uygulanan hataları pekiştirdiğini gösteriyor:

> Süreklilik kazanan bunalım, hükümetlerin sadece son bir kaç yılda uyguladıkları "yanlış" tedbirlerin ya da "teknik hatalarının" değil, 1980' den bu yana uygulanan ve ulusal ekonominin dengelerini denetimsiz ve yönlendirilmemiş piyasa güçlerine terketmeyi amaç edinmiş olan neo-liberal politikaların bir sonucudur. 1998'in ikinci yarısından itibaren derinleşen ekonomik kriz, bir yandan 1998 Asya ve Rusya krizleri gibi dışsal şokların, bir yandan da 1990'lar boyunca sürdürülen dışa bağımlı, yapay büyüme stratejisinin ve çarpık toplumsal bölüşüm ve birikim mekanizmalarının artık tıkanmış olduğunu belgelemektedir. Devlet, özellikle 1990 sonrası yıllarda ulusal ekonominin yönlendirilmesi işlevini tamamen yitirmiş ve topyekûn reform stratejisi ile makroekonomik istikrarı yeniden oluşturabilmek yerine, ekonominin birikim önceliklerini doğrudan doğruya kısa vadeli dış sermaye girişlerinin özendirilmesine dayandırarak, kısa süreli ve yapay büyüme kazanımları üzerine kurmayı tercih etmiştir. Bu tercih, ulusal ekonomiyi

> tamamen konjonktürel ve dışsal olgulara bağımlı hale getirmiş ve ekonominin kısa çevrimli, mini büyüme-kriz-istikrar sarmallarına sokulmasına neden olmuştur. Bu süreçte kamu kesimi borç servisi yükü sürdürülemez boyutlara ulaşmış; kamu kesimi tasarruf ve yatırım yapamaz hale gelmiş; özel sektör birikim tercihleri giderek reel üretici sektörlerden uzaklaşarak, spekülatif rantiyer-tipi birikim alanlarına yönelmiş; ve işgücü piyasalarında marjinalleşme ve kuralsızlaştırma artarken, toplumsal gelir dağılımı da ciddi biçimde bozulmaya itilmiştir. [6]

Gerçekte, son on yılda uygulanan politikalar rantçı enflasyonunun daha gelişmiş oyunlarını sahneledi. Devlet, yüksek faiz; sabit döviz kuru; üretime yönelik yatırımların, finans sektöründe yüksek kârlılık sağlanarak desteklenmemesi gibi politikalarla, kamu borcu rantiyelerinin zenginliklerine, TL'yi yapay bir şekilde yüksek seviyede koruyarak, zenginlik kattı. Kısa vadeli dış sermaye girişlerinin özendirilmesine dayalı "büyüme" modeli, aslında bankacılık kesiminin rahatlıkla borçlanabilmesini amaçladı. Böylece, bankacılık sistemine "ucuz dövizi Türkiye'ye getirip içeride Hazine bonolarında ve tüketici kredilerinde sorgusuz-sualsiz, her türlü finansal denetimden uzak bir şekilde değerlendirmesi sonucu"[7] yeni rant sağlandı. Bununla da kalınmadı; bankaların, bu kolay ve ucuz döviz politikaları sayesinde aşırı borçlanarak kredi tâbiri altında "iyi müşterilerine" geri ödemeyecekleri para transferleri yapmasına da göz yumuldu. Bu programın doğal sonucu olarak, "bankacılık kesiminin yurt-dışından almış olduğu kredi hacminin baş döndürücü bir boyuta" ulaşmasıyla dış borçlanmanın birdenbire patlaması ve değerli TL politikasının sonucu olan ithalatın artması ile yine bir dış ticaret ve cârî işlemler krizine davetiye çıkarıldı.[8]

1989 kararlarının ardından finansal hareketlerin serbestleşmesi sonucu spekülatif sermaye girişi, yerli paranın yabancı paralar karşısında değer kazanmasına, dolayısıyla ihracat ürünlerinin dış fiyatlarının artmasına ve ithalatın ucuzlamasına neden oldu.[9] 1980'lerde uygulanan ihracata dayalı büyüme modelinin başarısızlığının ardından, 1990'ların uygulamaları ile ihracat azalırken, ihraç edilebilir malların üretimine yönelik yatırımlardan da iyice uzaklaşıldı. İthalatın ucuzlaması ise, zaten ithalatı heveslendirirken, bir yandan da yeni zengin rantiyelerin eriştikleri yeni sosyal pozis-

---

[6] Yeldan, 2001.
[7] Yeldan, 2001.
[8] Erinç Yeldan'ın Tez-İş Sendikası ile Temmuz 2001'de kriz üzerine yaptığı söyleşiden (http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/Tez-is-soylesi.htm).
[9] Yentürk, 2001.

yonlarına intibak etmek için lüks malları tüketme taleplerini tatmin edecek şekilde, gümrükler, Batı'dan ithal edilecek tüketim mallarına sonuna kadar açıldı. Yirmi yıldır süregelen, üretime yönelik yatırımsızlık sebebiyle, ülkede üretilen tüketim mallarının ithal mallarıyla ikâmesi sonucu, ithalata bağımlılığımız da inanılmaz ölçüde arttı. Yeni zengin rantçıların hizmet taleplerine cevap vermek üzere, hizmet sektöründe yatırımlarda canlılık olmuştur. Fakat bu yatırımlar da yabancı sermayeyle ortaklıklara bağımlı kalmıştır. Böylece, bankaların yüksek açık pozisyon kullanarak ülkeye akıttıkları kaynak reel sektöre ve yatırımlara dönüşememiş, tüketim artışı yaratarak enflasyonist baskıları körüklemiş ve hem sermaye hem mal ithalatıyla birlikte dolarlaşmayı aşırı boyutlara taşımıştır.[10] "Yabancı spekülatif sermaye girişinin artması ile ortaya çıkan talep artışı, ticarete konu olan sektörlerde esas olarak ucuzlayan ithalat ile karşılanırken ticarete konu olmayan sektörlerde fiyat ve yatırım artışı olarak karşılanmıştır."[11]

1989-1994 arası aşırı borçlanma, kamunun da personel ve faiz, yani rant harcamalarını, vergi gelirlerini artırmadan karşılamasını ve iç borç servis yükünün sürdürülemez bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. "Dış dengesizliğin yanısıra, kamu sektöründe dengesizlik, bankacılık sektöründe dengesizlik, para piyasasında dengesizlik ve reel sektörde dengesizlik 1989 yılından başlayarak pekişmiş ve ihraç ettiğimizden daha çok ithal etmek, cârî açığın daha üzerinde borçlanmak, gelirimizden daha çok harcamak, TL'den çok yabancı para kullanmak her hükümet döneminde tavizsiz uygulanan politika hâline gelmiştir"[12].

IMF imzalı 2000 yılı istikrar programı da daha öncekiler gibi ekonomide var olan tüm dengesizlikleri, yapısal reformlarla ve döviz kurunun nominal çapa olarak kullanılmasıyla, kısa sürede ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Özelleştirme ve tarım ve bankacılık gibi sektörlerdeki yapısal reformları gerçekleştirmek için gerekli adımlar atılmamış olmakla beraber, mâliye ve para politikaları harfi harfine uygulanmıştır. Döviz kuru politikası da, TL'yi değerlendirmeye devam edip, dış ticaret dengesi üzerindeki baskıları pekiştirmiş ve potansiyel bir ödemeler dengesi krizini spekülatif sermaye girişleri ile önlemeyi öngörmüştür.

Kısa vadeli sıcak paraya dayalı bu program, döviz kurunun yıllık aşınma hedefi içinde tutturularak, ithal mallarının tüketimine yönelik yapay bir büyüme ve zenginleşme yarattı. Yıllarca yatırım yapmadan, sonunda üretmeden, böylesine bir tüketim çılgınlığının ödemeler dengesine

[10] Yentürk, 2001.
[11] Yentürk, 2001.
[12] Yentürk, 2001.

bindirdiği yüke rağmen, bir süre daha sürebilecek olan bu "büyümeye", yine rantçıların açgözlülüğü son verdi. Merkez bankasının uluslararası rezervlerinin, aslında TL'nin değerini bu yüksek seviyelerde tutmak için yetersiz olduğunu bilen rantçılar, dolar alımlarına yüklendiler. Art arda yapılan devalüasyonlar, yine IMF'nin masasına oturmamıza engel olamadı. Fakat ders almayan devletin, spekülatif stratejileri engellemek yerine, süregelen rantçı mantıkla borçlarını üstlenerek aklamaya çalıştığı bankalar, işlemleri kesilince (yani hisse veya bono almaları yasaklanınca), halen borç aldıkları paralarla dolara yatırım yapıp, dolar kurunun, bütün dünyada düşerken, Türkiye'de yükseltmelerine göz yumduğunu görüyoruz.

Yapısal uyum ve istikrar programının 2001 versiyonunun hedeflerini Yeldan'ın (2001) kaleminden aktaralım:

> Türkiye 2001'in ikinci çeyreğine "yeni" bir istikrar programı altında girmenin hazırlığını yapıyor. Ancak, plânlanan "yapısal reform" söylemlerinin yukarıda vurgulanan kırılgan (mâlî-iktisadî) yapıya hiç dokunmayacağı ve giderek reel üretici sektörlerden uzaklaşarak, spekülatif birikim alanlarına yönelmiş olan özel sektör birikim tercihlerinin yeniden sanayileşme ve sağlıklı büyüme rotasına çevirmekten uzak kalacağı ne yazık ki çok açık olarak görülebilmektedir. Bu yönelimin bir uzantısı olarak devletin de, normal vergi gelirleri ve/veya harcama sistemi üzerine yapacağı radikal bir reform ile makro dengelerini sağlamak yerine, doğrudan doğruya kamu mallarının özelleştirilmesi (satışı) yoluyla gelir yaratmayı amaçlamakta olduğu görülmektedir. Bu anlamda öngörülen "yeni istikrar programı" da, aynı öncekinde olduğu gibi, ulusal ekonominin öz kaynaklarını küresel sermayenin spekülatif kazanç alanına çekme hedefini sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası sermayeye doğrudan doğruya rant aktarımına yol açan ve bir dizi hukuksal sakatlık ve yolsuzluk ögesi içeren bütün bu çabalar ise kamuoyuna "yapısal reform" söylemi altında sunulmaktadır. Bu aşamada "enflasyonu düşürme" vahim bir saptırmaca içermekte ve bu stratejik dönüşüme kamuoyu karşısında meşrûiyet kazandırma işlevi görmektedir.

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının Yeldan tarafından analiz edilmesi sonucu, krizden çıkışta önceliklerin bankacılık kesimi için tayin edildiği, yani bu programın bütün hedeflerinin finansal kesimin krizden bir an evvel çıkışını amaçladığı ortaya çıkıyor. Yeldan (2001) için bu program:

> Bankacılık kesiminin kırılgan yapısını bertaraf etmeyi ve kamu mâliyesinin iç ve dış borç yükümlülüklerini bir an evvel dönüştürmeyi,

tekrar sağlıklı bir yapıya kavuşmasını öncelikle hedefliyor. Programda, Türkiye ekonomisinin sanayileşme hedefi, ihracat pazarları hedefi, döviz kazandırıcı önlemler hedefi gibi olgular yok. Döviz kazandırması sadece, yaz aylarındaki konjonktürel turizm gelirlerine bağlanıyor. İhracattaki genişleme de doğrudan doğruya kurun cazibesiyle Türk mallarının ucuz emek cenneti biçiminde yurt dışına yok pahasına pazarlanmasına dayanıyor. Yani tamamıyla yapay bir fiyatlama mekanizmasının ötesinde, ihracat arttırıcı, sanayileşmeyi hızlandırıcı, işsizlik sorununa çözüm getirici hiçbir hedef içermiyor. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı metninin uzun dönemli perspektifler bölümüne baktığımızda yatırım sözcüğünün sadece 4-5 defa o da uluslararası yatırımlar ve yabancı sermaye yatırımları kapsamında geçtiğini görüyoruz. Ulusal bir yatırım nosyonu yok. Dolayısıyla, bu program içinde 'biz' diye bir bütün yok.

Demek ki bu program ve 15 milyar dolarlık dış kredi, rantçı bankacılık kesimini krizden kurtarmayı amaçlıyor. Bunun yanında, TL'ye güveni restore etmekten bahsediliyor. Güvenden kastedilen, yine banka sistemiyle alâkalı olarak, bankalardaki mevduat üzerindeki güvence ile, yurtdışından girecek kısa vadeli spekülasyon sermayelerine yüksek kazançlar garanti etmekle sınırlıdır. TL'ye güvenin, bu detayları düzeltmek için alınan birkaç teknik tedbirle değil, toplumun temelindeki değerleri tartışmaya açmayı gerektirdiğini anlamak şarttır. Günümüz dünya koşullarında, paramızın meşrûluğu, kaliteli üretim ve çoğunluğun âdil kabul ettiği bir gelir dağılımı ile mümkün kılınacak, her birimize ümit veren bir geleceğe olan güvenimizden geçiyor. Bu güveni sağlayabilecek sosyal adaleti de ilk etapta, hazine üzerindeki iç ve dış borç yükünün zamana yayılarak azaltılmasını ve vergi gelirlerinin, büyük servetlerin ve mâlî sermayenin daha iyi vergilendirilmesiyle artırılmasını öngören mâlî reformlar dışında etik değerlerin üstünlüğünü yeniden kuracak hukuki reform sağlayacak.

Kriz değişimdir.

KAYNAKÇA

AGLIETTA Michel (2001), "Les trajectoires de la monnaie", *The Future of Money* adlı OECD konferansında sunulan bildiri, Luxemburg.

AGLIETTA Michel ve ORLEAN André (1982), *La violence de la monnaie*, PUF, Paris.

ARICANLI T. ve RODRİK D. (eds.)(1990), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*, Macmillan Press, Londra.

İNSEL Ahmet (?), "Libéralisation autoritaire", *CEMOTI*, Paris.

LE RIDER G. (2001), *La naissance de la monnaie*, PUF, Paris.

ORLEAN André (1982), "L'origine de la monnaie", *Revue du Mauss*, 14.

PATINKIN Don (1965), *Money, Interest, and Prices: An Integration of Monetary and Value Theory*, Harper and Row, New York.

RODRIK D. ve ARICANLI T. (1990), "An Overview of Turkey's Experience With Liberalization and Structural Adjustment", *World Development*, 18(10).

SALAMA Pierre (1988), *La Dollarisation*, La Découverte, Paris.

SHELL Marc (1982), *Money, Language, and Thought : Literary and Philosophic Economies from the Medieval to the Modern Era*, University of California Press.

YELDAN Erinç (1991), "Conflicting Interests and Structural Inflation: Turkey, 1980-1990", *Discussion papers no 91-1*, Bilkent Üniversitesi, Ankara.

YELDAN Erinç (2001), "Türkiye Ekonomisinde Krizin Yapısal Dayanakları", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org.

YENTÜRK Nurhan (2001), "Türkiye Ekonomisinin Son 20 yılı: Yangın Söndü, Arsayı Kurtardık", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org.

AVRUPA ENTEGRASYONU VE TÜRKİYE - AB İLİŞKİLERİ

Sübidey Togan*

Küreselleşmenin önem kazandığı bugünkü dünyamızda görülen önemli bir gelişme iktisadi bölgesel entegrasyon hareketlerinin hız kazanmasıdır. Bu hareketler arasında en başarılı olanı şüphesiz Avrupa Birliği (AB)'dir. Avrupa entegrasyonu ile Türkiye-AB ilişkilerinin incelendiği bu yazıda konu üç başlık altında ele alınmaktadır: Avrupa ticaret sisteminde öngörülen gelişmeler, AB üyeliğinin iktisadi yükümlülükleri ve Türkiye-AB ilişkileri.

AVRUPA TİCARET SİSTEMİNDE ÖNGÖRÜLEN GELİŞMELER

Bilindiği üzere AB 1989 öncesinde parasal birliği gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. O sürede AB'nin genişlemesi söz konusu değildi. AB'de genişleme süreci Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra başlamıştır. Üyelik için ilk müracaat eden ülkeler EFTA ülkeleri oldu ve EFTA ülkelerinden

* Prof. Dr. Sübidey Togan, Bilkent Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Ekonomi Bölümü.

Avusturya, Finlandiya ve İsveç Ocak 1995'ten beri üye olarak AB'nin karar alma mekanizmasında yerlerini aldılar. Diğer EFTA üyeleri olan İzlanda, Lichtenstein ve Norveç ile AB arasında "Avrupa Ekonomik Alanı" anlaşmaları imzalanmış bulunmaktadır. Bu anlaşma ile ilgili ülkeler tarım sektörü dışında AB üyeliğinin tüm hak ve sorumluluklarını kabul etmiş bulunmaktadır. Söz konusu ülkeler ile AB arasında ticaret tarım sektörü dışında tamamen serbesttir. "Avrupa Ekonomik Alanı" anlaşmasını, yapılan referandum sonunda kabul etmeyen İsviçre ile AB arasında son zamanlarda serbest ticaret anlaşması imzalanmıştır.

Orta Avrupa ülkelerinden Çek Cumhuriyeti, Estonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya AB ile 1990'lı yılların başında "Avrupa Antlaşmaları"nı imzalamışlardır. Bu ülkelerin kısa bir süre sonra AB'ye üyelikleri kesinleşmiş bulunmaktadır. 2000 yılının Aralık ayında yapılan Nice Zirvesi'nde bu ülkelerin AB karar alma sürecinde hangi koşullar ile katılacakları belirlenmiştir. Doğu Avrupa ülkelerinden Bulgaristan ve Romanya da AB ile "Avrupa Antlaşmaları"nı imzalamışlardır. Ancak, bu ülkelerin AB üyeliklerinin daha uzun süre alabileceği belirtilmektedir. Burada vurgulanması gereken husus söz konusu tüm Merkezî ülkelerin ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nin (MDAÜ) AB üyeliğinin yüklediği tüm sorumlulukları yerine getirmek için son on sene içinde üstün çaba göstermiş olmalarıdır. Söz konusu tüm ülkelerde siyasi otorite üyelik koşullarının en kısa zamanda sağlanması için büyük gayret göstermiş ve bu ülkeler AB üyeliğini en kısa zamanda gerçekleştirebilmek için gerekli çalışmalara yoğun bir şekilde devam etmektedir.

Diğer taraftan AB Akdeniz ülkelerinden Türkiye ile Gümrük Birliği kararını imzalamış bulunmaktadır. Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin diğer MDAÜ'ler ile eşit haklarına sahip aday ülke olması kararlaştırılmıştır. Akdeniz ülkelerinden İsrail, Tunus, Fas, Filistin ve Mısır AB ile "Serbest Ticaret Anlaşmaları" imzalamışlar, yakın bir gelecekte de Cezayir, Lübnan, Ürdün ve Suriye'nin AB ile Serbest Ticaret Antlaşmaları imzalamaları beklenmektedir. Bu anlaşmalar ile 2010 yılında sınâî malların ticareti Akdeniz ülkeleri ile AB arasında tamamen serbest olacaktır.

Eski Sovyetler Birliği ülkelerinden Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya AB ile "Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması" imzalamışlardır. Bu ülkelerin de 2000'li yıllarda AB ile Serbest Ticaret Anlaşmaları imzalamaları beklenmektedir. AB Eski Sovyetler Birliği ülkelerinden Kazakistan gibi diğer ülkeler ile "Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması" imzalamıştır. Ancak bu anlaşmalarda ilerde imzalanabilecek olan serbest ticaret anlaşmalarından bahsedilmemektedir.

Belirtilen anlaşmalarda öngörülen koşulların gerçekleşmesi durumunda iyimser bir tahminle 2015 yılı civarında Fas'tan Sibirya'ya, Finlandiya'dan Mısır'a kadar uzanan bir alanda sanayi mallarının ticareti tamamen serbest olacaktır. Tekstil ve giyim ile demir çelik ürünleri ticareti dahil tüm sanayi malları serbest ticaret kurallarına tâbi olacaktır.

AB ÜYELİĞİN İKTİSADİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Bilindiği gibi bir ülkenin Avrupa Birliği'ne üye olması durumunda üyelik ülkeye beş türlü sorumluluk ve hak getirmektedir. Bu sorumluluk ve haklar şu şekilde sıralanabilir:

1- Mal, hizmet ve üretim faktörlerinin Birlik içinde serbest dolaşımı (tek Pazar);

2- Ortak Tarım Politikası ve Ortak Dış Ticaret Politikası gibi ortak politikalara uyum;

3- AB müktesebatının tam olarak uygulanması ve AB müktesebatının üye ülkeler tarafından tüm olarak uygulanmasını sağlamaktan sorumlu olan uluslarüstü bir sistemin kabul edilmesi;

4- Avrupa Para Sistemi ile ilerde söz konusu olacak para sistemlerine katılma;

5- AB kasasına yapılacak katkılar ve AB'den sağlanacak fonlar.

Söz konusu sorumluluk ve haklardan tek pazar ile ilgili birinci koşul şu şekilde açıklanabilir. Birlik içinde ticarete uygulanan gümrük vergileri ile gümrük vergisine denk etki yapan tüm diğer vergi ve fonlar sıfırlanacaktır. Ancak serbest ticaretin bu durumda bile sağlanamadığı görülmektedir. Ülkeler ticareti sınırlamak için çeşitli önlemler alabilmektedir. Bu önlemler ülkelerin değişik teknik standartlar, hizmet sektörü ile ilgili değişik kanun ve yönetmelikler, kamu ihale yöntemleri, katma değer vergisi ve gider vergisi oranları ve sermaye piyasasında çeşitli kontrol uygulamaları ve Topluluk Hukuku'nun değişik şekillerde yorumlanması şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Gümrük vergisi dışındaki tüm diğer kısıtlamalar tarife dışı engeller olarak tanımlanmaktadır. AB üyeliği ticareti engelleyen tüm tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılmasını gerektirmektedir.

Ekonomilerdeki mallar genellikle üç başlık altında toplanmaktadır. Bunlar tarımsal mallar, sınâî mallar ve hizmetlerdir. Tek pazar ilkesi sınâî malların yanında tarımsal mallar ile hizmetleri de kapsamaktadır.

Tarım mallarının Birlik içinde serbest dolaşımı ile ilgili hükümler AB'nin Ortak Tarım Politikası (OTP) çerçevesinde belirlenmektedir. Bilindiği gibi OTP'nin temel amacı tarım sektöründe gelirin düşmesini önlemek ve bu sektördeki geliri mümkün olduğu kadar kabul edilebilir bir

düzeyde tutmaktır. AB bu amaca son zamanlara kadar değişken vergi ve gümrük tarife politikaları ile ihracat sübvansiyonlarını kullanarak fiyat destekleme yöntemleri ile ulaşmaya çalışmış ve tarım mallarının yurt içi fiyatlarını genel olarak dünya fiyatlarının üstünde tutmuştur. Konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalar AB'de tarım malları fiyatının ortalama olarak dünya fiyatlarının yüzde 49 üzerinde tutulduğunu göstermektedir. Ancak uygulanan politikalar sonucu tarıma yapılan harcamaların yüksek boyutlara ulaşması ve büyük çapta ürün fazlalarının oluşması sonunda AB fiyat politikalarından vazgeçerek üretim artışına neden olmayacak doğrudan gelir ödemelerine ağırlık veren politikalara kaymaya başlamıştır. Doğrudan Gelir Desteği, çiftçilere ektikleri alan ya da ürettikleri ürün karşılığı yapılan nakit transferlerdir. Bu destek, girdi ya da fiyat desteklerinin azaltılması veya kaldırılması ile çiftçilerin uğradıkları kayıpları telâfi etmek amacıyla uygulanmaktadır. 1993 yılından itibaren başlatılan Doğrudan Gelir Desteği AB'de, halihazırda, 13 üründe uygulanmaktadır (buğday, mısır, arpa, yulaf, çavdar, kolza tohumu, ayçiçeği, soya, kuru bakliyat, fasulye, tütün ve et). Fiyat destekleme politikalarından doğrudan destekleme politikalarına geçiş yönünde görülen bu değişimin AB'de önümüzdeki yıllarda hızlanarak devam etmesi beklenmektedir.

Tarım ve sınâî malların serbest dolaşımını kısıtlayan en önemli engellerden birini meşrûiyetini "insan sağlık ve güvenliği, hayvan ve bitki yaşam ve sağlığı, çevrenin korunması" gibi kavramlara dayandıran teknik engeller oluşturmaktadır. Ülkelerarası standardizasyon ve teknik mevzuat alanında varolan farklılıklar uluslararası ticaretin serbestleşmesi önünde ciddi engeller teşkil ettiğinden AB bu farklılıkların giderilmesi konusunda "yeni yaklaşım", bunun bir tamamlayıcısı olarak da kontroller ve belgelendirme konusunda "global yaklaşım"ı geliştirmiştir. Yeni yaklaşıma göre birbirine benzeyen ürünler bir grupta toplanarak bu ürünlerin sahip olması gereken asgari güvenlik koşulları belirlenmektedir. Ürünün kalite düzeyini belirleyen ayrıntılı teknik kurallar ise AB'nin standardizasyon kuruluşları olan CEN ve CENELEC tarafından yayımlanan standartlar ile belirlenmektedir. AB'nin belgelendirme, test etme ve kontrol konusunda global yaklaşım kararı, düzenlemelerin karşılıklı tanınması ve yapıların birbirine yaklaştırılması ile güvenin artması ve karşılıklı tanımanın işleyişi için bir temel oluşturmaktadır. Bu çerçevede test, belgelendirme kuruluşlarının ve laboratuarların şeffaflığı ve güvenin sağlanması için bu kuruluşların akredite edilmesi önem kazanmaktadır. Global yaklaşım ilkesine göre, her üye ülkede, belli ürünlerin testini yapmak ve bu ürünler için belge düzenlemek konusunda akredite edilmiş bazı kuruluşlar yetkilendirilecek ve o ürünle ilgili olarak, yetkilendirilmiş kuruluşların dı-

şında hiçbir kuruluşun verdiği belge geçerli olmayacaktır. Bu çerçevede verilen CE işareti ürünün AB direktiflerince belirlenen şartlara uygun olarak üretildiğini ve pazara sürüldüğünü belirtmektedir. CE işareti taşıyan bir ürün, AB üyesi ülkeler arasında rahatça serbest dolaşıma girmekte, böylece işaret bir nev'î ürün pasaportu işlevini görmektedir.

Avrupa Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması'nda hizmetlerin serbest dolaşımına ilişkin hükümler 59. ve 66. maddeler arasında yer almaktadır. Hizmetlerin serbest dolaşımı ayrıca Antlaşma'nın yerleşme hakkına ilişkin hükümlerine tâbidir. Hizmetlerin serbest dolaşımında ana hedef hizmet sunumunda şirketlere ve farklı üye ülke vatandaşlarına ilişkin tüm kısıtlamaların kaldırılmasıdır.

AB içinde hizmetler sektöründe ulaşılan nokta bir üye ülke mevzuatına göre faaliyet gösteren bir hizmet sunucusunun tek pazar içerisinde herhangi bir ülkede hiçbir kısıtlamaya tâbi olmadan hizmet sunabilmesini sağlamaya yöneliktir. Bu da üye ülkelerin birbirlerinin kurallarını karşılıklı olarak tanımaları prensibine dayanmakta ve ulusal mevzuatlarla getirilen minimum kriterlerin uyumlaştırılması zorunluluğunu getirmektedir. Topluluk içinde mâlî hizmetlerin serbest dolaşımı gerçekleşmiş durumdadır. Turizm alanındaki serbestî, Maastricht Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 1993 yılından itibaren ivme kazanmıştır. İç ticaretteki dağıtım hizmetlerinde serbestî 1964 yılında sağlanmıştır. Bu alanda esas sorun rekabettir. Görsel-işitsel hizmetlerde mevzuat çalışmaları tamamlanmış ve serbest dolaşım büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Telekomünikasyon hizmetleri 1 Ocak 1998 tarihinden itibaren tamamen serbestleşmiştir. Meslekî hizmetler alanında konu diplomaların karşılıklı tanınması alanında çıkarılan direktiflerin üye ülkelerin iç mevzuatına dahil edilme hızına bağlıdır. Ulaştırma alanında 1980'li yılların sonuna kadar önemli bir gelişme kaydedilmemiştir. Kâra ulaştırmasında tam serbestî için 1993 yılında karar alınmıştır. Aynı yönde bir karar hava ulaştırması için 1997 yılında alınmıştır. Bu iki alanda da kabotaj ilke olarak kaldırılmıştır. Deniz ulaştırmasında tam serbestî için 2001 yılına kadar bir takvim belirlenmiştir.

Yukarıda belirtilen koşullara ilâve olarak üyeliğin tek Pazar koşulu işgücü ve sermayenin üye ülkeler arasında serbestçe dolaşabilmesini öngörmektir.

AB'ye üye ülkelerin Ortak Tarım Politikası yanında Ortak Gümrük Tarifesi'ni kabul etmesini ve üye ülkelerin dış ticaret konusunda Ortak Dış Ticaret Politikalarını uygulamalarını istemektedir. AB dış ticaret konusunda çeşitli ülkeler ile değişik ticaret anlaşmaları imzalamıştır. AB'ye üye olan bir ülke tüm bu anlaşmaları kabul etmek ve bundan sonra

AB tarafından imzalanacak olan tüm ticaret anlaşmalarına uymak durumundadır.

Üyeliğin üçüncü koşulu olan AB müktesebatına uyum hukuk sisteminin AB hukukuna uyumunu kapsamaktadır. AB'ye üye ülkeler rekabet politikaları, sınâî ve fikrî mülkiyet hakları, işgücü, çevre standartları, kamu ihaleleri, devlet yardımları ve anti-damping uygulamaları ile ilgili kuralları ortak olarak belirlemektedirler. Üye ülkeler ortak belirlenen bu kurallara uymak zorundadırlar. Örneğin çevre konusunda AB 10.000 ve daha fazla nüfusu olan yerleşim birimlerinin kanalizasyon sistemlerinin olmasını ve atık suların arındırılmasını istemektedir. AB atık suların arındırılması konusunda çok ayrıntılı koşullar getirmiştir. Üye olan bir ülkenin tüm bu koşulları yerine getirmesi gerekmektedir. Diğer taraftan AB kamu ihalelerinde ortak politikaların takip edilmesini istemektedir. AB kurallarına göre kamu ihalelerinde uygulanacak olan tüm yöntemlerin açık olarak belirtilmesi gerekmektedir. Şeffaflığın önemli bir kıstas olarak alındığı bu sistemde amaç rekabeti arttırarak kamu alımlarının en ucuza gerçekleştirilmesini sağlamaktır. Üyeliğin ortak politikaları ile ilgili bir diğer koşul AB müktesebatının uygulanmasının denetlenmesi ile ilgilidir. Bu konuda Adalet Divanı en yüksek hukuksal organ niteliğindedir. Divan, kararları temyiz edilemeyen ve bağlayıcı olan bir adlî merci sıfatıyla Topluluk hukuk düzeni dahilinde meydana gelen hukukî ihtilâfları hukuk kurallarına ve adalete uygun olarak çözmek işlevini yüklenmiştir.

AB'ye üye olan ülkelerin zaman içinde Avrupa Para Sistemine katılmaları beklenmektedir. Maastricht Antlaşması bu konuda dört koşul geliştirmiştir. Bu koşullar ülke borç stokunun gayri sâfî yurt içi hasılasının yüzde 60'ından fazla olmaması, kamu sektörü finansman açığının gayri sâfî yurt içi hasılasının yüzde 3'ünü geçmemesi, enflasyon oranının Toplulukta enflasyon oranı düşük üç ülkenin enflasyon oranından yüzde 1.5'tan fazla olmaması ve faiz haddinin en düşük enflasyon oranlı üç ülkenin faiz oranlarından yüzde 2'den fazla olmaması koşullarıdır. AB son zamanlarda yeni üyelerin de bu koşulları sağlamasını istemektedir.

Üyelik ile ilgili beşinci koşul AB kasasına yapılacak katkılar ile ilgilidir. Bilindiği üzere Topluluk gelirleri üye ülkelerin milli gelirlerinin en fazla yüzde 1.27'sini oluşturabilir. Halen oran yüzde 1.1 civarındadır. Bu gelirler üye ülkelerin katma değer vergisi, üçüncü ülke ticaretinde alınan gümrük vergileri ile milli gelirin bir oranı olarak belirlenen katkılardan oluşmaktadır. Topluluğun sağladığı gelirlerin büyük bir kısmı ortak tarım politikasının finansmanına giderken, önemli olan diğer bir kısmı yapısal fonlar çerçevesinde Birlik içinde fakir bölgelerdeki fiziki ve beşerî ser-

maye yatırımlarının finansmanında kullanılmaktadır. Üye olan ülke Avrupa Birliği kasasına yukarıda belirtilen oranlarda katkıda bulunmak durumundadır. Bu ülke AB'nin Ortak Tarım Politikası ve Yapısal Fon Politikaları çerçevesinde sağlanan imkânlardan yararlanmak hakkına sahiptir.

TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Gümrük Birliği'nin kurulması ile Türkiye-AB arasında sınâî mallar serbestçe dolaşabilmektedir. Bu çerçevede ülkeler arasında sınâî mallarda kota uygulamalarına son verilmiş ve gümrük vergileri ile gümrük vergilerine benzer tüm vergi ve fonlar sıfırlanmıştır. Ayrıca Türkiye üçüncü ülkelerden yaptığı ticarette Topluluğun ortak gümrük tarifesini uygulamaya başlamış ve ticaret hukukunun armonizasyonunu büyük ölçüde yapmıştır. Bu değişikliklere ilâve olarak Türkiye 2001 yılı sonuna kadar AB'nin imzalamış olduğu tüm tercihli ticaret anlaşmalarına uyum sağlamayı kabul etmiştir. Bilindiği üzere AB'nin imzalamış bulunduğu tercihli ticaret anlaşmaları Topluluğun EFTA ülkeleri ile imzalamış olduğu Avrupa Ekonomik Alanı Antlaşması'nı, Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ile imzalamış olduğu Avrupa antlaşmalarını, Akdeniz ülkeleri ile imzalanan serbest ticaret anlaşmalarını Afrika-Karayipler-Pasifik ülkeleri ile imzalanan ticaret anlaşmalarını ve Üçüncü Dünya Ülkeleri ile imzalanan Genel Tercihler Sistemi anlaşmalarını kapsamaktadır. Bu anlaşmalara Türkiye aynen uymak durumundadır. Bu çerçevede Türkiye bugüne kadar EFTA ülkeleri, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve İsrail ile serbest ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. Türkiye'nin söz konusu diğer ülkeler ile de gerekli ticaret anlaşmalarını en kısa sürede imzalaması beklenmektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan görüldüğü üzere Türkiye'de sınâî malların AB'den ithalatı 2001 yılı itibariyle tamamen serbest bir şekilde gerçekleşmektedir. Tekstil ve giyim eşyalarının üçüncü ülkelerden ithalatında Türkiye AB'nin kurallarını uygulamaya başlamış ve çeşitli üçüncü ülkeler ile karşılıklı miktar kısıtlamaları anlaşmaları imzalanmıştır. Gümrük Birliği kararına göre taraflar arasında tarım mallarının serbest ticareti Türkiye'nin ulusal tarım politikasının, Topluluk Ortak Tarım Politikası'na uyumlu hale getirilmesiyle sağlanacaktır. Ortak tarım politikasına uyum halen sağlanamadığından Türkiye tarım sektörünü eskiden olduğu gibi korumaya devam etmektedir. Tarım mallarının ithalatında Türkiye'nin AB ve üçüncü dünya ülkelerinden yapılan ithalata uyguladığı gümrük vergi oranları önemli farklılıklar göstermemektedir. Ayrıca tarım mallarına uygulanan gümrük vergi oranları bilindiği üzere çok yüksektir. Diğer taraftan Gümrük Birliği kararında hizmet ticareti üzerinde hiç durulmamıştır.

AB ile yapılan Gümrük Birliği Antlaşması çerçevesinde sağlanan Türkiye-AB arasındaki serbest ticaret yalnızca sınâî malları kapsamaktadır. Ancak 2000 yılı itibariyle sınâî sektörü gayri sâfî yurt içi hasılanın (GSYİH) yüzde 23'ünü oluşturmaktadır. GSYİH içinde tarım sektörünün payı yüzde 14.4, hizmet sektörünün payı ise yüzde 62.6'dır. Tarım malları ve hizmetler için Türkiye-AB arasında serbest ticaret söz konusu olmadığından AB-Türkiye arasındaki ticarette GSYİH'nın yüzde 77'si için korumacılığın devam ettiği söylenebilir. Türkiye'nin AB'ye üye olması durumunda bu sektörlerin de dışa açılması ve liberal bir yapıya kavuşması gerekmektedir. Aşağıda bu konu ile ilgili olarak teknik engeller konusu, daha sonra tarım sektöründe uyum sorunu ele alınmakta, ve son olarak da hizmet sektörünün liberalizasyonu üzerinde durulmaktadır.

3.1- Teknik Engeller: Türkiye Gümrük Birliği kararının 8-11. Maddeleri gereğince 5 yıllık geçiş dönemi içinde AB'nin standardizasyon, ölçüm, kalibrasyon, kalite, akreditasyon, test ve belgelendirme konularındaki mevzuatını aşamalı olarak iç mevzuatına dahil etmeyi kararlaştırmıştır. Türk ihraç ürünlerinin teknik engelle karşılaşmasının önlenmesi açısından, uygunluk değerlendirme işlemlerinin AB normlarına uygun şekilde gerçekleştirilmesi ise zorunluluk arz etmektedir. Bunun yanı sıra, üçüncü ülke menşeli ürünlerin ülkemize ithalatında yapılacak test ve belgelendirme işlemlerinin, AB'deki uygulamalara uyumlu olarak yürütülmesi de önemlidir. 4 Aralık 1999 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 4457 sayılı Türk Akreditasyon Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile merkezi İstanbul'da olmak üzere idarî ve mâlî özerkliği olan tüzel kişiliği hâiz Türkiye Akreditasyon Konseyi kurulmuştur. Kanun amacı, belgelendirme kuruluşlarının belirli standartlara göre faaliyette bulunması ve bu suretle verdikleri belgelerin ulusal ve uluslararası alanda kabulün sağlanmasıdır. Standartların AB tarafından tarife dışı engel olarak kullanılması ancak taraflar arasında karşılıklı güvenin sağlanması ve Türkiye ile AB arasında karşılıklı tanıma anlaşmalarının (*matual recognition* agreement) imzalanması durumunda önlenebilecektir.

3.2- Ortak Tarım Politikasına Uyum: Bilindiği üzere Türkiye tarım sektörünü dış rekabete karşı yüksek gümrük tarifeleri ile korumakta ve bazı tarım ürünlerine taban fiyatı vererek destekleme yapmaktadır. Kamu harcamalarında kısıtlama ve istikrar tedbirlerini öngören 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler ve Uygulama Planı'yla birlikte tarım sektörüne ilişkin birtakım düzenlemeler öngörülmüş ve destekleme alımları hububat, şeker pancarı ve tütün ile sınırlandırılmıştır. Destekleme kapsamındaki üç ürünün yanı sıra, fiyat garantisi veren bir Bakanlar Kurulu Kararı yayımlanmamakla birlikte çayda da destekleme alımı benzeri bir uygulama

yapılmakta, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çaykur) vasıtasıyla, yetiştirilen ürünün tamamına yakını satın alınmaktadır. Ayrıca çiftçiler gübre üretici ve dağıtıcı kuruluşları ile diğer çeşit girdi temin eden kuruluşlar üzerinden desteklenmektedir. Gübre, ilâç, fidan ve tohum alımlarında kilogram başına belirli miktarda destekleme ödemesi yapılmakta, çiftçinin indirimli fiyattan girdi temin etmesi sağlanmaktadır. Bunlara ilâve olarak 1995 yılından bu yana Bütçe'de yer alan Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan ürün alımlarının finansmanı için Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ve KİT'lere düşük faizli kredi kullandırılmıştır. Ziraat Bankası tarım sektörünü desteklemek amacıyla ucuz kredi imkânı sağlamış olup, hükümetin tarımsal destekleme kararları ve uygulamalarında aracı banka olarak görev yapmıştır.

Tarım sektörü ile ilgili olarak yapılan çalışmalar Türkiye'de bugüne kadar uygulanmış olan tarım politikaları sonunda üretimin serbest piyasa koşullarına göre gelişmesinin engellendiğini, üretici gelirlerinde istikrarsızlık yaratılmış olduğunu, değerlendirilmesi imkânsız stokların oluştuğunu, üreticilerin fiyat yoluyla desteklenme mâliyetinin büyük ölçüde tüketiciler tarafından üstlenilmiş olduğunu ve sağlanan desteklerin üreticiye yeterince ulaşamadığını göstermektir. Ayrıca tarım sektörüne yapılan desteklemelerin yükü de gayri sâfi yurt içi hasılasının yüzde 8'ine kadar çıkmıştır. Türkiye açıklanan bu nedenlerden dolayı tarım sektöründe kapsamlı bir reform çalışması başlatmış, mevcut destekleme sistemini tamamen değiştirmeye karar vermiş ve AB'de olduğu üzere Doğrudan Gelir Desteği sistemine geçmeyi kararlaştırmıştır. Ayrıca Türkiye tarım sektörünün liberalleştirilmesi çerçevesinde Şeker Kanunu ile Tütün Kanunu'nu kabul etmiştir. Bu gelişmeler sonunda Türkiye'nin AB'nin Ortak Tarım Politikası'na uyum yolunda çok önemli bir adım attığı görülmektedir.

Şimdiye kadar uygulanan destekleme yöntemiyle Türkiye birçok tarım ürününde destekleme fiyatını AB üstünde belirlemişti. Ortak Tarım Politikası'nın kabul edilmesi ile AB ile Türkiye arasındaki tarım malları ticareti tamamen serbest olacağından Türkiye'deki tarım mallarının fiyatları AB'deki fiyatlara eşitlenecektir. Ancak bu durumda Türkiye'de tarım malları fiyatlarının önemli oranlarda düşmesi söz konusu olabilecektir. Çünkü, AB tarım sektöründe fiyat desteklenmesinden doğrudan gelir desteği politikalarına geçmektedir. Doğrudan gelir desteği politikasına geçmekle AB'de koruma oranları zaman içinde azalacak ve AB'de tarım malları fiyatları yakın bir gelecekte dünya fiyatları düzeyine düşecektir. AB, tarım sektöründe gelirin düşmesini önlemek için doğrudan gelir desteğini bu amacı sağlayacak düzeyde belirlerken, yakın bir gelecekte üye

olacak olan Merkezî ülkelerin ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nin (MDAÜ) bu transferlerden yararlanamayacaklarını kararlaştırmıştır.

Türkiye'nin AB'nin Ortak Tarım Politikası'nı kabul etmesi durumunda Türk tarım mallarının fiyatları dünya fiyatları düzeyine düşeceğinden tarım sektörünün geliri, doğrudan gelir desteği ile yeterli oranda desteklenmediği sürece düşecektir. Tarım sektörüne sağlanacak olan dolaysız gelir transferlerinin büyüklüğü, AB'den tarım sektörü için transfer sağlanamaması durumunda, tamamen Türk Hazinesi kaynaklarının yeterliliğine bağlı olacaktır. MDAÜ'lerin dolaysız gelir transferlerinden yararlanamayacağını belirten AB'nin bu kuralı Türkiye için bozması beklenmemektedir. Bu durumda Hazine'nin sağlayabileceği dolaysız transfer miktarı bugünkü tarım sektörü sübvansiyon politikaları çerçevesinde sektöre sağlanan sübvansiyon miktarı ile karşılaştırılabilir ve transfer miktarları arasındaki farkın büyüklüğü de AB üyeliğinin mâliyeti olarak değerlendirilebilir.

3.3- Hizmet Sektörünün Liberalizasyonu: 1980'li yıllarda dış ticaret rejimini önemli ölçüde liberalleştiren Türkiye'de hizmet ticaretinin liberalleşmesi konusu ilk defa çok taraflı Uruguay Turu görüşmeleri sırasında ele alınmış ve bu konu daha çok ilgili bürokratlar tarafından tartışılmıştır. Türkiye'nin gündemine bir türlü girememiş olan hizmetlerin liberalleşmesi konusu, Türkiye'nin AB üyeliği çerçevesinde önem kazanmaktadır. Hizmetlerin liberalleşmesi sorununu aşağıda üç başlık altında inceliyoruz: Finansal hizmetler, haberleşme hizmetleri, elektrik ve doğal gaz.

3.3.1- Finansal Hizmetler: Finansal hizmetlerin (bankacılık, sigortacılık ve menkul kıymetler) serbestleşmesi konusunda AB tarafından benimsenen üç temel prensibin birincisi Orijin Ülke Prensibi'dir (*Home Country Control*). Buna göre bir üye ülke finansal kurumu kendi ülkesindeki yasa ve yönetmeliklerin uygulanmasının takibi ve denetiminden sorumlu yetkili merciin gözetim ve denetimine tâbidir. İkinci prensip Tek Lisans (Single License) uygulaması ile ilgilidir. Bu prensibe göre finansal kurumlar tek bir üye ülkeden aldıkları lisans ile Birlik üyesi ülkelerin birbirlerindeki yetkili merci ve mevzuatı karşılıklı olarak tanımalarını (*Mutual Recognition*) öngörmektedir. Bu ilkelere göre finansal kurum faaliyete geçmeden önce yetkili merci iznine sahip olmalı, herhangi bir Üye Devlet'te faaliyet iznine sahip olan bir finansal kurum ise bu izin sayesinde diğer üye devletlerde de işyeri açabilmekte ve hizmet sunabilmektedir.

Türkiye'de finansal sektör içinde bankacılık sektörü toplam mâlî sektör aktifleri içinde yüzde 75 civarında bir paya sahiptir. Banka dışı diğer mâlî kuruluşların önemli bir kısmı da bankaların iştirakleri durumundadır. Bu nedenle aşağıda yalnızca bankacılık sektörü üzerinde duruyoruz.

Bilindiği üzere Türkiye'de bankacılık sisteminin AB normlarına uyumu konusunda ilk önemli adım Haziran 1999'da yürürlüğe giren 4389 sayılı Bankalar Kanunu ile atılmıştır. Bu kanun ile bankacılık sektörünün düzenleme, gözetim ve denetimi idarî ve mâlî özerkliğe sahip Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'na (BDDK) devredilmiştir. 19 Aralık 1999 tarihli 4491 sayılı yasa ile de bankalarla ilgili olarak kuruluştan tasfiyeye kadar olan süreçte alınması gereken kararların tamamı BDDK' nın yetkisine bırakılmıştır. BDDK 31 Ağustos 2000 tarihinden itibaren fiilen çalışmaya başlamıştır.

Piyasaya giriş konusundaki AB mevzuatına göre kredi kurumu yetkili merciden faaliyet izni alabilmek için belirli koşulları sağlamak durumundadır. Bu çerçevede kredi kurumunun kuruluş sermayesi en az 5 milyon Euro olmalı, kredi kurumunun büyük hissedarlarının banka ortağı olmanın gerektirdiği mâlî güç ve itibara sahip olmalıdır. 2000'li yıllarda Türkiye'de yapılan yasal değişiklikler sonunda bankaların kuruluşları ile ilgili kurallar AB direktiflerine tamamen uyumlu hale getirilmiştir. Yeni kurallara göre banka kuruluş sermayesi en az 20 trilyon TL olmalı ve banka kurucuları banka ortağı olmanın gerektirdiği mâlî güç ve itibara sahip olmalıdır. Banka faaliyete geçmeden önce yetkili merci olan BDDK'dan izin almak zorundadır.

Bankacılık sisteminin krizlere açık olması, bir bankanın iflâsının diğer bankaları da etkilemesi ve bankaların faaliyetleri sırasında çeşitli riskler ile karşılaşmaları nedenleri ile AB bankaların belirli kurallara uymalarını istemektedir. Bu kurallar muhasebe, özkaynaklar, risk yönetimi, gözetim ve denetim mevduat garanti sistemi ile ilgili olan kurallardır. Türkiye de bu konularda zaman içinde çeşitli kurallar geliştirmiş, ancak bu kuralları uygulamada zorluklarla karşılaşmıştır. Bunun nedeni bankalarla ilgili kararların alınmasından ve takibinden sorumlu, bağımsız bir kurumun ancak 2000 yılında kurulabilmiş olmasıdır. Bu tarihten önce bankacılık sektörünün düzenlemesi, gözetimi ve denetimi ile ilgili kararlar Hazine, Merkez Bankası ve Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanlığı tarafından alınmakta idi.

Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri bankacılık sektörünün sorunlarını ağırlaştırmış ve sektör yeni sorunlar ile karşılaşmıştır. Kasım krizi sonrasında likidite ve faiz riski nedeniyle ciddi sorunlar yaşayan bankacılık sektörü Şubat krizi sonrasında ilâve olarak kur riskinden kaynaklanan kayıplarla karşı karşıya kalmıştır. Bu arada kamu bankaları özellikle de görev zararlarından kaynaklanan sorunlar nedenleriyle mâlî sistem içinde istikrarsızlık unsuru olmuşlardır. Şubat krizinin ardından Hükümet ekonomiyi yeniden yapılandırabilmek amacıyla "Güçlü Ekonomiye Geçiş

Programı"nı uygulamaya koymuş ve bu programın ana unsurlarından biri olarak bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılmasını belirlemiştir. Bilindiği üzere kriz sonucunda banka sisteminin sorunlarını çözebilmek için devlet bankalara önemli miktarlarda kaynak aktararak yardım etmiştir. Ayrıca devlet sektörde gözetim ve denetim çerçevesini güçlendirici ve sektörde etkinlik ve rekabet gücünü arttırıcı çeşitli yasal ve kurumsal düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede alınan kararlardan bazıları şunlardır: (i) 1 Haziran 2000 tarihli "Sigortaya Tabi Tasarruf Mevduatı ile Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'nca Tahsil Olunacak Primler Hakkında Karar", (ii) 8 Şubat 2001 tarihli "Bankaların İç Denetim ve Risk Yönetimi Sistemleri Hakkında Yönetmelik", (iii) 10 Şubat 2001 tarihli "Bankaların Sermaye Yeterliliğinin Ölçülmesine ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönetmelik", (iv) 30 Haziran 2001 tarihli "Bankalarca Karşılık Ayrılacak Kredilerin ve Diğer Alacakların Niteliklerinin Belirlenmesi ve Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik" ve (v) 14 Eylül 2001 tarihli "Bankaların Kuruluşu ve Faaliyetleri Hakkında Yönetmelik". BDDK banka mâlî tablolarında saydamlığın sağlanması ve işlemlerin mahiyetine uygun bir biçimde muhasebeleştirilmesinin temin edilmesi için 1 Ocak 2002'de yürürlüğe girmek üzere Muhasebe Uygulama Yönetmeliği'nin 2002 yılı başında yayımlayacağını belirtmektedir. Tüm bu yönetmelikler AB direktiflerinden yararlanarak hazırlanmıştır. Ancak bankacılık sektöründe serbestleşmenin tam olarak gerçekleşebilmesi için yasal düzenlemelerin uygulama ile desteklenmesi gerekmektedir. Kurallar halen tam olarak uygulanmamaktadır. Yönetmelikler ile belirlenen bankacılık kurallarının BDDK tarafından tam olarak uygulanması, kamu bankaları ile özel bankalar arasında fark gözetilmemesi ve bankalara yapılan kaynak aktarımlarının AB devlet yardım rejimi kurallarına ters düşmemesi durumlarında Türkiye'nin AB normlarına uyum sağladığı söylenebilir.

Finansal hizmetlerin liberalizasyonu sonunda AB normlarına uyum sağladıktan sonra bu sektörlerde faaliyet gösteren yerleşik finansal kurumlar AB kurumları ile Türkiye ve AB'de rekabet etme durumunda kalacaklardır. Bu kurumlardan bazıları artan rekabet sonunda küçülür veya faaliyetlerine son verirken diğerleri daha geniş bir pazarda mukayeseli üstünlüklerinin olduğu sahalarda büyüyebilecektir. Kaynaklar zaman içinde küçülen faaliyetlerine son veren kurumlardan rekabet gücüne sahip olan kurumlara kayacak ve ülke bu gelişmelerden önemli oranlarda refah kazançları sağlayacaktır. Ancak geçiş dönemi birçok kurum ve bu kurumlarda çalışan işgücü için kolay olmayabilir. Bu durumlarda da söz konusu

geçiş dönemi mâliyetleri AB üyeliğinin iktisadi mâliyetleri olarak ele alınabilir.

3.3.2- Telekomünikasyon Hizmetleri: Dünyada uzun süre doğal tekel konumunda faaliyet gösteren telekomünikasyon sektörü hızlı teknolojik gelişmeler ve ürün yelpazesinin giderek genişlemesi sonunda tekel konumunu kaybetmeğe başlamış ve sektörün rekabete açılması kaçınılmaz olmuştur. Sektörde artan rekabet radikal kurumsal değişimi gerektiren anlayış ve politika değişikliklerini gerekli kılmıştır. Kamu kuruluşu niteliğinde olan telekomünikasyon şirketleri zamanla özerkleştirilmiş ve de özelleştirilmiştir. Amaçları genelde iki başlık altında toplanmaktadır: (i) telekomünikasyon hizmetini evrensel boyutta sunmak ve (ii) sektörde etkinliği arttırabilmek. Bu amaçlara ulaşmaya çalışırken ülkeler sektörü siyasi etkilenmeden uzaklaşarak düzenleyecek bir kurumu kurmakta ve yüksek teknoloji ve yönetim gücü olan uluslararası şirketlerin tecrübelerinden yararlanmak üzere ortaklıklar kurulmasını teşvik etmektedirler.

AB bu gelişmelerin dışında kalmamış ve hızla ilerleyen teknolojik gelişmeler, AB telekomünikasyon sektörünü klasik kalıpların dışına iterek köklü bir geçiş sürecine sokmuştur. Bu süreç içerisinde sektörün tekelci yapısı yerini özelleştirme, liberalizasyon ve konsolidasyon hareketlerine bırakmıştır. Sektördeki serbestleşme ve özelleştirme akımı sonucunda yüksek hacimli şirket evlilikleri gerçekleşmiş, hızla ilerleyen teknolojik gelişim ile sektörel bazda sınırlar ortadan kalkmıştır.

Serbestleşen telekomünikasyon piyasasında şirketler arası ilişkilerin düzenlenmesi için AB yasal altyapının hazırlanmasına önem vermiş, yasa ve yönetmeliklerin uygulanmasının takibi ve denetimi için üye ülkelerde yeni ve uzman düzenleyici kurumların kurulması yoluna gitmiştir. AB üye ülkeler için 1 Ocak 1998 tarihini telekomünikasyon sektöründe tam serbestleşme için hedef tarih olarak tespit etmiş ve bu hedefe söz konusu tarih itibariyle büyük ölçüde ulaşmıştır.

Telekomünikasyon sektöründe, işletmecinin sunacağı hizmet veya ürüne ilişkin ve türüne göre yetkili makamlardan lisans, ruhsat veya genel izin alması esastır. AB üye ülkelerin piyasaya yeni girecek şirketleri mümkün olduğunca az şekilde sınırlayan türde lisanslamaya gitmelerini istemektedir. Ayrıca, AB lisans vermenin devlet için gelir kaynağı olarak görülmemesini, lisans ücretinin frekans tahsisi gibi sınırlı kaynaklar dışında idarî masraflar ve denetleme masraflarını karşılayacak şekilde belirlenmesini istemektedir. Diğer taraftan AB arabağlantı konusunda işletmeci şirketlerin ticari anlaşma yoluna gitmelerini, anlaşma sağlanamaması durumunda düzenleyici kuruma başvurulmasını öngörmektedir. AB kurallarına göre yerleşik ve pazar hâkimiyeti olan şirketlerin, arabağlantı

konusunda mâliyete dayalı şeffaf fiyat listeleri oluşturmaları talep edilmektedir.

Ülkemizdeki telekomünikasyon sektörüne baktığımızda, sabit şebeke 2 milyon santral kapasitesi, 19 milyon santral kapasitesi, 19 milyon abone sayısı ve 100 bin civarında ankesör ile işletmecilik yapan Türk Telekom A.Ş.'nin hâkim durumda olduğunu, mobil telefon şebekesinde ise 11 milyon civarında abone ile işletmecilik yapan Turkcell, 5.7 milyon civarında abone ile işletmecilik yapan Telsim, henüz yeni devreye giren Aria ve Aycell firmalarının bulunduğu görülmektedir. Türk Telekom ayrıca kablolu hizmet ve ulusal uydu sistem hizmetlerini sunmaktadır. Diğer taraftan katma değerli hizmetler denilen kablo TV, internet, uydu telefon gibi araçlarda piyasada özel firmalar hizmet sunmaktadır.

Türkiye dünyadaki gelişmelere paralel olarak Telekomünikasyon Kurumu'nu düzenleyici kurum olarak 27 Ocak 2000 tarihli 4502 sayılı Kanun ile kurdu. Kurum 15 Ağustos 2000 tarihinde faaliyete başladı. 2001 yılında çıkarılan 4673 sayılı Kanunla Türk Telekom'un 1 adet imtiyazlı hisse haricindeki tüm hisselerinin satılabileceği, yabancı yatırımcıların payının yüzde 45'i geçemeyeceği ve telekomünikasyon konusunda lisans verme yetkisinin Telekomünikasyon Kurumu'na devredileceği belirlendi. Telekomünikasyon Kurumu bu arada AB direktifleri ile uyumlu tarife yönetmeliğini yayımladı. Kurumun arabağlantı ve lisanslama yönetmeliklerini de gene AB direktifleri ile uyumlu olarak yakın zamanda yayımlaması beklenmektedir.

Telekomünikasyon hizmetlerinin Türkiye'de tam liberalizasyonunun sağlanması durumunda sektörün tekelci yapısının yerini ayrıca AB'de olduğu gibi özelleştirme, liberalizasyon ve konsolidasyon hareketlerine bırakması beklenmektedir. Bu gelişmeler sonunda telekomünikasyon hizmetlerinde hizmet türleri ve hizmetlerin kaliteleri artarken fiyatların düşeceği öngörülmektedir.

3.3.3- Elektrik ve Doğal Gaz: 1999 yılı itibariyle kurulu gücü 26.100 MWh, elektrik enerji talebi ise 113 TWh olan Türkiye'de elektrik talebinin 2000'li yıllarda yılda ortalama yüzde 8-10 oranında artması beklenmektedir. Hızla artan bu talebi karşılamak için yılda iletim ve dağıtım sistemleri ile birlikte sektöre toplam 4.5-5 milyar ABD Doları yatırım yapılacağı öngörülmektedir. Son on yıldaki benzer yatırım miktarları kamu sektörü tarafından karşılanamadığından Türkiye yerli ve yabancılara enerji sektöründe yatırım yapma imkânı sağlamış, ve bu çerçevede Yap-İşlet-Devret (YİD), Yap-İşlet (Yİ), Otoprodüktör ve İşletme Hakkı Devri (İHD) gibi modeller uygulanmıştır. Halen sektörde iki büyük firmadan biri olan TEAŞ (Türkiye Elektrik Üretim İletim A.Ş.) elektrik

üretim ve iletiminden sorumlu, TEDAŞ (Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş.) ise elektriğin dağıtımından sorumlu iktisadi devlet teşekkülü niteliğindedir. Elektrik üretiminin yüzde 21'ini gerçekleştiren özel sektör ayrıca dört dağıtım şirketine (AKTAŞ, Çukurova Elektrik T.A.Ş., Kepez ve Havalisi Elektrik Santralleri T.A.Ş. ve Kayseri ve Civarı T.A.Ş) sahiptir.

Elektrik üretim ve dağıtımında önemli bir paya sahip olan özel sektörün, sektördeki etkinliği yeterli derecede arttırılabildiği ve üretim maliyetlerini diğer ülkelerde olduğu gibi zaman içinde düşürebildiği konularında kaygılar bulunmaktadır. Bunun da temel nedeni özel sektörün elektrik üretiminde ticari risk üstlenmemiş olmasında yatmaktadır. Bilindiği üzere YİD ve Yİ model uygulamalarında özel sektör TEAŞ ile yaptığı anlaşmalarda elektriğin KWh satış fiyatını Dolar cinsinden belirlemekte ve böylece projenin kârlılığını garanti altına almaktadır. Hazine'nin garanti verdiği bu projelerde ticari risk tamamen Hazine tarafından üstlenilmektedir. Elektriğin satış fiyatı YİD tipi modellerde 8-9 ABD *cent*'i olarak belirlenirken bu fiyatın Yİ modellerinde biraz daha düşük olduğu belirtilmektedir.

Dünyada elektrik 1980'lere kadar tekeller tarafından arz edilmekte idi. 1980'li yıllarda İngiltere'nin elektrik üretimini özel sektöre başarılı bir şekilde açmasından sonra diğer ülkelerde de elektrik sektörünün rekabete açılması kaçınılmaz olmuştur. Bu gelişmelerden etkilenen AB rekabete açılan elektrik piyasasında üretim, iletim ve dağıtım şirketleri arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için yasal altyapının hazırlanmasına önem vermiş, yasa ve yönetmeliklerin uygulamasının takibi ve denetimi için üye ülkelerde yeni ve uzman düzenleyici kurumların kurulması yoluna gitmiştir. AB kurallarına göre üye ülkeler yeni üretim kapasitesinin tesisi için yetkilendirme usûlü ve/veya teklif usulü arasında tercih yapabilirler. Yetkilendirme ve teklif alma ayrımsız, şeffaf ve objektif kriterlere uygun olarak yürütülmelidir. İletim sistemi ile ilgili kurallara göre üye ülkeler iletim sisteminden sorumlu bir operatörü görevlendireceklerdir. İletim sistemi operatörü güvenli, güvenilir ve verimli bir elektrik sistemi ve bu kapsamda gerekli tüm yardımcı hizmetlerin emre âmâde olmasını sağlamaktan sorumlu olacak, sistem kullanıcıları veya sistem kullanıcılarının sınıfları arasında özellikle de kendi şirketinin alt birimleri veya ortakları arasında ayrım yapmayacaktır. Benzer kurallar dağıtım şirketleri için de geçerli olacaktır. AB'nin iletişim ve dağıtım sistemlerine bağlantı konusunda geliştirdiği kurallara göre sistem erişim organizasyonu üç şekilde yapılabilir: Müzakereli sistem erişimi, düzenlenmiş sistem erişimi ve tek alıcı usûlü. Bu organizasyon yöntemlerinin amacı genellikle birçok üretici, tek bir iletişim şirketinin ve birçok dağıtım şirketinin bulunduğu bir

piyasada rekabetçi bir ortam yaratabilmektedir. Üye ülkeler elektrik piyasalarını 1999 yılı itibariyle yüzde 25, 2000 yılı itibariyle yüzde 28 ve 2003 yılı itibariyle yüzde 33 oranından rekabete açmak durumundadırlar. Konu ile ilgili yapılan çalışmalara göre elektrik piyasasının yüzde 70'i 2007 yılında rekabete açılmış olacaktır.

Elektrik piyasasında rekabeti geliştirerek verimliliği arttırmayı amaçlayan Türkiye 3 Mart 2001 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 4628 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ile elektrik sektöründe bir reform gerçekleştirmiştir. Kanun elektrik üretimi, işletimi, dağıtımı, toptan satış, perakende satışı ile bu faaliyetlere ilişkin tüm gerçek ve tüzel kişilerin hak ve yükümlülüklerini, Elektrik Piyasası Kurumunun kurulması ile çalışma usûl ve esaslarını AB kurallarına uyumlu bir şekilde düzenlemektedir. Rekabetçi bir elektrik piyasası yaratabilmek için elektrik üretim ve dağıtımında özel sektöre ağırlık vermeyi ve bu arada ticari risklerin özel sektör tarafından üstlenilmesini sağlamayı amaçlayan kanunla üretim, iletim ve toptan alım-satım faaliyetleri birbirinden ayrılmaktadır. Kanuna göre perakende satış şirketleri doğrudan üreticilerden veya Merkezî Alıcı-Merkezî Satıcıdan satın alacakları elektriği, yararlandıkları iletim ve dağıtım hizmet bedellerini de fiyatına ekleyerek tüketicilere satabileceklerdir. Ayrıca büyük tüketicilerin, Elektrik Piyasası Kurumunun iznini almak suretiyle, zaman içerisinde aynen AB'de olduğu gibi ikili anlaşmalar yapmak suretiyle ihtiyaç duydukları elektriği doğrudan üreticilerden veya Merkezî Alıcı-Merkezî Satıcıdan alabilmeleri mümkün olacaktır.

Elektrik Piyasası Kurumu Türkiye'de halen faaliyete başlamamıştır. Kurum faaliyete başladıktan ve elektrik sektöründe rekabetçi bir piyasa yaratıldıktan sonra amaç AB ile tek pazarı yaratabilmek olmalıdır. Bu gelişmeler sonunda sektörde hizmetlerin kalitesi artarken elektrik mâliyetlerinin dolayısıyla da fiyatların düşmesi beklenmektedir.

Türkiye'de doğal gaz sektörünü ele aldığımızda bu sektörün tekelci bir yapıya sahip olduğunu görüyoruz. Kamu iktisadi devlet teşekkülü olan BOTAŞ doğal gaz ithalatının yanında doğal gaz iletimini de gerçekleştirmektedir. Diğer taraftan 1998 tarihli Avrupa Doğal Gaz Direktifi AB'de doğal gaz piyasasının zaman içinde rekabete açılmasını öngörmektedir. Söz konusu direktife göre doğal gaz tüketiminin yüzde 33'ü on senelik bir dönem içinde rekabete açılmış olacaktır. Doğal gaz piyasasında rekabeti geliştirerek verimliliği arttırmayı amaçlayan Türkiye 1 Haziran 2001 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 4646 sayılı Doğal Gaz Piyasası Kanunu'nu kabul etmiştir. Kanun doğal gazın kaliteli, sürekli ve ucuz bir şekilde tüketicinin kullanımına sunabilmesi için doğal gaz piyasasının aynen AB'de olduğu gibi serbestleştirerek mâlî açıdan güçlü,

istikrarlı ve şeffaf bir doğal gaz piyasasının oluşturulmasını ve bu piyasada bağımsız bir düzenleme ve denetimin sağlanmasını amaçlamaktadır. Kanun ile BOTAŞ'ın doğal gazın ithalatı, iletimi ve dağıtımındaki tekel hakkı kaldırılarak tüm aşamalarda özel sektörün katılımı amaçlanmaktadır.

3.4- Devlet Yardımları: Bilindiği üzere Türkiye 1980 yılına kadar içe dönük bir sanayi stratejisi uygulamış ve yurtiçi sanayi dış rekabetten kota, aşırı değerlenmiş kur politikası, lisans sistemi, ithali yasak mallar listeleri ve yüksek gümrük vergileri ile korurken sanayinin gelişmesi için de çeşitli politikalar uygulamıştır. Uygulanan sanayi politikaları yatırım teşvikleri, ihracat teşvikleri ve kamu iktisadi teşebbüsleri politikaları altında toplanabilir. 1980'li yıllarda dışa dönük bir politika uygulamaya başlayan Türkiye kota uygulamalarına son verirken 1980'li yıllarda koruma oranlarını önemli oranlarda azaltmıştır. Ancak Türkiye bu dönemde uyguladığı sanayi politikalarında önemli değişiklikler yapmamıştır.

1995 yılı yatırımlarda devlet yardımları ile yatırım teşvik sisteminde önemli değişiklikler yapılmış ve devlet yardımlarının istihdamı arttırıcı, bölgeler arası dengesizlikleri giderici özelliklere sahip döviz kazandırıcı faaliyetlere dönük, ileri ve uygun teknoloji getiren, uluslararası rekabet gücü sağlayan yatırımların, uluslararası yükümlülüklerimize aykırılık teşkil etmeyecek şekilde desteklenmesi amaçlanmıştır. Karar mal ve hizmet üretimine yönelik yatırımlar ile araştırma-geliştirme, çevre koruma, kalite ve standart geliştirmeye yönelik yatırımlar ile küçük ve orta boy işletmelerin desteklenmesini kapsamaktadır. Dolayısıyla yatırım teşvik sistemi söz konusu değişiklikler ile büyük ölçüde AB devlet yardımları rejiminin kuralları ile uyumlu hale gelmiştir.

Diğer taraftan ihracat 1980'li yıllarda çeşitli tedbirler ile teşvik edilmiştir. İhracat teşvikleri 1980'li yılların sonu ile 1990'lı yıllarda önemli oranlarda azaltılmış ve son zamanlarda uluslararası yükümlülüklerimize aykırılık teşkil etmeyecek şekilde değiştirilmiştir.

Yatırım ve ihracat teşvik politikalarının yanında devlet sanayi politikasını Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) politikası ile yürütmüştür. Bankacılık, madencilik, enerji, metal sanayi, petrokimya sanayii ve savunma sanayinde faaliyette bulunan KİT'lerin genellikle etkin çalışmadıkları belirtilmekte, sürekli büyüyen KİT finansman açıklarının temel nedeni olarak da devletin bu işletmelere katı bütçe kısıtlamasını uygulayamaması gösterilmektedir. Devlet KİT'lere sağladığı dolaysız transferler, sermaye artırımları ve borç konsolidasyonları ile bu işletmelere önemli miktarlarda devlet yardımı sağlamaktadır. Ayrıca devlet önemli miktarda devlet yardımını da tarım sektörüne yapmaktadır. Son zamanlarda kamu banka-

ları ile Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu bankalarına sağlanan kaynak transferleri de devlet yardımı niteliğindedir.

Tek pazar çerçevesinde rekabetçi piyasaların gelişmesini isteyen AB de devlet yardımlarının kaynakların etkin dağılımını engellediği görüşündedir. Devlet yardımlarının yapılabileceği durumlar AB tarafından açık olarak belirtilmektedir. Bu yardımlar yatay yardımlar (KOBİ, araştırmageliştirme, çevre koruma, istihdam ve eğitim), bölgesel yardımlar ve minimum yardımlardan oluşmaktadır. Ayrıca, AB devlet yardımlarının verilmesinde uyulacak kuralları da açık olarak belirlemiş bulunmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere Türkiye'de KİT, kamu bankaları ve Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu bankalarına sağlanan devlet yardımları AB kuralları ile bağdaşmamaktadır. Çözüm söz konusu KİT' ler ile kamu bankalarının özelleştirilmesinde yatmaktadır. Özelleştirmenin sağlanamaması durumunda idare kamu ve özel işletmeler arasında ayrım yapmamalı ve tüm işletmelere rekabet kurallarını uygulamalıdır. Bilindiği üzere 13 Aralık 1994 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 4054 sayılı Rekabet Kanunu'nda Roma Antlaşması'nın 90. maddesine benzer nitelikte olan ve kamu ve özel işletmeler arasında ayrım yapmayı yasaklayan bir madde bulunmamaktadır. Türkiye AB devlet yardımı kurallarına uyumu sağlayabilmek için Rekabet Kanunu'nda bu değişikliği yapmak zorundadır.

3.5- Üretim Faktörlerinin Serbest Dolaşımı: Türkiye-AB Gümrük Birliği kararı üretim faktörlerinin serbest dolaşımı ile ilgili herhangi bir madde içermemesine rağmen sermaye 2001 yılı itibariyle ülkeler arasında serbestçe dolaşabilmektedir. Ancak aynı durum işgücü için söz konusu değildir. İşgücünün serbest dolaşımı ancak Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasından sonra sağlanabilecektir. Burada AB'nin çekinceleri bulunmakta ve işgücü hareketlerinin serbestleşmesi durumunda Türk işgücünün AB' ye göç etmesinden korkmaktadır.

3.6- AB Müktesebatına Uyum: Gümrük Birliği kararı çerçevesinde Türkiye taraflar arasında malların serbest dolaşımı için ticaret hukukunun armonizasyonunu sağlamak durumunda kalmıştır. Bu çerçevede Türkiye AB rekabet kanununa uyumlu rekabet kanununu kabul etmiş, rekabet kurumunu oluşturmuş, fikrî ve sınâî mülkiyet hakları konularında AB yasalarına uyumlu kanunları parlamentodan geçirmiş, Patent Ofisi'ni oluşturmuş ve standartlar konusunda AB standartlarını kabul etmiştir. Antidamping konusu ile ilgili olarak Türkiye'nin Haziran 1989'da, hem antidamping hem de antisübvansiyon hükümlerini içeren "İthalatta Haksız Rekabetin Önlenmesi" yasasını çıkardığı belirtilebilir. Kanun AB uygulamaları örnek alınarak hazırlanmıştır.

AB üyeliğinin gerçekleşmesi durumunda Türkiye, AB kurallarının yalnızca tarım, hizmetler, rekabet politikaları, fikrî ve sınaî mülkiyet hakları ve standartlar ile ilgili olanlarını değil AB kurallarının tamamını (AB müktesebatını) kabul etmek ve uygulamak durumunda kalacaktır. Bu çerçevede kabul edilmesi gereken birçok kural bulunmaktadır. Bu kurallardan AB'nin çevre politikası ile ilgili kurallarından birini ele alalım. AB, yukarda belirtildiği üzere üye ülkelerde 10.000 kişinin, bazı durumda ise 2.000 kişinin üstünde bulunan tüm yerleşim birimlerinin kanalizasyon tesisinin olmasını ve bu tesislerin belirli koşulları sağlayan arıtma tesislerinin bulunmasını istemektedir. Üye ülkeler bu koşulları sağlamak durumundadırlar. Türk toplumunun sağlığı açısından yararlı olacağı şüphesiz olan bu kuralın uygulanabilmesi için Türkiye'nin sektöre önemli miktarlarda yatırım yapması gerekecektir. Tabiî ki bu durumda söz konusu yatırım ve işletme maliyetleri AB üyeliğinin mâliyeti olarak ele alınabilir.

3.7- Avrupa Para Sistemine Uyum: AB üyeliği uzun dönemde Avrupa Para Sistemi ile ilerde söz konusu olacak para sistemlerine katılmayı da öngörmektedir. Bu da ülkede enflasyonun kontrol altına alınması ve kamu maliyesinin düzeltilmesi ile gerçekleşebilecektir. Türkiye üye olmadan önce makro-ekonomik istikrarı sağlamak durumundadır.

3.8- AB Kasasına Yapılacak Katkılar ve AB'den Sağlanacak Fonlar: Avrupa Birliği'nden sağlanacak fonlar başlıca iki grupta toplanmaktadır: Ortak tarım politikası ve yapısal fonlar. Yukarda belirtildiği üzere Türkiye'nin ortak tarım politikası çerçevesinde AB'den fon sağlama ihtimâli epeyce düşüktür. AB'ye üye olunması durumunda ülke yapısal fonlardan yararlanabilecektir.

AB'nin 2000-2006 yılları AB bütçesine göre üyelik öncesi dönemde 10 MDAÜ'ye AB her bir yıl PHARE, SAPARD ve ISPA programları çerçevesinde transfer edilecek miktarı, 3.174 milyar EURO olarak belirlemiştir. Türkiye'nin önümüzdeki senelerde benzer programlardan yararlanması durumunda AB'den sağlanacak fon miktarı üyelik öncesi dönemde yılda 2 milyar EURO kadar tutabilir. Bu miktarın üyelik döneminde MDAÜ'ye aktarılacak olan miktar tam olarak belirlenmemiş olduğundan Türkiye'ye üyelik durumunda ayrılacak olan bütçe kaynaklarının büyüklüğü konusunda şimdiden tahminde bulunmak kolay değildir. Ancak üyelik durumunda Türkiye'nin GSYİH'nin yüzde 1 kadar kısmını da Brüksel'e göndermek durumunda kalacağını unutmamak gerekir. Türkiye bu miktarlara ilâve olarak Avrupa Kalkınma Bankası fonlarından da yararlanabilecektir.

Sonuç

Türkiye'ye AB bütçesinden aktarılacak olan kaynaklar dışında Türkiye' nin AB üyeliğinden sağlayacağı temel iktisadi sistemin oluşması, artan rekabet sonunda ülkede etkinliğin dolayısıyla da gelirin artması, tüketicilerin artan sayıdaki mal ve hizmet arasından seçim yapabilmeleri, ölçeğe göre artan getirinin söz konusu olduğu durumlarda artan rekabet nedeniyle fiyatların düşmesi ve gelir artışının dolaysız yabancı sermaye yatırımları da dahil olmak üzere toplam yatırım miktarını arttırarak reel gelir düzeyini daha da arttırması olacaktır. İşgücünün serbest dolaşımının sağlanması durumunda da bu yararların artması beklenmektedir. Ancak yukarıda yapılan açıklamalardan görüldüğü üzere AB üyeliğinin iktisadi mâliyeti tam olarak belirlenmese de bu mâliyetin çok da az olmayacağı ortadadır.

KÜRESELEŞME VE TÜRKİYE'DE KRİZ

Ali Kantur

GİRİŞ

Türkiye 1980'li yıllarda yakaladığı ivmeyi 1990'lı yıllarda kaybederek 2000'li yıllara iddialı bir dünya devleti olarak girebilme şansını ne yazık ki kaybetmiştir. Bunun nedenlerini tesbit edebilmek için yalnızca günümüzdeki hataları ve uygulamaları dikkate almak, yanlış veya en azından eksik bir değerlendirmeye yol açacaktır. Bu nedenle, milyarlarca yıllık dünya yaşı içinde ihmâl edilecek kadar kısa bir süreç olan onbin yıl kadar öncesine gidip, halen sorumluluklarını taşıdığımız bu topraklarda hangi uygarlıkların yaşadığına ilişkin, küçücük bir tarihsel ufuk turu yapmak istiyoruz.

Bundan yaklaşık onbin yıl önce, Anadolu'da Hacılar Köyü'nde, Çatalhöyük'de ve Alacahatlılar'da ilk tarım yerleşkeleri görülmüştü. Bu yerleşkeler pek çok diğer krallıkla beraber Etiler, Hititler, Frigyalılar, Urartular, Kimerler, Lidyalılar ve Persler'le devam etti. Bu topraklar, yakın tarihin en büyük uygarlıklarına, Yunan ve Roma uygarlıklarına ev sahipliği yaptı. Bu uygarlık çizgisi Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu ile devam etti ve nihâyet Türkiye Cumhuriyeti ile noktalandı. İstanbul yüz-

yıllardır camileri, kiliseleri ve sinagogları ile hoşgörüyü ve kültürel çokseslilığı yansıtmaktadır.

Anadolu'da bin yıllık zaman içinde değişik devletlerin, krallıkların, istilâların, imparatorlukların kurulması süreçlerini yaşayan ve birbirleriyle karışan bugünkü toplumun fertlerini oluşturan bizler; bu süreç içinde; bireysel kurtuluşu, bir otoritenin idaresini ya da daima bir "baba" arayışını; toplumsal değerlere tercih eden genetik bir yapı mı oluşturduk ki, sorunlara yaklaşım ve çözüm üretme süreçlerinde içinde bulunduğumuz zorlukları yaşıyoruz?

Son krize, yukarıda özetlenmeye çalışılan açılardan yaklaşmaktaki amaç, yaşanan krizlerin yalnızca rakamlarla ifade edilecek bir olgu olmadığına inanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tarihsel ve sosyal süreç içinde krizi, yarattığı güvensizlik, korku, panik ve etik değerlerden uzaklaşma tahribatlarıyla birlikte analiz ederek, doğru bir teşhis yapılabileceği gerçeğini dikkate almak gerekir.

NASIL YÖNETİLİYORUZ?

Bu yazıda simgesel bir anlam yüklenerek değinilen matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'na 270 yıl sonra girmesinin ardından, 2000 yılı sonunda Türkiye neredediir? Türkiye niçin yeterli gelişmeyi gösterememiş, doğru yönetim ve yöneticileri seçememiştir? Bu soruların tahlilinde yanıtlar ararken dikkate alınması gereken bazı hususlar aşağıda özetlenmiştir.

-Askerî, coğrafi ve kültürel olarak çok önemli topraklarda bulunan ülkemiz; bir yandan Asya, Avrupa, Orta Doğu üçgeninin ortasında denizlerle çevrili hür bir ülke olmanın avantajını yaşarken, diğer yandan radikal rejimlerin barındığı ülkeler ve bu ülkelerin rejim ihraçlarının yakın hedefi haline gelmiştir. Bu konuda yöneticilerimizin vatandaşlarımızı bu etkilerden koruyacak önlemleri geliştirme ve uygulamada çok başarılı olamadığını içinde bulunduğumuz koşullardan anlayabiliyoruz.

-Seçim Kanunu seçen ile seçileni neredeyse hiçbir zaman yüzyüze getirmemektedir. Doğru kişiler, seçmenlerce bağımsızca değerlendirilip seçilememekte, hattâ aday olmak isteyenler dahi bu hakkını pekçok zaman kullanamamakta, aday olmak için bile belli tavizler neredeyse şart olabilmektedir.

-Partiler Kanunu parti içi demokrasiyi yok etmekte, özeleştiri gibi belki ulusça eksikliğini hissettiğimiz modern bir insanlık vasfı, yokluğunu bu platformlarda çok daha ciddi bir biçimde hissettirmektedir.

-Türkiye çok partili sisteme yöneticilerin kararıyla ve belki de biraz erken bir dönemde geçmiş, demokrasi yanlış anlaşılmış, genç Cumhuriyet'in vatandaşlarına tüm dünyaya örnek olan dev adımlar ve devrimleri

sindirecek ve anlayacak bir zaman belki de tanınmamıştır. Bunun sonucu ise vahimdir. Özellikle ekonomik koşulları bir türlü iyileştirilemeyen vatandaşlarımızın aklını çelecek tarzda radikal eğilimli bazı partiler oluşmuş, bu koşullarda büyüyüp serpilecek bir ortam bulmuş, ne yazık ki Türkiye'yi çağdaş ve örnek bir ülke yapan temel devrimler ve anlayışımız sorgulanır olmuştur.

Gelişmiş demokrasilerde prensip olarak bir iktidar ve bir muhalefet partisinden ibaret olması gereken siyasi partiler sistemine geçişte, "kişi partileri" oluşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda toplum, sorunlarını demokratik yollardan çözme alışkanlığını ve yeteneğini elde etmede gecikmiştir.

-Yalnızca vatandaşlar olarak değil, yönetenler olarak da neredeyse sadece şikayet eden bir toplum olunmuş, binlerce yıl dünyayı yönlendiren medeniyetlerin yaşadığı bu topraklarda bugün yaşayanların genel karakteristiği nasıl yalnızca şikayet eden ve haklı-haksız yalnızca yargılayan kişiler haline dönüşebilmiştir? Neden olaylara hep "ne oldu?" çerçevesinden bakılmış da, analitik çözümlemelerin temeli olan "neden oldu-nasıl oldu?" sorusu hayatımızda az yer almıştır?

-Üretim ve tüketimini, dolayısıyla geleceğini planlayamayan, üretmeyen, ancak tüketimi çok seven bir toplum haline gelinmiş, gelecek dönemlerde elde edilmesi muhtemel kazançlar bugün sorumsuzca tüketilmiştir.

-Ayrıca diyalog eksikliği, tartışma âdâbı, diğer insanlara ve fikirlere saygı, popülizm gibi pekçok mesele daha bu çerçevenin içine rahatlıkla konulabilecek konulardır. Ancak bizim amacımız kötü yönetim ile ilgili yalnızca genel bir çerçeve çizmek olduğundan yukarıdaki hususlar örnek olarak sunulmuştur.

Neresinden yaklaşırsak yaklaşalım, sanki sorun hep bir "kötü yönetilmeye" geliyor. Son otuz yıl içinde milyarlarca dolarlık emeklilik fonları nasıl değerlendirilmiştir? Günün karar verici organı, vatandaşın geleceğini hiç düşünmeden, kamu kuruluşlarının geleceğini bu kadar ipotek altına alan erken emeklilik kararını, bu hesaba sığmaz hatayı yalnızca günü kurtarabilmek için nasıl verebiliyordu? Burada bu olayın mâhiyetinin on milyar dolar mı yüz milyar dolar mı olduğu noktasını tartışmak istemiyoruz. Burada milyar dolarla ifade edilemeyecek kadar önemli olan ve dikkatlerin çekilmesi gereken bir başka unsur var. Bu olayın fertler üzerindeki psikolojik etkisi en çok bakıma ihtiyaç duyulacak olan emeklilik sonrası dönemde; ne olacağı korkusu, diğer bir ifade ile gelecek korkusu olmuştur. Bu korkunun bugünkü kriz ile ilgisi kişilerin çalışırken, devlet tarafından garanti altına alınamayacağı açık olan gelecek döneme ilişkin

korku ve tedirginliklerinin, bu insanların ahlâki değerleri ve yargıları üzerindeki muhtemel etkileridir.

Böylece geçmişte hiçbir zaman karar alma süreçlerinde etken olamamış hesap etme-ölçülebilirlik (accountability) alışkanlığı, bugünkü nesilde yaşam için bir güvensizlik ve buradan hareketle ahlâki değerlerde örselenme; bütçelerde ise büyük bir kara delik olarak ortaya çıkmaktadır.

Finans sektöründe de benzer hususları farklı şekillerde görmek mümkündür. Gereksiz sayıda banka, her işlek caddede onlarca gösterişli şube ve bu şubelerde çalışan yüzlerce gizli işsiz... Hattâ durum öylesine vahim ki, mecbur kalınarak mevduatın tamamına sağlanan güvence, sorumsuzca kurulan ve yönetilen bankalarda yok olan mevduatlar, bütünün bazı parçalarını oluşturmaktadır. Öte yandan özellikle IMF yetkililerinin gözlerinden kaçırmak amacıyla Hazinece yapılması gereken bazı operasyonların kamu bankaları üzerinden yapılması ve belki kara mizah gibi bir şey ama, IMF'nin dikkatinden kaçırayım derken operasyonları yapan otoritelerin bile bu hususları atlaması bu zincire eklenebilecek diğer bazı halkaları oluşturmaktadır. Bu ve benzeri uygulamalar ile, ithalat-ihracat dengesi düşünülmeden, her türlü "ölçülebilirlikten" uzak, aşırı değerli Türk Lirası, ithalatın körüklendiği bir ortam, hak edilmeyen bir tüketim çılgınlığı, fona aktarılan bankalarda kaybolan mevduatlar, kamu bankaları aracılığıyla katlanan gizli iç borç stokları iktisadi hayatımızı belirleyen unsurlardan bazıları olmuştur. Nihâyet, devletin birlikte düşünüp çözüm üretme yerine, kavga eden zihniyeti sonucunda; tedavi edilmesi zor bir güvensizliğe doğru adımlar hızla atılarak 2000 yılı sonunda 36 katrilyon civarındaki iç borç yalnızca bir yıl içinde 117 katrilyona ulaşmıştır.

BÜROKRASİ

Devlet kapısında çalışmak, yakın bir zamana kadar büyük bir ayrıcalık olmuş, aileler çocuklarının hep devlette bir yer tutması için çabalamıştır. Bunun temel nedenlerinden birisi, tarih boyunca devletimizin hep menfaat dağıtan bir organizasyon olarak varlığını sürdüregelmesidir. Bu menfaat dağıtımı ilk planda ve günümüzde algılandığı şekilde hep özel sektöre yönelik değerlendirilmiştir, ancak kamu görevlileri için de bazen prestij, iş garantisi, ayrıcalık ve hattâ dokunulmazlık olarak menfaat dağıtıldığı açıktır. Bürokrasimiz kısmen dahi olsa, bu ayrıcalıklardan yararlanmasını bilmiş ve vatandaşa hizmet için oturduğu makamı, zaman zaman vatandaş aleyhine kullanmaktan çekinmemiştir. Oysa çoğumuzun bildiği gibi, bürokrat ya da kamu görevlisinin İngilizcesi "civil servant" (kamu görevlisi) olup hizmet sunma ifadesini içinde taşır. Oysa uygulamada hiyerarşinin en altındaki kamu görevlilerine ulaşabilmek dahi, çoğu

zaman pek çok vatandaş için ciddi bir sorun olabilmektedir. Sağlanan menfaatler nedeniyle makam işgal eden bu grup ne kadar azınlıkta da olsa çok iyi yetişmiş bürokratlarımızı sindirmiş, onları iş yapamaz hale getirmiştir. Dolayısıyla gelinen noktada, bu çalışmada çok dar bir perspektiften ele alınan bürokrasinin payını da ihmâl etmemek gerektiği düşünülmektedir.

ÖZEL SEKTÖR

Şimdiye kadar bürokratlar dahil kamu yöneticilerine çeşitli eleştirilerde bulunduk. Peki özel sektör bu tablonun neresinde yer almaktadır? Özel sektörün yaklaşımı kalkınmayı mı yoksa bireysel menfaatleri mi ön plana çıkarmıştır? Maalesef, aynı yaklaşımı burada da görüyor ve ne yazık ki özel sektörde de bireysel menfaatin ön plana çıkmış olduğunu gözlüyoruz. Özel sektörde bireysel menfaat genellikle her şeyin önüne geçmiş, Japonya gibi pekçok gelişmiş ülke, bir tüketip iki ihraç edeyim diye uğraşırken, özel sektörümüz yüksek duvarlar ve kapalı kapılar ardında kalmayı tercih etmiş, Yunanistan ile birlikte Avrupa Birliği'ne tam üye olma şansı varken bunu reddeden hükümetin yanında yeralmış ve belki de yönlendırmiştir. Sonuç olarak Türkiye'nin kültürel ve ekonomik gelişmesini sağlama ihtimâli olan Avrupa Birliği'ne cesaretle girmektense, zayıf bir ülkenin güçlü firmaları olarak, korunmuş bölgede kolay kâr etmeyi, teknolojik gelişme ve acı rekabet yerine tembellik ve rehâvet tercih edilmiştir. Politikacılar başta siyasi olmak üzere, her ne sebeple olursa olsun, yanlış yatırım kararları alırken, özel sektör ya da temsilci kuruluşları bunları cesaretle irdelemek yerine, kendi küçük kârları için bu yanlış yatırımlarını tahrik edebilmiş, bunu yapamadığı zamanlarda ise susmayı tercih edebilmiştir.

Durum sadece kişi partilerinden, yanlış anlaşılan demokrasi ya da ölçülebilirlik-hesap bilmezlikten ibaret midir? Elbette hayır. Daha çağdaş bir ülke olmanın asgari şartlarını oluşturduğunda hepimizin hemfikir olacağı müzeler, kültüre yapılan yatırımlar, resim ve heykele verilen değer, tiyatro ve tiyatroya düzenli şekilde giden insan sayısı, çok katlı bir bina dikmek için yakılan ve herbiri birer tarih olan ahşap konaklar, nüfus artış oranı ve bir türlü becerilemeyen özelleştirme hikâyesi. Örnekleri çoğaltmak mümkün. Eczane, bakkal gibi benzeri işletmelerde, Avrupa ülkelerinde çalışanlara oranla 1/7 oranında düşük verimle çalışan; nüfusun % 40'ının tarım sektöründe çalıştığı ve bunların çok ciddi bir bölümünün de gizli işsiz olduğu bir ülkede yaşıyoruz. Öyle bir ülke ki hiçbir zaman işsiz sayısı dahi tam olarak bilinemiyor.

MUTSUZ İNSANLAR

Peki bütün bu olan bitenin sonucu nedir? Elbette mutsuz insanlar. Biraz da mühendis olmanın verdiği rahatlıkla mutsuzluğu matematiksel olarak ifade etmeyi tercih ediyoruz. Bu nedenle Türkçe'ye "hoşnutsuzluk eğrisi" (misery index) olarak çevirebileceğimiz ve ülke insanlarının hoşnutsuzluk düzeyini matematiksel olarak ölçmekte kullanılan bir endeksten söz etmek istiyoruz. Bu endekse göre, bir ülke insanın mutsuzluğunu ölçmek için enflasyon rakamı ile işsizlik oranı toplanır. Teori çok basit: Bulunan toplam ne kadar yüksekse o ülke insanı o kadar hoşnutsuz demektir. Bilindiği üzere, gelişmiş ekonomilerde gerek işsizlik gerekse enflasyon oranları tekli hânelerde seyretmekte, hattâ bunların toplamı çoğu zaman tek rakamlı hânelerde kalmaktadır. Oysa ülkemizde, 1980'li yıllardan bu yana hoşnutsuzluk eğrisine baz olacak oranın ortalamasının rahatlıkla %50-60'lar civarında, gelişmiş ülke ekonomilerine göre 10-15 kat daha yüksek seyrettiği açıktır.

DÜNYADA NELER OLUYOR?

Bizler bu kötü yönetim ve mutsuz insanlar ekseninde günlük mücadelelerimize devam ederken, acaba dünyada neler olup bittiğini gözden kaçırıyor muyuz? Rusya'nın çöküşü ile birlikte tek kutuplu bir dünya haline gelinmesi ve dünya jandarması rolünü üstlenen Amerika'nın izlediği enerji politikaları, bu ülkeyi kontrol eden iç dinamiklerin dış politikalar üzerine etkileri, bilgi ve teknolojik gelişimin bir parçası olamayan ülkelerin karşılaşacağı tehlikeler açısından en az içinde bulunduğumuz kriz kadar önemlidir. Burada bazı varsayımları değerlendirirken gelecek için gerek kısa vadeli planlar, gerekse uzun vadeli stratejileri oluşturmada değişimin hızını gözden kaçırmamak gerekmektedir. Yazımızın ilk bölümünde ifade ettiğimiz onbin yıllık tarihi bir yana bırakıp yalnızca altmış yıl öncesine bakalım. Altmış yıl öncesinin Avrupa'sına bakıldığında birbirinin boğazını sıkan, savaş içinde bir Avrupa görürken bugün Euro etrafında birleşmiş ekonomik sınırları neredeyse üzerinden atmış bir Avrupa ile karşı karşıyayız. Umuyoruz ki 1 Ocak 2002 tarihinde gerçekleştirilen para birliği bizler tarafından tam anlamıyla algılanabilir: Para birliğine giren ülkeler aynı kağıt paraları kullanmakta, ancak, madeni paralar her ülke tarafından ayrıca basılmakta ve paranın "tura" tabir ettiğimiz tarafı birliğe üye ülkeler tarafından farklı desenlerle basılabilmektedir. Bugün itibariyle Euro sistemini kabul eden ülkeler, bu ülkelerin herhangi birinde basılan madeni paraları, kendi ülkelerinde kabul etmektedirler. Artık mağazalarda hangi ülke tarafından üretildiği bilinmeyen ve "Made in Europa" etiketi taşıyan ürünler görmekteyiz. Avrupa ülkelerinin belli esaslar

çevresinde birleşmesi ya da belki globalleşmenin etkileri, artık bu kadar cebimizde ya da evimizin içindedir. Yalnızca yirmi yıl öncesinin Sovyetler Birliği'nin, kendi açılarından safralarını atıp, bugün bir güçlü Rusya olmaya yürüdüğünü, dünün komünist Çin'inin ise bugünün en çok yabancı sermaye çeken ülkelerinden biri olduğunu görüyoruz. Sermaye artık o kadar hızlı ve akışkan ki, ucuz işçilikler kendi ülkelerinde değerlendirilebilmekte, güvensizlik ortamları milyarlarca doları bir anda harekete geçirebilmektedir. Nasıl birkaç küçük örnek hariç din devletleri endüstri devrimi ile yok olmak zorunda kaldı ise, ulusallık kavramı da bilgi çağında yerini küreselleşmeye bırakacaktır.

Devlet hakları yerini insan haklarına, belki alt başlıklar olarak kadın ve çocuk haklarına, daha ötesi tabiat haklarına, hayvan haklarına bırakacak, medeniyet ölçüsü kişi başına kullanılan enerji yerine kadının toplum içindeki yeri ya da bireylerin birbirlerine olan toleransıyla ölçülecektir. Dünya bunları konuşur ve kaçınılmaz olarak bu yöne giderken, ülkemizde bizler kimbilir kaçıncı kez yabancı sermayeyi çekmeye yönelik tasarılar hazırlıyor, hattâ bu arada yeni bir Kurul oluşturuyor ve yeni makamlar üretiyoruz. Halbuki bunca yıllık yabancı sermaye deneyiminden sonra, yabancı sermayeyi artırmaya yönelik olarak golf sahalarımızın artırılmasını, yabancı personel için yabancı dille eğitim verecek kuruluşların kalitelerinin tartışılması, yabancılar için bir yaşam biçimi olan *fitness* merkezlerinin tüm ülke düzeyine yayılmasını tartışabilseydik keşke. Ancak bırakın bunları gündeme getirmeyi, hâlâ yabancı sermayeye ya da özelleştirmeye ve hattâ, yap-işlet-devret uygulamalarına karşı yürütülen kampanyayı görünce, bu insanlar çocuklarının geleceğini hiç mi düşünmüyorlar diye sormaktan kendimizi alamıyoruz.

Son yirmi yıldır konuşmakta olduğumuz özelleştirme nedir? Esas itibariyle, geçmişte devlet eliyle yaptığımız bazı yatırımların özel sektöre ve halka açılmasıdır. Yap-işlet-devret projeleri ise bunları gelecekte özelleştirmek zorunda kalmayalım diye peşinen yapılan bir özelleştirmedir. Yani bir tanesi geçmişin özelleştirilmesi diğeri ise geleceğin özelleştirilmesidir. Bu anlamda elbette "devret" kısmı biraz muammâ olabilir, çünkü devredildiği zaman tekrar özelleştirmek zorunda kalınacak, ülkemiz deneyimlerine göre, hiç abartmadan, tekrar on yıl yirmi yıl kaybedecektir.

Günümüzde, matbaanın Osmanlı devletine 270 yıl gecikmeyle girişinin o dönemin anlayışını gözönüne sermek için bir sembol olarak kullanıldığı gibi, birkaç yüzyıl sonra, günümüz iktisadi tarihi yazılırken, ülkemizdeki yabancı sermaye, özelleştirme ve yap-işlet projelerine karşı politikaların, ülkenin önünü onyıllarca kapattığının, günümüz anlayışının de-

ğerlendirilmesinin bir sembolü olarak ele alınıp alınmayacağı, gerçekten bizce merak konusudur.

ÖLÇÜLEBİLİR GLOBALLEŞME?

Rakamlarla ifade edememenin eksikliğini hissetmek, sadece mühendislere özgü bir duygu değildir. Yukarıda ifade edilen hoşnutsuzluk eğrisi ile insanların mutsuzluğuna matematiksel bir ifade getiren bilim, elbette globalleşmeyi de ölçecektir. Elbette küreselleşmenin derinliğini ölçemediğimiz sürece, onun etkilerinin yorumu da hep bir yetersizlik taşıyacaktır. *Foreign Policy*'nin Eylül 2001 sayısında elli gelişmiş ülke ile gelişmekte olan kilit pazarlara dair karşılaştırmalı bir rehber niteliğinde ve esasen ekonomik bütünleşmeyi ölçmeye yönelik "Küreselleşme Endeksi" tartışmaya açılmıştır. Bu endekste yeralan bazı değerlendirmeler şöyledir; 1980 yılında sadece bir milyon olan günlük uluslararası seyahat sayısı, yalnızca 20 yıl sonra üç milyona varmıştır. Uluslararası telefon görüşmeleri 2000 yılının hemen başlarında yüz milyar dakikaya fırlamıştır. Singapur'da yılda 390 dakikalık kişi başı uluslararası telefon çıkış trafiği ölçülmüştür. Ülkelerin globalleşme endeksinde alacağı yer, bunun gibi faaliyetlerden alacağı pay ile doğrudan ilgilidir.

Anılan makaledeki tablolar incelendiğinde, küreselleşme endeksinde üst sıralarda yer alan ülkelerin, kendileri üretsin üretmesin; mal, hizmet ve sermaye hareketlerine açık Hollanda, İsveç, İsviçre, Singapur gibi ülkeler olduğunu görüyoruz. Yine bu endeks verilerine göre; endeksin üst sıralarındaki ülkelerde gelir dağılımı daha âdil iken endeksin alt sıralarına doğru gidildikçe yolsuzluk ekonomisinin de büyüdüğü gözlenmektedir.

Küreselleşme endeksinde üst sıralarda yer alabilmek için; uzun vadede, rekabet edebileceğimiz alanların hemen ve doğru olarak seçilmesi sanırım öncelikli bir husus olarak gündemde olmalıdır. Bu sahalardan en az birinin ülkemizde çok yüksek bir potansiyeli olduğuna inandığımız "software" alanında olabileceğini düşünüyoruz. Bilişim sektöründeki büyüme, diğer sektörlerdekilere göre, günümüz itibariyle, küreselleşmeye daha fazla katkıda bulunmuş olmalıdır. Nitekim teknolojik küreselleşme hızla yayılırken, özellikle son yıllardaki uluslararası krizlerin de etkisiyle ekonomik küreselleşme daha yavaş seyreder görünmektedir. Özellikle son Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu ile, Ülkemizin, Hindistanın bu alandaki yerini zorlamaması için bir neden olduğunu sanmıyoruz. Öte yandan coğrafi koşullar küreselleşmenin güçlenmesinde elbette önemli bir rol oynayacaktır. Singapur ve Avusturya; küreselleşme endeksindeki üst sıralardaki yerini önemli ölçüde turizm faaliyetlerine borçludur. Bize sunulmuş olan ve dünya üzerinde pek az ülkenin bizimle rekabet edebile-

ceği bir alan olan turizm; bu anlamda, doğal bir gelişme alanı, sıçrama tahtası olabilmelidir. Bu konuda ise, güneş, tarih ve diğer turizm dallarının yanı sıra, bir "İstanbul turizmi" mutlaka gündeme getirilmeli ve pazarlanmalıdır.

BİRAZ DA RAKAM

Bu noktada, sizleri rakamlara boğmadan ve yormadan bazı çarpıcı verileri dikkatinize sunmak istiyoruz.

BORÇLANMAYA DİKKAT

Tablo 1'de 1985-1990 yılları arasında GSMH'nin ciddi şekilde arttığı, aynı süre içinde toplam dış borç rakamlarının da mutlak olarak artmasına rağmen, GSMH'deki artış hızının daha yüksek olmasından dolayı, dış borçun GSMH'ye oranının dikkate değer biçimde azaldığı görülmektedir. Ancak dış borçlanma ile ilgili mutlu haberler bundan ibarettir. 1990'dan itibaren GSMH artış hızı yavaşlamış, dış borcun GSMH'ye oranı ise neredeyse % 80'lere varmıştır.

TABLO 1: DIŞ BORÇLARIN (Kamu+Özel Kesim)
GAYRİ SÂFÎ MİLLİ HÂSILA İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Yıllar	Toplam Dış Borç Milyar ABD $	GAYRİ SÂFÎ MİLLÎ HÂSILA ABD $	Toplam Dış Borcun GSMH'ye Oranı (%)
1985	25,7	67	38
1990	49	152	32
1995	73,3	172	43
2000	117,8	204	59
2001 İLK YARISI	111,9	145	77

İç borç analizlerinde de benzer hususları saptamak mümkün görünmektedir. Kabaca ifade edilirse, iç borçlanma için, dolar bazında yıllık % 20-21 civarında bir faiz ile borçlanıldığı görülebilir. İç borçla ilgili bu husus

TABLO 2: İÇ BORÇLARIN GAYRİ SÂFÎ MİLLİ HÂSILA İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Yıllar	Toplam İç Borç Stoğu (Trilyon)	GAYRİ SÂFÎ MİLLÎ HÂSILA (GSMH) Trilyon	Toplam İç Borcun GSMH'ya Oranı (%)
1985	7	35,4	20
1990	57,2	397	14,4
1995	1400	7900	17,3
2000	36400	127000	29
2001 KASIM	117000*	185000	63

* Kasım 2001 rakamıdır.

gündeme geldiğinde, yetkililer genellikle bunun korkulacak bir durum olmadığını, çünkü pek çok gelişmiş ülke ekonomisinin de benzer şekilde borçlandığını ifade etmiştir ve ülkemiz iç borç/GSMH oranlarına yakın ülkeleri de söylediklerine kanıt olmak üzere örnek göstermişlerdir. Oysa arada temel bazı farklılıklar mevcuttur. Bunlardan ilki Türkiye dolar bazında yıllık % 20 faiz ile üç aydan başlayan vadelerle borçlanırken, bu ülkeler yıllık % 5 civarında ve ortalaması beş yıldan fazla vadelerle borçlanmışlardır. İhmâl edilen bir diğer konu ise alınan borçların kullanım yerleri ile ilgilidir. Ülkemiz bu borçların çok az bir kısmını, borcu geri ödeyebilecek şekilde üretim alanında doğru ve verimli olarak kullanmayı becerebilmiştir.

VERGİ GELİRLERİ

Aşağıda 2000 ve 2001 yılları bütçe gerçekleşmelerini gösteren bir tablo mevcuttur.

	2000 YILI BÜTÇESİ(GERÇEKLEŞME)		2001 YILI BÜTÇESİ		2001 YILI GERÇEKLEŞME	
	(MİLYAR TL OLARAK)		(MİLYAR TL OLARAK)		(MİLYAR TL OLARAK)	
	TL OLARAK	% DAĞILIM	TL OLARAK	% DAĞILIM	TL OLARAK	% DAĞILIM
KONSOLİDE BÜTÇE GELİRLERİ (A+B)	33.440.143	%100,00	49.300.000	%100,00	51.812.542	
A. GENEL BÜTÇE GELİRLERİ (I+II+III)	33.040.903	%98,81	48.760.000	%98,90	51.143.333	%98,71
I. VERGİ GELİRLERİ (a+b+c+d+e)	26.503.698	%79,26	37.710.000	%76,49	39.767.629	%76,75
a. GELİRDEN ALINAN VERGİLER (1+2)	10.503.316	%31,41	12.741.000	%25,84	15.647.113	%30,20
1. Gelir Vergisi	6.212.977	%18,58	10.186.000	%20,66	11.578.894	%22,35
2. Kurumlar Vergisi	2.356.787	%7,05	2.100.000	%4,26	3.675.662	%7,09
3. Diğerleri	1.933.552	%5,78	455.000	%0,92	392.557	%0,76
b. SERVETTEN ALINAN VERGİLER (1+3)	346.646	%1,04	397.000	%0,81	433.284	%0,84
1. Motorlu Taşıtlar Vergisi	201.157	%0,60	378.000	%0,77	398.865	%0,77
2. Veraset ve İntikal Vergisi	13.111	%0,04	19.000	%0,04	21.881	%0,04
3. Diğerleri	132.378	%0,40		%0,00	12.538	%0,02
c. MAL VE HİZMETLERDEN ALINAN VER (1-8)	11.363.785	%33,98	18.083.000	%36,68	18.135.668	%35,00
1. Dahilde Alınan Katma Değer Vergisi	4.487.808	%13,42	7.220.000	%14,65	7.289.376	%14,07
2. Ek Vergi	532.528	%1,59	771.000	%1,56	820.349	%1,58
3. Taşıt Alım Vergisi	429.580	%1,28	431.000	%0,87	302.508	%0,58
4. Akaryakıt Tüketim Vergisi	3.268.774	%9,78	5.650.000	%11,46	5.658.565	%10,92
5. Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	858.154	%2,57	1.180.000	%2,39	1.511.194	%2,92
6 Damga Vergisi	704.478	%2,11	976.000	%1,98	834.256	%1,61
7. Harçlar	453.728	%1,36	837.000	%1,70	782.900	%1,51
8. Diğerleri	628.735	%1,88	1.018.000	%2,06	936.520	%1,81
d. DIŞ TİCARETTEN ALINAN VERGİLER (1-3)	4.289.401	%12,83	6.479.000	%13,14	5.551.053	%10,71
1. Gümrük Vergisi	386.134	%1,15	544.000	%1,10	382.240	%0,74
2. İthalde Alınan Katma Değer Vergisi	3.891.746	%11,64	5.923.000	%12,01	5.149.317	%9,94
3. Diğer Dış Ticaret Vergileri	11.521	%0,03	12.000	%0,02	19.496	%0,04
e. KALDIRILAN VERGİ ARTIKLARI	550	%0,00	10.000	%0,02	511	%0,00
II. VERGİ DIŞI NORMAL GELİRLER (1-5)	3.486.493	%10,43	6.778.000	%13,75	7.398.155	%14,28
1 Kurumlar Hasılatı ve Devlet Payı	276.773	%0,83	539.636	%1,09	540.054	%1,04
2 Devlet Patrimuvan Gelirleri	1.548.821	%4,63	4.053.601	%8,22	4.490.549	%8,67
3. Faizler, İkraz ve Tavizlerden Geri Alınanlar	637.597	%1,91	415.261	%0,84	524.277	%1,01
4. Cezalar	445.942	%1,33	806.002	%1,63	927.945	%1,79
5. Çeşitli Gelirler	577.360	%1,73	963.500	%1,95	915.330	%1,77
III. ÖZEL GELİRLER VE FONLAR (1-3)	3.050.712	%9,12	4.272.000	%8,67	3.977.549	%7,68
1. Hibe ve Yardımlar	17	%0,00	350.000	%0,71	1	%0,00
2. Fonlar	2.206.054	%6,60	3.084.000	%6,26	2.933.055	%5,66
3. Diğer Özel Gelirler	844.641	%2,53	838.000	%1,70	1.044.493	%2,02
B. KATMA BÜTÇE GELİRLERİ	399.240	%1,19	540.000	%1,10	669.209	%1,29

TABLO 3: BÜTÇE GERÇEKLEŞMELER

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, vergi gelirlerinin toplam konsolide bütçe gelirlerinin % 75'inden daha fazlasını oluşturduğu görülür. Vergi gelirlerinin ayrıntısında ise dolaylı vergilerin yaklaşık toplam vergi gelirleri içinde % 60'a yakın bir pay aldığı görülür. Gelir Vergisi, gelirden alınan vergilerin % 72'sini oluşturmaktadır. Elbette bu vergi gelirlerinin çok ciddi bir kısmı personel vergisi olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, toplam bütçe gelirlerinin % 70 civarında bir kısmı personel vergisi dahil, gelir vergisi, KDV ve diğer dolaylı vergi gelirlerinden oluşmaktadır.

Bu noktada yatırım teşvik belgeleriyle ilgili bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Ülkemizde yapılan her yatırım ile ilave bir istihdam ve üretim gerçekleştirilmektedir. Günümüzde Avrupa Birliği ile uyum çabalarının da etkisiyle artık nakit anlamda bir teşvik kalmamıştır. Dolayısıyla teşvik, artık prensip olarak, belli vergi ve resimlerin alınmaması ya da ertelenmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Ancak elbette verilen teşvikler ile elde edilen getirinin karşılaştırılması gerekir. Bunun için proje aşaması dahil yatırımın başladığı andan, yatırımın tamamlanmasından sonrasını, ortalama üretim sürecini de içine alacak bir değerlendirme yapılmalıdır. Olaya böyle bakıldığı zaman, elbette, esas itibariyle vazgeçilen bir vergiden değil, olsa olsa ertelenen bir vergiden söz edilebilir. Nihâyetinde, devletin teşviki ile gerçekleştirilen her yeni yatırım; daha proje ve inşaat safhasından itibaren gerek KDV, gerek gelir vergisi stopajı, hattâ SSK primi olarak ve ciddi boyutlarda bütçeye gelir akıtmaya başlamaktadır. Üretim aşamasında ise gelir ya da kurumlar vergisi yatırıma esas olan tutar tüketilene kadar indirilmiş oranda alınmakta, daha sonra normal orandan vergileme başlamaktadır. Teşvikli bir işletmenin, ortalama yirmi yıl faaliyette bulunduğunu varsayarsak, yatırım teşvik belgeleri nedeniyle, orta vadede, bir vergi kaybından söz edilemeyeceği kanaatini taşıyoruz.

Aşağıda vergi sistemi ile ilgili olarak bir ilginç noktayı vurgulamak istiyoruz. 65 milyon nüfuslu ülkemizde yaklaşık 40 milyon seçmen bulunmasına rağmen beyannâmeli mükellef sayısı yalnızca iki milyondur ve bunların da % 10-15 kadarı birinci sınıf defter tutmaktadır. Kurumlar vergisi mükellefleri ise 581.000 civarındadır. Bu rakamlara yaklaşık 758.000 civarında basit usulde vergilendirilen mükellef, iki milyon memur, 6-7 milyon civarında da SSK'ya tâbi çalışanları ekleyebiliriz. Bu grubun vergileri çalıştıkları kurumlar tarafından ödendiğinden gerek memurların gerekse SSK'lıların gerçek bir vergi yükü hissettiklerini düşünmüyoruz. Bu verilerden sonra gelir vergisinde beyan edilerek ödenen vergi tutarının toplam gelir vergisinin yalnızca % 4.8'ini oluşturduğunu söylememiz gerekmektedir. Bir başka ifadeyle, gelir vergisi toplam hası-

latının % 95.2'sini stopaj yoluyla ödenen vergiler oluşturmaktadır. Bu nedenle ülkemizdeki vergi yükünün esasen bir kaç yüz bin kişi tarafından üstlenildiğini söylemek çok abartılı bir yorum olmayacaktır.

Üretimin her şeyden önemli olduğu günümüzde, ortak akıl, artık hammaddeleri ve üretimi pahalılaştıran, rekabeti etkileyen, gereksiz yere maliyet unsuru olan her tür vergi uygulamalarının kaldırılması ve seçici teşviklerin uygulanmasını gerektirmektedir.

Çözüm Önerileri

Gelinen noktada, krizden çıkabilmek için çözüm önerilerimizi gerçekçi bir yaklaşım ile çok basit ve öz bir biçimde formüle etmek istiyoruz. Buradaki "gerçekçi" ifadesinin üzerinde hassasiyetle duruyorum, çünkü her zaman krizden çıkış için çok yetkin kişiler tarafından çok değerli fikirler ileri sürülmektedir. Matematik çözümler ve somut uygulama önerilerini kapsayan bilimsel yaklaşımlar ile insanların beynine hitap ederken, artık bir yandan da bu insanların ruhlarına hitap edebilmek, kalplerine dokunmak gerekmektedir. Çünkü Türkiye sorunlarını demokratik yollardan çözmek ve bunu kalıcı olarak koruyabilmek zorundadır. Aksi takdirde, 1983-1987 yılları arasında yakalanan değişim ve gelişim rüzgârı, şimdi olduğu gibi, yalnızca tarihte bir yaprak olarak kalacaktır. Dolayısıyla Türkiye'nin krizine kamu kesimi ve özel kesim, sivil toplum örgütleri ve vatandaşlar tarafından rahatlıkla kabul edilebilir, çok basit biçimde formüle edilmiş bir asgari taban oluşturarak yaklaşmak gerekir.

Kısa Vade:Lütfen Bütçe Anlayışında Ufak Bir Değişiklik

Bunun için çok basit bir hedef koymalıyız: Mâlî krizi çözmek için Türkiye'nin yeniden güvenilir bir ülke haline gelmesi gerekir. Bu bölümde Türkiye bütçesinin bir an için bir şirket bütçesi olduğunu varsayalım. Bu bütçenin geliri, gideri, giderlerin dışında ödenmesi gereken yıllık faizi ve o yıla tekabül eden kredi anapara ödemeleri vardır. Türkiye'de yıllardır vergi reformundan söz edilmekte, daha sonra yeni bir vergi reformu ile daha önce reform olarak sunulan uygulamalar değiştirilmekte, her vergi reformu yukarıda da ifade edilen bir avuç vergi mükellefinin üzerinde biriken inanılmaz derecede haksız ve adaletsiz vergi yükünü artırmakta, bu durum vergiye olan direnci artırmakta, bir anlamda devlet, vergi kayıp ve kaçağını teşvik eder hale gelmektedir. Dolayısıyla vergi ve diğer gelirlerin kısa vadede âdil biçimde artırılabilmesi, bizce, en azından ülkemiz koşulları içinde mümkün görülmemekte, mümkünse bile doğru bulunmamaktadır. Bu nedenle bir an için vergi ve diğer gelirleri veri olarak al-

dığımızı düşünelim. Ülkenin en kötü olasılıkla kredi faizlerini ödeyebilecek üretim yapacağı varsayımıyla kalan kısmın harcamalara ayrılması gerekecektir. Nitekim, kısa vadede gelir-gider farkını doğru yerde tutabilmenin en kolay yolu gider planlamasını iyi yapmaktır. Bu ise artık bir "harcama reformu"nun mutlaka ve çok ciddi bir biçimde uygulanmaya başlamasını gerektirir.

Uzun Vade: Özel Sektör Eliyle İstihdam Artışı

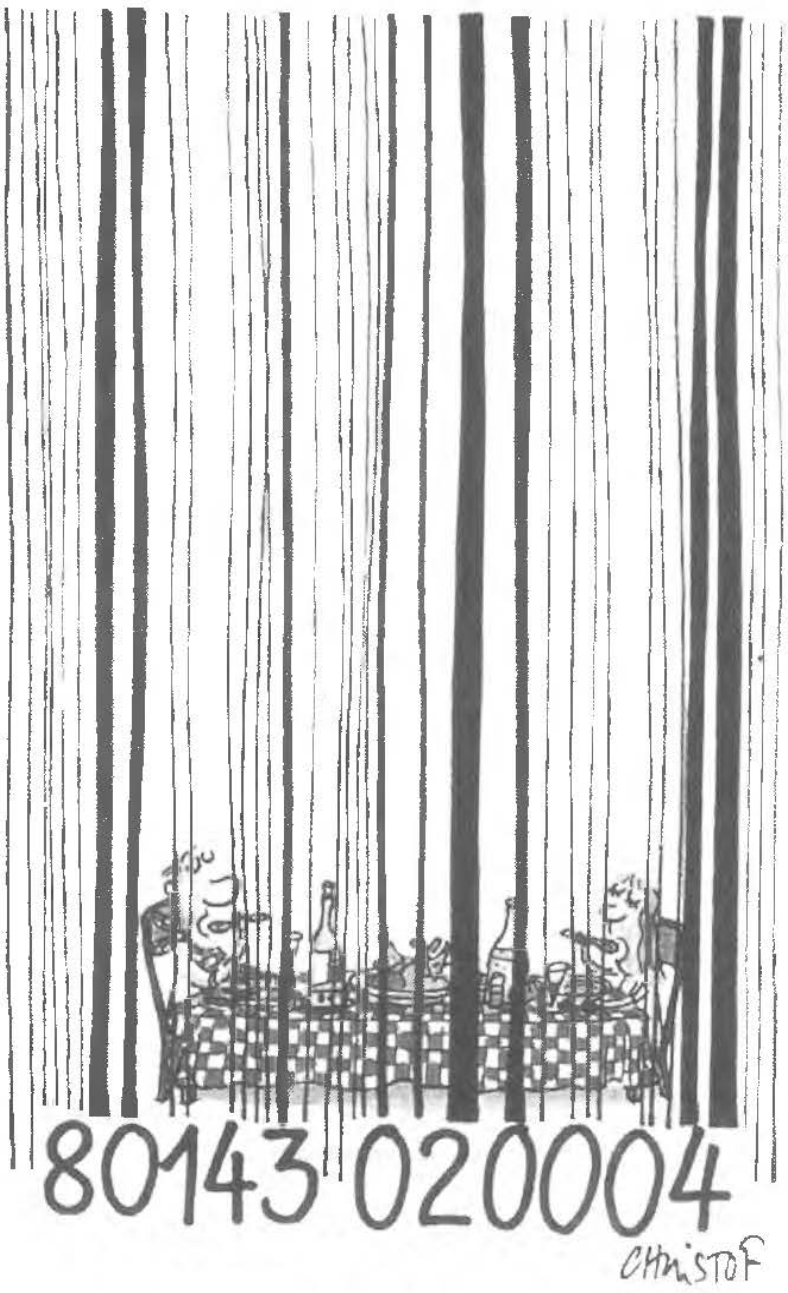
Uzun vadede ise kamunun ekonomik sorumluluğunu tek bir alanda sınırlandırmak ve yoğunlaştırmak gerekir diye düşünüyoruz: "İhtiyacı olan tüm vatandaşlarına özel sektör eliyle iş olanağı yaratmaya yönelik uygun altyapı ve koşulları oluşturmak, veya daha doğru bir ifadeyle özel sektör eliyle iş yaratılmasına hizmet etmek." Altyapı, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, kültür gibi diğer bazı sorumluluklar, yukarıdaki temel sorumluluğun alt ögeleridir. Çünkü özel sektörde yatırım yapıldığı takdirde istihdam yaratılır, kaynakların doğru kullanımı ve verimlilik sağlanır, üretim gerçekleştirilir, ihracat yapılır ve döviz geliri elde edilir. Bütün bunlar olduğu takdirde vergi zaten olacaktır. Görüldüğü üzere, vergi türevî bir iktisadi unsurdur ve varlığı ciddi şekilde yukarıdaki unsurlara bağlıdır. Unutulmaması gereken husus, halen yapılmaya çalışıldığı gibi, küçülen bir ekonomide vergi gelirlerinin artırılmasının ancak çok kısa süreler için ve adaletsizlik pahasına gerçekleştirilebileceğidir. Öte yandan bu öneri aynı zamanda kısa vadeli önerimizi de destekler biçimdedir. Çünkü yatırım, istihdam, üretim ve ihracat ile yukarıda bir an için veri olarak kabul ettiğimiz vergi gelirleri de reel olarak zaten artacaktır.

Sonuç

Özellikle globalleşen dünyanın hızı önceki yüzyıllara göre kıyaslanmayacak bir ivmeye sahiptir. Bu çağda kaybedilecek birkaç yılın, geleceğimizi çok uzun süre ipotek altına alacağı çok açıktır. Doğru yönetime ve yöneticilere ulaşılmadığı takdirde, ülkemiz çağdaşlaşma yolunda, istikrarlı bir biçimde sınıfta kalacaktır.

Bugünkü yönetim anlayışı ile dahi pekçok şey yapılabilmesi mümkündür. Bunların başında da yukarıda ifade edildiği gibi, cesurca kararlar ile mutlaka belli bir harcama disiplini içinde kalmak ve devletin özel sektör eliyle istihdam yaratmasından ürkmemek gerekmektedir. Hâlâ "patronları" çocukluğumuzun o unutulmaz dergisi Akbaba'daki gibi göbekli, kasalarından paralar saçılan insanlar gibi düşünmeye devam edersek, korkarız, çocuklarımıza iş bulmakta hepimiz güçlük çekeceğiz.

KÜRESELLEŞME VE HUKUK

16. Aydın Doğan Karikatür Yarışması Özel Albümü, 1999.

PASTA TARİFLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: KÜRESELLEŞME VE ADALET

Ahmet Ulvi Türkbağ*

"Tüm *yeryüzü aynı dili ve aynı sözcükleri kullanıyordu.* İnsanlar ... şöyle dediler:'Haydi! Kendimize bir kent ve başı göğe dokunan bir kule inşâ edelim'... Ve Rab şöyle dedi:'İşte, hepsi *tek bir halk oluşturuyorlar ve tek bir dil konuşuyorlar.* Haydi, inelim ve burada onların *dillerini karıştıralım ki, artık birbirlerini anlamasınlar*!' Ve Rab oradan onları yerin tüm yüzüne dağıttı; onlar da kenti inşâ etmeyi bıraktılar. Bu nedenle ona *Babil* adı verildi; çünkü Rab, tüm yeryüzünün dilini orada karıştırmış... insanları yerin tüm yüzüne oradan dağıtmıştır".
Tevrat (Tekvin 11, 1-9)[1]

"...barbarlık, *para* gibi daha önemli meselelerle kıyaslandığı zaman önemsiz görünmektedir".
E. Hobsbawm, Barbarlık: Kullanıcının El Kitabı[2]

PASTANIN BÜYÜKLÜĞÜ VE BÖLÜŞÜLMESİ

'Ekmek bulamazsanız, pasta yiyin!' Fransa'nın Büyük Devrim'den önceki son kraliçesine yüklenen bu ifade herkesçe malûmdur. Ancak günümüzde giderek düsturlaşmaya, belli görüşlerin içerdiklerini tek tek say-

* Doç. Dr. Ahmet Ulvi Türkbağ, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Ana Bilim Dalı.

[1] *Tevrat*, 2. Baskı, Çev. Hakkı Demirel, Müjde Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 15 (Vurgu bana ait)

2 Serdar, Ziyaüddin, *Postmodernizm ve Öteki*, Çev. Gökçe Kaçmaz, Söylem Yayınları, İstanbul 2001, s. 68 (Vurgu bana ait).

maksızın ifade etmeye başladı. Kapitalizmin doğumundan bu yana ona taraftar olanlarla, karşı çıkanlar arasında 'pasta mücadelesi' sürüp gitmekte. Kapitalizm yanlıları, en büyük pastanın ancak kapitalist ekonomik düzende, serbest pazarda yapılabileceğini söylerler. Daha büyük pasta içinse ticaretin olabildiğince serbestleştirilmesi, vergilerin azaltılması, kurum ve kuralların sadeleştirilmesi, sosyal hakların abartılmaması, özetle piyasaya fazla müdahale edilmemesi gereklidir. Eğer bunlar yapılmazsa, pastayı da unutmalıdır. Bunlar olmaksızın yapılan pasta hem çok küçük, hem de besin değerinden yoksun olacaktır.

Diğer yandan, önemli olanın pastanın büyüklüğü değil de eşit (âdil?) bölüşülmesi olduğunu ileri sürenler büyük pastanın yalnızca bir efsane olduğunu, bunlar yapıldığında yalnızca pastadan büyük pay alanların, paylarının daha da büyüyeceğini, yani tüm bu önerilerin yalnızca diğerlerinin paylarının azaltacağını söylerler.

İşte bugün ve şimdi, küreselleşme, globalizasyon adı altında yaşamakta olduğumuz gelişmeler dolayısıyla, 'pasta sorunları' bir kez daha ana gündemi oluşturmaya başladı.

Tabiî, tüm gelişmeleri yalnızca 'pasta ve bölüşümü' başlığı altında özetlemek mümkün değil. Ancak, gerek küreselleşme dönemi, gerekse bu dönemin sorunları ekonomi vurgulu olarak belirlenip ifade ediliyor. Bu ifade tarzının da nedeni, günümüzdeki yapının Doğu Bloğu'nun yıkılmasıyla ortaya çıkmasıdır. Soğuk Savaş, ekonomik anlayışlar arasında bir mücadele olarak görülürse (aslında siyasal bazda, *özgürlüğü* en üst düzeye alan liberalizmle, *eşitliği* amaçlayan Marksizm arasında bir mücadele olarak da görülebilir) kapitalist ekonomiler, yani serbest pazar mücadeleyi kazanmış görünmektedir. Her savaş galibi gibi, serbest pazar da kendi düzenini eksiksiz kurmak, tüm dünyayı kendi arzularına göre yeniden yapılandırmak (dönüştürmek) ve özlemini çektiği her şeyi elde etmek istemektedir.

Bu çalışma adını küreselleşmenin sözü edilen ekonomik vurgusundan almaktadır. Ama bu noktada artık yalnızca ekonomik vurguyla yetinmek de mümkün değildir. Çünkü küreselleşme o denli kapsamlı ve karmaşık bir süreçtir ki, ortaya çıkardığı sorunlar da kendisiyle orantılı büyüklük, karmaşıklık ve çeşitliliktedir. Bu sorunlardan ilkiyse, baskın yönü ekonomi olan küreselleşmenin, özetle ne olduğudur.

KÜRESELLEŞME NEDİR VE ZORUNLU MUDUR?

Belirtildiği gibi küreselleşmeyle ilgili sorunlardan ilki bunun ne olduğunun saptanmasıdır. Yapılan tanımlar sonsuz denecek kadar çoktur, değerlendirmeler ise iyi ile kötü arasındaki çizgiyi tümüyle dolduracak bir da-

ğılım göstermektedir.[3] Bu tanımlar arasında yapılacak seçki subjektif olmak, kişisel tercihi yansıtmak durumundadır. Yine de anlaşılabilirlik açısından bir tanım vermek gereklidir. Küreselleşme sözcüğü iki anlamda kullanılmakta: İlkinde Dünya gezegenine gönderme yapmak. İkincisinde ise bir bütünü ya da bir bütün olarak kavranan bir faktörler dizisini çağrıştırmak için. Bu ikinci anlamda küreselleşme; ekonomik, sosyal ve kültürel alanda artarak homojenleşen bir dünyayı ve eğer fizik güçle dayatılmıyorsa bu homojenleşmeyle aynı anda var olan, farklılığın onaylanıp sürdürülmesine yönelik diyalektik tepkiyi içeren bir süreci ifade ediyor.[4] Yani küreselleşme birçok etkinin yan yana yer aldığı, iç içe geçtiği oldukça karmaşık bir sürecin adı. Bu sürecin sürdürülmesine yönelik eğilimler ne denli şiddetliyse onun duraklatılmasına ya da sona erdirilmesine yönelik tepkiler de aynı oranda şiddetlenmekteler.

Bu küresel dünyanın en belirgin iki özelliği ise çok hızlı hareket etmesi ve sıkı bağlarla bağlı olmasıdır. Dünyanın bir ucundaki, örneğin Amerika'daki bir olayın, bırakın günleri birkaç saat içinde Türkiye ya da binlerce kilometre ötedeki başka bir ülkeyi etkilemesi, küreselleşmenin somut bir sonucudur. Artık dünya teknolojik ilerlemeler nedeniyle, ulaşımın ve iletişimin daha hızlı, daha kolay, daha ucuz olmasından dolayı *daha bağlantılı*dır. Ticaretin uluslararasılaşması ve giderek serbestleşmesinden dolayı *daha bağlantılı*dır. Çünkü firmaların mutlaka çok uzaklarda sattıkları, aldıkları ya da ürettikleri bir şeyleri vardır. Daha ucuz iş gücü olduğu için üretim merkezi Uzak Doğu'dadır, pazarlama olanakları daha iyi olduğu için yönetim merkezi Londra'dadır ya da Orta Doğu ile iş yaptıklarından büyük bir İstanbul temsilcilikleri vardır. İnternet'in sıradan insanlara sunduğu yatırım, alışveriş ve arkadaşlık olanaklarından dolayı *daha bağlantılı*dır. Artık New York borsası da sizi ilgilendirmektedir, çünkü burada işlem gören hisse senetleriniz vardır, Belçika'daki kitap firması sizi ilgilendirmektedir çünkü siparişlerinizin hiç gelmeme olasılığı vardır ya da Hollanda'daki sel sizi ilgilendirmektedir çünkü *chat*'leştiğiniz arkadaşınız o bölgede yaşamaktadır.

---

[3] Küreselleşmenin farklı tanımları ve buna bağlı değerlendirilmesiyle ilgili özellikle bkz. Güvenç, Nazım, *Küreselleşme ve Türkiye*, BDS Yayınları, İstanbul 1998; Kazgan, Gülten, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000; *Birikim*, Ömer Laçiner (Yön.), *Küreselleşme*, S. 148, Birikim Yayınları, İstanbul 2001; Friedman, Thomas, *Küreselleşmenin Geleceği*, Çev. Elif Özsayar, Boyner Holding Yayınları, İstanbul 2000; Ayrıca özgürlük sorunu açısından bkz. Felsefe Tartışmaları, İlhan İnan (Yön.), Panel: *Küreselleşme ve Özgürlük*, 28. Kitap, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

[4] Mittelman, James H., (Ed.), *Globalization: Critical Reflections*, içinde "A Perspective on Globalization", Robert W. Cox, ss. 21-30, Lynne Rienner Publishers, London 1996, s. 30 dn:1.

Tüm bunlar eskiden olabilir miydi? Tek tek belki, ama hepsi aynı anda ve bu hızda asla! Kuşkusuz her tarihsel olgu gibi küreselleşme de tarihsel köklere, uzun orta ve kısa vadeli nedenlere sahiptir. Küreselleşmenin kökleri nerede bulunabilir. Günümüzden geriye doğru bakılırsa Sanayi Devrimi'nin oturduğu, Avrupa ile Amerika ve kısmen de Uzak Doğu arasındaki bağlantının sağlandığı 1860'lı yıllarda mı? Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başladığı 1730'lar ya da Avrupa'ya yayılmaya başladığı 1780'lerde mi? Yoksa her şey Aydınlanma ya da rasyonalizmle mi başladı. İlk kez dünyanın küçüldüğü ve insanları para hırsının sardığı Keşifler Çağı'na, 15. yüzyıla ne dersiniz? Ayrıca Rönesans ve Reformu da unutmamak gerekir, çünkü onlar da dünyevîleşmeyi sağlayarak, insanların ilgisini dünyaya çevirmişlerdi. Aslında, eğer küreselleşme ağırlıklı olarak ekonomik bir olguysa ve tüm dünyanın tek bir Pazar olmasını, malların ve hizmetlerin tek bir pazarda değerlendirilmesini ifade ediyorsa o zaman bunu kapitalizmin ortaya çıkışından, Ticaret Devrimi'nin erken döneminden (XII. yüzyıl) daha da gerilere götürmek mümkündür. Eğer insanlık tarihinde, tek tek yerleşim birimlerinin bir pazar etrafında toplanması köyü, köylerin daha büyük bir pazarda toplanması kasabayı ve kasabaların giderek yakınlaşıp kenti oluşturdukları doğruysa, dünyanın tek bir pazar olması bu tarihsel gelişmenin doğal bir sonucudur.

Yani küreselleşme zorunlu mudur? Tarih insanla, toplumla ya da bizzat kendi akışıyla ilgili ileri sürülen zorunluluk savlarını genelde boşa çıkarmaktadır. Bunlar ne derece inanç ve ciddiyetle ifade edilirse, ne kadar fazla kanıt getirilirse o denli boş çıkmaktadırlar. Bununla birlikte küreselleşme, yandaşları ve ona karşı çıkanların çoğu tarafından da zorunlu görülmektedir. Bu zorunlulukla ilgili öne sürülen temel neden, kapitalist toplumların 'reel sosyalizm' karşısındaki zaferidir[5], yani kapitalist ekonominin alternatifsiz, rakipsiz kalması ya da böyle bir izlenim yaratmasıdır. Bu konuda farklı düşünenler de vardır:

> ...[U]luslar arasılaşan zengin ülke sermayesinin, son çeyrek yüzyıldır kazanımlarını yeterli görmeyip fakirlerin son kaleleri ulus-devleti de yıkmak isteğini, dünyanın geri kalanına 'kaçınılmaz bir olgu' olarak kabul ettirebiliyor, bu geri kalan kesim de bunu sanki gerçekmiş gibi görüp, sonuçta neyin geleceğini dahi düşünemiyor.[6]

Konuyla ilgili akılda tutulması gereken son bir nokta da, kapitalist sistemin ya da küreselleşmeyi belirleyen Amerikan pop kültürü ve serbest pa-

[5] Hobsbawm'dan naklen, Mittelman, James H., (Ed.), Robert W. Cox, s. 21; *Birikim*, Laçiner, Ö. "Anti/Alternatif Küreselleşme" s. 23-28. s. 25.
[6] Kazgan, G., s. 43.

zar ekonomisinin, tarihi iki farklı biçimde dikkate alma gereğidir. *Öncelikle*, kapitalizm ilk kez yalnız kaldığında, Sanayi Devrimi'nin oturmasının ardından ve özellikle Amerika'da 1866'dan sonra yaptığı vahim hatalar, (ki bunlar yine sömürü ve adaletsizlikte yoğunlaşmaktadır) hem iç krizlere hem de dış tepkilere yol açmıştır. 'Reel Komünizm', kapitalizmin bir şanssızlığı değil, yaptığı hataların (daha doğrusu kendi düzenini eksiksiz kurma arzusunun) sonucudur. Dahası kapitalist sistem kendi varlığını, komünizm tehlikesine ve diğer iç krizlere karşı, kendi içine daha çok kapanarak ya da düzenine sâdık kalarak çözmüş değildir. 'Sosyal Devlet' gibi ciddi bir revizyon, bir ödün, bir uzlaşmayla bunu başarmıştır (tabiî, karşı taraf bunu asla yeterli görmemiştir). Dolayısıyla bugün de kendi özüne dönme arzusuna fazla bağlanırsa, yeni fakat farklı bir tepkiyle karşılaşması pek muhtemeldir. *İkincisi,* insanlık ve özellikle uygarlık tarihinde sürekli yinelenen ve kural gibi görünen bir olgu vardır. Kendi zirvesine ulaşan ve kendi güç ve üstünlüğünü seyre dalan her uygarlık; kültür, teknik ve ekonomik sistem içine kapandığı, güncel ifadeyle etkileşimi 'merkezden çevreye' yönelttiği sürece kendi sonunu hazırlamaktadır. Sistemleri sağlıklı kılan, olabildiğince ve gerçekten dengeli bir etkileşime, yaşamın her alanında karşılıklı alışverişe olanak tanımasıdır.

Küreselleşme yukarıdaki etkileşimi başaracak teknik olanaklara fazlasıyla sahiptir. Ancak bunu başarabilmesi için önündeki en büyük engel yine kendisi, adalete karşı tutumudur.

Adalet ve Küreselleşme

Küreselleşmenin adaletle (hukukla değil!) ilişkisinin iyi olduğunu söylemek pek mümkün değil. Onun imajını yıpratan sorunların başında adalet geliyor. İlk olarak ekonomik alana bakılırsa pastanın büyüklüğü ne yazık ki, bölüşülmesiyle ilgili sorunların giderilmesini sağlamıyor. Son 10 yılda gerek gelişmiş ülkelerin kendi içindeki gelir uçurumu, gerekse gelişmişlerle, gelişmekte olanların arasındaki gelir uçurumu baş döndürücü bir hızla artmaktadır. Yaklaşık rakamlarla, örneğin bazı ülkelerde milli gelirin yarıdan fazlasını, nüfusun % 10-15'i, gelirin kalan % 40-50'lik kısmıysa nüfusun % 60'ı almaktadır. İş bununla da bitmiyor, küreselleşme rekabeti artırıp, daha önce rekabet ilişkisi içine girmemiş halkları aynı pazara sürükleyerek böyle bir ilişki içine sokuyor. Ömründe doğduğu kasabanın dışına çıkmamış bir Tibetli ile, küresel kültürün büyük kısmına doğuşunda sahip olan bir İngiliz'i aynı piyasada rekabet etmeye zorluyor.

Daha da ilginç olan küreselleşmenin mesleklerle, insanların yaşamlarını kazanma yollarıyla olan ilişkisi. Makineler ortaya çıktığında, insanlar işlerini kaptıracakları korkusuyla onlara saldırmışlardı. Şimdi ise işinizi

elinizden alacak olan yalnızca makine değil. Eskiden ülkeniz içindeki kişilerle rekabet ederdiniz, şimdi hem ülke içi ve dışındaki kişilerle, hem makinelerle ve hem de verimi arttırıp her türlü insani iş gücünü giderek azaltan bilimsel-teknik yöntem ve sistemlerle rekabet etmek zorundasınız. Eldeki bazı ilginç sonuçlar durumun ne denli çarpıcı olduğunu açıkça ortaya koymakta: Amerika Birleşik Devletleri nüfusunun beslenme gereksiniminin tamamını karşılamak için aynı nüfusun % 2'si yetiyor. Diğer gereksinimlerin üretimi içinse nüfusun % 5'i yeterli, yani ortalama Amerikan nüfusunun % 10'u tarım ve sanayi için yetiyor.[7] Geri kalanlar yani nüfusun % 90'ı, gittikçe daha çok eğitim ve kazanılmış beceri gerektiren, hizmet ve enformasyon mesleklerinde çalışmak zorunda kalacaklar. Dahası, artık tarım ya da sanayi alanını 'nüfus fazlamız var, eski tekniklerle emek yoğun yürütelim' demek gibi bir seçeneğiniz de yoktur. Çünkü bu biçimde ürettiğiniz mallar küresel piyasada rekabet şansına sahip olamayacak.

O zaman nüfusunuzun % 90'ına (ki bu oran gelişen teknik sayesinde sürekli artacaktır), mevcut adaletsiz ekonomik ve sosyal koşullarda nasıl eğitim ve beceri kazandıracaksınız? Sosyal devletin gözden düşmesi, hattâ ekonomik açıdan zararlı görülmesiyle fırsat eşitliği, başlangıçta eşitlik, ulaşılabilir bir eğitim (parasız, burslu ya da genel ücretlerle orantılı maliyete sahip) olmaksızın % 90'a nasıl yüksek bir kalite kazandıracak, kalifiye eleman yetiştireceksiniz? Bu yalnız gelişmekte olan ülkelerin değil, daha küçük çaplı da olsa, gelişmiş ülkelerin de sorunudur.

Küreselleşmenin adaletle ilgili sorunu olduğu diğer bir alan da çevredir. Sanayi Devrimi'nin günümüze kadarki seyri Dünya'da ciddi çevre sorunlarına yol açmış, öbür türlerin yaşam alanlarını fütûrsuzca yok eden insanoğlu, hiç dikkate almadığı öbür canlı türlerine bağımlılığından dolayı ciddi sorunlar ve tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. İşin adaletsiz kısmı, çevre felâketlerinden sorumlu olanların yanında hiçbir payı olmayanların da etkilenmesi, hattâ daha çok zarar görmesidir. Küreselleşme öncesi dönemde fabrikadan atılan zehirli atıklar bölgeye, en fazla da komşu ülkeye zarar verirdi. Oysa ozon tabakasındaki delikten etkilenmeyen kimse olmadığı gibi Dünya'da kaçacak yer de yoktur. Endonezyalı çevreci Agus Purnomo'nun ifadesi çevre ile ilgili sorunların ciddiyetini ve ivediliğini çok iyi biçimde özetlemektedir: *"Korkarım ki, bir on yıl sonra hepimiz çevre bilincine ulaşmış olacağız, ama geriye koruyacak bir şey kalmamış olacak."* [8]

---

[7] Friedman, T., s. 232.

[8] Friedman, T., s. 285 (Vurgu bana ait).

Yine küreselleşmenin adaletsiz seyir izlediği önemli başka bir alan da: Kültür'dür.[9] Kültür insanı belirleyen, kimliğini oluşturan, onu ne ise o yapan temel olgulardan biridir. Küreselleşme büyük bir heves ve inatla kendi kültürünü (Anglo-Amerikan pop kültürü) yaymaya girişmiştir. Kültür alışverişi uygarlık ve gelişme, insanlaşma için vazgeçilmez bir koşuldur. Dahası bu alış verişin eşit miktarlarda olması da gerekmez. Ancak küreselleşme bütün oranların ötesinde, tek yönlü bir 'empoze' öngörmektedir. Bu ise ortaya bâriz bir kültürel adaletsizlik çıkarmakta ve ekonominin ötesinde; küreselleşme en büyük tepkiyi bu yönden almaktadır. Günümüzdeki 11 Eylül saldırısının ardından yine gündeme gelen 'Uygarlıklar Çatışması" sorunu hep bu kültürel tek yanlılıktan kaynaklanmaktadır.[10]

Küreselleşmenin adalete ilişkin sorunlarının hukukla ilgisine bakıldığında ortaya daha da ilginç bir tablo çıkmaktadır. Çünkü küreselleşmenin hukuka karşı olmadığı, her yerde belli bir yeknesak hukuk sistemini gerçekleştirmek istediği, hattâ bunu dayattığı görülebilir. Ancak burada özen gösterilmesi gereken bizzat bu hukukun âdil olması sorunudur. Mevcut uygulamadaki hukuki kavram ve kurumlar acaba adaleti sağlayabilecek düzeyde midirler? "Evrensel, her derde devâ ve standart olduğu varsayılan bir hukuk içinde yerel adaletin nasıl gerçekleştirileceğinden endişe duyuyorum" diyen Silbey Amerikan hukukunun gittikçe standartlaşması karşısında, kendisini uyarıda bulunmak zorunda hissetmiştir.[11] Dahası yine Silbey'e göre içinde yaşadığımız küreselleşme dönemi, postmodern bir sömürgecilik dönemidir ve hukuk olmadan bunun sürdürülmesi de olanaksızdır. [12]

Şimdi böyle bir hukuk anlayışının adaletle ilgili sorunların çözümünde işlevsel olması söz konusu değildir. Silbey'in işaret ettiği standardizasyon adaletin dört ayrı görünümünden birinin ihmâl edildiğini ortaya koymak-

---

[9] Küreselleşme ve kültür konusunda bkz. Robertson, Roland, *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ü. Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999; King, Anthony D. (Der.), *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi*, çev. G. Seçkin-Ü. Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998; Yüksel, Mehmet, *Küreselleşme Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2001, ss. 32-48; Balı, A. Şafak, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet: Öteki İle Barış İçinde Yaşamak*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001, s. 187-202.

[10] Kültürel adaletsizliği ilginç bir görünümü İnternet'e bağlandığımızda ortaya çıkıyor. Bağlantıyı kopardıktan sonra alınan ve gönderilen veri miktarına bir göz atarsak aradaki uçurumu somut biçimde görebiliriz. Ancak buna yapılacak itiraz 'kendi hatanızdan dolayı gönderecek bir şeylerinizin olmadığıdır'. İşte bu da yine her türden fırsat eşitliği tartışmasına geri dönüşe neden olur.

[11] S. S. Silbey, "Let them eat cake"ten aktaran Fox, Dennis R., "A Critical-Psychology Approach to Lawis Legitimacy", 2001, http:// www.uis.edu/~fox/papers/false.html 27.02.2002.

[12] S. S. Silbey, "Let them eat cake"ten aktaran Yüksel, M., s. 30-31.

tadır.[13] İlkin denkleştirici adalet, eşitlik olarak ortaya çıkmakta ve adalet dağıtımı yapacak tarafların eşit olup olmadığına bakılmaksızın eşit davranılmasını gerektirmektedir. İkincisinde, dağıtıcı adalet olarak ancak eşit olanlara, koşulları ve özellikleri gereği eşit sayılması gerekenlere (ki bu da ayrı bir adalet sorunudur: Kimler eşit sayılmalıdır?) eşit davranılmasını gerektirir. Üçüncüsü olan sosyal adaletten yukarıda söz edildi. Dördüncü tür ise Silbey'in özellikle kaygılandığı somut olay adaleti ya da hakkaniyettir. Burada *en yapılmayacak şey*, standardizasyon ya da tek tipleştirmedir. Çünkü hakkaniyet olabildiğince, olayın özelliklerine inme, olaydaki farklılıkları tanıma ve kabul etme, bunları değerlendirerek sonuca varmadır. Örneğin bir ceza davasında, sanığa verilecek cezanın saptanmasında yaşadığı çocukluğun, aile ve sosyal çevresinin ve psikolojik koşullarının dikkate alınması hep hakkaniyet gereğidir.[14]

İşte tüm bunlar küreselleşmenin ve küreselleşen dünyanın karşı karşıya bulunduğu, bir biçimde çözmek ya da aşmak zorunda olduğu adaletle ilgili sorunlardır. Bu sorunları aşmak için yalnızca hukuka uygun hareket yeterli değildir; önemli olan bizzat hukukun, izlediği amaçlar ve uyguladığı ölçütler bazında adalete uygun olup olmadığının saptanmasıdır. Bunun da, yeknesaklık ya da bilimsellik uğruna salt biçimle ilgilenen; içinden çıkılamayacağı ya da uygulanmasının mümkün olmayacağı gerekçeleriyle adalet sorunlarını tartışmaktan kaçınan bir hukuk anlayışıyla yapılamayacağı açıktır.

Küreselleşmiş Dünya: Babil

Aslında küreselleşmeyi değerlendirmek için en iyi yol kendisinden önceki ve sonraki yakın dönemlerle karşılaştırmak olabilir. Yukarıda adalet açısından değerlendirilmeye çalışılan sorunlar acaba yalnızca küreselleşmeye mi özgüdür? Kuşkusuz bu sorunun yanıtı en azından kısmen olumsuzdur. Dahası küreselleşmeden bir önceki döneme bakıldığında, Soğuk Savaş ve 'Kuvvet ya da Dehşet Dengesi' diye adlandırılan dönem görülür. Bu dönemde Dünya'nın ya da daha alçakgönüllü bir ifadeyle, insan türünün yok edilmemesi yalnızca iki süper gücün yönetim kademesinin sağduyusuna bağlıydı. Yine bu dönemde Kıyametin güncel bir başlık olması alışılmış bir durumdu. Durdurulması oldukça zor hattâ olanaksız

[13] Genel olarak adalet kavramıyla ilgili olarak bkz. Çeçen, Anıl, *Adalet Kavramı*, 2. Basım, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

[14] Öktem, Niyazi, Ahmet U. Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul 2001, s. 71.

olan tonlarca nükleer başlıklı füze, hedeflere yöneltilmiş hazır bekletilmekteydi (aslında hâlâ bekliyorlar!).

Yalnızca son elli yıla değil de küreselleşme öncesi bır yüzyıla bakıldığında, iki dünya savaşı ve bunlarda ölen (bölgesel savaşlar hariç) yaklaşık 65 milyon (!) insan görülecektir.

Ya 19. yüzyıl, çok sakin ve sorunsuz bir dönem miydi? Gerek Türkiye ve gerekse dünya tarihi açısından çok önemli sorunların olduğu kuşkusuz bir gerçektir.

Tabiî, önceki yüzyılların günahları küreselleştirmeyi haklı çıkarmaz ama sorunların çözülemez olduğu ya da her şeyin kötüye gittiğine yönelik tezleri ileri sürerken daha özenli davranmayı gerektirir. Yukarıda Tevrat' tan yapılan alıntı aslında küreselleşmenin yeni bir olgu olmadığını gösteriyor. İnsan türü bir de başlangıçta (Tekvin=Çıkış, Yaradılış) buna benzer bir deneyim yaşamış. Yani hepsi aynı dili konuşup, aynı mekânda, Babil' de toplanmışlar. Ancak alıntıdan da anlaşıldığı gibi Tanrı buna razı gelmemiş. İnsanların tek tipleştirilmesini, standartlaştırılmasını aralarındaki kültürel farkların ortadan kaldırılmasını, tüm dünyanın tek bir halktan ibaret olmasını uygun bulmamış ve onları öyle bir ayırmış ki, Babil adı, insanların birbirini anlamadığı, dillerin ve kültürlerin ayrıldığı yeri ifade eder olmuş.

Acaba neden? Kuşkusuz buna birçok yorum yapmak mümkün, ancak bence tek bir yanıt verilebilir: Tanrı insanların seçme olanağına sahip olmalarını, tek bir sözcükle *özgür* olmalarını arzu etmiş. Dolayısıyla küreselleşmenin en çok özen göstermesi gereken nokta, insanı çeşitliliğinden yani özgürlüğünden (kültürel, ekonomik, etnik vb.) yoksun kılmaksızın yoluna devam etmek olmalıdır. Aksi halde ise onun sonu da Babil Kulesi'ninkinden farklı olmayacaktır.

Kaynakça

KİTAPLAR

Balı, A. Şafak, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet*, "Öteki İle Barış İçinde Yaşamak", Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001.

Çeçen, Anıl, *Adalet Kavramı*, 2. Basım, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

Friedman, Thomas, *Küreselleşmenin Geleceği*, çev. Elif Özsayar, Boyner Holding Yayınları, İstanbul 2000.

Güvenç, Nazım, *Küreselleşme ve Türkiye*, BDS Yayınları, İstanbul 1998.

Kazgan, Gülten, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.

King, Anthony D. (Der.), *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi*, çev. Gülcan Seçkin Ü. Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998.

Mittelman, James H., (Ed.), *Globalization: Critical Reflections*, Lynne Rienner Publishers, London 1996.

Öktem, Niyazi, Ahmet U. Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul 2001.

Robertson Roland, *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ü. Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

Serdar, Ziyaüddin, *Postmodernizm ve Öteki*, Çev. Gökçe Kaçmaz, Söylem Yayınları, İstanbul 2001. *Tevrat*, 2. Baskı, Çev. Hakkı Demirel, Müjde Yayıncılık, İstanbul 1996, Yüksel, Mehmet, *Küreselleşme Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2001.

DERGİLER

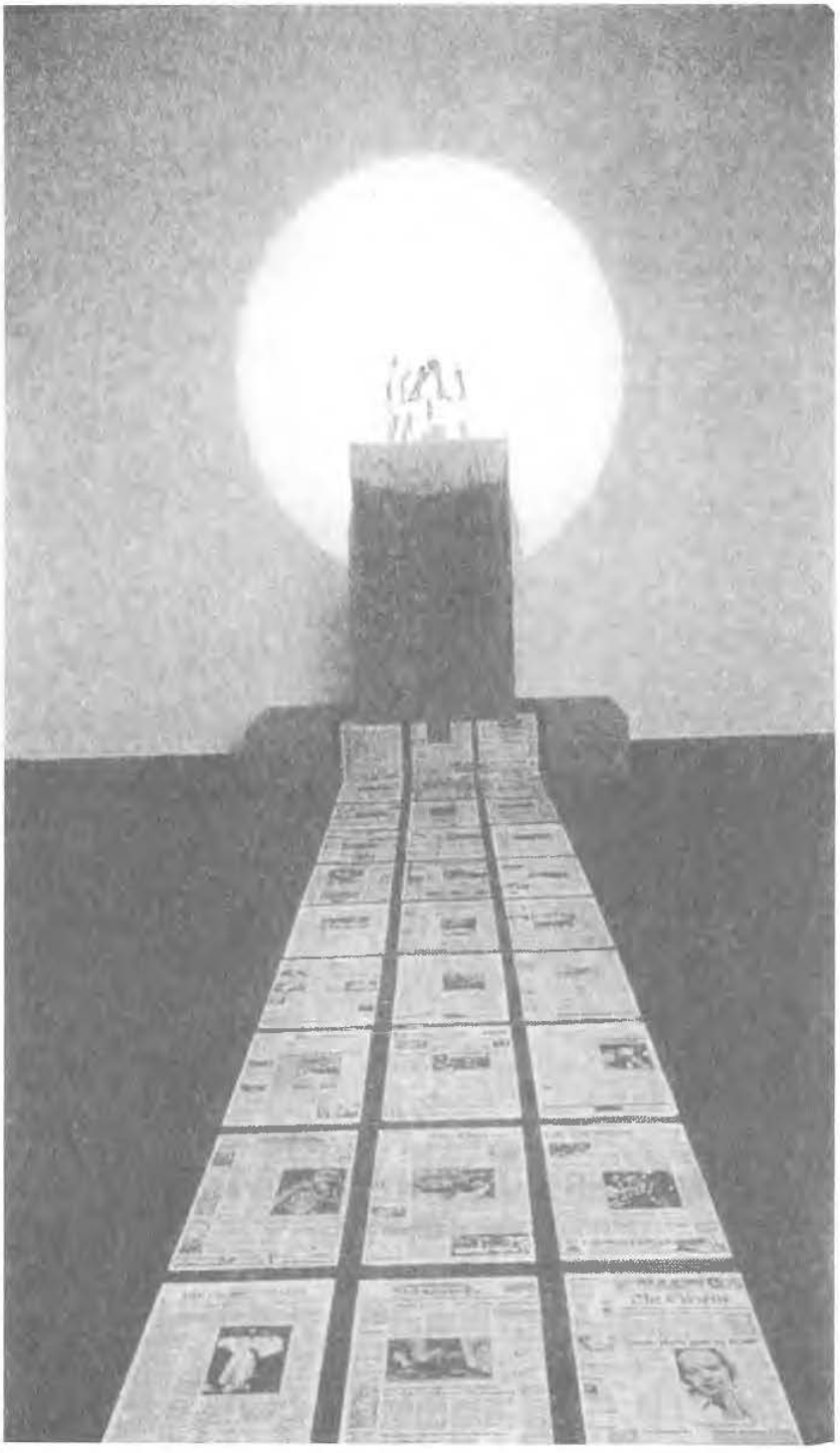
Birikim, Ömer Laçiner (Yön.), *Küreselleşme*, S. 148, Birikim Yayınları, İstanbul 2001.

Felsefe Tartışmaları, İlhan İnan (Yön.), Panel: *Küreselleşme ve Özgürlük*, 28. Kitap, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

Fox, Dennis R., "A Critical-Psychology Approach to Lawis Legitimacy", 2001 http:// www.uis.edu/~fox/papers/false.html 27.02.2002.

KÜRESELLEŞME VE MEDYA

Muntadas, *ethique, esthetique, politique*, 1997.

MEDYA YAPILARININ KÜRESELLEŞMESİ

Güliz Uluç*

Günümüzde tüm dünyanın elektronik medya sistemlerine ulaşan küresel izleyicilerle birbirine bağlandığı iddia edilmektedir. Medyanın, dağıtım ve sistem alımlarının başarısı bir gerçek olup, iletişim ağları, dünyanın küreselleşmesi bağlamında itici güç rolünü oynamaktadır.

İletişim ağlarının küreselleşmeyi destekleyen teknik özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. Telekomünikasyon ağları, görüntü, ses, metin, bilgisayar verisini ve her türlü elektrik sinyali ortak bir sayısal temelde birleştirmiştir.

2. İletişim maliyetleri düşmüştür. Sayısal araçlar, daha ucuza üretilmektedir, sayısal ağlardaki verimlilik artmış, belirli kapasitede olan enformasyon miktarı hızla çoğalmıştır.

3. Teknolojideki gelişmeler iletişim bedellerini ucuzlatmıştır.

4. İletişim sürecinde hem alıcının hem de vericinin enformasyon üzerinde, üretimden tüketime kadar her aşamada esnekliği artmıştır. [1]

Ancak1980'lerin sonuna doğru radyo dalgaları tüm dünyayı kapsar hale gelmişken, günümüzde küçük ve fakir Afrika-Asya ülkelerinde dahi ulusal televizyon servisleri kurulmuştur. Küresel olarak, televizyon alı-

* Y. Doç. Dr. Güliz Uluç, Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi.

[1] Sadi Özdemir, *Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 173

cısı sayısı 1965'te 192 milyonken, 1986'da 710 milyona ulaşmıştır. Amazon Ormanı'nda bile antenler vardır, Çin ise televizyon alıcılarının üçüncü büyük üreticisidir. Televizyon alıcılarının dışında, video playerlar ve kaydedicileri de küresel bir gelişme göstermektedir. Dünyada aslında dört video zengini bölge (Japonya, Güney Doğu Asya –Arap Ülkeleri–, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika) olduğunu ileri sürenlerin aksine, Körfez ülkeleri, Batı Afrika ve Güney ile Doğu Afrika dahil olmak üzere 22 ülkede de video teknolojisinin geliştiği vurgulanmaktadır. Elektronik medya üretiminde ulusal kapasite ve kamunun ulaşabildiği iletişim altyapılarının dağıtımında son 20 yılda belirgin bir gelişme kaydedilmiştir.

Bununla beraber, dağıtım kesinlikle eşitsizdir. Küresel ortalamada her 1000 kişiye 145 alıcı düşerken, bu oran, Kuzey Amerika'da her 1000 kişiye 783, Afrika'daki ülkelerde ise her 1000 kişiye 13'ten az alıcı düşmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) her yıl hazırladığı İnsani Kalkınma Raporu'nun 1999 yılı verilerine göre, iletişim alanında başta internet olmak üzere, tüm teknolojik gelişmeler, birkaç çokuluslu şirketin tekelinde bulunmaktadır. Örneğin, internet kullanıcılarının yüzde 93'ü dünya nüfusunun en zengin beşte biri içinde yer almaktadır. En temel iletişim aracı olan telefon hatlarının bile yüzde 75'i yine bu zengin ülkelerde bulunmaktadır. Bu teknolojilerin kullanıcıları gibi, üreticileri de sanayileşmiş ülkeler olup, bu alanda üretim yapan en büyük on firma, bilgisayar pazarının yüzde 70'ini; telekomünikasyon pazarının ise yüzde 86'sını kontrol etmektedir.

İnternet kullanıcılarının sayısındaki (1995'te 26 milyon, 2000 yılında 257 milyon) artışa rağmen, 2000 yılında dünya nüfusunun sadece yüzde 4'ü internete ulaşabilmektedir. İnternet sitelerinin yüzde 97'si; bilgisayar yazılım, program ve hizmet üretiminin yüzde 92'si gelişmiş ülkelerde (29 OECD ülkesinde) toplanmıştır.[2]

İletişim altyapısının küreselleşme eğilimi geçerli ise de henüz bu altyapı tamamlanmış değildir. Bu konuda 'küresel' sözcüğü hâlâ 'dünya çapında' anlamına gelmemektedir.

MEDYA FİRMALARININ KÜRESELLEŞMESİ

Küreselleşme tartışmalarının merkezinde küresel piyasa ve ulus ötesi şirketlerin rolü yer almaktadır. Medya alanı, yüzyılın sonuna doğru daha güçlü ve daha büyük olmak isteyen kendi küresel firmalarına sahiptir. Uluslararası iletişimde küreselleşme iki anlama gelmektedir:

a) Bir firmanın ülke sınırları ötesinde yatırım yapması,

[2] "Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD)", *Communications Outlook 1999*, s. 85-98 ve *Information Technology Outlook 2000*, Paris.

b) Firmaların birbiriyle birleşerek (Örneğin Time ve Warner Bross +AOL firmaları) veya satın alarak ya da ortak girişimle uluslararasılaşması anlamındadır. Bu aynı zamanda üretim ve pazar kontrolü sayesinde kârların azamîleştirilmesi olanağını sağlar.[3]

Yapımcılar planlamalarında küresel bir bakış açısını benimseyerek, mâlî hedeflerini dünyanın her tarafındaki izleyici kitlesini kucaklayacak şekilde genişletmektedirler. Bunun yolu ise, farklı program formatları, zengin içerik ile, geniş izleyici kitlesinin tüm taleplerine cevap verebilecek multimedya ortamları ve grupları kombine etmektir. CNN, MTV, BSkyB, CNBC, Fox gibi küresel televizyon kanallarının yanı sıra, Avrupa Dijital Yayın Grubu (DVBG) ve ABD'deki Büyük İttifak (Grand Alliance) gibi grupların dijital televizyon teknolojisini, internet data servislerine benzer teknoloji ile kombine eden yeni bir hizmet oluşturma stratejileridir.

Rupert Murdoch, Sylvio Berlusconi, Warner Borthers, Henry Luce gibi medya devleri kıtalar arasında uzanan ve yayın, basın ve film üretimi alanında kazançlarını birleştiren ve ayrıca uydu ve kablolu yayıncılık alanında kontrolü sağlayan kuruluşlar oluşturmuşlardır.

Bu şirketlerin, faaliyetlerinin bulunduğu ülkelerin iletişim piyasası üzerinde olduğu gibi uluslararası iletişim piyasası üzerinde de etkileri bulunmaktadır. Bu etkinlik ise çoğu zaman ülkelerin dışişleri bakanlıkları aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Bu şirketlerden bir kısmı, dünyadaki pek çok devletten daha zengin olup, yıllık satış miktarları, üçüncü dünya devletlerinin de dahil olduğu gelişmekte olan devletlerin yıllık gayri sâfî milli hâsılasından daha fazladır. Örneğin, 1989 Mart ayında Henry Luce ve Harry ile Jack Warner arasındaki birleşme Time-Warner'ı dünyanın en büyük medya ortaklığı haline getirdi. 1990 yılında tahmin edilen değeri 18 milyar dolar, çalışan işgücü tahminen 340.000 olup, Avustralya, Asya, Avrupa ve Latin Amerika'da da kuruluşları bulunmaktadır. Şirketin 1989 geliri; magazin, kitap, müzik, film, video yayıncılığından ve kablolu yayıncılıktan 10 milyar dolar olarak tahmin edilmiştir. Time-Warner, büyüyen küresel ortaklıklara dikey tekelleşme örneği olarak verilebilir. Ayrıca diğer eğlence ve enformasyon alanlarında söz sahibi olmasıyla da yatay çeşitlenmeye bir örnek oluşturmaktadır. Time-Warner'ın kendi analizlerine göre dikey birleşme, pekçok yararı da beraberinde getirmektedir (Yaratıcı işbirliği, ölçek ve alan ekonomisinde azamî artış düzeyi –ki bu, şirketlerin satış artışında başı boş davranmalarını

[3] İrfan Erdoğan, *Uluslararası İletişim, Dünyanın Çarpık Düzeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s. 60

engeller–, isteklerine uyumlu davranmak, bireysel firmalardan daha fazla finansal risk almak, ticari değerle ilgili projeleri desteklemek gibi).

Küresel ölçekli iletişim potansiyelinin dünya pazarları tarafından üretilmesinde, küresel şirketlerin, genişleme ve devamlılığı pekiştirme süreçlerinde giderek daha çok, ulusal hükümetler, ulusal şirketler, hükümetler arası ve hükümet dışı sivil kuruluşların katılımlarını sağlayacak organizasyonlar gerçekleştirdikleri, hem maliyet hem de risk paylaşımına gittikleri gözlemlenmektedir. Afrika bölgesel uydu organizasyonu RASCOM ile Alcatel'in ortaklığı ile gerçekleşen telekomünikasyon ve televizyon ağı; San Diago'daki Titan Wireless şirketinin hükümetten aldığı ödenekle Guatemala'da kurduğu uydu bağlantılı telefon hizmeti; Norveç'li Telenor ve bir grup şirketin öncülüğünde Bangladeş'te oluşturulan GSM cep telefonu şebekesi küresel şirketlerle kurulan ortaklıklar sonucu oluşan iletişim yatırımlarına örnektir. [4]

Küresel stratejilerin diğer bir ayağını, kültürel farklılıklar paralelinde izleyici farklılaşmasına yönelik özel iletişim ürünleri oluşturmaktadır. Spesifik izleyici gruplarına yönelik yerel ürünlerin ağırlıklı olduğu iletişim kanallarına yönelen küresel medya stratejilerine örnek olarak, 1991 yılında kurulan ve Asya'ya yayın yapan televizyon kuruluşu Star TV'nin çoğunluk hisselerini 1993 yılında satın alan Murdoch'un News International adlı kuruluşu gösterilebilir. Böylelikle Murdoch sahibi olduğu Sky TV ile küresel ölçekte bütünleşmiş piyasaya yönelik yayın yaparken diğer yandan, kültürel, dilsel, dinsel farklılıklara cevap veren, farklılaşmış piyasaya yönelik yerel ölçekte yayın yapmaktadır.

Küresel medya düzeni bağlamında, azgelişmiş ülkelerin de teknolojik gelişmeler paralelinde, üretim ve tüketim düzeyinde işlevselleşebilmesi, gerekli fiziki donanım ve program potansiyelinin artırılması önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Program üretiminde küresel etkileşimin sağlanmasını hedefleyen bazı somut örneklerde, yerel özgünlüklerin Batılı program format ve içeriklerine farklı düzeylerde katkıda bulunmaları amaçlanmaktadır. Tedrîcen küreselleşerek, küresel iletişim içinde yer alan yerel üretimlere örnek olarak, yaklaşık 5-6 yıldır Asya'daki ve diğer bölgelerdeki Asyalı izleyicilere yönelik olarak bölgesel nitelikli yayın yapan Young Asia Television (YATV) verilebilir. YATV özgün bir yaratıcılıkla, hem bölgesel hem de uluslar arası pekçok kuruluşun ilgisini çekmiş, kimilerine program satarak kimilerine de ortak programlar üreterek önemli bir dinamizm yakalamıştır. Sao Paula'daki TV Educativa'nın yayımladığı, Castle Ra Tim Bum adlı çocuk programı, küresel TV kuru-

[4] David Falkus, "Financing Rural Telecoms in the Developing World", *Intermedia,* 28 (2) 2000, s. 30

luşu Nickleodeon tarafından Latin Amerika'da yayımlanmaktadır. Böylelikle otantik, yerel bir program giderek bölgesel ve ileride belki de küresel dağılımda yer al(makta)acaktır. *

Ulusal iletişim endüstrilerinin, bölgesel bir rekabet ortamı geliştirerek küresel ölçekli elektronik ticaret ve multimedya merkezleri oluşturmasına diğer örnekler, Singapur'un bir genişbant dijital ağ oluşturması ve gelişmekte olan bir elektronik donanım endüstrisine sahip olması, Hong Kong'un Cyberport teknoloji parkına 1.7 milyar dolar harcaması, Tayland'ın Software Park olarak adlandırdığı bir oluşumu desteklemesidir. Malezya ise, Multimedya Süper Koridoru (Multimedia Super Corridor) adı altında yüksek enformasyon teknolojisi kullanan şirketleri ve multimedya endüstrilerini çekmeye yönelmektedir.[5]

Çok uluslu şirketler için üçüncü dünya, video korsanlıkları nedeniyle bir sorun oluşturmaktadır. Şu bir gerçek ki, korsan yayınlar "serbest" akışın içeriğini kelimesi kelimesine ustalıkla kavramışlardır! Çok uluslu şirketler için bir gelir kaybını ifade etmenin yanı sıra, bu tür korsanlıklar, o ülkedeki embriyonik endüstrileri de etkiler ve alternatif ulusal kültürel üretimin ayağını kaydırır. Hâlâ sınırlı ve düzensiz medya pazarı ile üçüncü dünya, çok uluslu kültür brokırları (komisyoncuları) için çekici gelmemektedir. Belki de bu durum ironik olarak, üçüncü dünya medya sistemlerine, kendi üretimleri için Batı'nın kültürel ağından kurtulmak, diğer bir deyişle bağlantısızlık için bir şans verebilecektir.

Ticaret Engelleri ve Korsanlık: Küresele Karşı Yerel Stratejiler

Dengesiz akışa karşı iki farklı strateji oluşmuştur. Birincisi kültürel ürünlere sınır engelleri ve ticari engeller getirilmesi, ikincisi ise medya korsanlığıdır. İlk stratejide amaç, Brezilya, Hindistan, İran ve herhangi bir üçüncü dünya ülkesinde varolan ithal materyalleri incelemek ve bunların miktarına kısıtlama koymaktır. Günümüzde Avrupa da gönüllü olarak kıtasal bir politika belirleme eğilimindedir ve bu da uluslararası şirketleri ciddi bir şekilde endişelendirmektedir. Time-Warner'a göre, ülkenin kültürel egemenliğini ve sanatsal mirasını korumak için kültürel ölçülerle donanmak, korkunç bir şekilde ticaret engellerine doğru gitmektedir.

* Anthony Giddens bunu "Ters yönlü sömürgeleştirme", Batılı olmayan ülkelerin Batı'daki gelişmeleri etkilemesi olarak açıklamaktadır. Hindistan'da küresel yönelimli bir ileri teknoloji sektörünün ortaya çıkması ya da Brezilya televizyon programlarının Portekiz'e satılması gibi. Bakınız Anthony Giddens, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, çev. Osman Akınhay, Alfa, İstanbul, 2000, s. 28

[5] Martin Sims, "A Leapfrog into the Information Age", *Intermedia*, 27(4), 1999, s. 6, aktaran Semra Akdemir, "Yeni Küresel Medya Stratejileri", *İletişim*, 2000/8, s. 128

Time-Warner bunun yerine belirgin, kesin bir duyarlılığı ilân etmiştir: "Biz faaliyette bulunduğumuz her yörenin kültürel çevresine ve ihtiyaçlarına duyarlı olmalıyız". Ticaret engelleri, başka ülkelerin kültürel ürünlerinden boğulacak özgün kültürleri korumada gerçekten gerekli ise, içeriğin sınırlanması olarak savunulabilir.

KÜRESEL MEDYA AKIŞI

Küreselleşme sıklıkla değişik görünen az sayıda yerden Batı kökenli ürünlerin dünya üzerinde yayılımı olarak kullanılmaktadır. Eskiden uzak olan ve tahmin edilmeyen yerlerde Batılı kültürel ürünlerin kullanımında anekdotal olaylarla karşılaşılmaktadır. Quderkirk[6] yüksek Guatemala dağlarına tırmanarak uzak ve otantik Qeche kızılderililerini araştırırken, canlı bir müzik duyduğunu ve yaklaştığında bunun eski Beatles şarkıları olduğunu anlatır. Pico Iyer gezi anılarında, Kathmandu'daki video gecelerinden, Çinlilerin Ike ve Tina Turner sandviçlerine düşkünlüklerinden, Burmalı müzisyenlerin Doors şarkılarını çaldıklarından, Rambo filmlerinin Asya'daki sayısız yeniden yapımlarından bahseder. İran İslâm Cumhuriyeti'ne son ziyaretinde, burada Robocop ve Maximum Overdrive gibi video filmlerinin, Madonna, Michael Jackson kasetlerinin çokça kullanıldığını, tamamının da Dubai'deki karaborsadan alındığını açıklamıştır.

Küresel medya serbest piyasayı ve adı üstünde küreselleşmeyi savunurken, ulusal-bölgesel-yerel ögelere karşı küresel olanı savunmaktadır. Rekabet ve daha fazla kâr amacıyla hareket eden küresel medya şirketlerinin hedefi, faaliyetlerini ve piyasalarını genişleterek çok daha fazla sayıda izleyici/tüketiciye ulaşabilmektir. Söz konusu küresel şirketlerin dev finans ve sanayi kuruluşları ile organik bağları bulunmaktadır. Şirket evlilikleri veya hisse alım satımı yoluyla, iletişimin dışında pek çok alanı da bünyesinde barındıran karmaşık bir yığınlaşma ortaya çıkmaktadır.

Medyanın küreselleşmesi ile coğrafi uzaklık/yakınlık önemini kaybederken, ilgi alanlarına, yaşam biçimlerine veya işlere göre tanımlanabilecek bölünmüş kesimlere yönelim söz konusudur. Aynı grup ya da ajansın birimleri tarafından sağlanan çeşitli pazarlama ve iletişim hizmetlerinin, mümkün olduğu kadar çok yönünü müşterilere sunabilmek için hizmetlerin bütünleştirilmesine yönelik arayışlar belirmektedir. [7]

---

[6] Cathleen Ouderkirk, "Modern-day Mayans", *World Monitor*, July 1989, Cilt: 2, Sayı 7 ve Pico Iyer, *Video Nights in Kathmandu*, Vintage Press, New York, 1989, aktaran Annabelle Sreberny-Mohammadi, "The Global and the Local in International Communications", der. James Curran ve Michael Gurevitch, *Mass Media and Society*, Hodder and Staughton, London, New York, Melbourne, Auckland, 1991. s. 126

[7] Armand Mattelart, *Beyin İğfal Şebekesi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 89

KÜRESEL GAZETE VE DERGİLER

Yalnızca radyo-televizyon yayınları, sinema filmleri alanında değil, yazılı basında da, global medyanın belirleyici özelliklerini taşıyan pek çok yayın organı bulunmaktadır. *Wall Street Journal, Financial Times, Reader's Digest, International Herald Tribune* gibi.

Günlük gazeteler, ulusal, yerel ya da bölgesel olarak ayrılırken, bir yandan büyük basın gruplarının (News Corporation, Bertelsmann vb.) önemli ölçüde gelişerek uluslararası nitelik kazanması, diğer yandan da enformasyonun evrensel bir nitelik kazanması, uluslararası gazeteleri etkilemiştir. 1991 yılında en az dört gazete uluslararası gazete olarak kabul edilmiştir: *International Herald Tribune, The Wall Street Journal, Financial Times, USA Today.* Tamamı İngilizce olan bu gazetelerin yayıncıları Kuzey Amerikalı ve İngiliz'dir. Uluslararası hale gelmek, günlük gazeteler için, yayın-düzen kadrosunun belirgin bir şekilde genişlemesi ve birçok muhabirin dünyanın dört bir yanına gönderilmesi anlamına gelmektedir. Uluslararası hale gelmeyi kolaylaştıran unsurlar içinde kuşkusuz, binlerce kilometre uzaklıkta yazı işleri ekipleri arasındaki bağlantıyı sağlayan, dağıtım alanlarına göre yerel baskı yapmayı, bunu merkeze göndermeyi ve gazete unsurlarını uydu yoluyla iletmeyi gerçekleştirebilen yeni iletişim teknolojilerinin önemi büyüktür. Hong Kong'ta *The Asian Wall Street Journal*'in yaratılmasının dayandığı ögeler de bunlardır. *International Herald Tribune* de Hong Kong'ta aynı şekilde basılıp dağıtılmaktadır. *USA Today* benzer bir teknolojik destekle, dünyada dağıtımı yapılan diğer bir gazetedir.[8]

Çeşitli ülkelerin dillerine çevrilen ve redaktörler tarafından zaten genel olan konuları (hobi, genç ve yaşlı nesiller vs.) o ülkeye uyarlanan *Fortune, Elle Vogue, Marie Claire* gibi süreli yayınlar da uluslararası niteliktedir. Piyasaların küreselleşmesi sonucu, bu tür periyodik yayınlar da uluslararasılaşmıştır. Uluslararası piyasaya çıkan ilk dergi, 1922'de kurulan ve yabancı dildeki yayınını 1940'ta yapan *Reader's Digest*'tir. Fransız kadın dergisi *Elle* ve Amerikan *Cosmopolitan, Playboy, Glamour* dergileri ise bundan yaklaşık yarım yüzyıl sonra piyasaya çıkmıştır. Diğer küresel yayın örneklerine çoğu Amerikan kökenli olan, *Time, Business Week, Newsweek* ve *National Geographic* verilebilir. Bu yayınların küresel olarak değerlendirilebilmesi için en az üç kıtada büyük kitlesel tiraja, en az 50.000'lik dünya tirajına ve uluslararası basımlar için yurt

[8] Jean Marie Charon, "Gelecekte Dünya Çapında Gazeteler Mi Olacak?", Jean Marie Charon, *Medya Dünyası*, Çeviren Oya Tatlıpınar, Türkçe Baskıyı Yayına Hazırlayanlar; Korkmaz Alemdar, İrfan Erdoğan, *İletişim*, 1992, s. 81-82

içindeki tirajın en az yüzde 10 oranında bir tiraja; küresel kapsamlı ve esas olarak İngilizce yayına; tüm basımlarda merkezî bir büro aracılığıyla satın alınan reklamlara sahip olmaları gerekmektedir.[9]

Küresel bir dergi niteliğine sahip olmak, dünyanın birbirine uzak köşelerinde geçerli olan ortak temaları içermekle ilgilidir. Buna karşın, *Reader's Digest Dergisi* yerli olarak üretilen önemli ölçüde malzeme içermesi nedeniyle kendisini çok sayıda ülkede ulusal bir dergi olarak tanımlamayı tercih etmektedir.[10]

Dergilerdeki büyük uluslararasılaşma dalgası lisans sistemi ile gerçekleşmiştir. "İsim sahibi olan şirket (genellikle yeni derginin girdilerinin yüzde 10'u olan) lisans hakkı bedeli karşılığında hakkını ulusal bir yayıncıya bırakır. Günümüzün acente (franchising) sisteminden farkı olmayan bu sistem, yerli yayıncıya, aşırı masraflara girmeden ve başarısızlık riskini azaltarak yeni bir isim olanağı sunar. Lisans hakkını alan şirket markadan, onun ününden, uzun yılların tecrübesine dayalı bir üslûptan ve bilgi-beceriden faydalanır. Uluslar ötesi bir ağın parçası haline gelir".[11]

Uluslararası dergilerin yayın zihniyeti söyle açıklanmaktadır:

> Yerel baskıları hazırlayan yazarlar Marie Claire'in Fransızca baskısında veya diğer baskılarında çıkan makaleleri olduğu gibi alabilirler, uyarlama yapabilirler ve bunlardan esinlenebilirler. Sonuçta, bir çok ülkede baskı yapan dergiler, ortak bir makale bankasından faydalanma olanağı sunarken, sadece gazetecilik açısından "yankı uyandıran haberler" bütün ülkelerde baş sayfada yer alır. Arthur Miller'in Marilyn üzerine daha önce yayımlanmamış bir yazısı, Robert Redford ile yapılan bir röportaj peynir ekmek gibi gider. Hapishane gardiyanları üzerine yapılan bir röportaj ise "uyarlandıktan" sonra yayımlanmalıdır. [12]

Küresel gazeteler ise daha çok ekonomi basını alanında belirgindir. Bu alanda iki dev kuruluş, 1888'de kurulan ve günümüzde Britanyalı Pearson grubunun kontrolünde olan *Financial Times* ve 1889'da kurulan ABD kökenli *Wall Street Journal*'dır. Ekonomi basının uluslararasılaşmasının öncülüğünü 1976 yılında *Wall Street Journal* yapmıştır. *WSJ*, Hong Kong'taki haftalık bir ekonomi dergisinin ve gazetenin hisselerini alarak, Singapur ve Malezya'daki yeni ortakları ile *Asian Wall Street Journal*'ı oluşturdu. Söz konusu gazeteye, günlük New York baskısında

---

[9] Armand Mattelart, *Beyin İğfal Şebekesi*, a.g.e., s. 111

[10] "RD: The National Book on an International Level", *Advertising Age International*, 9 Nisan 1979, s. 2

[11] Armand Mattelart, *Beyin İğfal Şebekesi*, a.g.e., s. 113

[12] M. E. Chamard., "Marie Claire et elle Magazines Globe-Trotters", *Liberation*, 24-25 Eylül 1988, aktaran Armand Mattelart, *Beyin İğfal Şebekesi*, a.g.e, s. 116

çıkan yazıların en fazla yarısı alınıyordu. Bu tarihte *Asian Wall Street Journal'ı* çıkaran bu gazetenin tecrübesi sadece genel nitelikli çok uluslu gazetelerin ilki olan *International Herald Tribune*'inki ile kıyaslanabilir. Bu gazete dünyada 10 şehirde basılmaktadır.

Financial Times ise Avrupa'ya yönelik atılımını 1979 yılında gerçekleştirmekle Amerika ve Asya pazarlarına girmiştir. Bununla beraber, *Wall Street Journal*, *Financial Times*'dan 7 kat daha fazla, iki milyonun üstünde baskı yapmaktadır. Avrupa'nın seçkin bir yayın organı haline gelen *Wall Street Journal*'ın Asya'daki baskı adedi 33.500'e ulaşmıştır ve bu rakam *Financial Times*'ın tüm Asya Pasifik ülkelerindeki satış miktarının on katıdır.

KÜRESEL TELEVİZYON YAYINLARI

Başlıca örneğini CNN'in oluşturduğu, dünya çapında yayın yapan televizyon kuruluşlarıdır. CNN* Atlanta'daki merkezinden 24 saat kesintisiz haber verirken, CNN Europe, CNN South East gibi bölgesel yayınların yanı sıra, yerel ortaklarla oluşturduğu (CNN-Türk yayın kuruluşu örneğinde olduğu gibi) ülke çapında yayınları da bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, BBC World Service, ABC, Sky Tv, France Canal Plus, ITN TV gibi dünya genelinde küresel yayın yapan pek çok televizyon kuruluşu vardır.

Türkiye'nin de dahil olduğu bazı ülkelerde, uluslararası yayın yapan ulusal televizyon kuruluşları bulunsa da (Bizdeki TRT-INT ve TRT AVRASYA yayınları gibi) esas olarak, çeşitli nedenlerle yerleşik oldukları coğrafyaları terk ederek, başka ülkelerde misafir olan ya da yerleşik duruma geçen insanların (Diasporik toplulukların) ve başka ülkelerde yaşayıp da, din, dil, ırk, köken birliği olan toplulukların kültürel bağlarını sürdürmeleri amacını taşıdıklarından, küreselleşmiş bir ulusal/yerel yayın niteliğinden uzak görünmektedirler.[13]

Uluslararası iletişimde televizyonun küresel etkisini incelediğimizde, televizyon kameralarının, uluslararası olaylara özel şekillerde etkisi bulunduğu gözlemlenmektedir:

1. Öncelikle televizyon küresel bir izleyici yaratmıştır. İlk söylendiğinde doğru olmayan "bütün dünyanın izlediği..." şeklindeki ifade artık doğrudur. Savaşlardan terör hareketlerine ve diğer politik şiddet olaylarına, ihtilâllerden (1980 sonlarında Doğu Avrupa rejimlerinin değişimleri gibi) ayaklanmalara (1988 Tiananmen Meydanı'ndaki Çinli öğrencilerin gösterisi veya Filistin'deki intifada gibi), dramatik, bilimsel, politik

---

[13] Sevda Alankuş, "Alternatif Olarak Yerel Medya Ve Bir Girişim: Bağımsız İletişim Ağı", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı12, Ekim-Aralık 2000, Ankara, s. 136-137

olaylardan, Alaska buzu altında üç balinanın acıklı durumu gibi pek çok olaya ilişkin haberin televizyonda yer alması, olayların gerçekleştiği yerleri küresel bir sahneye, izleyicileri de küresel izleyiciye dönüştürmüştür.

2. Canlı televizyon yayınları ile gerçekleşen küresel aleniyet, bu olayları ve olaylarda yer alan aktörleri, başrol oyuncularını etkilemektedir. Örneğin, Tiananmen Meydanı'ndaki öğrenciler, gösterinin yayımlanmasından etkilendiler ve uzamasını sağladılar. Çinli yetkililer de gösterinin yayımlanmasına önceleri şaşırmakla beraber sonra tepkide bulundular. Örneğin 1989'da Prag'da Wenceslas alanındaki kitle gösterilerinin televizyon tarafından yayımlanması, daha çok gösterici toplanmasına neden olmuştur.

3. Küresel televizyon, kamuoyunun oluşumunda önemli bir role sahiptir. Blumler'e göre,[14] küresel haber medyasının, sadece bir seçici odaklama ve gündem kurma etkisi yoktur. Onlar aynı zamanda dünya kamuoyunu gösteren ajanstırlar. Halen kitle iletişim araçları dünya kamuoyunun oluşumunda bir tekele sahiptir. Kitle iletişim araçlarının belirli bir konuda dünya kamuoyunun görünümü hakkında yayınları, günümüzde çok nâdiren uluslararası kamuoyu yoklamaları ile ikinci defa kontrol edilmektedir. Aslında, dünya kamuoyunun oluşumunda uluslararası kitle iletişim araçlarının oynadığı rol, kendi toplumlarındaki rolün, küresel ölçekte bir uzantısıdır. Şu var ki, bir toplumda kamuoyu tipik olarak alan araştırması ve anketlerle belirlenirken, (anketörlerin çalışması ile yapılanır) küresel kamuoyu tamamen kitle iletişim araçlarının bir oluşumudur. Küresel kamuoyu yoklamalarının ve diğer somut göstergelerin yokluğunda, küresel kamuoyu kaçınılmaz olarak uluslararası kitle iletişim araçları pratiklerinin bir ürünü olmaktadır.

4. Televizyon arabulucu rolünü oynar. Aralarındaki düşmanlık nedeniyle doğrudan temasa geçemeyen ülkeler arasında televizyonun bu tür iletişim kanalları açma (kurma) kapasitesinin en belirgin örneği Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın Kudüs'ü ziyareti sırasında Amerikan televizyonlarının üstlendiği roldür. O tarihlerde Mısır Devlet Başkanı ile İsrail Başbakanı arasında aracılık yapan haberciler pek fazla önemsenmedi ama en azından diğer kamusal yolların bulunmadığı bu konuda bir iletişim kanalı oluşturdular. Böylelikle muhalif liderler birbirleri ile neredeyse doğrudan iletişim kuruyor gibi göründüler.

5. Televizyonun olaylara katılımı, medya gerçekliği ile toplumsal gerçeklik arasındaki sınırı ortadan kaldırır. Bu bizi medyanın "sosyal ger-

[14] Jay Blumler, "The Internationalization of Communication", *Texas Üniversitesi İletişim Koleji'ndeki bildirisi*, Austin. Texas, 1989

çekliğin belirleyicisi" rolüne ve daha da ötesine götürür. Medyanın realiteyi belirleyişi, medya tarafından hangi olayların verildiği ve haber verme tarzları, dünyayı algılayışımız ile ilgilidir.

KÜRESEL MEDYA KARŞITI GİRİŞİMLER

Finans ve kapital dünyasındaki birleşmeler doğrultusunda, medya şirketlerinin de güçlerini birleştirmeleri sonucu oluşan küresel medya kuruluşlarına karşı, ulusal medya kuruluşlarının direnebilmesi, içinde bulunduğumuz küreselleşme sürecinde giderek zorlaşmaktadır. Ulusal kuruluşlar, Amerikan ya da Batı Avrupalı bir düzine medya devinin hem yapısal hem de içeriksel olarak uzantısı haline gelmektedir.

Çok seslilik yerine tek sesliliği getirmesi, kamusal alanın özel sektör lehine zayıflatması ve bilgi verme yerine eğlendirmeyi yeğlenmesi küresel medyaya getirilen belli başlı itirazlardır.[15] İlk muhalif grup, –ABD ve Avrupa'daki milliyetçiler ile Orta Doğu'daki radikal İslâmcılar– küresel medyayı yozlaştırılmış kültürün yaygınlaştırıcısı olarak görerek, enflasyondan ahlâki çöküntüye kadar neredeyse her kötülüğün sorumlusu olarak küresel medyayı sorumlu tutmaktadırlar.

İkinci muhalefet türü, uzun yıllardır elinde bulundurduğu yayın tekelinden vazgeçtikten sonra özel sektör ile baş edemeyen, başlangıçta medya alanında etkili olan dev holdinglerin zamanla sanayi, finans vb. farklı sektörlerde de etkili olmasıyla, egemenlik ve yetki alanları daralan devletten gelmektedir. Devlet-toplum ilişkisini güçlendirmek açısından son derece önemli işlevi olan medyada, özel sektör tekellerinin ortaya çıkması karşısında devlet, tekelleşmeyi önleyici yasalar oluşturmaya başladı. Anti-tekel ve yabancıların medya kuruluşu sahibi olmasına şartlar getiren yasalar bu amaçla ortaya çıkmışlardır. Küresel medya sistemi, kamu yararı geleneğine sahip İskandinavya ya da Fransa gibi* ülkelerde bu yasal engeller sayesinde çok fazla gelişemediyse de, pekçok ülkede devlet kamu yayıncılığını yeterince desteklemediği için, özel medya sahiplerinin baskısına ve küresel medyanın genişlemesine engel olmamıştır.

Küresel medyaya karşı sonuncu muhalefet türü, kamu yararını esas alan sol muhalefet olup, küresel medyada reform yapmayı, kamu yayıncılığını güçlendirmeyi ve bağımsız ve yerel girişimleri desteklemeyi

---

[15] Robert Waterman Mc Chesney, Edward S. Herman, *Cassel Academic*, 1977, aktaran Ragıp Duran, *Burası Dünya Polis Radyosu, Global Medya Eleştirileri*, YKY, İstanbul, 1999, s. 103-106

* Türkiye de bu ülkelere dahildir. Türkiye'de kamu gücü, mülkiyetin yanı sıra medyanın içeriğine yani yayın ve programlarına da müdahale ederek, belli sürelerde Türk Sanat Müziği ve türkü yayımlama zorunluluğu getirmiştir. Aynı şey Fransa'da Şansonlar açısından geçerlidir

önermektedir. Bu önerilere yönelik olarak da 'Medyanın Bekçi Köpeği' (Media Watchdog) adı altında küresel medyayı izleme, denetleme, teşhir etme faaliyetleri liberal-sol gazeteciler, akademisyenler tarafından sürdürülmektedir.

Kamu yayıncılığını güçlendirmeye yönelik faaliyetlere daha çok Fransa, İngiltere ve İskandinav ülkelerinde rastlanmaktadır. Bu ülkelerdeki siyasi otoriteler, kamu yararını ön planda tutup, özel sektöre, iletişim özgürlüğüne zarar vermeksizin lisans, mülkiyet dağılımı, vergi, küresel medya üretimi yayınlara belirli şartlar gibi çeşitli sınırlamalar getirirken, kamu yayıncılığını da siyasi ve malî olarak desteklemektedirler.

ABD'de Kültürel Çevre Hareketi (Cultural Environment Movement) kuruluşu ile Medya Bilinci Merkezi (Center for Media Literacy) derneği, devletten aldıkları yardımla projeler hazırlamakta, kurslar düzenlemekte ve sürekli yayın yapmaktadırlar. İngiltere'de Basın ve Radyo-TV Yayıncılığında Özgürlük Kampanyası (Campaign for Press and Broadcasting Freedom) ve Dinleyicinin ve İzleyicinin Sesi (Voice of the Listener and Viewer) eğitim programları düzenlemekte, kamu yayınları için öneriler getirmekte ve küresel medyadaki olumsuz uygulamaları teşhir etmektedirler.

Benzeri kuruluşlar Kanada'da Kanada Yayıncılığının Dostları (Friends of Canadian Broadcasting), Fransa'da Medias Television Spectateurs adları altında faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu tür kuruluşlar dünya çapında örgütlenerek, Dünya Topluluk Radyoları Yayıncıları Birliği (World Association of Community Radio Broadcasters) ve Küresel Alternatif Medya Birliği (Global Alternative Media Association) gibi federasyonlar veya konfederasyonlar çatısı altında birleşmektedir. Ayrıca, küresel medya karşıtı programlar üreten video kaset üretim merkezleri de bulunmaktadır. Bunların başlıca örnekleri ABD'de Paper Tiger Tv (Kağıt Kaplan Televizyonu), Brezilya'da Popüler İmaj Üretim Merkezi (Popular Image Creation Center) ve National Network of Street TV (Sokak Televizyonu Ulusal Şebekesi)dir. Sıralanan merkezlerin amacı sokaktaki insanın öyküsünü içeren üretimlerini meydanlardaki dev ekranlarda, okullarda ve diğer kamuya açık ortamlarda izleyiciye sunmaktır.[16]

Afrika'da ise, Afrika Enformasyon Toplumu İnisiyatifi (African Information Society Initiative AISI) ve Afrika Enformasyon ve İletişim Teknolojileri Ortaklığı (Partnership for Information and Communication Technologies in Africa PICTA), Afrika Ağ İletişim İnisiyatifi (African Networking Initiative ANI) ve Afrika İnternet Formu (Africa Internet Forum AIF) gibi hükümetlerarası ve hükümet dışı kuruluşların yerel,

[16] Robert Waterman, Mc Chesney, Edward S. Herman, a.g.e., s. 107-108

bölgesel ve ulusal iletişimi geliştirme çabaları ise küresel şirketlerin üstünlüğünü yansıtan günümüz iletişim panoramasında, ileriye dönük bir umut ışığı yansıtmaktadır.

KÜRESEL MEDYA VE TÜRKİYE

Türk medyasının küresel medya ile ilişkilerini incelediğimizde, Türk medyasının küresel medya ile uzun yıllar boyuncu ilişkilerinin sınırlı ve asgari düzeyde kaldığını, ilişkilerin sadece yurtdışında zorunlu sayıda muhabir bulundurup, yabancı yayınları tercüme etmekten ibaret olduğunu, 1980'li yıllardan itibaren liberalleşme akımı doğrultusunda küresel medyanın Türkiye'de de faaliyet ve mülkiyet ilişkileri bakımından girişimlerde bulunsa da bunların büyük oranda sonuçsuz kaldığını gözlemlemekteyiz.

Türk medyasının küreselleşme yönelimleri, ilk olarak gazetelerin Almanya'da baskı yapmaları ile başlayarak, önce Alman daha sonra da bazı Avrupa devletlerindeki gazete dağıtım firmalarıyla mâlî ve ticari temasa geçen Türk gazetelerden birinin, Frankfurt'taki matbaasında büyük bir Avrupa gazetesini basarak ilişkilerini yoğunlaştırması ile devam etmiştir. Sonraki yıllarda Murdoch ve Maxwell'in, Hachette ve Europe-1 grubunun, Türkiye'den günlük gazete, dergi, radyo ve televizyon istasyonları alma girişimleri başarıya ulaşmasa da daha yakın bir geçmişte, İtalyan ve İspanyol dergi grupları, Türk medyasının bazı dergi gruplarına, önce isim haklarını satmışlar, bir süre sonra da bu kuruluşlarla ortak olmuşlardır. Halen süren bu ortaklıklar gereği, grubun Türk yöneticileri, örneğin yeni bir dergi yayımlamak için, İtalyan ve İspanyol ortaklarının onayını almak zorundadırlar.[17] Özellikle dergicilik alanında, küresel medya devleri ile kurulan ortaklıklar (Cosmo, Bazaar, Elle, Marie Claire, National Geographic Traveler, Life, Gezi Traveler*, Business Week gibi) hep küreselleşme eğiliminin dışında kalmamak adına atılmış adımlardır.[18]

İletişim alanında küresel-yerel ortaklığın Türkiye'deki başlıca örneği; Doğan Grubu'nun 1999 yılının, Ekim ayında ABD'den Time Warner Grubu ile işbirliği yaparak CNN Türk Haber kanalını yayına başlatması verilebilir. Eko TV Televizyon Yayıncılık A.Ş. adı altında bir şirket tarafından kurulan CNN Türk'te Turner Broadcasting'in % 20 oy oranı bulunmaktadır. AOL Time Warner grubuna bağlı CNN ile televizyon alanında haber ve program üretimi amacıyla ve *joint venture* olarak kurulan bu şirket, Türkiye ile birlikte Türkçe konuşulan bütün ülkelere, özellikle

[17] Ragıp Duran, "Militarizm ve Milliyetçilik Sizde Kaç Dolar?", *Birikim*, Ocak, 1999, s. 30-32

* Life ve Gezi Traveler dergileri yabancı Hearst ile yerli 1 Numara yayıncılığın ürünleridir.

[18] İlker Bıçakçı, *İletişim Dünyamız*, MediaCat Kitapları, Ankara, 2001, s. 125

Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine dönük Türkçe yayın malzemesinin de üretimini yapmaktadır. Doğan Grubu, 1999 Kasımında Nortel Networks-Netaş, Compaq ve Microsoft ile internet şebekesi kurmak üzere anlaşma imzalayarak yeni iletişim teknolojileri alanına da yayıldı. Bu işbirliği sonucunda Türkiye'nin en büyük internet şebekesinin kurulması hedeflenmekte, kurulacak şebekeyle ise 2002'de 6 milyona ulaşacağı tahmin edilen internet kullanıcılarının yüzde 30'unu almak amaçlanmaktadır.[19] Yine Doğan Grubu, Çukurova Grubu ortaklığı ile kurduğu Digitürk'ün teknik donanımı için Philips ile yatırım anlaşması yaptı. Doğan Grubu İngilizce yayımlanan *Turkish Daily News* gazetesinin yüzde 51'ine de sahiptir.

Doğuş Grubu ise sahibi olduğu NTV'nin, Microsoft ve General Electric, NBC News ortaklığı sonucu oluşan NTV-MSNBC Internet sitesi ile küresel şirketlerle ortaklığı sanal ortama taşımaktadır. 2000 yılında başlayan ve internet gazeteciliği-web haberciliğinin örneği olan NTV-MSNBC internet portalı saat başı haber yenilemektedir. Konu ile ilgili olarak değinilmesi gereken son küresel-yerel ortaklığı ise NBC+ Kanal E'den oluşan NBC-E televizyon kanalıdır. 2001 yılında başlayan bir diğer küresel-yerel uygulama ise NTV Radyo'nun haftanın belirli günleri, belirli saatlerde BBC Türkçe ve Deutche Welle Türkçe yayınlarıdır.

Yerel kuruluşlarla yapılan belirli sayıda ortaklığın dışında, küresel medyanın Türk medya alanına tam anlamıyla girmesini engelleyen Türk medyasının yapısal özellikleridir. Bu özellikler şöyle sıralanabilir:

a) Türk medyasının temel nitelikleri arasında bulunan ve üslûbundan sıklıkla ve kolaylıkla sezilen (Kriz dönemlerinde veya milli maçlarda "En Büyük Türkiye" ya da Avrupa Birliği üyeliğine adaylığımızın tehlikeye düştüğü dönemlerde "Almazsan Alma" vb. sloganlarda da barizleşen) milliyetçi ve militarist yapısı küresel medyayla uyumlu değildir.[20]

b) Basınla ilgili yasal mevzuat (5680 sayılı Basın Kanunu'nun 7/5 maddesi gereğince yabancı gerçek ve tüzel kişilerin basılmış eser çıkarabilmesinin Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü ile İçişleri Bakanlığı'nın iznine bağlı kılınması, 3984 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun'un 29/7. fıkrası gereğince bir özel radyo-TV kuruluşunda yabancı sermayenin payının yüzde 20'yi geçememesi gibi) çoğu zaman küresel medyanın genişlemeci eğilimlerine ve liberal politikalarına tam bir uyum sağlamamaktadır.

---

[19] "İnternette Dev İşbirliği", 30 Kasım 1999, *Hürriyet Gazetesi*, s. 9

[20] Kürşat Bumin, *Medyakronik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 39, aktaran Atilla Girgin, *Yazılı Basında Haber ve Habercilikte Etik*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2000, s. 139

c) Gerek Avrupa çapında, gerekse uluslararası düzeyde, Avrupa Birliği, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi ya da Unesco gibi kuruluşların yayımladıkları, basın meslek ahlâk kuralları ile Batı ülkelerinin gazetecilik, habercilik teknik ve gelenekleri de Türkiye'de herhangi bir uygulama alanı bulamamaktadır. [21]

KAYNAKÇA

Akdemir, Semra, "Yeni Küresel Medya Stratejileri", *İletişim*, 2000/8.

Alankuş, Sevda, "Alternatif Olarak Yerel Medya Ve Bir Girişim: Bağımsız İletişim Ağı", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı12, Ekim-Aralık 2000, Ankara.

Bıçakçı, İlker, *İletişim Dünyamız*, MediaCat Kitapları, Ankara, 2001.

Bipe, "Uluslararası Radyo-Televizyon Programları Piyasası" üzerine araştırma, Ağustos, 1987.

Blumler, Jay, "The Internationalization of Communication", *Texas Üniversitesi İletişim Koleji'ndeki bildirisi*, Austin. Texas, 1989.

Bülbül, Rıdvan, *Uluslararası İletişim*, Damla Ofset, Konya, 2000.

Bumin, Kürşat, *Medyakronik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Chamard, M. E., "Marie Claire et elle Magazines Globe-Trotters", *Liberation*, 24-25 Eylül 1988.

Charon, Jean Marie, "Gelecekte Dünya Çapında Gazeteler mi Olacak?", Jean Marie Charon, *Medya Dünyası*, Çeviren Oya Tatlıpınar, Türkçe Baskıyı Yayına Hazırlayanlar; Korkmaz Alemdar, İrfan Erdoğan, İletişim, 1992.

Comeau, Paul André, "Radyoda Kalite: BBC" Jean-Marie Charon, *Medya Dünyası*, Çeviren Oya Tatlıpınar, Türkçe Baskıyı Yayına Hazırlayanlar; Korkmaz Alemdar, İrfan Erdoğan, İletişim, 1992.

De Bens, Els ve Hedwig de Smaele, "The Inflow of American Television Fiction on European Channels Revisited", *European Journal of Communication*, Sage Publications, Vol (16)1.

Duran, Ragıp, *Burası Dünya Polis Radyosu*, Global Medya Eleştirileri, YKY, İstanbul, 1999.

Duran, Ragıp, "Militarizm ve Milliyetçilik Sizde Kaç Dolar?", *Birikim*, Ocak 1999.

Erdoğan, İrfan , *Uluslararası İletişim, Dünyanın Çarpık Düzeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.

Falkus, David , "Financing Rural Telecoms in the Developing World", *Intermedia*, 8(2)2000.

Giddens, Anthony, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, çev. Osman Akınhay, Alfa, İstanbul, 2000.

Girgin, *Atilla, Yazılı Basında Haber ve Habercilikte Etik*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2000.

Iyer, Pico, *Video Nights in Kathmandu*, Vintage Press, New York, 1989.

"İnternette Dev İşbirliği", 30 Kasım 1999, *Hürriyet Gazetesi*.

Jeanneney, Jean-Noel, *Başlangıçtan Günümüze Medya Tarihi*, Çeviren Esra Atuk, YKY, İstanbul, 1998.

Mattelart, Armand, *Beyin İğfal Şebekesi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

[21] Ragıp Duran, a.g.m., s. 32-33.

Mattelart, Armand , *İletişimin Dünyasallaşması*, çev. Halime Yücel, İletişim, İstanbul, 2001.

McChesney, Robert Waterman, Edward S. Herman, *Global Media: The Missionaries of Global Capitalism*, Cassel Academic, 1977.

Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD), *Communications Outlook 1999 ve Information Technology Outlook* 2000, Paris.

Öngören, Gürsel, *Uluslararası İletişim*, Der Yayınları, İstanbul, 1995.

Özdemir, Sadi, Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.

Pierra, Patrick, "Neden Büyük Radyo Grupları Yok?", Jean Marie Charon, *Medya Dünyası*, Çev. Oya Tatlıpınar, Türkçe Baskıyı Yayına Hazırlayanlar; Korkmaz Alemdar, İrfan Erdoğan, İletişim, 1992.

Quderkirk, Cathleen , "Modern-day Mayans", *World Monitor*, July 1989, Cilt: 2, Sayı 7.

"RD: The National Book on an International Level", *Advertising Age International*, 9 Nisan 1979.

Riem, Wolfgang Hofmann, *Internationales Handbuch für Rundfnk und Fernsehen, (1990-1991)* Hans Bredow Institut, Hamburg, 1990.

Sims, Martin, "A Leapfrog into the Information Age", *Intermedia*, 27(4), 1999. Sreberny-Mohammadi, Annabelle, "The Global and the Local in International Communications", der. James Curran ve Michael Gurevitch, *Mass Media and Society*, Hodder and Staughton, London, New York, Melbourne, Auckland, 1991.

Turim, Maureen, "Özgüllük ve Kültür", der. Anthony D. King, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi*, çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998.

Watson, Russel, Cristopher John, Barry Dickey, "When Words are the Best Weapon", *Newsweek*, 27 Şubat 1995.

DOĞUBATI
Düşünce Dergisi

1. Devlet
2. Doğu Ne? Batı Ne?
3. Gericilik Nedir?
4. Etik
5. Kamusal Alan
6. Kaygı
7. Akademi ve Iktidar
8. Türk Toplumu ve Gelişme Teorisi
9. Söylem Üstüne Söylem
10. Binyılın Muhasebesi
11. Âraftakiler
12. Akademidekiler
13. Hukuk ve Adalet Üstüne
14. Avrupa
15. Popüler Kültür
16. Geç Aydınlanmanın Erken Aydınları
17. Ekonomi
18. Küreselleşme
19. Yeni Düşünce Hareketleri
20. Oryantalizm - I ve II
21. Yeni Devlet Yeni Siyaset
22. Edebiyat Üstüne
23. Kimlikler
24. Savaş ve Barış
25. Gelenek
26. Aşk ve Doğu
27. Aşk ve Batı
28. İdeolojiler - 1
29. İdeolojiler - 2
30. İdeolojiler - 3
31. İdeolojiler - 4
32. Bir Zamanlar Amerika
33. Ortaçağ Aydınlığı
34. Akdeniz
35. Entelektüeller - I
36. Entelektüeller - II
37. Entelektüeller - III
38. Milliyetçilik - I
39. Milliyetçilik - II
40. Antik Dünya Bilgeliği
41. "Medeniyetler Çatışması"
42. Bir Zamanlar Amerika - II
43. Şiddet
44. Etnisite
45. II. Meşrutiyet "100. Yıl" - I
46. II. Meşrutiyet "100. Yıl"- II
47. Cumhuriyetçilik
48. Kişinin Kendisiyle Savaşı
49. Romalılar - I
50. Romalılar - II
51. Osmanlılar - I
52. Osmanlılar - II
53. Osmanlılar - III
54. Osmanlılar - IV
55. Karl Marx
56. Psikanaliz Dersleri

Önceki sayıların temini ve her türlü bilgi için
e-mail; dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com
Tel: 0(312) 425 68 64 / 425 68 65

DOĞUBA
YAYINLARI

FELSEFE

Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar
Jean Hyppolite

Dört Adalı
Solmaz Zelyüt

Fransız Aydınlanma Felsefesi
Oscar Ewald

Başkası Olarak Kendisi
Paul Ricoeur

Ölümcül Hastalık Umutsuzluk
Søren Kierkegaard

Yeni Bilim
Giambattista Vico

Ahlâkın ve Dinin İki Kaynağı
Henri Bergson

Heidegger
Editörler: Özgür Aktok &Metin Bal

Kant'ın Felsefesi
Heinz Heimsoeth

Felsefenin Temel Disiplinleri
Heinz Heimsoeth

Gilles Deleuze
Claire Colebrook

Tarih Felsefesinin Problemleri
Georg Simmel

Tarih Tasarımı
R. G. Collingwood

Alman İdealizmi-Fichte
Haz. E. Kılıçarslan-G. Ateşoğlu

Aydınların İhaneti
Julien Benda

Wittgenstein ve Dilin Sınırları
Pierre Hadot

Ludwig Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe
Ali Utku

Tarih Felsefesi
Haz. Doğan Özlem-G. Ateşoğlu

Felsefe ve Doğa Bilimleri
Doğan Özlem

Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi
Doğan Özlem

Avrupa Düşüncesini Serüveni
Jacqueline Russ

Bahtin ve Çevresi
Craig Brandist

TARİH

Orada Saat Kaç?
Serge Gruzinski

Annales Okulu
Peter Burke

Doğu Batı Makaleler-I
Halil İnalcık

Doğu Batı Makaleler-II
Halil İnalcık

Feodal Toplum
Marc Bloch

Osmanlı Kırsal Hayatı
Suraiya Faroqhi

Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler
Ümit Hassan

ABD Tarihi
Allan Nevins-Henry Steele Commager

Halil İnalcık Armağanı-I
Tarih Araştırmaları

Halil İnalcık Armağanı-II
Tarih Araştırmaları

SOSYOLOJİ

Georg Simmel
Editör: Jale Özata Dirlikyapan

Bilim Sosyolojisi İncelemeleri
Editörler: Bekir Balkız & Vefa Saygın Öğütle

Burjuva
Werner Sombart

Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış
Oğuz Adanır

Milliyetçilik Kuramları:
Eleştirel Bir Bakış
Umut Özkırımlı

Orta Doğu'da Kültürel Geçişler
Editör: Şerif Mardin

Şerif Mardin Okumaları
Editör: Taşkın Takış

Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim
S. N. Eisenstadt

Oryantalizm: Tartışma Metinleri
Editör: Aytaç Yıldız

Weber'in Metodolojisi
Fritz Ringer

Simülakrlar ve Simülasyon
Jean Baudrillard

Sessiz Yığınların Gölgesinde
Jean Baudrillard

Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği
Jean Baudrillard

Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü
Vilfredo Pareto

Frankfurt Okulu
Editör H. Emre Bağce

Tarihsel Sosyoloji
Elisabeth Özdalga

Kent Efsaneleri
Özgür Taburoğlu

ANTROPOLOJİ

Sosyoloji ve Antropoloji
Marcel Mauss

İlkel İnsanda Ruh Anlayışı
Lucien Levy-Bruhl

İlkel Toplumlarda
Mistik Deneyim ve Simgeler
Lucien Levy-Bruhl

SİYASET BİLİMİ

Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar
Editör: Hilâl Onur Ince

İbn Haldun
Ümit Hassan

Türkiye'de Devlet Geleneği
Metin Heper

Türkiye Sözlüğü:
Siyaset, Toplum ve Kültür
Metin Heper

SANAT

Sanat
France Farago

EĞİTİM

Avrupa Eğitim Tarihi
Kemal Aytaç

EDEBİYAT

Ahmet Hamdi Tanpınar
Mehmet Aydın

Goethe Der Ki...
J. Wolfgang von Goethe

Sainte-Beuve'e Karşı
Marcel Proust

Alman Romantizmi
Ricarda Huch

Schiller
Hazırlayan: Gürsel Aytaç

Şair ve Patron
Halil Inalcık

Üç Büyük Usta
Stefan Zweig

Kendileri ile Savaşanlar
Stefan Zweig

Kendi Hayatının Şiirini Yazanlar
Stefan Zweig

Bay How Ne Yapmalı?
Ozcan Doğan

14.501

KÜRESELLEŞME

Ugur Kömeçoğlu
Küreselleşme, Modernleşme ve Modernlik

E. Fuat Keyman
Küreselleşmeyi Anlamak

KÜRESELLEŞME VE KÜLTÜR

Hatice Nur Erkızan
Küreselleşmenin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri

Halil İnalcık
Kültür Etkileşimi, Küreselleşme

Nurgün Oktik
Globalleşme ve Yüksek Öğrenim

Mehmet Ali Kılıçbay
Kültür Çoğunluğu Sona Ererken

Yasin Ceylan
Global Etik

Nalan Yetim
Küresel Üretim Yapılanmasına Kültürel Yanıtlar: Ulusal-Yerel?

KÜRESELLEŞME VE EKONOMİ

Haluk Tözüm
Küreselleşme: Gerçek mi? Seçenek mi?

Hayri Kozanoğlu
Küreselleşme ve Uluslarüstü Sermaye Sınıfı

Hayriye Erbaş
Küresel Kriz ve Marjinalleşme Sürecinde Göç ve Göçmenler

Cem Somel
Azgelişmişlik Perspektifinden Küreselleşme

Durmuş Özdemir
Küreselleşme, Ekonomik Büyüme ve Çokuluslu Şirketler

KÜRESELLEŞME VE TÜRK EKONOMİSİ

Zeynep Bilge Yıldırım
Türk Lirası Öldü mü?

Sübidey Togan
Avrupa Entegrasyonu ve Türkiye AB İlişkileri

Ali Kantur
Küreselleşme ve Türkiye'de Kriz

KÜRESELLEŞME VE HUKUK

Ahmet Ulvi Türkbağ
Küreselleşme ve Adalet

KÜRESELLEŞME VE MEDYA

Güliz Uluç
Medya Yapılarının Küreselleşmesi

ISSN 1303-72420-0